

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN
(1040-1157)**

Cihan PİYADEOĞLU
2502010181

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN

İSTANBUL 2008

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN
(1040-1157)**

Cihan PİYADEOĞLU

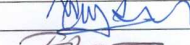

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN

İSTANBUL 2008

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **TARİH** Anabilim Dalında **2502010181** numaralı **CİHAN PİYADEOĞLU'NUN** hazırladığı "**BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN (1040-1157)**" konulu **YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35. Maddesi uyarınca **19.06.2008 PERŞEMBE** günü saat **14.00**'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **...KABULÜ...**'ne* **OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN	KABUL	
PROF. DR. FAHAMEDDİN BAŞAR	Kabul	
PROF. DR. YAŞAR KOÇAK	Kabul	
PROF. DR. GÜLAY ÖĞÜN BEZER	Kabul	
PROF. DR. MUSTAFA FAYDA	Kabul	

ÖZ

Horasan bölgesi, taşıdığı büyük önem sebebiyle tarih boyunca pek çok devletin ilgisini çekmiştir. Selçuklular'dan önce Gazneliler sayesinde Türk kültürüyle tanışan bölge, daha sonra tam manasıyla bir Türk ülkesi haline gelmiştir. Bölgenin güçlü siması Gazneli Mahmûd tarafından Horasan'a getirilen Türkmenler, kısa sürede siyasî bir güç olarak ortaya çıkmışlardır. Özellikle Sultan Mahmûd'un ölümü sonrasında devlet içinde baş gösteren yönetim zaafiyetini iyi değerlendiren Selçuklular, bir oldu-bittiyle Horasan'a gelerek kendileri için yurt talep etmişlerdir. Bu isteğe şiddetle karşı çıkan Sultan Mes'ûd, onların üzerine ordular sevk etmiştir. 426/1035 tarihinde Gazneli kuvvetleri karşısında kazandıkları zaferden cesaret alan Selçuklular, Gazneliler ile barış imzalamış ve istedikleri şehirler kendilerine yurt olarak verilmişti. Ancak Selçuklular kendilerine bırakılan bu şehirlerle yetinmemiş ve yeni bölgeler talep etmişlerdi. Böylece iki devlet arasındaki mücadele farklı boyutlarda sürüp gitmişti. Nihayet 431/1040 tarihinde Gazneliler ile yapılan Dandanakan Savaşı'nda Gazneliler'e ağır bir darbe indiren Selçuklular, bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlardır. Bağımsız olduktan sonra hızlı bir teşkilatlanmaya giden Selçuklular, sahip oldukları toprakları kendi aralarında paylaşmışlardı. Bu taksime göre Nîşâbûr merkezli devletin batı kısımları Tuğrul Bey'e, Merv merkezli doğu kısımlar ise Çağrı Bey'e verilmişti. Bütün Horasan'ı süratle ele geçiren Selçuklular, başta imar faaliyetleri olmak üzere bölgenin her alanda gelişmesi için yoğun bir çalışma içine girmişlerdir.

Bölgedeki en etkin atak kuşkusuz eğitim alanında olmuş, o dönem şartlarında dünyanın en modern eğitim kurumları olan Nizâmiye Medreseleri tesis edilmiştir. Medreselerde ders vermek üzere Horasan'ın ünlü âlimleri görevlendirilmiş, bu sayede bölge ilim merkezi olma yolunda da büyük ilerleme kaydetmiştir. Ekonomik alandaki gelişmeler de azımsanmayacak derecededir. Selçuklular ticaret, tarım ve küçük el sanatlarının gelişmesi için büyük gayret göstermişler, bunun sonucunda elde edilen ekonomik zenginlik imar faaliyetlerine de doğrudan yansımıştır.

Selçuklular döneminde Horasan'da her alanda görülen bu ilerleme daha sonra kurulan diğer devletler için de örnek teşkil etmiş, özellikle kültürel anlamda pek çok

şehir ve bölge Horasan'ın kültürel mirasından faydalanmıştır. Kısacası Horasan, Selçuklular'ın siyasî, idari ve kültürel merkezi olmakla yetinmemiş, çok geniş bir coğrafyada derin ve kalıcı izler bırakmıştır.

ABSTRACT

Khurāsān province, considering its great importance was held under the control of various authorities throughout the history. The region which met with the Turkish culture before Saljuqids arrived, became later a Turkish country in every regard. The Turcomans, which were brought to Khurāsān by the powerful name of the region, Mahmūd of Ghazna, succeeded to emerge as a political authority. Especially, in the aftermath of the death of the Sultan Mahmūd, Saljuqids who took advantage from the administration weakness which appeared within the state, came to with a “fait accompli” and demanded territory for themselves. Sultan Mas‘ūd, who opposed this idea sharply, sent an army over them, but this army was defeated by Saljuqids in 426/1035. They had to negotiate with Saljuqids, who were encouraged by this success, and to give the land to Saljuqids that they had demanded. But Saljuqids were not satisfied by this and the battle between two authorities continued in different ways and finally, they gained their independence as a result of Dandānqān War in 431/1040.

After they became independent, Saljuqids, who were speedily organized, shared the land they possess between them. According to this partition, with Nīshāpūr being the centre, the west parts of the state were given to Toghril Beg and with Marv being the centre, the east parts of the state were given to Chaghri Beg. Saljuqids, rapidly seizing Khurāsān all, worked hard in order to improve the area in every field. The most effective attempt in the region was absolutely shown in the field of education. Within the context of the period, the Nizamiyah Madrasas, the modernest establishments for education of the world were founded. The most reputable intellectuals were nominated in order to give lectures in these establishments. The developments in the field of economy were also satisfying. Saljuqids pursued politics to provide improvements in the fields such as commerce, agriculture and hand arts. Economic richness was directly reflected by the reconstruction activities.

Within the period of the Saljuqids, this progress observed in Khurāsān, set a good example for other states. Particularly in cultural meaning, Khurāsān’s cultural heritage offered benefits for masses in the extension of a vaste geography. Briefly, Khurāsān evokes much further than being the centre of Saljuqids.

ÖNSÖZ

Horasan, sözlükte “güneş ülkesi”, “güneşin doğduğu yer” anlamına gelir. Dünyadaki hayatın kaynağı “güneş” olduğuna göre, “güneş ülkesi” de dünyanın önemli merkezi olmalıdır. Horasan, sadece Türk devletleri arasında değil, dünya üzerinde kurulmuş en büyük devletlerden birisi olan Selçuklular için de her zaman önemini koruyan büyük bir merkez durumundaydı. Nitekim devletin dört başkentinden ikisi Horasan’ın da önemli şehirlerinden olan Nîşâbûr ve Merv olmuştur. Çünkü Horasan, Selçuklular Devleti’nin beşiği, sultanların kudret kaynağı, ilim, ticaret ve zenginliğin de merkezi durumundaydı. Nitekim Büyük Selçuklular’ın bağımsızlıklarını ilan ettikleri döneme yakın zamanda kaleme alınan bir coğrafya kaynağında Horasan: “İstenebilecek pek çok nimete sahip, altın, gümüş ve diğer madenlerle donatılmış büyük, ferah bir bölgedir.” şeklinde tarif edilmekteydi. Bundan dolayı bir devletin Horasan’ı hâkimiyeti altında bulundurması için pek çok sebep mevcuttu.

Selçuklu topluluklarının Horasan’a gelmeleri belki de kaderin kendilerine küçük bir oyunuydu. İlk olarak tamamen kendi istekleri dışında buraya yerleştirilen Türkmenler, ikinci defa çevrelerindeki siyasî değişikliklerin etkisiyle ve zorunluluk neticesinde buraya gelmişlerdi. Belki de Horasan’a gelirken akıllarında bağımsızlık düşüncesi taşımamışlar, sadece hayvanlarını otatabilecekleri verimli otlaklar düşlemişlerdi. Ancak, Horasan için daha fazla şey yapmak gerektiğini anlamaları çok da uzun sürmedi. Nitekim Selçuklular’ın Horasan’ın zenginliğini fark etmeleri, onlara büyük bir devletin mimarları olma yolunu da açacaktı.

426/1035 tarihinde Horasan’a gelen Selçuklular, Gazneli Devleti’nin içinde bulunduğu yönetim zaafiyetinden de faydalanarak yeni kazanımlar elde etmeye muvaffak oldular. Bunun neticesinde Gazneliler ile yapılan ilk anlaşmayla sadece “dihkân” unvanı alan Tuğrul Bey, beş yıl sonra “Horasan Emîri” olarak hutbe okuttuğu gibi, hanedan üyeleri de Horasan’ın değişik bölgelerinde hâkimiyet kurma şansını yakalamışlardı. Kısa süre içinde bir devlet teşkilâtlanmasına giden Selçuklular, kuruluş merkezleri olan Horasan’a da hak ettiği önemi vererek yeni

fethettikleri pek çok bölgenin aksine burasının hanedan üyelerinin hâkimiyetinde kalmasına özen göstermişlerdi.

Çalışmamızda da görüleceği üzere, zamanla imparatorluk haline gelen Selçuklular, her alanda Horasan'a büyük önem vermişlerdi. Bölgenin coğrafi konumunun önemi, geçmişten gelen ilmî merkez olma özelliği ve ekonomik gücünün Selçuklular tarafından da fark edildiği açıkça görülmektedir. Nitekim çok eski zamanlardan beri bölgede kurulmuş olan diğer devletlerin de büyük önem verdiği Horasan, Selçuklular ile birlikte hemen hemen her alanda zirve dönemini yaşamıştı. Belli zamanlar haricinde büyük bir devletten beklenildiği şekilde hareket eden Selçuklular, kuruluş merkezleri olan Horasan'ın gelişmesine katkılarda bulunmuş, gelişen bu bölge de siyasî, ekonomik ve kültürel alanda diğer bölgeler üzerinde etkin olabilmışti.

Taşıdığı büyük öneme kısa bir vurgu yaptığımız Horasan, bu özelliklerinden dolayı tezimize konu teşkil etmiştir. Bugüne kadar Büyük Selçuklular Tarihi ile ilgili olarak yapılan pek çok çalışma, şüphesiz ki Horasan coğrafyasına dair bilgiler de içermektedir. Bu sebeple çalışmamızdaki siyasî tarih kısmını mümkün olduğunca kısa tutmaya özen gösterdik. Bununla birlikte kaynaklarımızın elverdiğince Horasan'ın zengin kültürel ve sosyal yapısı üzerine daha fazla durma ihtiyacı hissettik. Özellikle bölgede yetişmiş bulunan âlimlerin hal tercümelerini verirken, onların eğitimini üstlenmiş kişilerin de isimleri ve eğitim kurumlarını da nakletmek suretiyle Horasan'ın zengin kültürel yapısını ortaya koymaya gayret ettik. Çalışmamızın bir bölümünde de ekonomik hayat ve bugüne kadar üzerinde pek durulmayan imar faaliyetleri ile Selçuklu el sanatları konusunda az da olsa bilgi vermeye çalıştık. Ekonomik, sosyal ve kültürel hayatın birbiriyle olan sıkı bağlantısı, bilgi tekrarlarına sebep olmuş gibi görünse de, farklı değerlendirmelerde bulunmaya çalışarak bu durumu bertaraf etme çabası içerisinde olduk.

Çalışmamızda naklettiğimiz bilgilerin mümkün olabildiğince Selçuklu dönemi ile doğrudan veya dolaylı bağlantısının olmasına özen gösterdik. Bu sebeple dönemimiz dışında kalan ve Horasan ile ilgili olarak bazı bilgilerinden faydalandığımız kaynakların zamanını da belirterek doğabilecek yanlış anlamaları engelleme yoluna gittik. Ancak özellikle "Giriş" kısmında şehirlerin genel

özelliklerini verirken pek fazla değişiklik olmayacağını da düşünerek dönemimizden önce kaleme alınan coğrafya kaynaklarını kullanmakta mahzur görmedik. Metin içinde ise bu kaynaklarda yer alan bazı bilgileri, kaynağın yazıldığı dönemi de belirterek karşılaştırma amaçlı olarak değerlendirdik.

Kaynaklarımızın daha ziyade Arapça ve Farsça olması sebebiyle yer veya şahıs isimlerinin okunması sırasında karşılaşılabilecek yanlışları gidermek için okunuş şeklinde tereddütte kaldığımız bazı isimlerin orijinal hallerini de vermeyi uygun gördük. Yazımlarda ise ülkemizdeki imlâ birliğini sağlamak amacıyla *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ni örnek almaya gayret ettik.

Konumuzun tespitinden, son noktayı koyduğum zamana kadar, çalışmalarımı yakından takip eden, kaynak tespitinden teminine kadar her konuda büyük desteğini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a teşekkür ederim. Yine ilk zamanlardan itibaren benden maddî manevî yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Prof. Dr. Yaşar Koçak, Prof. Dr. Fahameddin Başar, Yrd. Doç. Dr. Sadi S. Kucur ve Yrd. Doç. Dr. Meryem Gürbüz'e, son kontrol aşamasındaki yardımları dolayısıyla da Arş. Gör. Ömer Kul'a teşekkürü borç bilirim. Bu meyanda Mehmet Neşeli'yi de rahmetle anmak isterim. Ayrıca bizim için mükemmel bir çalışma ortamı sağlayan İSAM Kütüphanesi ve çalışanlarına da bilime olan eşsiz katkılarından dolayı şükranlarımı ifade eder, çalışmamızın bu alanda faydalı bir eser olmasını temenni ederim.

İÇİNDEKİLER

EKLER LİSTESİ	XII
KISALTMALAR	XIII
KAYNAKLAR	XV
1. Genel Tarihler	XV
2. Özel Tarihler (Selçuknâmeler)	XIX
3. Bölge ve Şehir Tarihleri	XXIV
4. Coğrafi Eserler ve Seyahatnâmeler	XXVI
5. Siyasetnâmeler	XXX
6. Tabakât ve Biyografi Kitapları	XXXI
7. İlim ve Kültür Hayatıyla İlgili Eserler	XXXVI
a. Edebî Eserler	XXXVI
b. Münşeat Mecmuaları	XXXIX
8. Meskûkat, Kitabe ve Arkeolojik Eserler	XL
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN BÖLGESİNDEKİ SİYASÎ OLAYLAR

A. SELÇUKLULAR'IN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI	14
1. Selçuklular'ın İlk Zamanlarında Bölgedeki Siyasî Durum 14	
a. Selçuk Bey'in Faaliyetleri	14
b. Sultan Mahmûd'un Selçuklu Politikası	15
2. Selçuklular'ın Tekrar Horasan'a Gelmeleri	18
B. SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULMASI SONRASINDA GELİŞEN OLAYLAR	23
1. Horasan Bölgesinin Fethi	23
2. Sultan Alp Arslan Döneminde Horasan	32
3. Sultan Melikşah Döneminde Horasan	35
4. Sultan Berkyaruk Döneminde Horasan	43
5. Melik Sencer'in Horasan Hâkimiyeti	46
6. Sencer'in Sultanlık Dönemi	52
a. Oğuzlar'ın Horasan'a Hâkim Oldukları Dönem	56
b. Sultan Sencer'in Esaretten Kurtuluşu ve Sonrasında Gelişen Olaylar	66

II. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA SOSYAL HAYAT

A. SOSYAL YAPI	68
1. Toprak Mülkiyeti ve Halk	68
2. Etnik Yapı ve Dil	71
3. Halkın Sosyal Durumu	75

a. Şehirler ve Şehir Hayatı	75
b. Sosyal Kurumlar	83
4. Horasan Üzerinde Uygulanan Sosyal Politikalar	88
a. Selçuklular'ın Dînî ve Sosyal Politikaları, Devlet Memurlarının Halk Üzerindeki Etkisi	88
b. Vezirlerin Sosyal Politikaları	98
(1). Amîdülmülk el-Kündürî'nin Politikaları	98
(2). Nizâmülmülk'ün Politikaları	102
5. Şehirlerdeki Sosyal Hayatı Etkileyen Faktörler	105
B. DİNÎ YAPI	113
1. Müslümanlar	113
a. Horasan'da Yaygın Olan İslâm Mezhepleri	114
b. Bâtınîler ve Onlarla Yapılan Mücadelelerin Sosyal Hayata Etkisi	119
2. Gayri Müslimler	123

III. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA EKONOMİK HAYAT VE İMAR FAALİYETLERİ

A. EKONOMİK HAYAT	125
1. Horasan'da Ticaret	127
2. Toprak Sistemi ve Ekonomiye Etkisi	135
3. Tarım ve Hayvancılık	137
4. Sanayi Ürünleri	142
a. Kumaş Üretimi	142
b. Seramik ve Cam Üretimi	143
c. Metal Eşyalar	145
B. VERGİLER	147
C. EKONOMİYİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER	150
D. İMAR FAALİYETLERİ	153
1. Cami ve Minareler	156
2. Saraylar 160	
3. Ribâtlar 162	
4. Türbeler 165	

IV. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

A. HORASAN BÖLGESİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM YAPAN KURUMLAR	168
1. Nizâmiye Medreseleri	170
a. Horasan'da İnşâ Edilen Nizâmiye Medreseleri	172
b. Nizâmiye Medreseleri'nde Görev Yapan Müderrisler	177
(1). Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler	178
(2). Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Mu'îdler	188

(3). Çeşitli Vesilelerle Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Bulunmuş Ünlüler	189
(4). Herat Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler	194
(5). Belh Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler ve Diğer Ünlüler	194
(6). Merv Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler ve Diğer Ünlüler	196
(7). Bûşenc Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler	198
2. Nizâmiye Dışındaki Medreseler	198
3. Diğer İlmî Kurumlar	207
a. Rasathaneler	207
b. Hastaneler	208
4. Horasanlı Diğer Âlimler	209
a. Muhaddisler	209
b. Fakihler	214
c. Müfessirler	227
d. Diğer Din Âlimleri	230
e. Tabipler	235
f. Matematikçiler	239
B. HORASAN BÖLGESİNDEKİ EDEBÎ HAYAT	241
1. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan Şairleri	243
2. Edipler	254
C. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA FİKRÎ HAYAT, YETİŞEN MUTASAVVIF VE FİLOZOFLAR	259
1. Fikrî Akımlar	259
a. Melâmetîlik	262
b. Câmiyye	263
2. Mutasavvıflar	263
3. Filozoflar	268
SONUÇ	269
KRONOLOJİ	272
KAYNAKÇA	277
EKLER	299

EKLER LİSTESİ

1. Horasan Muhaddisleri İsim Listesi	300
2. Horasan'da Selçuklu Hanedan Mensuplarınca Bastırılmış Sikke Resimleri	316
3. Horasan Bölgesiyle İlgili Muhtelif Resimler	328
4. Horasan Haritası	340

KISALTMALAR

a. mlf.	: aynı müellif
b.	: bin, ibn
Bkz.	: Bakınız
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C	: Cilt
CHI	: The Cambridge History of Iran
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D. T. C. F. D	: Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
EAH	: Encyclopedia of Asian History
Ed.	: Editör
EI ²	: Encyclopaedia of Islam (Second Edition)
EJ	: Encyclopaedia Judaica
EIr	: Encyclopedia Iranica
H./h.	: hicrî
haz.	: Hazırlayan
hş.	: hicrî şemsî
İA	: İslâm Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırmalı
mlf.	: müellif
nşr.	: Neşreden
ö.	: ölümü
Red.	: Redaktör
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
TD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TM	: Türkiyat Mecmuası
Trk. Trc.	: Türkçe Tercüme

TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
t.y.	: baskı tarihi yok
vd.	: ve devamı
yy.	: yüzyıl
y.y.	: baskı yeri yok

KAYNAKLAR

Büyük Selçuklular döneminde Horasan'ın tarihini incelerken her bölümde farklı kaynakları kullanmak durumunda kaldık. Belli alanlarda geniş bilgiye ulaştığımız halde, özellikle sosyal ve ekonomik yapı ile ilgili olarak kaynakların yetersiz kaldığını gördüğümüz çalışmamızda, yararlandığımız kaynakları şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1. Genel Tarihler

Ebû Abdullah Muhammed el-Azimî, 483/1090 tarihinde doğmuş olup, saray müellifi olarak Halep'te kalmıştır. 556/1161 tarihinden sonra öldüğü kabul edilmektedir¹. *Azimî Tarihi* olarak bilinen *Vekayînâme*'sinde olaylar, cümleler veya paragraflar halinde verilmektedir. Çalışmamızda daha ziyade genel siyasî tarih içerikli vermiş olduğu bilgilerinden faydalandığımız eserin bizimle ilgili bölümleri (h. 430-538-1038-1144) Ali Sevim tarafından neşredilmiş ve Türkçe'ye de çevrilmiştir². Eser metinde Azimî olarak kısaltılmıştır.

Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Kureyş kabilesinin Teym koluna mensuptur. Arapça olarak kaleme aldığı eseri *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, genel bir tarih özelliği taşısa da, daha ziyade Bağdat merkezli olayların aktarılması şeklinde kaleme alınmıştır. Bunun yanında tabakât özelliği de taşımaktadır³. Müellif, siyasî olaylardan kısaca bahsettikten sonra, o yıl ölen önemli şahsiyetler hakkında da bilgiler vermektedir. Özellikle eserde verilmiş olan, siyasî hadiselerin vuku bulduğu tarihler ile ünlü şahsiyetlerin doğum ve ölüm tarihleri bizim için bir hayli önem taşımaktadır. Pek çok âlimin hal

¹ Bkz. Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s. 113-114; Cl. Cahen, "Azîmî", **Encyclopaedia of Islam (EI²)**, C. I, s. 823; Ali Sevim, "Azîmî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, C. IV, s. 330-331.

² Ebû Abdullah Muhammed el-Azimî, **Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)**, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Sevim, TTKY, Ankara 1988.

³ H. Laoust, "İbn al-Djâwzî", **EI²**, C. III, s. 751-752; Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", **DİA**, C. XX, s. 543-545.

tercümesi için de faydalandığımız eserin farklı neşirleri bulunmakla birlikte, biz Beyrut neşirinden yararlandık⁴. Metinde İbnü'l-Cevzî olarak kısaltılmıştır.

Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, Ortaçağ'ın en büyük tarihçisidir. 555/1160 tarihinde Cezîret İbn Ömer'de dünyaya gelmiş, daha sonra ailesiyle birlikte Musul'a göç etmiştir. Burada hizmetine girdiği Musul Atabeyliği'nin kendisine verdiği elçilik göreviyle pek çok yere seferler yapmış, Bağdat, Dımaşk ve Kudüs'e gitmiştir. Ünlü eseri *el-Kâmil fi't-Tarih*, yaradılıştan 628/1231 yılına kadar yaşanmış olayları ihtiva eder⁵. İbnü'l-Esîr'in bu eseri kendisinden önce yazılmış, fakat günümüze ulaşmamış eserlerden de faydalanıldığı için ayrıca önem taşımaktadır. Büyük Selçuklular'ın kuruluşundan yıkılışına kadar siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik alanda vermiş olduğu bilgiler sebebiyle en çok yararlandığımız kaynaklardan biri olmuştur. Kronolojik olarak vermiş olduğu siyasî tarihle ilgili bilgilerden bazıları diğer kaynaklarda yer almamaktadır. Ayrıca verdiği bilgiler ekonomik ve sosyal açıdan büyük önem taşımaktadır. Çalışmamızda yer alan pek çok değerlendirme *el-Kâmil fi't-Tarih*'in vermiş olduğu bilgilere göre yapılmıştır. Eser neşredilmiş ve aynı zamanda tamamı Türkçe'ye çevrilmiştir⁶. Birkaç dipnot haricinde Türkçe çevirisini kullandığımız eser, metinde İbnü'l-Esîr olarak kısaltılmıştır.

Kadı Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, 589/1193 tarihinde doğmuş, babasının görevi sebebiyle gençlik yıllarını Gûrlu Devleti'nin sarayında geçirmiştir. Müderrislik ve kadılık görevlerinde de bulunan müellif, 661/1252 tarihinde vefat etmiştir. Eseri *Tabakât-ı Nâsirî yâ Tarih-i İrân ve'l-İslâm*, Farsça kaleme alınan genel bir tarihtir⁷. Selçuklular'ın başlangıcından Sultan Sencer'in ölümüne kadarki dönem Selçuklu siyasî tarihi hakkında bilgi verdiği bir bölüm de içermektedir. Özellikle

⁴ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fi tarihi'l-mülûk ve'l-ümem**, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut 1992, XVI-XVIII.

⁵ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 137-138; "İbnü'l-Esîr", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, C. V/2, s. 851-852; F. Rosenthal, "İbn al-Athîr", **Eİ²**, C. III, s. 723-724; Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr", **DİA**, C. XXI, s. 26-27; a. mlf., "el-Kâmil", **DİA**, C. XXIV, s. 281-283.

⁶ Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-tarih**, nşr. C. J. Tornberg, IX-XI, Beyrut 1979/Trk. trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987.

⁷ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 162-163; M. Fuad Köprülü, "Cûzcânî", **İA**, C. III, s. 230-231, 235; A. S. Bazmee Ansari, "al-Djüzdjânî", **Eİ²**, C. II, s. 609; a. mlf., "Cûzcânî", **DİA**, C. VIII, s. 98-99.

Selçuklular'ın kuruluşu sırasında Gazneliler ile olan mücadeleler konusunda vermiş olduğu bilgilerinden yararlandığımız eser neşredilmiştir⁸. Metinde Cûzcânî şeklinde kısaltılmıştır.

Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1257'den sonra), adından da anlaşılacağı üzere İbnü'l-Cevzî'nin kız çocuğundan doğma torunudur. Babası Abbâsî veziri İbn Hübeyre'nin Türk kökenli bir memlûkudur. İlk eğitimini dedesinden aldıktan sonra Bağdat'ta eğitimini tamamlamış, daha sonra seyahatler yapmıştır. Sonraları geldiği Dımaşk'ta Hanefî fakihliği yapmış ve burada vefat etmiştir. Eseri *Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-'ayân*, yaradılıştan 654/1257 tarihine kadar gelen olayları nakleder⁹. Daha ziyade siyasî tarih konularında bilgi içeren eserden, çalışmamız için sosyal hayat ile ilgili vermiş olduğu çok değerli bilgiler açısından istifade ettik. Haydarabad'da yayımlanan eserin, aynı zamanda Selçuklular ile ilgili kısımları Ali Sevim tarafından neşredilmiş ve Türkçe'ye çevrilmiştir¹⁰.

646/1248 tarihinde Hemedan'da doğan Reşîdüddîn Fazlullah b. İmâdüddeve Ebu'l-Hayr Ali, İlhanlılar döneminde yaşamış tabip ve devlet adamıdır. 718/1318 tarihinde Olcaytu Han'ı zehirleyerek öldürdüğü suçlamasıyla oğluyla birlikte idam edilmiştir. Babasının Yahudi, kendisinin de 30 yaşında Müslüman olduğuna dair bir görüş mevcuttur. İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın dikkatini çekerek saray tabipleri arasında yer alan Reşîdüddîn, daha sonra da İlhanlı vezirliğine atanmıştır¹¹. *Camîu't-tevârih* en önemli eseri olup, dünya tarihi

⁸ Kadı Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsırî yâ Tarih-i İrân ve'l-İslâm**, nşr. 'Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363 hş.

⁹ Cl. Cahen, "İbn al-Djâwzî", **EI²**, C. III, s. 752-753.

¹⁰ Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-'ayân**, Haydarabad 1951/nşr. Ali Sevim, TTKY, Ankara 1968; a. mlf., "*Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-'ayân* (Kayıp *Uyûnü't-tevârih*'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler)", **Belgeler**, sayı: 18, TTKY, Ankara 1989; a. mlf., "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-'ayân* Adlı Eserindeki Selçuklular'la İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", **Belgeler**, sayı: 22, TTKY, Ankara 1997; a. mlf., "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-'ayân* Adlı Eserindeki Selçuklular'la İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", **Belgeler**, sayı: 23, TTKY, Ankara 1998; a. mlf., "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mirâtü'z-zamân fî tarihi'l-'ayân* Adlı Eserindeki Selçuklular'la İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", **Belgeler**, sayı: 24, TTKY, Ankara 1999.

¹¹ Hayatı hakkında bkz. Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 234 vd.; Zeki Velidi Togan, "Reşîdüddîn Tabîb", **İA**, C. IX, s. 705 vd.; D. O. Morgan, "Rashîd al-Dîn Tabîb", **EI²**, C. VIII, s. 443-444.

niteliğindedir. Reşîdüddîn, bu eseri sayesinde İslâm dünyasında yetişen önemli müellifler arasında yer almıştır. Başlıca dört kısımdan oluşan eser, özellikle Türk-Moğol tarihiyle ilgili olarak diğer müelliflerin göz ardı ettiği konularda vermiş olduğu bilgiler açısından büyük önem taşımaktadır. Farsça, Arapça ve Moğolca olarak yazılan eserin Selçuklular ile ilgili kısmı adeta özel bir tarih gibi kaleme alınmıştır. Selçuklular ile ilgili bilgiler, devletin kurulması süreciyle başlar ve son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a kadar devam eder. Daha ziyade siyasî olaylar hakkında vermiş olduğu bilgiler sebebiyle bizim için önem taşımaktadır. Eserin Selçuklular ile ilgili kısmı neşredilmiş olup¹², metinde Reşîdüddîn olarak kısaltılmıştır.

Hamdullah el-Müstevfî (ö. 750/1350), Aslen Kazvînli olup, 680/1281 tarihinde bu şehirde dünyaya gelmiştir. Zamanının pek çok âliminden dersler almış, sonraları Reşîdüddîn Fazlullah tarafından Kazvîn, Ebher ve Zencân'ın mâlî işleriyle ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. Hamdullah Müstevfî, aynı zamanda Arapça ve Farsça'yı iyi kullanan bir ediptir. Tarihle ilgilenmesinde Reşîdüddîn'in etkili olduğu bilinmektedir¹³. *Tarih-i Güzîde* adlı eseri *Camîu't-tevârîh*'in özeti mahiyetindedir. Bununla birlikte eserine yeni bilgiler ilave etmiş ve *Camîu't-tevârîh*'in yazılmasından sonra gelişen olayları 730/1329-1330 yılına kadar getirmiştir. Selçuklular tarihi, Büyük Selçuklular'ın başlangıcından Irak Selçuklularının sonuna kadar, Kirman Selçuklularını ve Türkiye Selçuklularını olarak 3 başlık halinde verilmektedir. Daha ziyade Selçuklular'ın siyasî tarihiyle ilgili olarak faydalandığımız eserin neşri yapılmış olup, metinde *Tarih-i Güzîde* olarak kısaltılmıştır¹⁴.

Mecma'ü'l-ensâb adlı kaynağımızın müellifi Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Şebânkâreî, İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd (1317-1335)'in veziri Gıyâseddîn Muhammed döneminde saray şairidir. Eseri, Saffârîler tarihiyle başlayan ve İlhanlılar tarihinin anlatılmasıyla sona ermekte olan Farsça genel bir

¹² Reşîdüddîn Fazlullah, *Camîu't-tevârîh*, nşr. Ahmed Ateş, C. II, 5. Cüz, TTKY, Ankara 1999.

¹³ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 240 vd.; Zeki Velidi Togan, "Hamdullah Müstevfî", *İA*, C. V/1, s. 186 vd.; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, C. XV, s. 454-455.

¹⁴ Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, nşr. Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1364 hş.

tarihtir¹⁵. Bununla birlikte Selçuklular'ın başlangıcından Sultan Sencer'in ölümüne kadar geçen dönemde Irak Selçukluları hakkında da bilgiler içermektedir. Daha ziyade Oğuz istilası sırasında gelişen siyasî olaylar hakkında vermiş olduğu bilgilerinden faydalandığımız eserin neşri yapılmış olup, metinde Şebânkâreî olarak kısaltılmıştır¹⁶.

el-Bidâye ve'n-nihâye, Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) müellifi olduğu eserlerden biridir. İbn Kesîr, 700/1300 tarihinde Basra'da dünyaya gelmiştir. Daha sonra Dımaşk'a gelerek devrin önemli âlimlerinden dersler almış, hocası Zehebî'nin ölümü üzerine onun yerine müderris olarak tayin edilmiştir. Göstermiş olduğu başarı sonrasında Emevîyye Camii'nde tefsir dersleri vermek üzere görevlendirilmiştir. İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eseri başlangıçtan 767/1365-1366 yılına kadar gelen olayları nakleden genel bir tarihtir¹⁷. Bağdad merkezli bilgiler veren eserin X. cildi Selçuklular hakkında bilgi içermektedir. Bu bilgiler kısa cümleler ve paragraflar halindedir. Kronolojik olarak her yıl meydana gelen olaylar aktarıldıktan sonra o yıl ölen önemli şahsiyetler hakkında da bilgiler verilmektedir. Selçuklular'ın siyasî tarihi hakkında vermiş olduğu genel bilgiler yanında sosyal ve ekonomik hayat hakkında verdiği bilgiler bizim için önemlidir. Tamamı basılan eserin bazı bölümleri değişik başlıklar altında neşredilmiş olup, Türkçe'ye de çevrilmiştir¹⁸. Metinde *el-Bidâye* olarak verilmiştir.

2. Özel Tarihler (Selçuknâmeler)

Büyük Selçuklular döneminin en ünlü ilim adamlarından biri olan İmâm Gazzâlî'nin¹⁹, Sultan Sencer ve onun vezirlerine göndermiş olduğu mektupların bir araya getirilmesinden oluşan diğer bir kaynağımız, özellikle sosyal hayata dair pek

¹⁵ C. E. Bosworth-P. Jackson, “Şhabânkâra T”, *EI*², C. IX, s. 158.

¹⁶ Şebânkâreî, *Mecma'ü'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş.

¹⁷ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 196-197; C. Brockelmann, “İbn Kesîr”, *İA*, C. V/2, s. 761; H. Laoust, “İbn Kathîr”, *EI*², C. III, s. 817-818; Abdülkerim Özaydın, “İbn Kesîr”, *DİA*, C. XX, s. 132-134.

¹⁸ Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1981/çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.

¹⁹ İmâm Gazzâlî hakkında bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

çok bilgi vermektedir. Eserde yer alan 26 mektuptan 15'i Selçuklu yöneticilerine gönderilmiştir. İmâm Gazzâlî bu mektuplarda devletin ve kendisinin yaşıyor olması münasebetiyle Horasan'ın içinde bulunduğu durum hakkında tespitlerde bulunmuş, yapılması gerekenler hakkında öğütler vermiştir. Onun tespitleri genellikle sosyal hayata yöneliktir. Bu sebeple sosyal hayata dair vermiş olduğu bilgilerden bir hayli istifade ettik. Çalışmamızda eserin hem Farsça, hem de Türkçe tercümesi karşılaştırılmalı olarak *İmâm Gazzâlî'nin Mektupları* şeklinde kullanılmıştır²⁰.

Ahmed b. Ömer b. Ali Nizâmî 'Arûzî es-Semerkindî, 45 yıl Gûr hükümdarının sarayında hizmet veren saray şairlerinden biridir. Ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 551/1156 tarihinden sonra vefat etmiştir. Onun tarafından yaklaşık olarak 550-552/1155-1157 tarihlerinde kaleme alınan *Çehâr makâle*, adından da anlaşılacağı gibi 4 bölümden oluşmaktadır²¹. Eser, yazarın hayatını anlatan bir hatırat özelliği taşımaktadır. Konumuzla ilgili olarak Toganşah b. Alp Arslan hakkında vermiş olduğu bilgi başka hiçbir kaynakta yer almamaktadır. Bunun yanında başta sosyal hayat olmak üzere, ekonomik kültürel ve hatta siyasî tarih alanlarında yararlandığımız eser, Farsça olup neşredilmiştir. Metinde *Çehâr makâle* şeklinde kullanılmıştır²².

Kâşân civarında bulunan Râvend'de dünyaya gelen Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte 577/1181 tarihinde Irak Selçuklu sarayında görev almıştır. Daha sonra Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhusrev'in hizmetine girmiş ve bu dönemde *Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr* adlı eserini kaleme alarak sultana sunmuştur. Farsça kaleme alınan eser, başlangıcından 590/1194 yılına kadar geçen olayların nakledildiği Selçuklu Tarihi biçimindedir. Kendisinden önce kaleme alınan Selçuklu tarihlerinden de faydalandığı için ayrıca önem taşır²³. Diğer kaynaklardan farklı olarak Oğuz istilasını sırasında yaşanan olaylardan daha ayrıntılı

²⁰ İmâm Gazzâlî, *Mekâtib-i Fârsi-yi Gazzâlî*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1363 hş./çev. Gürsel Uğurlu, *İmâm Gazzâlî'nin Mektupları*, İstanbul 2002.

²¹ H. Masse, "Nizâmî Arûzî", *İA*, C. IX, s. 327-328; a. mlf., "Nizâmî 'Arûdî Samarkandî", *EI*², C. VIII, s. 76.

²² Nizâmî 'Arûzî Semerkandî, *Çehâr makâle*, nşr. Muhammed Kazvîni, Tahran 1331 hş.

²³ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 126-127; P. Kraus, "Râvendî", *İA*, C. IX, s. 639; Carole Hillenbrand, "Râwandî", *EI*², C. VIII, s. 460-461.

bir şekilde bahseder. Siyasî olayları naklederken vermiş olduğu sosyal ve ekonomik hayata dair bilgiler bir hayli değerlidir. Eser, Horasan şehirlerinde yer alan cami ve medreselerin tesbiti için de bir hayli önem taşımaktadır. Özellikle çevirisinden sıkça yararlandığımız eser, metinde Râvendî olarak kısaltılmıştır. Neşredilmiş olan eser, Türkçe'ye de çevrilmiştir²⁴.

590/1194 tarihinde ölen Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî hakkındaki bilgiler çok azdır. *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*'nin iki yerinde müellif olarak el-Hüseynî adının geçmesinden dolayı onun eseri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînîllah'ın (1180-1225) adından bahsedilmesi sebebiyle de bu dönemde kaleme alındığı görüşü ileri sürülmektedir²⁵. Eserde Sultan Melikşah'ın ölümüne kadar nakledilen olaylar İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî'nin *Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre (Fitra)* adlı eserine dayandırılmaktadır. Bu sebeple de önem taşır. Selçuklular'ın başlangıcından itibaren Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslanşah'ın ölümüne kadar gelişen olayların aktarıldığı eserin tercümesinden özellikle siyasî olaylar açısından sıkça istifade ettik. Bununla birlikte vermiş olduğu bazı bilgiler sosyal ve ekonomik hayata dair konularda çalışmamız için hareket noktası özelliği taşımaktadır. *Zübdetü't-tevârih* olarak da bilinen eser neşredilmiş olup, Türkçe'ye de çevrilmiştir. Metinde Hüseyinî şeklinde kısaltılmıştır²⁶.

Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra, el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî (ö. 643/1245) tarafından kaleme alınan İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî'nin *Nusretü'l-fetre ve usratü'l-katre* adlı eserinin muhtasarıdır. Bundârî aslen İsfahânlı olup, hayatı hakkında yeterli bilgi mevcut değildir²⁷. 623/1223 tarihinde telifine başlanan eser, Selçuklular'ın başlangıcından 571/1175-1176 yılına kadar gelen olayları nakleder. Müellif eserinde sultanlar için farklı başlıklar altında bilgiler verirken vezirler için de aynı şekilde bilgi aktarmaktadır. Siyasî konular ağırlıklı

²⁴ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1364 hş./çev. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1957, 1960, I-II.

²⁵ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 143.

²⁶ Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye (Zübdetü't-tevârih)*, nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933/çev. Necati Lugal, TTKY, Ankara 1999.

²⁷ "Bündârî", *İA*, C. II, s. 837; M. Th. Houtsma, "Bündârî", *EI*², C. I, s. 1309; Abdülkerim Özeydın, "Bündârî", *DİA*, C. VI, s. 489-490.

olmak üzere sıkça yararlandığımız eser, zaman zaman sosyal ve ekonomik hayata dair önem arz eden bilgiler de içermektedir. Özellikle Sultan Sencer hakkında naklettiği bilgiler pek çok kaynaktan farklılık taşımaktadır. Konumuz çerçevesinde vermiş olduğu bu tarz bilgilerinden sıkça yararlandığımız eser neşredilmiş, Türkçe'ye de çevrilmiştir. Metinde Bundârî olarak kısaltılmıştır²⁸.

Selçuknâme, Zahîrüddîn Nîşâbü'rî (ö. 582/1182?) tarafından kaleme alınmış önemli kaynaklardan biridir. Eser, Selçuklular'ın kuruluşundan Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan'a kadar gelen olayları nakleder. Kendisinden sonra gelen pek çok kaynak ondan istifade etmiştir. Genel siyasî konularda vermiş olduğu bilgilerinden istifade ettiğimiz eserin neşri yapılmış olup, metinde Zahîrüddîn Nîşâbü'rî olarak verilmiştir²⁹.

Aslen Bursalı olan Ahmed b. Mahmûd, ilk eğitimini Bursa'daki müderrislerden almıştır. İstanbul'a geldikten sonra değişik medreselerde eğitimine devam etmiş, kendisi de dersler vermiştir. 977/1569-1570 tarihinde öldüğü kaydedilmektedir³⁰. Bizim için önemli olan eseri *Selçuk-Nâme*'dir. Arapça kaleme alınan eser, daha sonraları Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, eserin nüvesini teşkil eder. Bununla birlikte müellif pek çok eserden de faydalanmıştır. Selçuklular'ın başlangıcından itibaren gelişen olaylar 664/1242-1243 tarihine kadar nakledilmektedir. Siyasî tarih alanında vermiş olduğu bilgiler kendisinden önceki kaynakları destekler mahiyettedir. Bazen de konumuzla ilgili olarak kendinden önceki kaynaklardan daha ayrıntılı bilgiler nakleder. Eser, günümüz Türkçesi'ne de çevrilmiş olup, metinde Ahmed b. Mahmûd olarak kısaltılmıştır³¹.

Bunlara ek olarak konumuzla ilgili olarak faydalandığımız eserlerden ilki *Zeynü'l-ahbâr*'dir. Eserin yazarı, hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Ebû Sa'îd 'Abdülhayy b. el-Dahhâk İbn Mahmûd Gerdîzî olup, Gazne'nin

²⁸ el-Feth b. Ali b. Muhammed en-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889/çev. Kivameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTKY, Ankara 1999.

²⁹ Zahîrüddîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, nşr. A. H. Morton, Berlin 2004.

³⁰ Erdoğan Merçil, "Ahmed b. Mahmud'un Selçuknâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (TD)*, sayı: 23, İstanbul 1969.

³¹ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, haz. E. Merçil, İstanbul 1977, I-II.

kuzeydoğusunda yer alan Gerdîz’de dünyaya gelmiştir. Ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 443/1051-1052 tarihinden sonra öldüğü rivayet edilmektedir. Müellif, Ortaçağ Türk tarihinin önemli kaynaklarından birisi olan *Zeynü’l-ahbâr*’ı Gazneli Sultanı Abdürreşîd (1049-1053) zamanında kaleme almıştır. Eser 19 bölümden oluşmaktadır³². Eserin yedinci bölümünde “Selçuklu Türkleri’nin İlk Zamanları” adını taşıyan bir başlık yer almakta ve burada Türkmenler’in Horasan’a gelişleri sırasında yaşanan olaylar nakledilmektedir. Özellikle Gazneli Sultan Mahmûd ile Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadır Han arasında Türkmenler ile ilgili olarak yapılan görüşme hakkında verdiği bilgiler bizim için bir hayli önem taşımaktadır. Eser, ‘Abdülhayy Habîbî tarafından yayımlanmış olup, metinde *Zeynü’l-ahbâr* olarak kısaltılmıştır³³.

Esrâru’t-tevhîd fî Makamâtı’ş-Şeyh Ebî Sa’îd, Horasan bölgesinin en önemli din adamlarından biri ve tarikat şeyhi Fadullah İbn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meyhenî’nin hayat hikayesini ihtiva eder. Torunlarından Muhammed b. Münevver b. Ebû Sa’îd b. Ebû Tâhir Sa’îd b. Ebû Sa’îd tarafından Herat’ta telif edilerek, Gûr hükümdarı Gıyaseddîn Ebu’l-Feth b. Sâm’a ithaf edilmiştir. 574/1178 tarihinde vefat eden yazarın eseri telif ettiği tarih konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Bununla birlikte bu hususta belirtilen tarihler Selçuklular’ın yıkılması sonrasını göstermektedir³⁴. Eser, özellikle Selçuklular’ın kurulduğu ilk dönemlerde Horasan’ın içinde bulunduğu sosyal durum hakkında değerli bilgiler içermektedir. Bu bilgiler Şeyh Ebû Sa’îd’in günlük yaşantısından kesitler verilerek nakledilmektedir. Ayrıca yazar, Oğuz istilasını sırasında kendisinin şahit olduğu olaylara da değinmiştir. Bu bilgiler diğer kaynaklarda yer almadığından dolayı bizim için ayrıca önem taşımaktadır. Türkçe tercümesinden faydalandığımız eserin

³² Hakkında bkz. Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 80; Erdoğan Merçil, “Gerdîzî, Ebû Sa’îd Abd el-Hayy b. el-Dehhâk b. Mahmûd, *Zeyn el-Ahbâr*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı: 1, İstanbul 1970, s. 273-275; W. Barthold, “Gardîzî”, **EI²**, C. II, s. 978; Orhan Bilgin, “Gerdîzî”, **DİA**, C. XIV, s. 29-30.

³³ Ebû Sa’îd ‘Abdülhayy b. el-Dahhâk İbn Mahmûd Gerdîzî, **Zeynü’l-ahbâr**, haz. ‘Abdülhayy Habîbî, Tahran 1347 hş.

³⁴ Tahsin Yazıcı, “Esrâru’t-Tevhîd”, **DİA**, C. XI, s. 435-436.

orijinali Farsça kaleme alınmıştır. Metinde İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd* şeklinde kısaltılmıştır³⁵.

Özellikle Selçuklular'ın kuruluş dönemiyle ilgili olarak yararlandığımız en önemli eser, kuşkusuz Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin kaleme almış olduğu *Tarih-i Beyhakî*'dir. Ebu'l-Fazl Beyhakî, Gazneliler'in Dîvân-ı Risâlet'inde katip olarak görev yapmış, daha sonra değişik görevlerde bulunduktan sonra hayatının sonlarına doğru eserlerini kaleme almaya başlamıştır. 470/1077 tarihinde vefat ettiği nakledilmektedir. Eserin aslı, yaradılıştan 451/1059 yılına kadar gelen olayların nakledildiği 30 cüzden oluşmaktadır. Ancak bugün sadece 421-430/1030-1040 tarihleri arasındaki olayların nakledildiği kısım mevcuttur. Gazneliler'in bakış açısını gösteren bir hatırat biçiminde kaleme alınan eserde Selçuklular'ın Horasan'a inmelerinden sonra yaşanan olaylar, gönderilen mektuplar, hatta mektuplara verilen tepkiler günbegün nakledilmektedir. Diğer kaynaklarda yer almayan pek çok bilgiyi ayrıntılı bir şekilde içerdiğinden bizim için en önemli kaynaklardan birisi olmuştur. Farsça olarak kaleme alınan eserin farklı neşirleri bulunmaktadır³⁶. Metinde Beyhakî şeklinde kısaltılmıştır³⁷.

3. Bölge ve Şehir Tarihleri

Nîşâbûr'da yaşamış bulunan ilim adamları ve eğitim kurumlarının tespiti konusunda faydaladığımız *el-Muhtasar min Kitâbi's-siyâk li-Tarihi Nîsâbûr*, İmâm el-Hâfız Ebu'l-Hasan el-Fârisî³⁸ tarafından Hâkim en-Nîşâbûrî'nin *Tarihu Nîşâbûr* adlı eserine zeyl olarak yazılmış olup, 510/1116 tarihine kadarki olayları kapsamaktadır. Eserde verilen hal tercümeleri alfabetik sırayla nakledilmiştir. Bu hal tercümelerinde zaman zaman müderrisler, medreseler, çarşılar ve camiler hakkında da bilgiler verilmektedir. Ayrıca eser diğer kaynaklarda yer almayan

³⁵ Muhammed İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd fî Makamâtı's-Şeyh Ebî Sa'îd*, çev. Süleyman Uludağ, *Tevhidin Sırları*, İstanbul 2004.

³⁶ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 80; Tahsin Yazıcı, "Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin", *DİA*, C. VI, s. 63-64.

³⁷ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, nşr. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 2536 şehinşahi.

³⁸ Hayatı hakkında bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

kurum isimleri ve şehrin kısımlarının tespiti açısından bir hayli önem arz etmektedir. *Kitâbü's-siyâk*'ta verilen bilgilerden bu kurumların Nîşâbûr'un hangi mahallesinde, hangi mezhebin kontrolü altında bulunduğu ayrıntısını bile öğrenmek mümkündür. Özellikle kültürel ve sosyal hayat konularında bizim için büyük önem taşıyan, bu sebeple de sıkça yararlandığımız eserin orijinali Arapça olup, neşredilmiştir³⁹. Metinde *Kitâbü's-siyâk* olarak kısaltılmıştır.

Tarih-i Beyhak, Ebu'l-Hasan Zahîrüdîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (İbn Funduk)⁴⁰ tarafından kaleme alınan meşhur bir eser olup, Mahmûd el-Verrâk (ö. 450/1057)'in yaradılıştan 409/1057 yılına kadar getirdiği esere zeyl niteliği taşımaktadır. 563/1167-1168 tarihinde Farsça olarak kaleme alınan eser Beyhak tarihi yanında şehirde yaşamış bulunan ünlü aileler ve şahsiyetler hakkında da bilgiler içermektedir. Beyhak'ın Horasan'da yer alan bir şehir olması münasebetiyle eserde verilen bilgiler bizim için büyük değer taşımaktadır. Eser, Beyhak'taki zanaat, yetiştirilen ürünler, hayvancılık, pazarlar, medreseler, âlimler, camiler, kısaca bir şehri şehir yapan her türlü özellik hakkında geniş malumat içermektedir. Bununla birlikte bazı verileri Nîşâbûr ile karşılaştırması sebebiyle, dolaylı olarak Nîşâbûr hakkında da bilgi vermektedir. Bu özellikleri sebebiyle ekonomik, sosyal ve kültürel hayat alanında en önemli kaynaklarımızdan biri olan eser, vermiş olduğu bilgiler pek çok konuda hareket noktamızı teşkil etmiştir. Neşri yapılmış olan eser, metinde *Tarih-i Beyhak* olarak kullanılmıştır⁴¹.

Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas adlı eser de bu dönemlerde yazılmış, müellifi belli olmayan bir eserdir. Yaradılıştan 520/1126 yılına kadar gelen olayları nakleden eser, İran tarihi ağırlıklı bilgiler nakleder. Kitapta yer alan bilgilerin bazı bölümleri efsaneyle karışıktır⁴². Çalışmamızda Selçuklular'ın genel siyasî tarihi konularında vermiş olduğu bilgilerinden faydalandığımız eser, Türk tarihiyle ilgili

³⁹ İmâm el-Hâfız Ebu'l-Hasan el-Fârisî, **el-Muhtasar min Kitâbi's-siyâk li-Tarihi'n-Nîşâbûr**, nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, Tahran 1384.

⁴⁰ Hakkında bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

⁴¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), **Tarih-i Beyhak**, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran t.y.

⁴² Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 82.

olarak önemli bilgiler içermektedir. Neşri yapılan eser⁴³, metinde *Mücmelü't-tevârih* olarak kısaltılmıştır.

Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi Medîneti Herât, Hüseyin Bahadır Han'ın teşvikiyle Mu'ineddîn Muhammed el-İsfizârî tarafından yazılmış Herat ve bölgesinin tarihidir. Eser 873/1464 yılına kadar gelişen olayları nakletmektedir⁴⁴. Müellifin ölüm tarihi eserin bizim kullanmış olduğumuz neşrinin önsözünde 915/1509 olarak kaydedilmektedir. Çalışmamızda XV. yüzyılda telif edilmiş bir kaynak olması münasebetiyle ekonomik ve sosyal hayat ile ilgili vermiş olduğu bilgiler daha ziyade karşılaştırma amacıyla kullanılmıştır. Ancak özellikle Herat'ın Selçuklular tarafından ele geçirilişi hakkında vermiş olduğu bilgiler hiç bir kaynakta yer almamaktadır. Bu sebeple çalışmamız için büyük önem arz eder. Siyasî tarih açısından da büyük değer taşıyan eserin neşri yapılmış olup, metinde İsfizârî olarak kısaltılmıştır⁴⁵.

4. Coğrafi Eserler ve Seyahatnâmeler

Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (ö. 279/892), İran asıllı bir müelliftir⁴⁶. Horasan'ın Selçuklular'dan önceki dönemde sahip olduğu etnik yapısı ve diğer bazı konularda ile ilgili olarak vermiş olduğu bilgilerinden yararlandığımız *Fütûhu'l-büldân* adlı eseri Arapça olup, Türkçe'ye de çevrilmiştir. Metinde Belâzurî olarak kısaltılmıştır⁴⁷.

Ahmed b. İshak b. Ebî Ya'kûb (Ya'kûbî) (ö. 284/897), önemli tarih ve coğrafya müelliflerindedir. Horasan'da hüküm sürmüş olan Tâhîrîler'in hizmetinde çalışmış, bu devletin yıkılmasından sonra ise Mısır'a giderek burada vefat etmiştir. Eseri *el-Büldân*, coğrafya alanında yazılmış en eski ve en değerli

⁴³ *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1318 hş.

⁴⁴ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 246; C. E. Bosworth, "İsfizârî", *EI*², C. XII, s. 460.

⁴⁵ Mu'ineddîn İsfizârî, *Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi Medîneti Herât*, nşr. Seyyîd Muhammed Kâzım, Tahran 1959.

⁴⁶ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 48; C. H. Becker, "Belâzurî", *İA*, C. II, s. 467-468; a. mlf., "Balâdhurî", *EI*², C. I, s. 971-972; Mustafa Fayda, "Belâzurî", *DİA*, C. V, s. 392-393.

⁴⁷ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1870/çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002.

kitaplardan birisi olarak kabul edilmektedir. Yazar eserini uzun süren araştırma ve seyahatlerinden sonra derlediği malzemeye uygun olarak kaleme almıştır⁴⁸. Horasan'a dâhil olan şehirlerin tespiti amacıyla faydalandığımız eserin neşri yapılmıştır. Farsça çevirisini kullandığımız eser, metinde Ya'kûbî olarak kısaltılmıştır⁴⁹.

Hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız coğrafyacılarından olan Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed İbn Hurdâzbih (ö. 300/913). İran'ın Cebel bölgesi posta müdürlüğünü yaptıktan sonra Abbâsî Halifesi Mutemid'in nedimleri arasında yer almıştır. Eseri *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i yazarken kendi derlemiş olduğu bilgiler yanında Batlamyus'un eserinden, posta idaresinin defterlerinden ve saray arşivinden de faydalanmıştır⁵⁰. Horasan'ın sınırlarını belirlemeye çalışırken faydalandığımız eserin neşri yapılmış olup, metinde Hurdâzbih olarak kısaltılmıştır⁵¹.

X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Ebu İshâk el-Fârisî el-İstahrî (ö. 346/957), aslen Bağdat'lıdır. Çok fazla seyahat ettiği bilinen İstahrî, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-ekâlim* adlı eserini geliştirerek *Suretü'l-'arz* veya *Mesâlik ve Memâlik* adıyla bilinen eserini kaleme almıştır. Eser, İslâm dünyası ve komşu memleketlerin coğrafi özelliklerinde bahseder⁵². Horasan şehirleri hakkında verdiği bilgilerinden faydalandığımız eserin farklı neşirleri mevcuttur. Farsça çevirisini kullandığımız eser, metinde İstahrî olarak kısaltılmıştır⁵³.

Kitâbu Sûreti'l-'arz'ın müellifi olan İbn Havkal (ö. 367/977), aslen Nusaybinli olan Bağdat'ta yaşamış bir tüccardır. 331/945 tarihinde ticaret ve yeni

⁴⁸ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 51-52; C. Brockelmann, "Yâkûbî", **İA**, C. XIII, s. 351-352; Muhammad Qasim Zaman, "al-Ya'kûbî", **EI²**, C. XI, s. 257-258.

⁴⁹ Ahmed b. Ebî Ya'kûb (Ya'kûbî), **el-Büldân**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1892/Farsça çev. Muhammed İbrahim Âyetî, Tahran 1343.

⁵⁰ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 97-98; C. Van Arendonk, "İbn Hurdâzbih", **İA**, C. V/2, s. 755; M. Hadj-Sadok, "İbn Khurradâdhbih", **EI²**, C. III, s. s. 839; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", **DİA**, C. XX, s. 78-79.

⁵¹ Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1967.

⁵² Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 101; J. H. Kramers, "Coğrafya", **İA**, C. III, s. 209; A. Miquel, "al-Istahrî", **EI²**, C. IV, s. 222-223.

⁵³ Ebu İshâk el-Fârisî el-İstahrî, **Mesâlik ve Memâlik**, nşr. J. H. Moeller, Gotha 1839, M. J. De Goeje, Leiden 1870/Farsça çev. İrec Afşâr, Tahran 1347 hş.

coğrafi bilgiler elde etmek amacıyla Bağdat'tan ayrılmıştır. Pek çok yere seyahatler yaptıktan sonra yazmış olduğu eserinde, İstahrî'nin *Suretü'l-'arz'*ını kendi eserine başlangıç noktası olarak kabul etmiştir. İbn Havkal'ın *Kitâbu Sûreti'l-'arz'* adındaki bu eseri klasik İslam coğrafya edebiyatının zirvelerinden birisi olarak kabul edilmektedir⁵⁴. Horasan şehirleri hakkında vermiş olduğu bilgiler sebebiyle faydalandığımız eserin neşri yapılmış olup, metinde İbn Havkal olarak kısaltılmıştır⁵⁵.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî (ö. 390/1000 civarı), 336/947 tarihi civarında Kudüs'te (Beytü'l-Makdis) dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Makdisî veya Mukaddesî nisbesiyle anılır. Anne tarafından Horasanlı olan Makdisî, hayatının 20 yılını Endülüs, Halep, Horasan ve Mâverâünnehir'de geçirmiştir. İbn Havkal'ın *Suretü'l-'arz'* adlı eseriyle birlikte klasik İslâm coğrafya edebiyatının zirvesi olarak kabul edilen *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*'i 378/988 yılı civarında tamamlamıştır. Eser, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarla ilgili bakış açısıyla beşeri coğrafyanın ilk eseri olarak kabul edilmektedir⁵⁶. Horasan şehirlerinin tespiti amacıyla kullandığımız eserin Arapça neşirleri mevcut olmakla birlikte, biz Farsça çevirisinden istifade ettik. Metinde Makdisî olarak kısaltılmıştır⁵⁷.

Hudûdü'l-'alem minel meşrik ilel mağrib, X. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış müellifi belli olmayan bir eserdir⁵⁸. Farsça olarak kaleme alınan eserden Horasan coğrafyasının tespiti konusunda istifade ettik. Eserin neşri yapılmış olup, metinde *Hudûdü'l-'alem* şeklinde kısaltılmıştır⁵⁹.

⁵⁴ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 101-102; a. mlf., “İbn Havkal”, **DİA**, C. XX, s. 34-35. C. V. Arendonk, “İbn Havkal”, **İA**, C. V/2, s. 747; A. Miquel, “İbn Hawkal”, **Eİ²**, C. III, s. 786-787.

⁵⁵ İbn Havkal, **Kitâbu Sûretü'l-'arz'**, E. J. Brill, Leiden 1967.

⁵⁶ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 102-103; A. Miquel, “al-Mukaddasî”, **Eİ²**, C. VII, s. 492-493; Mustafa L. Bilge, “Ahsenü't-tekâsîm”, **DİA**, C. II, s. 179-180; Marina A. Tolmacheva, “Makdisî, Mumammed b. Ahmed”, **DİA**, C. XXVII, s. 431-432.

⁵⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1877, 1906, 1967/Farsça çev. Alînakî Münzevî, Tahran 1361 hş., I-II.

⁵⁸ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 105; Kramers, Coğrafya, **İA**, s. 209; C. E. Bosworth, “Hudûd al-'Alâm”, **Eİ²**, C. XII, s. s. 376.

⁵⁹ **Hudûdü'l-'alem minel meşrik ilel mağrib**, nşr. Minûçehr Sutûde, Tahran t.y.

Tezimizde faydalandığımız diğer bir eser de, Nâsır-ı Husrev'in kaleme aldığı *Sefernâme*'dir. Siyasî ve kültürel konularda faydalandığımız eserin neşri yapılmış olup, metinde *Sefernâme* olarak kısaltılmıştır⁶⁰.

Mu'cemü'l-büldân adlı meşhur eserin sahibi Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Anadolu coğrafyasında dünyaya gelmiştir. Esir olarak götürüldüğü Bağdat'ta Hamalı bir tüccarın yanında ticaretle meşgul olmaya başlamıştır. Efendisiyle arasının açılması sonrasında bir süre kitap istinsah ederek geçimini sağlamış, daha sonra farklı bölgelere seyahat etmeye başlayarak yazacağı eserler için değişik kütüphanelerde araştırmalar yapmıştır. Hârizm ve Mâverâünnehir bölgesinde bulunduktan sonra Moğol ordularının batıya yönelmesiyle birlikte tüm mal varlığını bırakarak Irak'a geri dönmüştür. Bizim için en önemli eseri *Mu'cemü'l-büldân* olup, 1224 yılında Musul'da tamamlanmıştır. Eser alfabetik olarak düzenlenmiş bir coğrafya lügâtidir⁶¹. Horasan şehirlerinin konumları hakkında yararlandığımız eser, ayrıca Horasan şehirlerinde özellikle Merv'deki Selçuklular'dan kalan mimari eserleri hakkında da bilgiler vermektedir. Önemli kaynaklarımızdan biri olan eserin neşri yapılmış olup, metinde Yâkût şeklinde kısaltılmıştır⁶².

Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî'nin (ö. 682/1283) *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* adlı eseri *Acâibü'l-büldân* olarak da bilinmektedir. 600/1203 tarihinde Kazvîn'de dünyaya gelen Zekeriyâ el-Kazvînî, bu şehirde eğitimini tamamladıktan sonra Suriye'ye gitmiştir. Vâsıt ve Hille kadılığında da bulunmuş, ayrıca müderrislik yapmıştır. Meşhur eseri *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*'ta, dünyayı 7 iklime göre değerlendirirken, yer isimlerini alfabetik olarak sıralamıştır. Tarihi coğrafya eseri olarak çok önemli olup, diğer eserlerde bulunmayan pek çok bilgiyi ihtiva eder⁶³. Horasan şehirlerinin genel özellikleri hakkında vermiş olduğu

⁶⁰ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Tahran 1351 hş./çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB Yayınları, İstanbul 1994. Nâsır-ı Hüsrev hakkında bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

⁶¹ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 135-136; R. Blachère, "Yâkût Rûmî", *İA*, C. XIII, s. 357-358; Cl. Gilliot, "Yâkût al-Rûmî", *EI*², C. XI, s. 264 vd.

⁶² Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tahran 1965.

⁶³ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 168-169; M. Streck, "Kazvînî", *İA*, C. VI, s. 528 vd.; T. Lewicki, "al-Kazvînî", *EI*², C. IV, s. 865-866.

bilgilerinden faydalandığımız eserin neşri yapılmıştır. Farsça tercümesinden istifade ettiğimiz eser, metinde Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd* olarak kullanılmıştır⁶⁴.

Nüreddîn Abdullah b. Lütfullah Hâfız Ebrû (ö. 833/1430), XIV. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta doğmuştur. Satranç oyunundaki ustalığıyla tanınan Hâfız Ebrû, Timur'un önemli âlimleri arasında yer almayı başarmıştır. Şahrûh tarafından 817/1414 tarihinde kendisine Ebû Zeyd el-Belhî'nin eserini esas alarak yeni bir coğrafya eseri yazma görevi verilince *Mesâlik ve Memâlik ve suverü'l-ekâlim*'i kaleme almıştır. İki cilt halinde kaleme alınan eserin birinci cildi coğrafya ilmine dairdir. Ülkelerin siyasî tarihinden kısa da olsa bahseder. İkinci ciltte ise Horasan ve Mâverâünnehir'in tarihi coğrafyasından bahseder⁶⁵. Horasan'ın şehirleri ve özellikleri hakkında karşılaştırma amaçlı olarak kullandığımız eserin neşri yapılmıştır. Metinde Hâfız Ebrû olarak geçmektedir⁶⁶.

Hamdullah el-Müstevfî (ö. 750/1350) tarafından kaleme alınan *Nüzhetü'l-kulûb*, 740/1339 tarihinde tamamlanmış bir eserdir. Kendisinden önceki coğrafya eserlerinden faydalanılarak kaleme alınmıştır. Müellif, eserinde kendi dönemindeki Anadolu ve İran coğrafyasının ekonomik ve coğrafi yapısı hakkında bilgiler vermektedir⁶⁷. Horasan şehirleri ve ekonomisi hakkında vermiş olduğu bilgileri karşılaştırmalı olarak kullandığımız eserin neşri yapılmıştır. Metinde *Nüzhetü'l-kulûb* olarak kısaltılmıştır⁶⁸.

5. Siyasetnâmeler

Bu alandaki en önemli eserimiz Büyük Selçuklu veziri Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme (Siyerü'l-mülûk)*, adlı kitabıdır. Farsça olan eser, 484/1091 tarihinde Sultan Melikşah'ın isteği üzerine

⁶⁴ Zekeriya Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1849/Farsça çev. Muhammed Murâd b. Abdurrahmân, Tahran 1373 hş., I-II.

⁶⁵ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 242; W. Barthold, "Hâfız Ebrû", *İA*, C. V/1, s. 77; F. Tauer, "Hâfız-ı Abrû", *Eİ²*, C. III, s. 57-58; "Hâfız-ı Ebrû", *DİA*, C. XV, s. 89.

⁶⁶ Nüreddîn Abdullah b. Lütfullah Hâfız Ebrû, *Coğrafya-yi Tarih-i Horasan*, nşr. Gulâmrızâ Verehrâm, Tahran 1370 hş.

⁶⁷ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 241-242; Zeki Velidi Togan, "Hamdullah Müstevfî", *İA*, V/1, s. 186-188; B. Spuler, "Hamdallâh al-Mustawfî", *Eİ²*, C. III, s. 122;

⁶⁸ Hamdullah el-Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1336 hş.

kaleme alınmıştır. Sade bir üslupla kaleme alınan eser, döneminin önemli inşâ örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eser devlet idaresinde karşılaşılabilecek sorunlar karşısında hükümdarın yapması gerekenleri daha önce yaşanan olayları örnek vererek öğütlemetedir⁶⁹. Selçuklular Devleti'nin işleyişini hakkında vermiş olduğu örnekler, taşıdıkları sosyal ve ekonomik özellikler açısından çalışmamız için bir hayli önem taşımaktadır. Nizâmülmülk eserinde, devlet idaresinde uygulanması gereken prensipler hakkında da görüşlerini örneklendirerek bildirmektedir. Vermiş olduğu genel bilgileri Horasan'la ilgilendirerek değerlendirmeye çalıştığımız eserin neşri yapılmış olup, Türkçe'ye de çevrilmiştir. Metinde *Siyâsetnâme* olarak kısaltılmıştır⁷⁰.

İmâm Gazzâlî, tarafından Sultan Muhammed Tapar'a sunulan *Nasîhatü'l-mülûk* (*et-Tibru'l-mesbûk fî Nasîhatü'l-mülûk*), bu alanda kaleme alınmış önemli eserlerden birisidir. Sultan Melikşah ve Melik Sencer'e sunulmuş olduğu yönünde rivayetler bulunmakla birlikte, Sultan Muhammed Tapar'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Farsça kaleme alınan eserin orijinaline ulaşılammış olup, Arapça tercümelemi bulunmaktadır. Bununla birlikte sonunda yer alan hikâyelerin esere sonradan eklendiği şeklinde de bir görüş ileri sürülmektedir⁷¹. Sosyal konularla ilgili olarak İmâm Gazzâlî'nin yapmış olduğu tespitler açısından faydalandığımız eserin Türkçe çevirileri mevcuttur. Metinde *Nasîhatü'l-mülûk* olarak kısaltılmıştır⁷².

6. Tabakât ve Biyografi Kitapları

Tetimmetü Sivani'l-hikme adlı eser de Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî İbn Funduk, tarafından kaleme alınmıştır. Eser, *Tarihu hukemâi'l-İslâm* olarak da bilinmektedir. Sicistânî'nin *Sivani'l-hikme* adlı eserine zeyl olarak kaleme

⁶⁹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 82; İbrahim Kafesoğlu, "Nizâm-ül-mülk", **İA**, C. IX, s. 332; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", **DİA**, C. XXXIII, s. 194-196.

⁷⁰ Ebû Ali Kırâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî, **Siyâsetnâme (Siyerü'l-mülûk)**, nşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1976/çev. Nurettin Bayburtluğil, İstanbul 1995.

⁷¹ Kasım Kufralı, "Gazzâlî", **İA**, C. IV, s. 759-760; C. E. Bosworth, "Nasîhat al-Mülûk", **EF**², C. VII, s. 986; "Gazzâlî", **DİA**, C. XIII, s. 489 vd.; Casim Avcı, "Nasîhatü'l-Mülûk", **DİA**, C. XXXII, s. 411.

⁷² İmâm Gazzâlî, **Nasîhatü'l-mülûk**, haz. Celaleddîn Humayî, Tahran 1988/çev. Hüseyin Okur, **Yöneticilere Altın Öğütler**, İstanbul 2005.

alınmıştır. Eser, 111 âlimin hal tercümesini nakletmektedir. Özellikle Sultan Sencer zamanında Merv’de yaşayan âlimler hakkında vermiş olduğu bilgiler açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışmamızda daha ziyade fen bilimleri sahasında çalışmalar yapan âlimler hakkında vermiş olduğu, başka yerde bulunmayan bilgilerinden faydalandığımız eser, bu anlamda farklı ve bir o kadar da önemlidir⁷³. Neşri yapılmış olup, metinde *Tarihu’l-hukemâ* olarak geçmektedir⁷⁴.

Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî el-Mervezî (ö. 562/1166) tarafından kaleme alınan *el-Müntehab min mu’cemi şüyûhi’l-Îmâm el-Hafız Ebî Sa’d Abdilkerîm İbn Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî et-Temîmî*, tarih ve biyografi alanındaki önemli eserlerden biridir⁷⁵. Eser adeta Horasan’ın zengin ilim hayatına delil gibidir. İslâm coğrafyasında yetişmiş bulunan âlimlerin hal tercümelerini nakleder. Özellikle Horasan bölgesinde yaşamış bulunan muhaddislerin hayatları hakkında vermiş olduğu bilgilerden faydalandığımız eserden, çalışmamızın Ekler kısmında yer alan muhaddisler listesi de oluşturulmuştur. Kısaca kültürel hayat konusunda en önemli başvuru kaynaklarımızdan biri olan eserin neşri yapılmış olup, metinde *el-Müntehab* olarak kısaltılmıştır⁷⁶.

Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî el-Mervezî’nin diğer bir eseri *el-Ensâb* da aynı özellikleri haizdir. İlim adamlarının nisbelerinine göre alfabetik olarak düzenlenmiş bir biyografi ve coğrafya eseridir. Türk hâkimiyet sahası içerisinde yer alan pek çok âlim hakkında bilgi vermektedir. Sahasının en önemli kaynaklarından birisi olarak kabul edilmektedir⁷⁷. Horasan’da yaşamış bilim adamları hakkında verdiği bilgiler bakımından çalışmamız için çok önemli bir

⁷³ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 115-116; M. Fuad Köprülü, “Beyhakî”, **İA**, C. II, s. 585; Abdülkerim Özeydın, “Beyhakî, Ali b. Zeyd”, **DİA**, C. VI, s. 62-63.

⁷⁴ Ebu’l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî (İbn Funduk), **Tarihu hukemâi’l-İslâm**, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dimaşk 1946.

⁷⁵ Hakkında bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

⁷⁶ Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî el-Mervezî, **el-Müntehab min mu’cemi şüyûhi’l-Îmâm el-Hafız Ebî Sa’d Abdilkerîm İbn Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî et-Temîmî**, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad 1996, I-IV.

⁷⁷ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 114-115; R. Sellheim, “al-Sam’ânî”, **Eİ²**, C. VIII, s. 1024-1025.

kaynaktır. Kültürel hayat açısından bir hayli faydalandığımız eserin neşri yapılmış olup, metinde *el-Ensâb* şeklinde kullanılmıştır⁷⁸.

Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir (ö. 571/1176), 499/1105 tarihinde ilimle uğraşan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Aile efradından ilk eğitimini aldıktan sonra seyahatlere çıkmış, Horasan bölgesini ziyaret etmiştir. Daha sonra geri döndüğü Dimaşk'ta müderrislik yapmış ve siyasetle ilgilenmiştir⁷⁹. *Tebyînu kezibi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, adlı eseri ilim adamlarının hayatları hakkında verdiği bilgiler açısından bir hayli önem taşımaktadır. Aynı zamanda Horasan bölgesinde yaşanan mezhep mücadeleleri konusunda verdiği ayrıntılar sayesinde sosyal hayat konusunda çalışmamıza büyük katkı sağlamıştır. Bizim için bir hayli önemli olan eser, diğer kaynaklarda pek fazla yer almayan bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin neşri yapılmış olup, metinde İbn Asâkir olarak kısaltılmıştır⁸⁰.

İhbârü'l-ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ (Tarihu hukemâ-i Kıftî), Cemâlüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) tarafından kaleme alınmış bir eserdir. İbnü'l-Kıftî, 568/1172 tarihinde Yukarı Mısır'da bulunan Kıft şehrinde dünyaya gelmiştir. Babasının memuriyeti sebebiyle geldiği Kahire'de değişik âlimlerden eğitim almış, Kudüs'ün fethinden sonra babasıyla birlikte buraya gitmiştir. Bir taraftan tahsiline devam ederken, diğer taraftan da dîvânda çalışmıştır. Müellif, daha sonra gittiği Halep şehrinde mali işlere bakan dîvânın başına getirilmiştir. Bu görevden sonra da Halep hâkimi el-Melikü'l-Azîz tarafından vezirliğe getirilmiş, bu görevi sürdürdüğü sırada vefat etmiştir. Bizim de faydalandığımız eseri eski zamanlardan kendi devrine kadar yaşamış olan filozof, matematikçi, astronom, tabiat bilimci ve bazı tabiplerin hayatları hakkında bilgiler içermektedir. Kitabın kendisi kaybolmuş olup, Muhammed b. Ali el-Zevzenî

⁷⁸ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî el-Mervezî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Beyrut 1980, II-IX.

⁷⁹ Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 117-118; C. Brockelmann, "İbn Asâkir", *İA*, C. V/II, s. 701-702; N. Elisséeff, "İbn 'Asâkir", *EI*², C. III, s. 713-714; Mustafa S. Küçükaşçı-Cengiz Tomar, "İbn Asâkir", *DİA*, C. IXX, s. 321 vd.

⁸⁰ Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fimâ nusibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut 1984.

tarafından 647/1249 tarihinde yapılan özeti günümüze ulaşmıştır⁸¹. Fen Bilimleri alanında çalışan âlimler hakkında bilgi veren nadir kaynaklardan biridir. Bu sebeple önemli kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Kültürel hayat ile ilgili olarak âlimlerin hal tercümelerini verirken kullandığımız eserin farklı neşirleri bulunmaktadır. Farsça çevirisini kullandığımız eser, metinde *Tarihu hukemâ-i Kiftî* olarak verilmektedir⁸².

Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb Kemâleddîn Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), tarafından kaleme alınmıştır. Yazar, 588/1193 tarihinde Haleb'te dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Haleb'teki âlimlerden alan İbnü'l-Adîm, daha sonra Kudüs'e, oradan da Dımaşk'a geçmiştir. 616/1220 tarihinde Haleb'te bulunan Şâdbaht ve Hallâviyye Medreseleri'nde müderrislik yapmıştır. Pek çok ilim alanıyla ilgilenen İbnü'l-Adîm'in bizim için önemli olan eseri *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, Haleb tarihiyle ilgili bir eserdir. Esere siyasî tarihle ilgili olarak eklediği bilgileri başka kaynaklardan almış, ancak kendisi de ilaveler de bulunmuştur⁸³. Selçuklular'ın genel siyasî tarihiyle ilgili olarak karşılaştırmak amacıyla kullandığımız eserin neşri ve çevirisi yapılmıştır. Metinde *Biyografiler* şeklinde kısaltılmıştır⁸⁴.

Özellikle Kültürel Hayat kısmında vermiş olduğumuz biyografiler için faydalandığımız önemli kaynaklardan biri de *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbau ebnai'z-zaman* adlı eserdir. Ayrıca siyasî konularda da önemli bilgiler veren eserin müellifi olan Şemseddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (ö. 681/1282), 608/1211 tarihinde Erbil'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Erbil'de alan İbn Hallikân, gençlik yıllarında buradan ayrılarak Musul ve Haleb şehirlerinde eğitimine devam etmiş, son olarak geldiği Dımaşk'a yerleşmiştir. Daha sonra gittiği

⁸¹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 142-143; E. Mittwoch, "İbnülKıftî", **İA**, C. V/2, s. 863-864; A. Dietrich, "İbn al-Kıftî", **EI**², C. III, s. 840; Mahmut Kaya, "İbnü'l-Kıftî", **DİA**, C. XXI, s. 112-114.

⁸² Cemâlüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf İbnü'l-Kıftî, **Tarihu hukemâ-i Kiftî**, Farsça çev. Behîm Dârâî, Tahran 1347 hş.

⁸³ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 146-147; Brockelmann, "Kemâleddîn", **İA**, C. VI, 569-570; B. Lewis, "İbn al-'Adîm", **EI**², C. III, s. 695-696; Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", **DİA**, C. XX, s. 478-479.

⁸⁴ İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb**, nşr. Sami Dehhan, Dımaşk 1968/**Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)**, çeviri, not ve açıklamalar Ali Sevim, TTKY, Ankara 1989.

Kahire’de bir süre kalmış, geri döndükten sonra Dımaşk, Kahire ve İskenderiye’de eğitim veren çeşitli medreselerde müderris olarak çalışmıştır. En önemli eseri *Vefeyâtü’l-a’yân*, büyük biyografi kitaplarından birisidir. Alfabetik olarak düzenlenen eser, İslâm dünyasında yetişen devlet adamı, âlim, edip, filozof ve şairlerin 865’inin biyografisini içermektedir⁸⁵. Özellikle ilim adamlarının hayatlarıyla ilgili olarak vermiş olduğu bilgiler bakımından çalışmamız için çok faydalı bir eserdir. Kültürel Hayat Bölümü’nde vermiş olduğu hal tercümeleri için İngilizce tercümesini sıklıkla kullandığımız eser, metinde *Vefeyâtü’l-a’yân* olarak kısaltılmıştır⁸⁶.

Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ, 727/1327 tarihinde vefat etmiş bulunan Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî’nin kaleme aldığı önemli kaynaklarımızdan biridir. Sübkî, Eş’arî kelamcısı ve aynı zamanda tarihçidir⁸⁷. *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, Şâfi’î fakihlerinin hayatlarından bahseden biyografi eseridir. Eserde bazı siyasî olaylar hakkında da ilginç kayıtlar düşülmüştür. Eser, Kültürel Hayat Bölümü’nde hayatları hakkında bilgi verdiğimiz müderris, muhaddis, fakîh, müfessir ve diğer alanlardaki ilim adamları hakkında geniş bilgi nakletmektedir. Bu bilgileri naklederken ara bilgi olarak da konumuzla ilgili olan medrese, cami gibi kurumlar hakkında da görüş belirtilmektedir. Bununla birlikte yukarıda da belirttiğimiz gibi zaman zaman siyasî konularda düşmüş olduğu kayıtlar başka kaynaklarda yer almayan bilgilerdir. Özellikle Amîdülmülk’ün Horasan âlimleri hakkında verdiği tutuklama emri sonrasında yaşanan olayları nakleden tek kaynak özelliği taşımaktadır. Neşredilmiş olan eser, metinde *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ* olarak verilmiştir⁸⁸.

⁸⁵ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 151-152; C. Brockelmann, “İbn Hallikân”, **İA**, C. V/II, s. 745; J. W. Füek, “İbn Khallikân”, **EI**², C. III, s. 832-833; Abdülkerim Özeydin, “İbn Hallikân”, **DİA**, C. XX, s. 17-19.

⁸⁶ İbn Hallikân, **Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâu ebnaî’z-zamân**, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968/Türkçe çev. Mehmed Rodosîzâde, İstanbul 1863/İngilizce çev. Mac Guckin de Slane, **Ibn Khallikan’s Biographical Dictionary**, Beyrut 1970, I-IV.

⁸⁷ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 196; Joseph Schacht, “Sübkî”, **İA**, C. XI, s. 82; a. mlf., “al-Subkî”, **EI**², C. IX, s. 744.

⁸⁸ Tacüddîn Ebû Nasr Abdülvahâb b. Ali es-Sübkî, **Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ**, nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdülfeţh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968, IV-VII.

Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî'nin (ö. 748/1347) kaleme aldığı diğer bir kaynağımız, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ* adlı eserdir. Zehebî, 673/1273 tarihinde Dımaşk'ta doğmuş olup, ilk eğitimini de burada tamamlamıştır. Daha sonra döneminin önemli şehirlerine seyahatler yaparak pek çok önemli âlimden dersler almış, daha sonraları hatiplik ve müderrislik yapmış, daha sonra Dımaşk'a gelerek burada vefat etmiştir. Değişik alanlarda eser veren Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ* adlı eseri, geniş bir biyografi kitabıdır. Eserde verilen bilgiler büyük bir dikkatle kaleme alınmıştır⁸⁹. Farklı ciltleri, farklı kişiler tarafından neşredilen eserden, kültürel hayat bölümünde vermiş olduğumuz hal tercümeleri doğrultusunda faydalanılmıştır. Bu anlamda çalışmamızın kültürel hayat kısmı için önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir. Metinde *A'lâmü'n-nübelâ* olarak kısaltılmıştır⁹⁰.

Tabakätü'l-fukahâi's-Şâfi'îyyîn, Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) eseridir. Büyük Selçuklular döneminde Horasan'da yaşamış veya Horasanlı olan yazarın eserini başka bölgelerde yaşamış bulunan fakihlerin hal tercümelerini naklederken kullandık. Önemli kaynaklarımızdan biri olan eser neşredilmiş olup, metinde *Tabakätü'l-fukahâu's-Şâfi'îyyîn* şeklinde verilmektedir⁹¹.

7. İlim ve Kültür Hayatıyla İlgili Eserler

a. Edebî Eserler

Cevâmi'ü'l-hikâyât ve levâmi'ü'l-rivâyât adlı edebiyat kitabının yazarı olan Nureddîn Muhammed b. Muhammed el-'Avfî (ö. 633/1235'ten sonra), aslen Buharalı olup, Karahanlılar Devleti'nde kâtiplik görevinde bulunmuştur. İlk eğitimini Buhara'da alan 'Avfî, sahâbeden Abdurrahmân b. 'Avfî'nin soyuna

⁸⁹ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 185-186; Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", **İA**, C. XIII, s. 493-494.

⁹⁰ Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-nübelâ**, nşr. Şu'ayb el-Arnâvût-Muhammed Na'îm, Beyrut t.y.

⁹¹ Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **Tabakätü'l-Fukahâi's-Şâfi'îyyîn**, nşr. Muhammed Azab-Ahmed Ömer Hâşim, Kahire 1993.

dayandığı için bu isimle anılmaktadır. Kâtiplik görevinde uzun süre kalmayarak ülkenin batısındaki pek çok şehre seyahatlerde bulunmuştur. Moğollar'ın batıya yönelmesi üzerine Sind'e giderek Sind-Multan bölgesinde hüküm süre Nâsirüddîn Kabac'ın hizmetine girmiş, 618/1221 tarihinde ünlü eseri *Lübâbü'l-elbâb*'ı da onun veziri Fahreddîn Hüseyin'e sunmuştur. Kabac'ın ölümünden sonra da Delhi hükümdarı Şemseddîn İltutmuş'un hizmetine girmiştir⁹². *Cevâmi'ü'l-hikâyât ve levâmi'ü'r-rivâyât* adlı eser 4 kısma, her kısım da 25 bâba ayrılmıştır. Bizim için önemli olan son kısmı olup, burada Türkler'e ait bilgiler verilmektedir. Vermiş olduğu sosyal hayat içerikli hikâyeye, çalışmamızda da önemli bir yer tutmaktadır. Eserin neşri yapılmış olup, metinde *Cevâmi'ü'l-hikâyât* olarak verilmektedir⁹³.

Muhammed 'Avfî'nin diğer bir eseri ise *Lübâbü'l-elbâb*'tır. Bu eser Farsça yazan şairler hakkında tezkire durumundadır. 300 kadar şairin biyografisi hakkında bilgiler verilen eserde Horasan şairleri için de bir başlık açılmıştır. Bununla birlikte birkaç önemli şair haricinde bahsettiği şairler hakkında çok az malumat verir, hatta ölüm tarihlerinden bile bahsetmez. Bu sebeple bazen şairlerin hangi dönemde yaşadıklarına dair karmaşaya neden olabilmektedir. Bununla birlikte hemen her şairin şiirlerinden örnekler sunmaktadır. Horasan şairlerinin tespiti, hatta bazıları hakkında verdiği geniş rivayetleri sayesinde çalışmamız için vazgeçilmez kaynaklardan biri olmuştur. Neşredilen eser, metinde *Lübâbü'l-elbâb* olarak kısaltılmıştır⁹⁴.

Mu'cemü'l-üdebâ, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî tarafından kaleme alınmış önemli eserlerden biridir. Eserin adı *İrşâdü'l-erîb ilâ marifeti'l-edîb* olmakla birlikte *Mu'cemü'l-üdebâ* olarak da bilinmektedir. Alfabetik olarak düzenlenen eserde, İslâm dünyasında yetişen dilciler, edipler, şairler, tarihçiler, coğrafyacılar, hattatlar, filozoflar, matematikçiler ve tıp alanında yetişmiş ünlülerin biyografileri hakkında bilgiler verilmektedir. Horasan'da yetişmiş olan müderris, edip ve muhaddislerin hal tercümelerini naklederken

⁹² Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 159; M. Fuad Köprülü, "Avfî", *İA*, C. II, s. 21; M. Nizamuddin, "Awfî", *EI*², C. I, s. 764; Tahsin Yazıcı, "Avfî", *DİA*, C. IV, s. 115-116.

⁹³ Muhammed 'Avfî, *Cevâmi'ü'l-hikâyât ve levâmi'ü'r-rivâyât*, nşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran 1375 hş.

⁹⁴ Muhammed 'Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, nşr. Sa'îd Nefisî, Tahran 1375 hş.

kullandığımız eser, kültür tarihi açısından önemli kaynaklarımızdan biri olmuştur. Neşredilmiş olan eser, metinde *Mu‘cemü’l-üdebâ* olarak verilmiştir⁹⁵.

Harîdetü’l-kasr ve cerîdetü’l-‘asr, İmâdüddin Muhammed b. Muhammed Kâtib el-İsfahânî (ö. 597/1201) tarafından kaleme alınmıştır. 519/1125 tarihinde İsfahân’da doğan İmâdeddîn, ilk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra Bağdat’a gitmiştir. Burada da Nizâmiye Medresesi’nde önemli âlimler nezaretinde eğitimine devam etmiştir. Daha sonra Musul’da bir süre kaldıktan sonra memleketi İsfahân’a dönmüştür. 549/1154 tarihine kadar burada kalarak dersler vermiştir. Sonraları Abbâsîler ve Nureddîn Mahmûd’un hizmetinde bulunmuştur. Nureddin’in ölümü sonrasında Bağdat’a gitmek istemişse de Selahaddîn Eyyubî’nin hizmetine girmiştir. Onun ölümünden sonra da devlet vazifesinden ayrılarak eserlerini tamamlamakla meşgul olan İsfahânî, Dımaşk’ta vefat etmiştir. Önemli ediplerden birisi olarak kabul edilmektedir. *Harîdetü’l-kasr ve cerîdetü’l-‘asr*, İslâm dünyasında yetişen şair ve ediplerden bahseden antoloji ile onun zeylidir. Eser 572/1176 tarihinde tamamlanmıştır⁹⁶. Horasan ve Herat ehli için ayrı bir cilt kaleme alınmıştır. Edipler ve şairlerin bazıları hakkında uzun malumat verilirken, bazıları hakkındaki bilgiler iki satırı geçmemektedir. Konumuzla ilgili olan edip ve şairlerin tespiti ve hayatları hakkında vermiş olduğu bilgiler açısından önemli kaynaklarımızdan biri durumundadır. Eserin neşri yapılmış olup, metinde *Harîdetü’l-kasr* olarak kısaltılmıştır⁹⁷.

Edebiyat alanında yararlandığımız bir diğer eser olan *Tezkiretü’ş-şuarâ*, Devletşah b. Alâüddeve Bahtîşâh es-Semerkindî (ö. 900/1495 civarı) tarafından kaleme alınmıştır. Devletşah, 830/1427 tarihi civarında dünyaya gelmiştir. Hayatının büyük bir kısmını Timurlular sarayında geçirdiği için iyi bir eğitim almıştır. Daha sonraları Herat’ta Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî’nin himayesinde kalmıştır. *Tezkiretü’ş-şuarâ* adlı eserinde Farsça yazan şairler hakkında bilgi verirken, kendi zamanındaki devlet idaresinde görülen

⁹⁵ Ebû Abdullah Şihabüddîn Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-üdebâ**, thk. Ahmed Ferîd Rıfâ’î, Beyrut 1938.

⁹⁶ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 123, 125; “İmâdüddîn”, **İA**, C. V/2, s. 978-979; H. Massé, “İmâd al-Dîn”, **EF**², C. III, s. 1157-1158.

⁹⁷ İmâdüddîn el-İsfahânî, **Harîdetü’l-kasr ve cerîdetü’l-‘asr**, nşr. Adnan Muhammed el-Ta‘me, Tahran 1999.

aksaklıklardan da bahseder. Eserde 10'u Arap, 143'ü de İranlı olan şairin biyografileri de verilmektedir⁹⁸. Çok fazla bilgiye ulaşamadığımız şair biyografileri hakkında vermiş olduğu bilgiler, çalışmamız için büyük önem taşımaktadır. Ayrıca kültürel hayat konularında vermiş olduğu bazı bilgiler bakımından tek kaynak olma özelliğindedir. Kültürel konular için kullandığımız eserin farklı neşirleri yapılmış olup, Türkçe'ye de çevrilmiştir. Metinde *Devletşah Tezkiresi* şeklinde kısaltılmıştır⁹⁹.

b. Münşeat Mecmuaları

Münşeat kelimesi, inşâ masdarından türemiş olup, sözlükte “düz yazı, nesir” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda münşeat, devletin bünyesinde bulunan dîvân, kalem ve ketebe gibi resmî dairelerde çalışan nişancı veya tevkîflerin yazmış oldukları yazılar ile mektupların, bunun yanında şair ve ediplerin kaleme aldığı her çeşit sanatlı veya düz yazının toplandığı kitapların adıdır. Fars ve Türk kültüründe “mektûbât” karşılığı olarak da kullanılmıştır¹⁰⁰.

Atebetü'l-ketebe, Sultan Sencer'in Dîvân-ı İnşâ başkanı ve aynı zamanda nedimi olan Müeyyidüdevle Müntecebüddîn Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cüveynî'nin (ö. 552/1157'den sonra) ünlü eseridir. Mektup, ferman ve resmi vesikaların özellikleri hakkında bilgi veren bu eserin yazarı, 516/1122 tarihinde inşâ sanatını öğrenmek amacıyla Merv'e gelmiştir. Daha sonraları Sultan Sencer'in Divân-ı Risâleti'nde çalışmaya başlamıştır. *Atebetü'l-ketebe*, 38 resmi belgenin toplandığı bir *Münşeat Mecmuası*'dır. Eserin ilk kısmında hemen her konuda yapılan tayinler için fermanlar yer alırken, ikinci bölümde daha ziyade özel mektuplara yer verilmiştir. Farsça kaleme alınan eser, Selçuklular Devleti'nin

⁹⁸ Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 246-247; M. Fuad Köprülü, “Devlet-şah”, **İA**, C. III, s. 560-561.

⁹⁹ Devletşah b. Alâüdevle Bahtîşâh es-Semerkindî Devletşah, **Tezkiretü'ş-şuarâ**, çev. Necati Lugal, **Devletşah Tezkiresi**, İstanbul 1977.

¹⁰⁰ Mustafa Uzun, “Münşeat”, **DİA**, C. XXXII, s. 18.

işleyişi hakkında benzersiz bilgiler içermektedir¹⁰¹. Yöneticilere aktarılan emirlerde öğütlere de yer verilmekte, bu öğütler daha ziyade sosyal içerikli mesajlar içermektedir. Bu sebeple eser, yöneticiden yapılması istenilen şeylerin toplumun sosyal düzeni ile ilgili ipuçları içermesi sebebiyle sıkça istifade ettiğimiz kaynaklardan birisi olmuştur. Ayrıca yapılan tayinlerde görev alanı tarifi yapılmış olduğundan, görevlilerin yetki alanlarının sosyal hayata etkisinin değerlendirilmesi sırasında da çalışmamıza büyük katkıları olmuştur. Vermiş olduğu pek çok bilgi hem nicelik ve hem nitelik açısından diğer kaynaklarımızdan farklılıklar taşımakta olup, bu özelliğinden dolayı da önem arz eden kaynaklardan biridir. Eser neşredilmiş olup, metinde *Atebetü'l-ketebe* olarak verilmiştir¹⁰².

8. Meskûkat, Kitabe ve Arkeolojik Eserler

Hükümdarlık alâmetlerinin en önemlilerinden biri sikke bastırmaktır. Tahta çıkan her hükümdar kendi hâkimiyetini göstermesi için adının ve unvanlarının yazılı olduğu paralar bastırmaktadır. Vasal hükümdarlar da bastırdıkları sikkelerde önce Abbâsî halifesi, daha sonra tâbi oldukları hükümdarın ve son olarak da kendi adlarına yer vermek durumundadırlar¹⁰³. Bir bölgeye hâkim bulunan kişinin hükümdarın adını zikretmeden para bastırması isyan olarak kabul edilmektedir. Bu kadar büyük önem taşıyan sikkeler, Selçuklular Devleti'nin kurulmasından itibaren Horasan'a kimlerin hâkim olduğunu göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Daha ziyade sultanlar adına para basılmış olan Horasan'da, sultana isyan eden iki hanedan üyesinin kendi adına para bastırması olduğu paralar da ayrıca önemlidir. Özellikle Siyasî Tarih Bölümü'nde, Selçuklu sultanları ve diğer hanedan

¹⁰¹ Eser ve müellif hakkında bkz. Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları, *Atebetü'l-Ketebe*'nin Neşri Münasebetiyle", **Ankara Üniv. D. T. C. F. D.**, sayı: 4, Ankara 1951; G. M. Kurpalidis, **Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007; Tahsin Yazıcı, "Müntecebüddin Bedî", **DİA**, C. XXXII, s. 25.

¹⁰² Müeyyidüdevle Müntecebüddîn Bedî' Ali b. Ahmed Atabek el-Cuveynî, *Atebetü'l-ketebe*, nşr. Muhammed Kazvîni-Abbâs İkbâl, Tahran 1329.

¹⁰³ Geniş bilgi ve Selçuklular'daki durum için bkz. Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, TTKY, Ankara 2007, s. 89 vd.

üyeleri adına Horasan'da basılmış bulunan sikkeler, en çok istifade ettiğimiz kaynaklardan biri olmuştur¹⁰⁴.

Kitabe olarak değerlendirdiğimiz tek örnek Hargîrd Nizâmiye Medresesi'nin Tahran'daki Müze-yi İrân-ı Bâstân (Arkeoloji Müzesi)'da bulunan kitabesidir. Özellikle bu medresenin var olup olmadığıyla ilgili olarak bilim dünyasında süregelen tartışmaları sona erdirecek özellikteki bu kitabe, bundan dolayı konumuz açısından da bir hayli önem taşımaktadır¹⁰⁵.

Tarihe yardımcı ilimler arasında arkeoloji de bulunmaktadır. Bu sebeple arkeolojik bulgular da tarihi değerlendirme açısından büyük önem taşımaktadır. Büyük Selçuklular Devleti gibi büyük ekonomik gelişmişliğe ulaşan bir devlette hiç kuşkusuz imar faaliyetleri de gelişmiş olacaktır. Ancak, bölgesel şartlar gereği Horasan'da yapı malzemesi olarak kerpicingin tercih edilmesi, inşa edilen yapıların günümüze sağlam bir şekilde gelmesine mani olmuştur. Bununla birlikte konumuz olan coğrafyada Selçuklular zamanında inşa edilmiş bulunan ve yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan bazı yapılar mevcuttur. Çalışmamızda Horasan'daki inşa faaliyetleri hakkındaki arkeolojik veriler ve sanatsal değerlendirmelerden de büyük ölçüde istifade edilmiştir¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Sikkeler için bkz. Resim 1-32.

¹⁰⁵ Bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

¹⁰⁶ Bkz. Ekonomik Hayat Bölümü.

GİRİŞ

Tarihi çok eskilere dayanan Horasan, günümüzde büyük çoğunluğu İran olmak üzere, Afganistan ve Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan geniş bir coğrafyayı ifade eder. Eski Farsça'da "hûr" (güneş) ve "âsân" (doğan, gelen) kelimelerinin birleşmesinden oluşan Horasan adı, "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi" anlamlarına gelmektedir. Horasan bölgesi doğudan Huttel, Gûr ve kısmen Sicistân, güneyden Deştîlût ve Kirmân ile Rey arasında yer alan Fars eyaleti toprakları, batıda Deştikevîr'in batı kısmı, Taberistân ve Cürcân, kuzeyden de Türkmenistan, Hârizm ve Mâverâünnehir tarafından çevrilen bir bölge¹ olarak tarif edilmiş olsa da, tam sınırlarını belirlemek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte hemen hemen tüm İslâm coğrafyacıları bölgeyi dört kısma ayırmayı uygun bulmuşlardır. Bölge, *ümmehât* denilen bu taksime göre Belh, Herat, Nîşâbûr ve Merv olarak dörde ayrılmaktadır². Horasan'ın sınırları her geçen yüzyıla ve coğrafyacıya göre değişiklikler göstermiş, hatta bölgeyi oluşturan şehirlerin isimlerinde bile farklılıklar görülmüştür. Örneğin XV. yüzyıl coğrafyacılarından Hâfız Ebrû'nun *Coğrafya-yi Tarih-i Horasan* adlı eserindeki bilgiler kendisinden önceki coğrafya kaynaklarından farklılıklar arz etmektedir³.

Grek coğrafyacılarının Horasan hakkındaki kayıtları Büyük İskender'in bölgeye gelmesiyle birlikte başlar. Onlar, bölgeyi Baktria (Belh, Merv), Aria (Herat) ve Parthia (Nîşâbûr) olmak üzere taksim etmişlerdir⁴.

Çok geniş bir coğrafyayı kapsadığını belirttiğimiz Horasan'ın, bundan dolayı sınırlarını belirlemenin çok zor olduğunu yukarıda belirtmiş olmakla birlikte, özellikle tezimizin içerisinde geçen bazı şehir ve kasabalar hakkında bilgi vermeyi uygun görmekteyiz.

¹ İbn Havkal, s. 426; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 116 vd.; Recep Uslu, **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1997, s. 27; Cl. Huart, "Horasan", *İA*, C. VI/1, s. 560; C. E. Bosworth, "Khurāsân", *EI*², C. V, s. 55-56; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, C. XVIII, s. 234.

² İstahrî, s. 203; İbn Havkal, s. 430; **Hudûdü'l-'alem**, s. 99 vd.; Yâkût, **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 409; Ahmed Emin, **Zuhrü'l-İslâm**, Kahire 1966, C. I, s. 259; Bosworth, Khurāsân, *EI*², C. V, s. 56; Çetin, Horasan, *DİA*, s. 234.

³ Hâfız Ebrû, s. 47 vd.; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıncılığı**, s. 242.

⁴ Çetin, Horasan, *DİA*, s. 234.

Nîşâbûr şehri tüm tarihi boyunca Horasan'ın merkezi ve en büyük şehri konumunda olmuştur. Bulut şehri anlamında Ebr-i şehir olarak da anılmaktadır. Özellikle X. yüzyıldan sonra önemini her geçen gün daha da arttırmıştır. İran şehirlerindeki yerleşim planıyla inşa edilmiş bir şehirdir. Çevresi iki kapıyla dışarı açılan surlarla çevrilidir. Ayrıca şehir bağ ve bahçelerle çevrilmiş durumdadır. Ona bağlı pek çok şehir ve kasaba bulunmaktadır⁵. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir.

Nesâ, orta büyüklükteki şehirlerden birisidir. Çevresindeki tepelerden şehre bol miktarda temiz su ulaşmaktadır. Bu sebeple bereketli, yeşil, ekmeği lezzetli, meyveleri güzel, pazarları büyük ve güzel bir şehir olarak kaydedilmektedir. Şehir Cuma mescidi ile büyük ve mükemmel pazarlara sahiptir. Nîşâbûr'un kuzeydoğusunda yer almakta olup, Serahs yakınlarındadır⁶.

Beyhak, Nîşâbûr'un kuzeybatısında yer almakta olup, gayet bayındır bir bölge olarak kaydedilmektedir. Bitki örtüsü, madenleri, değerli taşları ve mermer yatakları ile ünlüdür. İdare merkezi Sebzevâr şehridir⁷.

Tûs, Nîşâbûr ile Serahs arasında, Nîşâbûr'un doğusunda yer alır. Bugünkü Meşhed'in eski merkezidir. Büyük ve eski bir yerleşim olup, suyu bol, ziraatı gelişmiş bir yer olarak kaydedilmektedir⁸.

Cüveyn, Nîşâbûr yakınlarındaki bir şehirdir. Beyhak ile Câcerm arasında bulunmakta olup, Bistâm'dan gelen ticaret yolunun uğrak yerlerinden biridir. Suyu fazla olmamakla birlikte her yerleşim birimi bir veya iki kaynağa sahiptir. Hemen

⁵ İstahrî, s. 204-205; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 276 vd.; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 181-182; G. Le Strange, **The Lands of Eastern Caliphate**, London 1966, s. 382-383; E. Honigmann, "Nîşâpûr", **İA**, C. IX, s. 302 vd.; a. mlf., "Nîshâpûr", **Eİ²**, C. VIII, s. 62 vd.; Osman G. Özgüdenli, "Nîşâbur", **DİA**, C. XXXIII, s. 149.

⁶ İstahrî, s. 215; Makdisî, C. II, s. 468-469; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 265; **Hudûdü'l-'alem**, s. 90; V. Minorsky, "Nesâ", **İA**, C. IX, c. 198; Huart, Horasan, **İA**, s. 560.

⁷ Makdisî, C. II, s. 465; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 80; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 184; Cl. Huart, "Beyhak", **İA**, C. II, s. 582; A. K. S. Lambton, "Bayhak", **Eİ²**, C. I, s. 1130; Enver Konukçu, "Beyhak", **DİA**, C. VI, s. 57.

⁸ İstahrî, s. 203; Makdisî, C. II, s. 467; **Hudûdü'l-'alem**, s. 90; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 186; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 185; V. Minorsky, "Tûs", **İA**, C. XII/2, s. 123 vd.; a. mlf., "Tûs", **Eİ²**, C. X, s. 740-741; Ayrıca bkz. Huart, Horasan, **İA**, s. 560;

hemen her şey yetişmekle birlikte meyve ve üzümün rekoltesi az olarak kaydedilmektedir⁹.

Kuhistân, genel olarak dağlarla çevrili olduğu için bu isimle anılmaktadır. Nîşâbûr'un güneyinden Sistân'a kadar olan geniş araziye kapsar. Ekilebilir arazisi yanında çöl arazisi de bir hayli fazladır. Çöl özelliği sebebiyle çok fazla ağaç barındırmadığı kaydedilmektedir. Kâîn ve Tabes şehri Kuhistân sınırları içinde yer almaktadır¹⁰.

İsferâyîn, Horasan'ın kuzeyinde, Hârizm sınırında yer almaktadır. Büyük bir şehir olup, özellikle üzüm ve pirinciyle ünlüdür. Bayındır ve pazarları büyük bir şehirdir. Ağaçlık bir bölge olarak kaydedilmektedir¹¹.

Bâharz, Nîşâbûr ile Herat arasında yer alan bir bölgedir. Merkezi Mâlin (مالن) olarak kaydedilmektedir. Meyve, özellikle de üzüm bol bir şekilde yetiştirilmektedir. Şehirde yetiştirilen kavun, tüm Horasan'da meşhurdur¹².

Câcerm, Horasan'ın batı kısmında bir kasaba olup, diğer adı Ergiyân olarak kaydedilmektedir. İsferâyîn yakınlarında yer almaktadır. Küçük bir yerleşim olmasına rağmen zengin bir yerdir. Güzel bir Cuma mescidine sahip olup, yaklaşık 70 kadar köy buraya bağlı bulunmaktadır¹³.

Habûşân (خبوشان), Nîşâbûr'a bağlı şehirlerden birisi olup Ustuvâ (استوا) adıyla da bilinmektedir. Nesâ yolu üzerinde büyük bir kasaba olarak kaydedilmektedir. Daha sonraları Habûşân adını alan şehirde tahıl, üzüm, pamuk ve meyve çeşitlerinin bol olduğu kaydedilmektedir¹⁴.

⁹ Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 100; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184; R. Hartmann, "Cüveyn", *İA*, C. III, s. 248; a. mlf., "Djuwayn", *EI*², C. II, s. 604-605.

¹⁰ İstahrî, s. 215; Makdisî, C. II, s. 436; J. H. Kramers, "Kuhistan", *İA*, C. VI, s. 970 vd.; a. mlf., "Kühistân", *EI*², C. V, s. 354-355.

¹¹ Makdisî, C. II, s. 466; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 15; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 183; Cl. Huart, "İsferâyîn", *İA*, C. V/2, s. 1074; C. E. Bosworth, "İsferâyîn", *EI*², C. IV, s. 107.

¹² Makdisî, C. II, s. 467; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 79; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 188; Cl. Huart, "Bâharz", *İA*, C. II, s. 222; B. Spuler, "Bâkharz", *EI*², C. I, s. 952; Mehmet Talu, "Bâharzî, Ali b. Hasan", *DİA*, C. IV, s. 474.

¹³ Makdisî, C. II, s. 566; *Hudûdü'l-'alem*, s. 89; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 83; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184; Strange, aynı eser, s. 392; C. E. Bosworth, "Djâdjarm", *EI*², C. XII, s. 235.

¹⁴ Makdisî, C. II, s. 466; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184-185; "Ustuwâ", *EI*², C. X, s. 928.

Hâf (خواف) veya Hargerd (خرگرد), küçük bir şehir olup merkezi Selevmek/Selûmek (سلومك) olarak kaydedilmektedir. Nesâ yakınlarındadır. Şehirde yetişen meyvelerden üzüm, nar, kavun ve incir iyi kalitede kabul edilmektedir¹⁵.

Husrevcird, Beyhak'a bağlı şehirlerden birisidir. Beyhak'tan bir ferseng uzaklıkta yer almakta olup, aralarında sadece bir köy bulunmaktadır¹⁶.

Sebzevâr, Beyhak'ın idare merkezinin adıdır. Nîşâbûr'un batısında yer almaktadır. Bununla birlikte Herat yakınlarında da aynı isimle anılan bir kasaba daha bulunmaktadır¹⁷.

Büyük Selçuklular'ın son başkenti olan **Merv**, devletin gelişmişliğinin zirvesi olarak da kabul edilebilir. Afganistan'daki Bâbâ dağlarından doğan Murgâb nehrinin taşıdığı alüvyonlarla oluşan verimli delta üzerinde kurulmuştur. Daha küçük bir yerleşim olan Mervu'r-rûz'dan ayrılması için kaynaklarca Mervu'ş-şâhcân olarak kaydedilmektedir¹⁸.

Mervu'r-rûz, Horasan'ın önemli şehirlerden biridir. "Küçük Merv" veya "nehrin üstündeki Merv" anlamlarına gelmez. Nehrin kenarında kurulmuş bir şehir olduğu için suyu ve dolayısıyla bağları çoktur. Mervu'ş-şâhcân ile Serahs arasında yer almakla birlikte, Mervu'ş-şâhcân'a daha yakındır. Nüfusunun kalabalık oluşu dört minbere sahip bulunduğu bilgisiyle ifade edilmektedir. Geniş pazarlara sahiptir. Ona bağlı pek çok kasaba bulunmaktadır¹⁹.

Serahs, Tûs ile Merv arasında, Meşhed nehrinin doğu kısmında yer alır. Büyük ve bayındır bir şehir olarak kaydedilmektedir. Suyu az olduğu için ziraat yağmura bağlıdır. İçme suyunu kuyulardan karşılamaktadır. Horasan'ın hemen

¹⁵ Makdisî, C. II, s. 467; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 189-190; P. Schwarz, "Hâf", **İA**, C. V/1, s. 61; C. E. Bosworth, "Kh^wâf", **EI**², C. IV, s. 910.

¹⁶ Makdisî, C. II, s. 465; **Hudûdü'l-'alem**, s. 89.

¹⁷ Makdisî, C. II, s. 465; **Hudûdü'l-'alem**, s. 89; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 184; T. W. Haig, "Sebzar", **İA**, C. X, s. 299-300; C. E. Bosworth, "Sabzawâr", **EI**², C. VIII, s. 694-695; Konukçu, Beyhak, **DİA**, s. 57.

¹⁸ Makdisî, C. II, s. 453; Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 251 vd.; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 193; Osman G. Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları**, İstanbul 2006, s. 491; A. Yakubovskiy, "Merv", **İA**, C. VII, s. 773 vd.; a. mlf., "Marw al-Şâhidjân", **EI**², C. VI, s. 618 vd.; Osman G. Özgüdenli, "Merv", **DİA**, C. XXIX, s. 221-223.

¹⁹ Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 213; Makdisî, C. II, s. 434, 458; Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 251; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 195; C. E. Bosworth, "Marw al-Rûdh", **EI**², C. VI, s. 617.

hemen tüm şehirleriyle bağlantısı mevcut olduğu için ticarî anlamda da önem taşıyan bir şehir durumundadır²⁰.

Uşb(f)ûrgān/Şuburgān (اشبورقان/شبورقان), kaynaklarda farklı isimlerle kaydedilmektedir. Cûzcân bölgesinin hükümet merkezi konumundadır. Çevresi verimli topraklarla çevrili olup, bu topraklarda ihraç ürünü de olan kaliteli meyveler yetiştirilmektedir. Moğol istilasına kadar kalabalık bir nüfusa sahip olduğu gibi, pazarlarındaki ticarî ürünler bir hayli fazladır²¹.

Dandânakân, Merv ile Serahs arasında yer alan küçük bir şehirdir. Yakınlarında bulunan ribât sebebiyle ticarî öneme sahiptir²².

Enderâb (اندراب), dağlar arasında kurulu, ziraatı gelişmiş, tahıl ürünü bol bir şehirdir. Bugünkü Kabil'in doğusunda yer almakta olup, Merv'e 2 fersah uzaklıktadır. Yakınından nehir geçtiği için suyu bol, pazarları canlıdır. Bölgede çokça ağaç yetiştiği özellikle vurgulanmaktadır. Bağ ve bahçesi de fazla olan şehir, bazı kaynaklarca Belh sınırları içinde kabul edilmektedir²³.

Hâverân, bulunduğu bölgenin önemli şehirlerinden biri olarak kaydedilmektedir. İlim merkezlerinden olup, çok sayıda bilim adamı barındırmaktadır. Suyu ve bağları boldur. Meyve çeşitleri ile tahıl önemli ziraat ürünleridir²⁴.

Horasan'ın kısımlarından bir diğeri de **Herat** şehridir. Bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde yer alır. Hezâre dağlarından İran sınırına kadar ki bölge ile Herî-Rûd nehrinin verimli vadisini içine alan Herat, eskiçağlardan itibaren Horasan'ın en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Kendisine bağlı olarak belirtilen şehirler de önem taşımaktadır. Ziraatı gelişmiş bir yer olarak kaydedilen şehrin

²⁰ İstahrî, s. 215; Makdisî, C. II, s. 456; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 156; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 195; Strange, aynı eser, s. 395; J. Ruska, "Serahs", *İA*, C. X, s. 502; Huart, Horasan, *İA*, s. 560; C. E. Bosworth, "Sarakhs", *EI*², C. IX, s. s. 34.

²¹ İstahrî, s. 213; *Hudûdü'l-'alem*, s. 98; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 194; Strange, aynı eser, s. 426

²² İstahrî, s. 223; Makdisî, C. II, s. 456; *Hudûdü'l-'alem*, s. 94; B. Zahoder, "Dandanekân", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, sayı: 72, Ankara 1954, s. 586-587; C. E. Bosworth, "Dandânkân", *EI*², C. XII, s. 195.

²³ İstahrî, s. 218; İbn Havkal, s. 438; Makdisî, C. II, s. 430, 440; *Hudûdü'l-'alem*, s. 100; Sem'ânî, *el-Müntehab*, C. III, s. 1781; *Mu'cemü'l-büldân*, C. I, s. 372; Uslu, *Horasan*, s. 46; Streck, "Enderâb", *İA*, C. IV, s. 268.

²⁴ Makdisî, C. II, s. 380 vd; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 194.

kuruluşu ile ilgili yedi ayrı rivayet mevcuttur²⁵. Kaynaklarımız Herat'a bağlı olarak şu şehirleri kaydeder:

Ebîverd, Merv'in kuzeybatısında, Nesâ'ya yakın bir şehirdir. Su ihtiyacını nehirden karşılamaktadır. Merkezi Meyhene²⁶ olarak kaydedilen şehir, Bâverd adıyla da bilinmektedir²⁷.

İsfizâr (اسفزار), kendi içinde de dört bölgeye ayrılmaktadır. Verimli topraklara sahiptir. Dağlık bir arazi olup, savaşçı bir halkının olduğu nakledilmektedir. Suyu ve bağları bol olan İsfizâr, günümüzde Herat yakınlarındaki Şindend olarak bilinen yerdir²⁸.

Bâdgîs (بادغيس), abâd ve çok verimli bir bölge olarak kaydedilmektedir. Herat'ın kuzeydoğusunda, Herat ile Serahs arasında yer almakta olup, Bûşenc'den üç menzil uzaklıktadır. Kendisine bağlı 300 köy bulunan şehir, yüksek otlakları sayesinde göçebeler için büyük önem taşımaktadır²⁹.

Bûşenc, Fûşenc (بوشنج), Herat'ın bir menzil doğusunda yer alan Bûşenc'e, dört şehir bağlıdır. Etrafı hendek ve hisarlarla çevrilmiş olup, Herat, Nîşâbûr ve Kuhistân yönünde üç kapısı bulunmaktadır. Su ihtiyacını Herat nehrinden karşılamakta olup, verimli topraklarıyla ünlüdür³⁰.

²⁵ İstahrî, s. 209 vd; Makdisî, C. II, s. 447; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 288 vd.; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 186-187; İsfizârî, C. I, s. 55-79; W. Barthold, "Herat ve Herirûd Boyu", çev. İsmail Aka, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (TD)*, sayı: 27, İstanbul 1973, s. 179-180; Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 1987, s. 2; Zeki Velidi Togan, "Herat", *İA*, C. V/1, s. 429; R. N. Frye, "Harât", *EI*², C. III, s. 177-178; Recep Uslu, "Herat", *DİA*, C. XVII, s. 215.

²⁶ Makdisî, C. II, s. 470; *Hudûdü'l-'alem*, s. 90; Strange, aynı eser, s. 394; C. E. Bosworth, "Mayhana", *EI*², C. VI, s. 914.

²⁷ İstahrî, s. 203; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, C. II, s. 470; *Hudûdü'l-'alem*, s. 90; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 8; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 194; Strange, aynı eser, s. 394; V. Minorsky, "Ebîverd", *İA*, C. IV, s. 5-6; a. mlf., "Abîward", *EI*², C. I, s. 99; Huart, Horasan, *İA*, s. 560.

²⁸ Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 209, 211; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, C. II, s. 432; *Hudûdü'l-'alem*, s. 92; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 187; Huart, Horasan, *İA*, s. 560; Uslu, *Horasan*, s. 37; Recep Uslu, *Herat Tarihi*, İstanbul 1997, s. 92.

²⁹ Ya'kûbî, s. 64; Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 212; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, C. II, s. 432; *Hudûdü'l-'alem*, s. 92; Barthold, Herat ve Herirûd, s. 179, 181; Uslu, *Horasan*, s. 35; Uslu, *Herat*, s. 14; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 188-189; W. Barthold, "Bâdgîs", *İA*, C. II, s. 192; Huart, Horasan, *İA*, s. 560; W. Barthold, "Bâdgîs", *EI*², C. I, s. 857.

³⁰ Ya'kûbî, s. 66; Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 211-212; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, C. II, s. 423; *Hudûdü'l-'alem*, s. 92; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 77; *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 188; Uslu, *Horasan*, s. 36; Uslu, *Herat*, s. 15; W. Barthold, "Bûşenc", *İA*, C. II, s. 823-824; a. mlf., "Büşhandj", *EI*², C. I, s. 1342.

Dihistân, Bâdgîs'e bağlı şehirlerden biri olarak kaydedilmektedir. Dağlara yakın kurulduğu için suyu bol bir yerdir. Buna rağmen ziraatı pek gelişmiş değildir³¹.

Bağşûr (بغشور), çöllerin ortasında yer alan bir şehirdir. Bu sebeple su ihtiyacını kuyulardan karşılamaktadır. Konum olarak Herat ile Merv arasında, Mervu'r-rûz'a daha yakın bir yerleşim bölgesidir³².

Belh, bugün Afganistan sınırları içinde yer alan ve Amuderya (Ceyhun) nehrinin güneyinde, Kûh-i Baba'nın kuzey yamacından ovaya doğru yayılan alanda kurulmuş olan, Horasan, hatta Türkistan medeniyetinin en eski şehirlerinden biri olarak kaydedilmektedir. Bölgenin merkezi olan Belh'in dışında kalan kısım, doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılır. Ayrıca bölge Toharistan, Huttelân ve Bamiyân olmak üzere tekrar bölünmekte, bu merkezler de kendilerine bağlı diğer şehirleri ihtiva etmektedir³³. İslâm coğrafyacıları Horasan'ın dört kısmından biri olan Belh ve onun sınırları içinde kalan şehir ve kasabalar hakkında farklı bilgiler verirler. Ya'kûbî³⁴, Belh'i Horasan'ın en büyük şehri olarak kaydeder. Belh meskûn köy ve mezralarla çevrilidir. Şehrin 12 kapısı, şehri çevreleyen bu köy ve mezralara açılır³⁵. Belh bölgesinde ayrıca şu şehirler bulunmaktadır:

Cûzcân, Belh bölgesinin batı kısmında yer almakta olup, Belh şehrini Mervu'r-rûz'a bağlayan yol üzerinde bulunmaktadır. Sınırları özellikle batı kısmında pek belli olmamakla birlikte, Meymene şehri Cûzcân sınırları içinde yer almaktadır. Ortaçağın önemli şehirlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Su

³¹ İstahrî, s. 212; Makdisî, C. II, s. 432.

³² İstahrî, s. 213; **Hudûdü'l-'alem**, s. 93; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 65.

³³ Geniş bilgi için bkz. Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 69 vd.; G. Le Strange, **The Lands of Eastern Caliphate**, London 1966, s. 420; Recep Uslu, "İslâm Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular'a Kadar Afganistan", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 2002, s. 13; Hartmann, Belh, **İA**, s. 485; R. N. Frye, "Balkh", **EI**², C. I, s. 1000-1001; Yazıcı, Belh, **DİA**, s. 410; İnyetullah Rıza, "Belh", **Dairetü'l-ma'ârif-i Bozorg-ı İslâmî**, Tahran 1383, C. XII, s. 457; "Belh ve Esmâ-yi ân der Lehceha-yi Akvâm ve Mülk", **Aryana**, 41115/8, Kabil 1336, s. 49;

³⁴ Ya'kûbî, s. 63.

³⁵ Ya'kûbî, s. 63.

ihtiyacını kaynaklardan gideren şehirde, tahıl ve Horasan'a özgü meyveler az miktarda yetişmektedir³⁶.

Çiğilkend/Sakalkend (سکلكند), dağların arasında yer alan bir şehirdir. Kaynaklarımız bulunduğu yer hakkında kesin bilgi vermemekle birlikte Toharistan sınırları içindedir. Küçük bir şehir olarak kaydedilmektedir³⁷.

Faryâb, Cûzcân'a bağlı nahiyelerden biridir. Bulunduğu yer hakkında farklı bilgiler mevcut olmakla birlikte muhtemelen Tâlekân ile Meymene arasında yer alır. Bağı ve bahçesi bol bir yer olarak zikredilmektedir³⁸.

Bâmiyân, Belh'in batı kısmında yer alır. Bugünkü Kabil yakınlarındadır. Cûzcân'a bağlı bir nahiyeye olarak kaydedilmekte olan Bâmiyân'a bağlı olan kasabalar da küçük olarak zikredilmektedir³⁹.

Bedehşân, Hindu-Kuş dağlarının kuzeyinde ve Türkistan'ın doğusunda, Amuderya'nın sol sahili boyunca uzanan bir bölgeyi kapsar. Belh ile Bedehşân arasında da Belh'in önemli kısımlarından bir olan Toharistan yer alır. Çevresindeki nehirler ve dağlık bir bölge oluşu sayesinde suyu bol olup, bayındır bir şehir olarak kaydedilmektedir. Ayrıca Belh ile Bedehşân'ın arasındaki mesafe 20 gün olarak nakledilmektedir⁴⁰.

Huttelân, büyük bir şehir olup, Ceyhun nehrinin yukarı kesiminde yer alan, nehirleri ve dağları bol bir yer olarak kaydedilmektedir. Bir Türk bölgesi olduğu, özellikle vurgulanmaktadır. Selçuklular'dan sonraki dönemde tahrip edilen şehirde tahıl, pamuk ve üzüm yetiştirilmekteydi⁴¹.

³⁶ Hurdâzbih, s. 36; İstahrî, s. 203; İbn Havkal, s. 430; **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 149; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 191; Strange, aynı eser, s. 423; R. Hartmann, "Cûzcân", **İA**, C. III, s. 229-230; a. mlf., "Djûzdjân", **EI**², C. II, s. 608-609; Tahsin Yazıcı, "Cûzcân", **DİA**, C. VIII, s. 97.

³⁷ İstahrî, s. 203, 217; Makdisî, C. II, s. 430-441; **Hudûdü'l-'alem**, s. 100; **Mu'cemü'l-büldân**, C. III, s. 108; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 81; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1996, s. 200; Uslu, **Horasan**, s. 47.

³⁸ Hurdâzbih, s. 36; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 192; Hâfız Ebrû, s. 47; Strange, aynı eser, s. 425; Uslu, **Horasan**, s. 45.

³⁹ Hurdâzbih, s. 37; İstahrî, s. 203; İbn Havkal, s. 430; Makdisî, C. II, s. 430, 442; **Hudûdü'l-'alem**, s. 101; W. Barthold, "Bâmiyân", **İA**, C. II, s. 296 vd.; W. Barthold, "Bâmiyân", **EI**², C. I, s. 1009; Huart, **Horasan**, **İA**, s. 560.

⁴⁰ Ya'kûbî, s. 64; İstahrî, s. 203; Makdisî, C. II, s. 431, 440; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 30; Barthold, **Türkistan**, s. 69; Saray, **Afganistan**, s. 3; W. Barthold, "Bedehşân", **İA**, C. II, s. 436 vd.; W. Barthold, "Badakshân", **EI**², C. I, s. 851 vd.

⁴¹ İstahrî, s. 218; Hurdâzbih, s. 36; Râvendî, C. I, s. 173; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 349; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 191; W. Barthold, "Huttel", **İA**, C. V/1, s. 920-921.

Meymene (Yahudiye), bugün de aynı isimle anılmaktadır. Yahudi nüfusun fazlalığı nedeniyle önceleri Yahudiye olan adı daha sonra Meymene olarak değiştirilmiştir. Tâlekân'dan Belh'e doğru 2 günlük yürüyüş mesafesinde yer alır. Konum olarak Belh'in tam batısındadır. Herat ile Belh arasındaki ticaret yolunun önemli uğrak yerlerinden birisidir. Mervu'r-rûz'dan daha büyük bir şehir olarak kaydedilen Meymene, Cûzcân'a bağlıdır⁴².

Tâlekân⁴³, Mervu'r-rûz'dan Belh'e üç günlük yürüyüş mesafesinde, bu durumda Belh'in batısında yer almaktadır. Toharistan'ın en önemli şehri durumunda olup, dağlara yakın bir konumda bulunmaktadır. Suyu bol bir bölge olmasına rağmen bağ ve bostanları azdır. Ancak büyük bir pazara sahip olduğu kaydedilmektedir. Hamdullah Müstevfi⁴⁴ ise tahılı ve meyvesinin bol olduğunu, aynı zamanda mamur bir şehir olduğunu kaydeder. Cengiz Han tarafından 617/1220 tarihinde tahrip edilmiştir.

Toharistan, Belh bölgesinin geniş nahiyelerinden birini oluşturur. Belh'in doğu tarafı ile Ceyhun nehrinin güney kıyılarında yer alır. Bununla birlikte yeri konusunda coğrafyacılar arasında tam bir görüş birliği mevcut olmamakla birlikte Ceyhun'un yukarı bölgesinde yer aldığı bilinmektedir⁴⁵.

Velvalic(ç), Hulm'den iki günlük yürüyüş mesafesi doğudadır. Suyu bol bir yer olarak kaydedilmektedir. Bedeşan'a bağlı bir nahiyedir. Kunduz adıyla da bilinmektedir⁴⁶.

Benchâr (Penchâr), Horasan'ın Hindistan sınırında yer alır. Dağlara bitişik bir şekilde kurulmuştur. Havası güzel, suyu, bağları ve meyvesi bol bir şehirdir.

⁴² Nüzhetü'l-Kulûb, s. 191; Strange, aynı eser, s. 424, 426; Uslu, **Horasan**, s. 45; R. B. Whitehead, "Meymene", **İA**, C. VIII, s. 180; C. E. Bosworth, "Maymana", **EI**², C. VI, s. 915; "Balkh", **Encyclopaedia Judaica (EJ)**, C. IV, s. 138.

⁴³ Ya'kûbî, s. 64; İstahrî, s. 213; Hurdâzbih, s. 36-37; Makdisî, C. II, s. 430, 440; **Hudûdü'l-'alem**, s. 100; **Mu'cemü'l-büldân**, C. III, s. 491; Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 182-183; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 192; Hâfız Ebrû, s. 47; Barthold, **Türkistan**, s. 29; Strange, aynı eser, s. 423; Uslu, **Horasan**, s. 47; Cl. Huart, "Tâlekân", **İA**, C. XI, s. 694; J. L. Lee, "Tâlakân", **EI**², C. X, s. 157-158.

⁴⁴ **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 192.

⁴⁵ Hurdâzbih, s. 36; **Mu'cemü'l-büldân**, C. III, s. 518; Strange, aynı eser, s. 426; Uslu, **Horasan**, s. 46; W. Barthold, "Tohâristân", **İA**, C. 12/1, s. 399-400; a. mlf., "Tukhârîstân", **EI**², C. X, s. 600 vd.

⁴⁶ Ya'kûbî, s. 64; **Hudûdü'l-'alem**, s. 100; **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 940; Strange, aynı eser, s. 428; Uslu, **Horasan**, s. 47.

Ancak ziraatı az, buna karşın özellikle küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğu bir yer olarak kaydedilmektedir. Madencilik de diğer bir kazanç kolu olarak zikredilmektedir⁴⁷.

Beğlan (بغلان), Simincân'ın kuzey doğusunda, Afganistan sınırları içinde yer alan şehir, bugün de aynı adla anılmaktadır⁴⁸.

Hâst (خاست veya خاست), bugünkü Afganistan'da Hâce-i Cişt denilen yerdir⁴⁹.

Hulm, Belh'in iki günlük yürüyüş mesafe doğusunda, merkez ile Toharistan arasında yer alır. Kendisi küçük bir şehir olmasına rağmen pek çok köy ve kasaba ona bağlıdır. Havası hoş, ancak rüzgârı sert bir bölge olarak kaydedilmektedir⁵⁰.

Simincân, Hulm'den iki yürüyüş mesafesi uzaklıkta ve ondan daha büyük bir şehirdir. Cuma mescidine sahiptir. Ancak tek minberli bir şehir olarak kaydedildiği için nüfusu muhtemelen azdır. Yetiştirdiği kaliteli meyvelerle ünlenmiştir⁵¹.

Râven, Simincân'a bağlı nahiyelerden biridir⁵².

Bu şehirlere ek olarak Belh bölgesinde Berevân (بروان), Gûrvend (غوروند), Sermenkân (سرمنکان), Dârzeñkâ (دارزنکا), Harven (خرون), Mâsend (ماسند), Bârsân, Keberserâ' (کبرسراع), Cirm (Cerm)⁵³ ve Hevza (هوظه)⁵⁴ şehirleri yer almaktadır.

Şehirlerinin bazıları hakkında bilgi verdiğimiz Horasan bölgesi, İran ve Türkistan arasında geçiş noktası olması münasebetiyle pek çok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. Ahemeni (Pers) İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde bulunduğu sırada Büyük İskender, Merv'e kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. Hatta tarihi kaynaklar Horasan'daki bazı şehirleri onun inşa ettiğini kaydeder. İskender'in ölümüyle

⁴⁷ Ya'kûbî, s. 64; İstahrî, s. 219; Makdisî, C. II, s. 440; **Hudûdü'l-'alem**, s. 101; **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 743; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 191; Uslu, **Horasan**, s. 45.

⁴⁸ Ya'kûbî, s. 64; İstahrî, s. 203; Makdisî, C. II, s. 430; **Hudûdü'l-'alem**, s. 100; Strange, aynı eser, s. 426; Uslu, **Horasan**, s. 46.

⁴⁹ Ya'kûbî, s. 65; **Mu'cemü'l-büldân**, II, 388; Uslu, **Horasan**, s. 46.

⁵⁰ Ya'kûbî, s. 64; Hurdâzbih, s. 36; Makdisî, C. II, s. 430, 440; **Hudûdü'l-'alem**, s. 99; **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 465; Strange, aynı eser, s. 427; Uslu, **Horasan**, s. 46; V. F. Büchner, "Hulm", **İA**, C. V/1, s. 583-584; C. E. Bosworth, "**Khulm**", **EI**², C. V, s. 47-48.

⁵¹ Ya'kûbî, s. 64; Hurdâzbih, s. 37; Makdisî, C. II, s. 430, 440; **Hudûdü'l-'alem**, s. 99-100; **Mu'cemü'l-büldân**, C. III, s. 141-142; **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 191-192; Strange, aynı eser, s. 427; Uslu, **Horasan**, s. 47.

⁵² Ya'kûbî, s. 64; Strange, aynı eser, s. 392; Uslu, **Horasan**, s. 47.

⁵³ Ya'kûbî, s. 64.

⁵⁴ Ya'kûbî, s. 64; **Mu'cemü'l-büldân**, C. II, s. 741.

birlikte bir süre onun komutanlarınca idare edilen bölge, daha sonra Sakalar (Doğu İskitler), Kuşanlar ve Parthlar'ın egemenliğinde kalmıştır. Sâsânîler'in kurulması sırasında, bölgenin doğu kısmındaki topraklar ise Akhunlar (Eftalitler)'in idaresi altında bulunmaktadır. Horasan daha sonra yeni kurulan İslâm Devleti'nin fetih sahası içinde yer almıştır. Hz. Ömer döneminde başlatılan doğuya doğru genişleme harekâtı, Hz. Osman zamanında da devam ettirilmiş, bu dönemde Basra valisi Abdullah b. Âmir önderliğindeki İslâm orduları, süratli bir şekilde Horasan'ın fethini tamamlamıştır. Hz. Osman'ın ölümü sonrasında Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında başlayan mücadele kısa süre de olsa bölgedeki hâkimiyetin kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Emevîler Devleti'nin kurulması (41/661) sonrasında Muaviye tarafından Basra ve Horasan'a vali tayin edilen Abdullah b. Âmir, bölgedeki Arap hâkimiyetini tekrar eski haline getirmiştir. Ziyâd b. Ebîhî'nin Horasan'a vali olarak atanması (44/644) bölgedeki Arap hâkimiyetinin daha da genişlemesine sebep olmuştur. Ziyâd b. Ebîhî, bölgedeki kontrolü tam anlamıyla sağlayabilmek amacıyla Horasan'ı dört idari parçaya bölmüş, ancak bu yapılanma Horasan'da zaten var olan iç çatışmaları daha da körükleyince plandan vazgeçilmek durumunda kalmıştır. Emevîler döneminde bölgenin diğer sakinlerinden olan Türkler ile hâkimiyet konusunda bazı çatışmalar yaşanmış, bu sırada başkent, Merv'den Belh'e taşınmıştı. Horasan halkı, tüm bu yaşananlar ve Emevîler'in bazı uygulamalarından memnun kalmamış, Abbâsî propagandasının da etkisiyle yönetime karşı tavır takınmaya başlamıştı. Bu sebeple Horasanlılar, daha sonra başlayan Emevî-Abbâsî siyasî çekişmesinde Abbâsîler'in yanında yer almışlardır. Horasanlılar, bu tercihlerinden dolayı Abbâsîler Devleti'nin kurulmasından sonra devlet kademesinde önemli görevler edinmeyi başarmışlardır⁵⁵.

Bu dönemden sonra Horasan'ın önemi daha da artmıştır. Abbâsîler'in kurulması, Horasan'daki bazı Emevî taraftarlarının pek hoşuna gitmemiştir. Bu

⁵⁵ V. V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTKY, Ankara 1990, s. 80; Arnold J. Toynbee, **Between Oxus and Jumna**, London 1961, s. 93; Abdülhayy Habîbî, **Tarih-i Afganistan**, Tahran 1367, s. 676; Aydın Usta, **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)**, İstanbul 2007, s. 40 vd.; Ahmed Rençber, "Bahş-i Pîrâmûn-ı Belh", **Yâd-ı Yâr, Mecmûâ-yi Makâlât-ı der bâre-i Âsyâ-yi Merkezî**, Tahran 1372, C. I, s. 148; Uslu, **İslam Orduları...**, s. 13; Robert McChesney, "Balkh", **Encyclopedia of Asian History (EAH)**, New York 1998, C. I, s.127; Hartmann, Belh, **İA**, s. 485; G. Levi Della Vida, "Emevîler", **İA**, C. IV, s. 240 vd.; Huart, Horasan, **İA**, s. 561; Çetin, aynı madde, s. 236; Yazıcı, Belh, **DİA**, s. 410.

sebeple bölgede pek çok isyan patlak verdi. Yeni kurulan devletin bölgedeki ilk valisi Ebû Müslim el-Horasanî olmuş, onun başarılı faaliyetleri neticesinde Abbâsîler'in bölgedeki hâkimiyeti her alanda kendisini hissettirmiştir. Ancak bağımsız bir tavır sergilemeye başlayan Ebû Müslim, Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından saraya davet edilerek öldürtülmüştür (137/755). Bu olaydan sonra Ebû Müslim taraftarları ile bölgeye yeni atanan Abbâsî valileri arasında mücadeleler sürüp gitmiş, nihayetinde 198/813 senesinde Abbâsî tahtına çıkan Halife Me'mûn, devleti bir süre Merv'den idare etmişse de Bağdad'da çıkan karışıklıklar neticesinde bu şehre gitmek zorunda kalmıştı. Bu zorunlu değişiklik sırasında da Tâhir b. Hüseyin'i Horasan'a vali olarak atamıştır. Zaten burada güçlü bir konumda bulunan Tâhir b. Hüseyin, bir süre sonra bağımsızlığını ilân etti. Abbâsî Devleti onları kendilerine bağlı valilermiş gibi kabul etse de, Tâhîrîler olarak adlandırılan bu devlet yaklaşık elli yıl süreyle bölgeyi hâkimiyetleri altında tutmuştu. Öyle ki, Tâhir b. Hüseyin'in ölümünden sonra bölgeye onun oğlu ve daha sonra da torunu vali olarak atanmıştı. Hatta Abdullah b. Tâhir'in ölümünden sonra (230/844) bölgeye atanan Abbâsî valisi, daha sonra geri çekilmiş ve Tâhir b. Abdullah'ın valiliği tanınmıştı. Tâhir b. Abdullah'tan sonra valiliği kabul edilen Muhammed b. Tâhir'in eğlenceye düşkün birisi olması sebebiyle bölgenin diğer gücü Saffârîler, her geçen gün Horasan'a hâkim olmayı başarmıştı. Horasan daha sonra, Ya'kûb b. Leys'in 259/873 yılında Tâhîrîler'in başkenti Nîşâbûr'u ele geçirmesiyle İran'ın yerel hanedanlarından bir diğeri olan Saffârîler'in hâkimiyetine girdi. Abbâsî Devleti onun valiliğini kabul etmeyince Ya'kûb b. Leys, Hûzistân üzerinden Bağdad'a yürüdü. Fakat mağlup olarak Hûzistân'a çekilmek zorunda kaldı ve burada öldü (265/879). Horasan, Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed'in 287/900 yılında Amr b. Leys'i mağlup etmesiyle de Sâ mânîler'in hâkimiyetine girdi. X. yüzyıl boyunca Horasan, merkezi Buhara olan Sâ mânîler Devleti tarafından idare edildi. Bu dönemde merkezden atanan valilerce yönetilmiş olan Horasan, büyük ölçüde istikrara ve aynı zamanda ekonomik refaha da kavuştu⁵⁶.

⁵⁶ W. Barthold, "Ebû Müslim", *İA*, C. IV, s. 39-40; T. W. Haig, "Saffârîler", *İA*, C. X, s. 59-60; V. F. Büchner, "Sâ mânîler", *İA*, X, 142; W. Barthold, "Tâhîrîler", *İA*, C. XI, s. 636-637; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 126; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTKY, Ankara 1989, s. 1; Çetin, Horasan, *DİA*; Usta, *Sâ mânîler*, s. 53-57, 97.

Gazneliler Devleti'ni kuran Alptegîn, Sâ mânî Emîri Ahmed b. İsmail'in gulâmlarından biriydi. Gazneliler, Alptegîn tarafından 352/963 yılında Gazne'de kurulmuş, devletin ikinci kurucusu olarak kabul edebileceğimiz Sebüktegîn ise 366/977 yılında Gazneli tahtına çıkarılmıştı. Başkenti Buhara'yı korumak üzere Sebüktegîn'den yardım alan Sâ mânî Emîri II. Nûh, bunun karşılığında Sebüktegîn'e Horasan Sipehsâlârlığını (ordu komutanlığı) vermişti. Bu sayede Horasan, Sebüktegîn'in hâkimiyetine geçmiş oldu. Ondan sonra da bu görevi oğlu Mahmûd devraldı. Sebüktegîn'in 387/997 yılında ölümüyle yerine oğlu İsmail, Gazneli tahtına geçti. Onun saltanatını tanımayan Mahmûd, tahtı ele geçirmek üzere Horasan'dan ayrılmış, bu karışıklıktan faydalanan Sâ mânîler, Horasan'ı ele geçirmişlerdi. Kardeşi İsmail'i bertaraf eden Mahmûd, daha sonra Buhara'ya elçi göndererek Horasan üzerindeki haklarının tanınmasını talep etti. Bu barışçıl girişiminden bir sonuç alamayınca da Horasan üzerine yürüdü. Netice de Horasan'a tekrar hâkim olmayı başardı. Bu tarihten sonra Karahanlı Nasr b. Ali, Gazneli Mahmûd'un Hindistan'da seferde bulunmasından faydalanarak 396/1006 tarihinde Horasan'a girmişti. Bunu haber alan Mahmûd, Hindistan'dan geri dönerek Karahanlılar'ı Horasan'dan uzaklaştırmaya muvaffak oldu. Bu tarihten sonra bölgenin siyasî arenasına yavaş yavaş Selçuklular dâhil olmaya başladı. Selçuklular ilk olarak Sâ mânîler'e askerî yardımda bulunmuş ve bu sayede Maverâünnehir'e geçmeye muvaffak olmuşlardı⁵⁷. 416/1025 tarihinde Karahanlı Yusuf Kadır Han ile Gazneli Sultanı Mahmûd arasında yapılan anlaşmadan sonra Horasan'a geçen Selçuklu toplulukları, bu tarihten sonra da bölgenin siyasî arenasında önemli bir rol oynamış ve devletlerini kurmayı başarmışlardı.

⁵⁷ Râvendî, C. I, s. 85; Hüseyinî, s. 2; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 362; Bundârî, s. 2; Merçil, **Gazneliler**, s. 1 vd.; Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı Karahanlılar**, İstanbul 2007, s. 157 vd.; Usta, **Sâ mânîler**, s. 206 vd.

I. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN BÖLGESİNDEKİ SİYASÎ OLAYLAR

*“Tanrı dünyayı bize emanet etti.”
Sultan Sencer*

A. SELÇUKLULAR’IN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

1. Selçuklular’ın İlk Zamanlarında Bölgedeki Siyasî Durum

a. Selçuk Bey’in Faaliyetleri

XI. yüzyıl başlarında Horasan’ı çevreleyen bölgede üç önemli devlet hüküm sürmekte ve bu sırada Horasan, Gazneliler Devleti’nin hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Selçuk Bey’e bağlı Oğuzlar’ın Kımık Boyu, 349/960 yılı civarında İslâmiyeti kabul ederek Cend’de bir beylik kurduktan sonra bölgenin siyasî arenasına girmiş oldu. O sırada bölgenin iki önemli gücü olan Karahanlılar ve Sâ mânîler arasındaki mücadele Selçuklular’ın işine yaramış, zor durumda bulunan Sâ mânîler, Selçuklu Beyliği’ni resmen tanımak durumunda kalmıştı. Bu diplomatik ödün karşılığında Selçuklular’dan askerî yardım alarak Karahanlılar’ı mağlup eden Sâ mânîler, Buhara ile Semerkand arasında bulunan Nûr kasabasını Selçuklular’ın yerleşimine açmışlardı. Anlaşmanın şartlarından birine göre Selçuklular, Sâ mânîler’in sınırlarını koruyacak ve diğer Türk toplulukların sınır ihlali yapmasını engelleyeceklerdi. Selçuklular, Sâ mânîler ile olan ittifakları sayesinde bir taraftan kendilerine yeni yerleşim bölgeleri bulurken, diğer taraftan da Maverâünnehir bölgesine geçme şansını yakaladılar¹.

¹ Zahrüddîn Nişâbüri, s. 5; Râvendî, C. I, s. 85; Hüseyinî, s. 2; İbnü’l-Esîr, C. IX, s. 362; Bundârî, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 5; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri**, TTKY, Ankara 1993, s. 17, 33; Ann K. S. Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, London 1988, s. 4-5; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTKY, Ankara 1995, s. 16-17; M. Said Polat, **Selçuklu Göçerlerinin Dünyası**,

Ancak ailenin reisi olan Selçuk, Maverâünnehir'e göç etmedi ve 1007 yılında Cend şehrinde öldü. Onun ölümünde sonra Kınık topluluklarının başına oğlu Arslan Yabgu geçtiyse de, diğer aile üyeleri kendilerine bağlı oymaklarla birlikte yarı bağımsız bir halde yaşamaya devam ettiler².

b. Sultan Mahmûd'un Selçuklu Politikası

Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han'ın 389/999 yılında Sâ mânîler'in başkenti Buhara'yı alarak bu devlete son vermesi, Selçuklular'ı zor durumda bırakmıştı. Bu tarihten sonra onlar müttefik oldukları Sâ mânîlerle birlikte Karahanlılar'a karşı bazı başarılar elde ettiyse de bunlar devamlı olamadı. Bu sırada Karahanlılar Devleti içindeki taht mücadelelerinde taraf olmaya başlayan Selçuklular, her geçen gün bölgede daha etkin rol oynamaya başladılar³.

Selçuklu ailesi içinde Arslan Yabgu ve Tuğrul-Çağrı Beyler arasında başlayan kutuplaşma, zamanla daha da derinleşmişti. Bu kutuplaşma Karahanlı Ali Tekin'in Tuğrul ve Çağrı Beyler üzerine sefer düzenlemesine neden olmuş, sonuç olarak iki kardeş kendilerine yeni yurtlar aramak zorunda kalmışlardı. Tuğrul Bey çöllere çekilirken, Çağrı Bey meşhur Doğu Anadolu seferine çıkmıştı⁴.

Arslan Yabgu ise Ali Tekin ile olan ittifakını daha da güçlendirmiş, bu sayede Karahanlılar ve Gazneliler'den sonra bölgede üçüncü bir güç haline gelmişti. Ali Tekin'in güçlenmesi ise bölgenin iki önemli aktörü Karahanlılar ile Gazneliler'i harekete geçirmiş, iki devletin hükümdarı Yusuf Kadir Han ile Gazneli Mahmûd, 416/1025 yılında Semerkand yakınlarında bir araya gelmişti. Yapılan görüşmeler sonrasında Ali Tekin'in Maverâünnehir'deki hâkimiyetine son

Karacuk'tan Aziz George Koluna, İstanbul 2004, s. 44 vd.; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA**, C. X, s. 356.

² Hüseyinî, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 5; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat der İran**, Tahran hş.1336, s. 10; Köymen, **Kuruluş**, s. 33; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 17; Polat, **Selçuklu Göçerleri**, s. 46; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 356.

³ Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 10; Köymen, **Kuruluş**, s. 43 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 17-18; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 356; S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev, İstanbul 2002, s. 277; Hunkan, **Türk Hakanlığı**, s. 144;

⁴ Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 1; Köymen, **Kuruluş**, s. 104 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 18-19; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 357; Agacanov, **Oğuzlar**, s. 279.

verilmesine ve Arslan Yabgu'nun idaresindeki Türkmenler'in de Horasan'a nakledilmelerine karar verildi⁵.

Sultan Mahmûd derhal anlaşma şartlarını uygulamaya karar verdi. O sırada Ali Tekin ile birlikte çöllere çekilmiş bulunan Arslan Yabgu'ya elçi göndererek huzuruna davet etti. Bu davete katılmak üzere Semerkand'a giden Arslan Yabgu, onuruna verilen bir şölen sırasında tutuklanarak hapsedildi. Sultan Mahmûd daha sonra planının ikinci aşamasını da devreye sokarak Horasan valisi Arslan Cazib'in tüm muhalefetine rağmen Türkmenler'i Horasan'a yerleştirdi. Böylece Selçuklular, buldukları Maverâünnehir'den devletlerinin beşiği olacak olan Horasan'a geçmiş oldular⁶.

Horasan'a yerleşen Türkmenler, Kızıl, Yağmur, Göktaş, Boğa, Mansur ve Anasioğlu gibi beylerin idaresinde oturdukları Nesâ, Bâverd ve Ferâve'de yağma faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, Arslan Cazib'i onların üzerine sevk etti. Zor durumda kalan Türkmenler'in bir kısmı Balhan Dağları ve Dihistân'a giderken, diğer bir kısmı da Azerbaycan'a doğru harekete geçmek zorunda kaldı⁷.

Bu dönemde Horasan bölgesinde Türkmenler'in sebep olduğu kargaşa dikkat çekmekteydi. Bu kargaşadan en fazla etkilenen Nîşâbûr, Tûs ve Ebîverd halkı olmuştu. Türkmenler'in ortaya çıkardığı kargaşa başıbozuk ahalinin işine gelmiş, onlar da bu karışıklıktan nasiplenmek istemişlerdi. Özellikle Tûs ve Ebîverd halkından bazı kişiler toplanıp şehri yağma etmek üzere Nîşâbûr'a gittiler. Şehrin valisi o sırada Sultan Mes'ûd (1030-1040)'un yanına gittiğinden dolayı halk ne

⁵ **Zeynü'l-ahbâr**, s. 187-188; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 5-6; Râvendî, C. I, s. 86-87; Hüseyinî, s. 2; Bundârî, s. 2; **Vefeyâtü'l-a'yân**, C. III, s. 225; Cûzcânî, s. 245-246; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 6; Köymen, **Kuruluş**, s. 69 vd.; Lambton, **Medieval Persia**, s. 5; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 19-20; Hunkan, **Türk Hakanlığı**, s. 167 vd.; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 357-358.

⁶ **Zeynü'l-ahbâr**, s. 189-190; Râvendî, C. I, s. 88-89, 91; Hüseyinî, s. 2; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 363; **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 246; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 8-9; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 6-7; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 4; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", **Türkiyat Mecmuası (TM)**, sayı: 13, İstanbul 1958, s. 118-119; Köymen, **Kuruluş**, s. 78 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 20-21; Hunkan, **Türk Hakanlığı**, s. 173-174; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 358; İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, C. IX, s. 363)'in verdiği bilgiye göre Arslan Cazib, Sultan Mahmûd'a Selçuklular'ın Ceyhun'a atılarak boğulmalarını veya baş parmaklarının kesilerek ok atamaz hale getirilmelerini önermişti.

⁷ **Zeynü'l-ahbâr**, s. 190; Beyhakî, s. 445; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 10; Köymen, **Kuruluş**, s. 151 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 20-21; Agacanova, **Oğuzlar**, s. 287-288.

yapacağını bilemez bir hale gelmişti. Tam o sırada Mes‘ûd’un yanına gitmek üzere oradan geçen Kirman emîri Ahmed b. Ali Nûşteğîn’den yardım istediler. Onun bu öneriyi kabul etmesiyle birlikte halkın da desteğiyle yağmacılarla savaş başlatıldı. Neticede Nîşâbûr halkı bu çatışmadan galip çıkmayı başardı. Pek çok kişi bu çatışmalarda öldürüldü. Bu sayede Nîşâbûr halkı belli bir süre de olsa sükûnete kavuşmuş oluyordu (425/1034)⁸.

Diğer taraftan Tuğrul ve Çağrı Beyler’in başında bulunduğu topluluğa yönelen Sultan Mahmûd, onlara yeni yurtlar verme önerisinde bulundu. Fakat onlar bu cazip öneriyi kabul etmeye pek yanaşmadı. Aynı zamanda o sırada Buhara’yı zapt eden Ali Tekin, Selçuklular’a ittifak teklifinde bulundu, ancak Tuğrul ve Çağrı Beyler bunu da kabul etmedi. Selçuklu toplulukları daha sonra Ali Tekin’in tazyikleri neticesinde Hârizm’e gitmek zorunda kaldılar. Bu sırada Gazneli Sultanı Mahmûd ölmüş, yerine oğlu Mes‘ûd geçmişti. Mes‘ûd bir süre sonra kendisi için tehlike olarak gördüğü Ali Tekin’in üzerine Hârizm valisi Altuntaş’ı gönderdi. 423/1032 yılında Debûsiye’de yapılan savaşta Altuntaş’ın ölmesi üzerine yerine oğlu Harun, Hârizm’e vali olarak atandı. Harun, kısa sonra Gazneliler’e karşı isyan ve bağımsızlığını ilân etti. Bu sırada eski düşmanları Cend Emîri Şah Melik’in⁹ ani baskınına uğrayan Selçuklular, büyük kayıplar verdi. Bu gelişme sonrasında Hârizm’in kendileri için tehlikeli olduğunu düşünen ve Harun’a da güvenemeyen Selçuklular, bölgeden ayrılmaya karar verdiler. Müttefiklerini kaybetmek istemeyen Harun, Ceyhun’u geçerek Ribât-ı Nemek’e kadar gelmiş bulunan Selçuklular’ı geri dönmeye ikna etti. Bir süre sonra bölgenin önemli gücü Ali Tekin’in 426/1035 yılında ölmesiyle Selçuklular muhtemel müttefiklerinden birini kaybetmiş oldular. Ali Tekin’in hemen ardından Gazneli vezirinin tertiplemediği bir suikastla Harun da öldürülmüştü¹⁰. Böylece önemli iki müttefikini kaybeden Selçuklular için hareket sahası daralmış, yaşam şartları daha da ağırlaşmıştı.

⁸ İbnü’l-Esîr, C. IX, s. 333; Agacanova, **Oğuzlar**, s. 290; Mürsel Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilâsına Kadar)**, Ankara 2001, s. 188; Erdoğan Merçil, “Gazneliler’in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)”, **TD**, sayı: 24, İstanbul 1970, s. 43.

⁹ Selçuklular’ın azılı düşmanlarından olup, son Oğuz Yabgusu’nun oğlu olması muhtemeldir, bkz. Sevim-Merçil, aynı eser, s. 22.

¹⁰ Beyhâkî, s. 563-565; İbnü’l-Esîr, C. IX, s. 364; **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 247; Barthold, **Türkistan**, 319; Turan, **Selçuklular**, s. 95; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 4-6; Köymen, **Kuruluş**, s. 140-159;

2. Selçuklular'ın Tekrar Horasan'a Gelmeleri

Yukarıda belirttiğimiz gelişmeler, zor duruma düşen Selçuklular'ı yeni yurt arama zorunluluğuna itmişti. Bunun neticesinde Selçuklular, Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu'nun önderliğinde Hârizm'den Gazneliler'in hâkimiyeti altında bulunan Horasan'a geldiler¹¹. Gazneliler'in bilgisi ve izni dışında gerçekleştirilen bu göçten sonra Selçuklular, Horasan Divanı Başkanı Sûrî'ye bir haber göndererek yardım istediler. Selçuklular, Hârizm ve Ceyhun yönünden gelebilecek Türkmen saldırılarını bertaraf etme karşılığında Merv, Serahs ve Ferâve'nin kendilerine yurt olarak verilmesini istiyorlardı. Durumdan haberdar edilen Sultan Mes'ûd, bu oldu-bittiyi kabul etmediği gibi, Beydoğdu komutasında bir orduyu Selçuklular'ın üzerine gönderdi. Nesâ civarında yapılan savaşı Selçuklular kazandı (Şaban 426/Haziran 1035)¹². Neticede iki taraf arasında barış yapılmasına karar verildi. Yapılan barışa göre Nesâ, Tuğrul Bey'e, Dihistan, Çağrı Bey'e ve Ferâve de Musa Yabgu'ya yurt olarak verildi. Bunun yanında dihkân unvanı da verilen Selçuklu Beyleri, Horasan'da yarı bağımsız bir hâle gelmiş oldular¹³.

Yapılan anlaşmaya rağmen Selçuklular, 4 ay sonra Horasan'ın değişik bölgelerine akınlar yapmaya başladılar. Sultan Mes'ûd bu gelişme üzerine Subaşı komutasında bir orduyu ikinci kez Horasan'a gönderdi. Fakat Subaşı, Selçuklular ile savaşmaya cesaret edememiş ve beklemeyi uygun görmüştü. Yaklaşık bir yıl

Sevim-Merçil, aynı eser, s. 22; Yusuf Abbas Hashmi, **Successors of Mahmûd of Ghazna, In Political, Cultural and Administrative Perspective**, Karachi 1988, s. 47; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 16; Hunkan, **Türk Hakanlığı**, s. 200, 202; Kafesoğlu, **Selçuklular**, **İA**, s. 359.

¹¹ Horasan'a gelen Selçuklular'ın 700-900 atlıdan oluşan bir birlik olduğu görüşü ileri sürülmektedir, bkz. Agacanov, **Oğuzlar**, s. 299.

¹² Gazneli ordusu 9 Şaban 426/19 Haziran 1035 günü Nesâ'ya hareket etmişti. 21 Şaban/1 Temmuz tarihinde Nişâbûr'a ulaşan bir mektupta ordunun Selçuklular'ı mağlup ettiği bildiriliyordu. Savaş belirtilen tarihler arasında cereyan etmişti, bkz. Beyhakî, s. 625-627.

¹³ Beyhâkî, s. 609-612; Râvendî, C. I, s. 92-94; Hüseyinî, s. 3-4; Bundârî, s. 4; **Tabakât-ı Nâsırî**, s. 248; Zahrüddîn Nişâbûrî, s. 9-10; Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşâh Mîrhând, **Tarih-i Ravzâtü's-safâ**, Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, Tahran 1339 hş., C. IV, s. 244-245; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 12 vd.; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1968, C. V, s. 20; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 6-9; Köymen, **Kuruluş**, s. 197-228; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 22-23; Kafesoğlu, **Selçuklular**, **İA**, s. 360-361; Cihan Piyadeoğlu, "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Olan Münasebetleri", **TD**, sayı: 43, İstanbul 2007, s. 14-18.

sonra Selçuklular, Gazneliler'e gönderdikleri bir elçi vasıtasıyla Merv, Serahs ve Bâverd'in de kendilerine verilmesini talep ettiler. Selçuklular, Nesâ'da aldıkları kesin galibiyet ve yaptıkları anlaşmanın onlara bağımsızlıklarının kapısını açtığının farkındaydı. Bunun sonucunda hâkim oldukları yerler ile ele geçirmeyi plânladıkları Horasan bölgesini kendi aralarında Nîşâbûr Tuğrul Bey'e, Merv Çağrı Bey'e ve Serahs da Musa Yabgu'ya verilmek üzere paylaştılar. Çağrı Bey ani bir baskınla Merv'e hâkim olmayı başardı. Merv fakihlerinin aman dilemesi üzerine Selçuklular onlara iyi muamele etmişti. Neticede 428 yılı Receb ayının ilk Cuma günü/22 Nisan 1037 tarihinde Merv'de Çağrı Bey adına hutbe okundu. Böylece her ne kadar iki kuvvet arasındaki mücadele devam edecek olsa da Horasan'ın hâkimiyeti yavaş yavaş Gazneliler'den Selçuklular'a geçmiş oluyordu¹⁴.

Sultan Mes'ûd bu gelişmeler üzerine daha önce Horasan'a gönderdiği Subaşı'ya kesin savaş emri verirken, diğer bir orduyu da yardım amacıyla Herat şehrine göndermişti. Subaşı'nın üzerlerine yürümesi sebebiyle korkuya kapılan Selçuklular, bütün ağırlıklarını ve ailelerini Merv çölüne gönderdiler. Merv'e gelen Çağrı Bey, şehir ahalisiyle görüşerek onlara fikirlerini sordu. Onların cevabı Selçuklular'a itaat gösterecekleri şeklindeydi. Nihayet Serahs civarında yapılan savaşta Gazneliler ikinci mağlubiyetlerini aldılar (Şaban 429/Mayıs-Haziran 1038)¹⁵. Yenilen Subaşı, Herat'a çekildi. Onu bir süre takip eden Çağrı Bey, daha sonra Tûs'a döndü. Bu sırada Nîşâbûr ileri gelenleri, emîrlere ve askerlere saygılarını sunmak üzere onun huzuruna gelmişlerdi¹⁶.

¹⁴ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 12-13; Hüseyinî, s. 6; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 20; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 10; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 20; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 10-11; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24; Kafesoğlu, **Selçuklular**, **İA**, s. 361; Cl. Cahen, "Çaghri-Beg", **EI**², C. II, s. 4.

¹⁵ Savaşın Şaban ayının sonlarına doğru gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a gelmesinden sonra Çağrı Bey şehri yağmalamak istemiş, ancak Tuğrul Bey, Ramazan ayında bulunmalarını öne sürerek buna izin vermemişti. Bu durumda Nîşâbûr, Ramazan ayının ilk on gününde Selçuklular'ın hâkimiyetine girmiş olmalıdır, bkz. İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 350.

¹⁶ Hüseyinî, s. 6-7; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 349-350; **Tabakât-ı Nâsırî**, s. 249; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 17-21; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 10; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 11; Köymen, **Kuruluş**, s. 232 vd.; Ferîdûn Gerâyî, **Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze**, Meşhed 1373 hş, s. 110; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 23-24; Kafesoğlu, **Selçuklular**, **İA**, s. 361; Piyadeoğlu, aynı makale, s. 23. Hüseyinî (s. 7), Çağrı Bey'in savaştan sonra Tûs'a döndüğü şeklinde bilgi vermektedir. Buna göre o sırada Tûs'un da Selçuklular'ın hâkimiyetinde bulunduğu sonucunu çıkarmak mümkün olmaktadır. Ancak İbn Kesîr (**el-Bidâye**, C. XII, s. 142), Tûs'un 434/1042-1043 tarihinde Tuğrul Bey tarafından ele geçirildiğini belirtmektedir.

Savaştan on iki gün sonra İbrahim Yınal, Nîşâbûr önlerine gelerek şehrin Tuğrul Bey adına kendisine teslim edilmesini istedi¹⁷. Gazneliler'e bağlı bulunan halk, uzun görüşmelerden sonra şehri ona teslim etmek zorunda kaldı. Şehre giren İbrahim Yınal, Tuğrul Bey adına hutbe okuttu (Şaban 429/Mayıs-Haziran 1038)¹⁸. Çok geçmeden şehre gelen Tuğrul Bey, halkın ileri gelenleri tarafından törenle karşılandı¹⁹. Sultan Mes'ûd'un tahtına oturan Tuğrul Bey, hemen oluşturulan Mezâlîm Divânına oturarak halkın şikayetlerini dinledi. Bu sırada Çağrı Bey şehrin yağmalanması isteyerek bu konuda ısrarcı oldu. Fakat Tuğrul Bey, Ramazan ayında olduklarını, bu sebeple yağmanın bayramdan sonraya bırakılması gerektiğini söyledi. Bunu kabul eden Çağrı Bey, bayramdan sonra tekrar harekete geçmek istediye de Tuğrul Bey, halifenin elçilerinin geldiğini söyleyerek onu tekrar engellemiştir. Fakat Çağrı Bey onu dinlemeyerek harekete geçtiği zaman, Tuğrul Bey bir bıçak alarak "*Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir şey yağma edersen kendimi öldürürüm.*" demiştir. Çağrı Bey, bunun üzerine halktan taksitle vergi alınmasına razı oldu. Nîşâbûr'un haracı yaklaşık 30 bin dinar olarak belirlendi ve toplanan meblağ askerlere dağıtıldı. Tuğrul Bey daha sonra yeni devletin düzenlenmesi çalışmalarına başlayarak başta vezir olmak üzere bazı atamalar yaptı. Diğer taraftan daha önce Merv'de Çağrı Bey adına okutulan hutbe, *Melikü'l-mülûk* unvanıyla okutulmaya başlandı. Yeni teşekkül eden bu devlet, Abbâsî Halifesine de itaat bildirdi. Bu itaat sonrasında halife de Selçuklular'ın Horasan hâkimiyetini resmen tanıdı. Böylece devlet kurmanın en önemli unsurlarını bir araya getirmeyi başaran Selçuklular, müesseseleşme yolunda ilk adımlarını da atmış oldular²⁰.

¹⁷ İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, C. IX, s. 350), savaştan sonra Çağrı Bey'in Nîşâbûr üzerine yürüdüğünü ve savaşmadan şehre girdiğini nakletmektedir.

¹⁸ Beyhakî (s. 731), hutbenin Tuğrul Bey adına okunması sırasında mescitte bulunan halkın buna büyük tepki gösterdiğini, az kalsın fitne çıkacağını, durumun sakinleştirilmesinden sonra Cuma namazının kılınabildiğini nakleder.

¹⁹ İbnü'l-Esîr (C. IX, s. 367), Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'da hutbe okutmasının tarihini Şaban 428/Mayıs-Haziran 1037 olarak vermektedir. Ancak bu tarih muhtemelen yanlıştır.

²⁰ Beyhakî, s. 728 vd.; Hüseyinî, s. 7; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 350; Bundârî, s. 4; *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 248-249; Reşîdüddîn, s. 21; *el-Bidâye*, C. XII, s. 130; Mîrhând, *Ravzâtü's-safâ*, C. IV, s. 251 vd.; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 20; Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat*, s. 10; Laurence Lockhart, *Persian Cities*, London 1960, s. 82; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 20-21; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 12; Köymen, *Kuruluş*, s. 260 vd.; Muhammed Mahmûd İdris, *Rüsûmu's-selâcika ve nüzumuhümü'l-ictimâiyye*, Kahire 1983, s. 39; Gerâyî, *Nîşâbûr*, s. 110-

Selçuklular, Horasan'a geldikten sonra Gazneliler ile pek çok kez mücadele etmek durumunda kalmışlardı. Tuğrul Bey'in 429/1038 yılında Nîşâbûr'a hâkim olması sonrasında Belh şehri hariç diğer önemli Horasan şehirleri ele geçirilmişti²¹. Selçuklular'ın bu başarısı, özellikle Nîşâbûr'un elden çıkmasının Gazneliler ve Sultan Mes'ûd'un üzerindeki etkisi ağır oldu²². Bunun neticesinde Sultan Mes'ûd, Selçuklular'ın Horasan'dan çıkartılmaları için gerekli hazırlıkların yapılması konusunda emirler verdi. Bu dönemde Belh'in Selçuklular tarafından ele geçirilemeyişinin en önemli sebebi Gazneli veziri Ahmed b. Abdüssamed'in kuvvetli bir orduyla bu şehirde bulunmasından kaynaklanıyordu²³. Bu gelişmelerden sonra Sultan Mes'ûd, Cend Emîri Şahmelik ile bir ittifaka girerek ordusuyla birlikte Horasan'a hareket etti. O, ilk olarak Belh'e, oradan da Serahs üzerine yürüdü. Bir sonraki hedef ise Merv şehriydi. Bu sırada Şuburgân bölgesinin fethi ile uğraşan Çağrı Bey, Mes'ûd'un bu harekâtını haber alınca Serahs'a dönmek zorunda kalmıştı. Mes'ûd, Belh'e geldiği sırada Çağrı Bey şehre anî bir baskın düzenleyerek bir fil ve birkaç yedek atı (cenîbe)²⁴ şehirden kaçırmaya muvaffak oldu. Bu başarısı asker nazarında onu daha da önemli bir komutan haline getirmişti²⁵.

Çağrı Bey, Serahs'a geldikten sonra aile üyeleri ile izlenecek yol hakkında görüşmelerde bulundu. Yapılan görüşmeler sırasında Gazneli ordusuna karşı tutunmanın zor olduğu, bundan dolayı Horasan'ın batısına çekilme düşüncesi ağırlık kazandı. Ancak, Çağrı Bey bu görüşe şiddetle karşı çıktı. Onun görüşüne

111; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 361; Agacanova, **Oğuzlar**, s. 300; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 20-21, 161; Merçil, **Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 45; Honigmann, Nîşâpûr, **EI²**, s. 63; C. E. Bosworth, "Togh̃ril (I) Beg", **EI²**, C. X, s. 553; Özgüdenli, Nîşâbur, **DİA**, s. 150; Piyadeoğlu, aynı makale, s. 24.

²¹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 350. Bu bilgiye rağmen İsfizârî (s. 387-388), Selçuklular'ın ilk kez 429/1037-1038 yılında Herat'a saldırdıklarını, ama halkın direnişyle karşılaşarak geri çekildiklerini nakletmektedir.

²² Beyhakî, s. 731 vd.; Reşîdüddîn, s. 15; Turan, **Selçuklular**, s. 99; Köymen, **Kuruluş**, s. 260 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24.

²³ Beyhakî, s. 734.

²⁴ Yedek at manasındadır, geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Cenîbet ve Kullanılışına Dair Örnekler", **Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan 2**, sayı: XXIII, İstanbul 2004, s. 133-144.

²⁵ Hüseyinî, s. 7-8; İbnü'l-Esîr, IX, 353 ve 367; **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 249 vd.; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 21; Turan, **Selçuklular**, s. 103; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 13; Köymen, **Kuruluş**, s. 283; Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 111; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 25-26; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 362.

göre ise yeni bir taktikle topyekûn bir savaş yapılması gerekmektedir. Toplantıdan sonra Çağrı Bey, şehre tekrar hâkim olmak düşüncesiyle Merv'e geldi ve kendisine şehrin kapısını kapatan Mervliler ile bir süre savaştı. Sultan Mes'ûd'un harekete geçtiğini haber alınca da Merv'in çevresindeki köy ve kasabaları tahrip etti. Mes'ûd'un harekete geçmesi sonrasında tekrar bir araya gelen Selçuklu Beyleri, Çağrı Bey'in topyekûn savaşma görüşünü kabul etmek zorunda kaldılar. Neticede iki ordu karşı karşıya geldi (Şaban 430/Mayıs 1039). İlk çatışmalar Gazneliler'in lehine sonuçlandı. Sultan Mes'ûd, Serahs'a hareket ettiği sırada kendisine Selçuklular'ın aldıkları mağlubiyete rağmen savaşma arzusunda oldukları haberi ulaştı. Bunun sonucu olarak Selçuklular, Gazneliler ordusu üzerinde uyguladığı yıpratma taktiği başarılı olunca iki taraf arasında barış görüşmeleri yapılmaya başlandı. Neticede anlaşmaya varıldı ve şartlarına göre Selçuklular buldukları yerde kalırken, Sultan Mes'ûd, Nîşâbûr'a geldi²⁶. Mes'ûd'un buraya gelmesinden önce halk Selçuklular'a karşı isyan etmiş, askerlerin bazılarını öldürmüş, diğerleri de şehirden kaçmıştı²⁷.

Kışın Bâverd, Nesâ ve Nîşâbûr'da geçiren Sultan Mes'ûd, baharla birlikte tekrar harekete geçti. Bu sırada çöllere çekilmiş bulunan Selçuklular çok kötü bir dönem geçirmekteydi. Sultan Mes'ûd'un harekete geçmesiyle birlikte Selçuklular'da da batıya gitme düşüncesi tekrar ağırlık kazanmaya başlamıştı. Bu düşünceye muhalefet eden ise gene Çağrı Bey olmuştu. Çağrı Bey, çöl yolundan gelen Gazneli ordusunun zor durumundan faydalanılarak onlarla tekrar savaşılmasını önermişti. Neticede Çağrı Bey'in önerisi destek bulmuş, Gazneliler ile tekrar savaşılmasına karar verilmişti²⁸.

Harekete geçen Gazneliler ordusunda ise susuzluk baş göstermiş, üstelik hayvanlar da yemsiz kalmıştı. Yapılan uzun çarpışmalardan sonra Dandanakan kalesi önlerine gelebilen Gazneli ordusu, artık savaşamayacak bir hale gelmişti.

²⁶ Hüseyinî, s. 8; **Tabakât-ı Nâsirî**, s. 250; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 24-25; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 13-14; Köymen, **Kuruluş**, s. 298 vd.; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 110; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24-25; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 362.

²⁷ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 354; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul 2001, s. 47.

²⁸ Râvendî, C. I, s. 99; Hüseyinî, s. 8; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 15; Köymen, **Kuruluş**, s. 315-326; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 25; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 362.

Bunu fark eden ve her şeyi göze alan Selçuklular, Gazneliler'e son darbeyi indirmeye karar verdiler. 8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan kalesi yakınlarında yapılan savaşı Selçuklular kazandı. Gazneli Mes'ûd ve pek çok komutanı savaş alanından zorlukla kaçabildi²⁹. Bu büyük zaferden sonra da Horasan'a tam manasıyla yerleşen Selçuklular, tarihte önemli roller oynayacak olan Büyük Selçuklular Devleti'ni kurdular.

B. SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULMASI SONRASINDA GELİŞEN OLAYLAR

1. Horasan Bölgesinin Fethi

Kazanılan zaferden sonra Merv'de toplanan kurultayda Tuğrul Bey, "Horasan Emîri" olarak Selçuklu tahtına çıktı. Ayrıca kurultayda bu zaferle ilgili olarak fetihnameler gönderilmesine karar verildi. Bununla da kalınmayarak ülke toprakları hanedan üyeleri arasında paylaştırıldı. Tuğrul Bey sultan olarak Nîşâbûr'da kalacağı bu paylaşıma göre, Çağrı Bey de Merv ve Serahs ile Belh arasındaki şehirlere hâkim olacaktı. Musa Yabgu da Horasan'ın diğer önemli merkezi Herat'a sahip olacak, ayrıca İsfizâr ve Büst de ona verilecekti. Selçuklular aralarında yapmış oldukları bu paylaşıma henüz ele geçirmedikleri bölgeleri de dâhil etmişlerdi. Zamanla daha merkezileşen bir sistemi benimseyen Selçuklular, ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında paylaşılması usulünü devam ettirdiler³⁰. Bu usulün en belirgin uygulandığı bölgelerin başında da Horasan yer almaktaydı.

²⁹ Râvendî, C. I, s. 99; Hüseyinî, s. 8-9; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 27; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 15-16; Köymen, **Kuruluş**, s. 336 vd.; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 181; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 26; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 362; Bosworth, **Toghril**, **Eİ²**, s. 553.

³⁰ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 13-14; Râvendî, C. I, s. 102; Hüseyinî, s. 12; Kafesoğlu, Selçuk'un Oğulları, s. 119; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 16; Köymen, **Kuruluş**, s. 356 vd.; Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 111; Golden, **Türk Halkları Tarihi**, s. 182; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 26-27; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 362; Bosworth, **Khurāsân**, **Eİ²**, s. 58; Gerâylî (**Nîşâbûr**, s. 111-112), kaynakların aksine Nîşâbûr'un Çağrı Bey'e bırakıldığını, bu dönemde şehrin imâr edildiğini, ayrıca ulema ve medrese erbabının merkezi haline getirildiğini nakletmektedir. Çağrı Bey'in vezirliğini de gene Nîşâbûrlu olan Ebû Nasr Mansûr b. Amîdülmülk yapmıştı.

Bu sırada Horasan'ın dört önemli merkezinden sadece Nîşâbûr ve Merv, Selçuklu hâkimiyetinde bulunuyordu. Hanedan üyelerine paylaştırılan bazı yerlerin aynı zamanda fethedilmesi gerekmektedir. Bu sebeple Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu kendi hâkimiyet sahalarını genişletmek üzere harekete geçtiler. Bundan sonraki dönemde Horasan'daki fetih faaliyetleri Çağrı Bey ve Musa Yabgu eliyle gerçekleşecekti³¹. Çünkü Tuğrul Bey, daha ziyade ülkenin batı bölgelerinin fethiyle meşgul olmaktaydı.

Dandanakan Savaşı'ndan sonra kendi içinde bir teşkilâtlanmaya giden Selçuklular, yukarıda da belirttiğimiz gibi ülke topraklarını kendi arasında paylaşmıştı. Bu sırada Belh şehri Gazneliler'in hâkimiyeti altında ve vali Altuntak'ın idaresindeydi³². O zamana kadar Gazneliler Devleti'nin savunma sisteminin merkezi durumunda olan Belh, Selçuklular'ın Horasan'a gelmelerinden sonraki dönemde de onlara karşı yapılan pek çok harekât için önemli bir üs görevi görmüştü³³.

Çağrı Bey, Altuntak'a haber göndererek şehrin kendisine teslimini istedi. Çağrı Bey mektubunda Sultan Mes'ûd'un zor bir durumda bulunduğunu, dolayısıyla şehre yardıma gelmesinin mümkün olmadığını belirtiyordu. Fakat Altuntak kendisine gönderilen elçiyi hapsedti. Bu gelişme üzerine Çağrı, Belh şehrinin kuşatmaya başladı. Altuntak da karşı hamle olarak Sultan Mes'ûd'dan yardım istedi. Altuntak'ın bu yardım isteği Mes'ûd tarafından karşılıksız bırakılmadı. Büyük bir ordu toplayan Mes'ûd, bunu Belh'in yardımına gönderdiği gibi oğlu Mevdud idaresinde oluşturduğu başka bir orduyu da destek amacıyla Horasan'a gönderdi³⁴.

³¹ Azimî, s. 4; Hüseyinî, s. 12; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 28. Azimî (aynı yer), Nîşâbûr'un Çağrı Bey'in hâkimiyetine verildiği belirtir.

³² Hüseyinî, s. 9; İbnü'l-Esîr, C. IX, 370; Mükrimin Halil Yınanç, "Çağrı Bey", **İA**, C. III, s. 326; C. Bosworth, "Balk", **Encyclopedia Iranica**, C. III, s. 590; Rencber, aynı makale, s. 151; Barthold, **Türkistan**, s. 324.

³³ Bosworth, Balk, **EIr**, s. 590.

³⁴ Beyhakî, s. 882-885; Hüseyinî, s. 9; İbnü'l-Esîr, 370; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 27-28; Ebu'l-'Alâ Mevdûdî, **Selçuklular Tarihi**, çev. Ali Genceli, Ankara 1971, s. 163 vd.; Muhammed Nazım, "Mevdûd", **İA**, C. VIII, s. 162; C. E. Bosworth, **The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040**, Edinburg 1963, s. 230.

Bu kuvvet 432/1040 tarihinde Gazne'den hareket etmiş, Belh'e yaklaştıkları sırada Çağrı Bey tarafından karşılanmıştı. Öncü birliklerinin karşılaşması Selçuklular'ın lehine gelişince Gazneli ordusu geri çekilmeyi tercih etti. Bu gelişmeyi haber alan Altuntak da şehri Çağrı Bey' teslim etmek durumunda kaldı. Çağrı Bey daha sonra Cûzcân, Bâdgîs, Huttelân ve Toharistan'ı da ele geçirdi. Böylece Belh ve ona bağlı bu yerler Selçuklular'ın hâkimiyetine geçmiş oldu³⁵. Bundan sonra şehrin hâkimlerinin hanedandan birisi olmasına özen gösterildi.

Çağrı Bey'in Belh'i ele geçirmesinden sonra şehirde ne gibi düzenlemeler yaptığı hakkında kaynaklarımız net bir bilgi aktarmamaktadır. İbnü'l-Esîr³⁶, Nizâmülmülk hakkında bilgi verdiği bir bölümde Ebû Ali b. Şâdân'ı Çağrı Bey'in Belh'teki işlerini yürüten kişi olarak nakletmektedir. Ayrıca Nizâmülmülk'ü Belh hâkimi Emîr Tâcir'in kâtibi olarak göstermektedir. Belh'in 432/1040 tarihinde Selçuklular'ın eline geçtiği sırada şehrin hâkimi Altuntak olduğuna göre Emîr Tâcir, Gazneliler döneminde şehre hâkimdir. Nizamülmülk'ün 408/1018 tarihinde doğmuş olduğu göz önünde bulundurulursa onun çok genç yaşta kâtiplik yapmaya başladığı sonucunu çıkarmak yanında Emîr Tâcir'in Selçuklu Emîri olabileceğini söylemek de mümkün görünmektedir. Eğer öyleyse bu hâkimiyet uzun sürmemiştir. Çağrı Bey'in Belh hâkimiyeti 435/1043 yılına kadar devam etmiş, şehrin bir sonraki hâkimi ise Melik Alp Arslan olmuştur.

Diğer taraftan 429/1037-1038 senesinde Selçuklular, Herat'a saldırmışlardı. Ancak halk onlarla mücadele ederek şehre girmelerine izin vermedi. Bu dönemde *kuhendîz* ve şehrin *rabazı* mamur ve insanların rahatça yaşayabildikleri yerlerdi. Selçuklular ilk geldikleri yıl geri dönmek zorunda kaldıkları şehre iki yıl sonra tekrar gelerek barış yoluyla hâkim olmayı başardılar Şehirde okunan hutbeyi de kendi adlarına çevirdiler³⁷. Ancak Sultan Mes'ûd'un Horasan'a gelmesi üzerine Selçuklular şehirden ayrılmak zorunda kalmış, Gazneliler şehri tekrar ele

³⁵ Hüseyinî, s. 9; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 370; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 28-29; Barthold, **Türkistan**, s. 324; Yımaç, Çağrı Bey, **İA**, s. 326; Bosworth, Balk, **Eİr**, s. 590; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 28; Rençber, aynı makale, s. 151; Barthold, Belh'in Selçuklular'ın eline kesin olarak 451/1059 yılında geçtiğini kaydeder, bkz. s. 324.

³⁶ **el-Kâmil**, C. X, s. 177. Bu bilgiyi İbnü'l-Adîm (**Biyografiler**, s. 40) ile Hândmîr de vermektedir, bkz. **Düstûru'l-vüzerâ**, nşr. Saîd Nefîsî, Tahran 2535 şehinşahî, s. 150.

³⁷ İsfizârî, C. I, s. 388-389

geçirmişlerdi. Mes'ûd, halkın mallarını müsadere ettikten sonra Selçuklular'la savaşmak üzere Merv'e hareket etti. Dandanakan Savaşı'ndan sonra Mes'ûd'un ölümüyle Herat şehri bir süreliğine sahipsiz kaldı. Bu süre içerisinde şehir pek çok kez taarruzla karşılaştı. Bu sıralarda Şeyh Ebû Muhammed b. 'Asım, 432/1040-1041 yılında şehir ve çevresine hâkim olmayı başardı ve o sırada Sultan Mes'ûd'a bağlı bulunan Şemîrân kûtvâli ile pek çok kez mücadele etmek durumunda kaldı. Onun bu mücadelelerden birisi sırasında ölümü sonrası kardeşi Şeyh Râfi' (رافع), ardından da onun naibi olan Ebû Mansûr b. İs'as (اسعث) şehirde hâkimiyet kurdu. Bu süre zarfında Selçuklular her yıl düzenli bir şekilde şehir önlerine gelip alamadan geri döndülerse de *kuhendîz* ve şehrin *rabazını* tahrip etmekten de geri kalmadılar. Bu kuşatmaların birinde Musa Yabgu ani bir saldırıyla Ebû Mansur'u öldürüp şehri ele geçirdi³⁸. Böylece Herat şehri de Musa Yabgu'nun idaresi altında Selçuklu topraklarına katılmış oluyordu.

Bir süre sonra Gazneli Sultanı Mevdûd, Herat'ı tekrar geri aldı. Bu gelişme üzerine şehri tekrar hâkimiyet altına almak için Selçuklular adına harekete geçen Çağrı Bey, hastalığı sebebiyle bunu başaramadı. Bu sırada Mevdûd'un İbrahim Yınal'ın kardeşi ve Sistân hâkimi Ertaş'a yenilmesini fırsat bilen Musa Yabgu, ani bir baskınla Herat'a tekrar hâkim olmayı başardı³⁹.

Gazneli Sultanı Mevdûd, Çağrı Bey'in hastalanmasını fırsat bilerek Horasan'a, özellikle Gazne ile Horasan arasındaki ilk merkez olan Belh'e saldırmıştı. Onun bu ani saldırısına karşılık veremeyen Çağrı Bey, onunla mücadele etmesi için oğlu Alp Arslan'ı görevlendirdi. Selçuklular ile Gazneliler'i bir kez daha karşı karşıya getiren bu savaştan galip çıkmayı başaran Alp Arslan olmuştu. Alp Arslan daha sonra babasının yanına dönmüş, bu galibiyete çok sevinen Çağrı Bey, Belh, Toharistan, Vahş, Velvalic ve Kubâdiyân'ı oğlu Alp Arslan'a vermişti (435/1043)⁴⁰. Alp Arslan'ın Belh hâkimiyeti 458/1065-1066 tarihine kadar devam etti. Bu dönemde şehirdeki olaylar hakkında kaynaklar bilgi vermemektedir. Ancak

³⁸ İsfizârî, C. I, s. 389; Kafesoğlu, Selçuk'un Oğulları, s. 119.

³⁹ Sevim-Merçil, aynı eser, s. 29.

⁴⁰ Hüseyinî, s. 18-19; İbnü'l-Adîm, **Biyografiler**, s. 21; İbnü'l-Esîr, IX, 395; **el-Bidâye**, C. XII, s. 143; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 46; Yınanç, Çağrı Bey, **İA**, s. 326; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamani**, TTKY, Ankara 1992, s. 3-4; Bosworth, Balk, **Eİr**, s. 590; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 29.

bu dönemde Çağrı Bey'in diğer oğlu İlyas adına 454/1062 yılında Belh'te basılan iki sikke hayli önem arz etmektedir⁴¹. İlyas'a daha sonraları Toharistan iktâ edilmiştir. Bu durumda onun daha önceki dönemde Belh'e hâkim olduğunu söylemek yerinde olur.

Karahanlı hükümdarı Arslan Han, Belh ve Toharistan'ı ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Çağrı Bey bu kez de oğlu Alp Arslan'ı ona karşı göndermek zorunda kalmıştı. Arslan Han'ın savaşa cesaret edememesi üzerine iki devlet arasında Horasan'a ve diğer Selçuklu memleketlerine saldırılmaması koşuluyla anlaşma imzalandı. Bu sayede tehlike arz eden bir güç daha bertaraf edilmiş oluyordu⁴².

Her geçen gün devletin kuruluş merkezi olan Horasan tam manasıyla Selçuklular Devleti'nin hâkimiyet sahası içine girmiş oldu. Bu bölge, devletin kuruluş merkezi olması sebebiyle her zaman önem taşıdı ve daima hanedan mensuplarının elinde bulunmasına özen gösterildi. Çağrı Bey'in ölümüyle birlikte Horasan'da ona ait olan bütün şehirlere oğlu Alp Arslan hâkim oldu⁴³. Çağrı Bey'in ölüm tarihini İbnü'l-Cevzî ve Bundârî⁴⁴, 450/1058-1059 yılında Belh şehri olarak vermektedirler. Ancak bu bilgi diğer kaynaklarımızla tarih ve yer konusunda çelişmektedir⁴⁵.

Kaynaklarımıza ek olarak bölgede basılmış olan sikkeler ışığında Tuğrul Bey zamanında bölgedeki hâkimiyet konusunda şu bilgileri aktarmak ayrıca mümkün olabilmektedir. Bu dönemde Nişâbûr haricindeki Horasan bölgesinde Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan'ın hâkimiyetlerinin gücü açık şekilde belli

⁴¹ Osman G. Özgüdenli, "Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen, Balh und die Landschaften am oberen Oxus, *Hürâsân III*", **TD**, sayı: 38, İstanbul 2003, s. 163.

⁴² İbnü'l-Esîr, C. X, s. 25-26; Köymen, **Alp Arslan**, s. 4; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 29.

⁴³ Hüseyinî, s. 20; **el-Bidâye**, C. XII, s. 186; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 49; Köymen, **Alp Arslan**, s. 5; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 29.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 39; Bundârî, s. 26; Çağrı Bey, Serahs'ta ölmüş ve Merv şehrinde gömülmüştür, bkz. Yınanç, Çağrı Bey, **İA**, s. 327.

⁴⁵ Sadreddîn el-Hüseyinî (**Ahbâr**, s. 20) ile İbnü'l-Adîm (**Biyografiler**, s. 21), bu tarihi Safer 452/Mart-Nisan 1060 olarak verirken, İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, C. X, s. 26), Recep 451/Ağustos-Eylül 1059 şeklinde nakleder. Ayrıca İbn Hallikân (**Vefeyâtü'l-a'yân**, C. III, s. 231), bu tarihi Recep 451/Ağustos-Eylül 1059, Yınanç (Belh, **İA**, s. 327) ise Mart 1060 tarihini kabul etmektedir.

olmaktadır. Devletin kuruluşundan sonra Çağrı Bey'in Horasan'a hâkim olduğu kesin olarak bilinmektedir.

Bununla birlikte Horasan bölgesinin merkezi kabul edilen Nîşâbûr, Tuğrul Bey'in hâkimiyet sahası içinde yer almış ve aynı zamanda yeni kurulan devletin başkenti olarak kabul edilmiştir. Tuğrul Bey adına Nîşâbûr'da basıldığı bilinen ilk sikke 433/1041-1042 tarihlidir⁴⁶. Bu tarih Nîşâbûr'un başkent ilan edildiği ilk döneme aittir. Başkent olması münasebetiyle herhangi birine iktâ edilemeyen Nîşâbûr, bizzat sultanın hâkimiyetinde kalmasından dolayı farklı bir statü taşımaktadır. Tuğrul Bey, Nîşâbûr'da 433/1041-1042, 434/1042-1043, 435/1043-1044, 436/1044-1045, 437/1045-1046/, 438/1046-1047, 439/1047-1048, 440/1048-1049, 441/1049-1050, 442/1050-1051, 444/1052-1053, 445/1053-1054, 446/1054-1055, 447/1055-1056, 448/1056-1057, 449/1057, 451/1059 ve 452/1060 yıllarında olmak üzere paralar bastırılmıştır⁴⁷. Elimizde var olan sikke örneklerine göre belirttiğimiz bu dönemde diğer şehirlerde hanedan üyelerince paralar basılmışken, Nîşâbûr'da sadece Tuğrul Bey adına para basıldığı görülmektedir. Tuğrul Bey'in Nîşâbûr haricindeki Horasan'ın herhangi bir darp merkezinde para bastırmaması, yeni bir bilgi bulunana kadar o şehirlerdeki hâkimiyetlerin hanedana mensup diğer üyelerin elinde bulunduğunu düşündürmektedir. Nitekim Tuğrul Bey, yukarıda da belirttiğimiz gibi daha ziyade ülkenin batı kısımlarının hâkimi durumundadır.

Bununla birlikte Hocaniyazov⁴⁸, Herat'ta 435/1043-1044 tarihinde basılmış bir parayı Sultan Tuğrul Bey'le ilişkilendirmektedir. Baskı yeri ve tarihi belli olan bu paranın kimin adına basıldığı ise tam olarak okunamamaktadır. Sikkede sadece "el-'Adil" ibaresi okunabilmektedir. Ancak Sultan Tuğrul Bey'in kullandığı unvan

⁴⁶ T. Hocaniyazov, **Katalog Monet Gosudarstua Velikih Selçukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu)**, Red. Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, Aşkabad 1979, s. 5; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı: 3, Ankara 1971, s. 436. Hocaniyazov, 433/1041-1042 tarihli bir paranın basım yeri olarak Nesâ'yı göstermektedir, bkz. s. 5.

⁴⁷ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 5-23; Mehmet Altay Köymen, "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmûd'un Vasallık Münasebetleri", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950-1955, s. 132; Henri Sauvaire, "Dinars Inedits Des Selgiouquides de Perse", **Numismatics of The Islamic World, Coins and Coinage of Iran**, ed. Fuat Sezgin, sayı: 46, Frankfurt 2004, s. 77; Alptekin, **Selçuklu Paraları**, s. 443-465.

⁴⁸ **Sikkeler Kataloğu**, s. 20.

ve lakaplar arasında “*el-‘Adil*” bulunmamaktadır⁴⁹. Bu dönemde Herat’a hâkim olan Musa Yabgu adına basılmış 443/1051-1052 ve 446/1054-1055 tarihli iki ayrı paranın ilkinde “*el-Melikü’l-‘adil Yabgu*”, ikincisinde de “*Mu‘izzü’d-devle Yabgu*” ibareleri yer almaktadır⁵⁰. Bu durumda yukarıda bahsettiğimiz paranın Musa Yabgu adına darp edilmiş olma ihtimali daha yüksektir.

Tuğrul Bey’in Belh şehrinde bastırıldığı paraya da henüz rastlanmamıştır. Bu normal bir durumdur, çünkü Belh en başından itibaren Çağrı Bey’in hâkimiyet sahasında yer almaktadır. Bağımsızlığın kazanılması sonrasında Çağrı Bey, daha ziyade ülkenin doğusundaki Merv ve Belh hâkimi olarak göze çarpmaktadır. Nitekim onun 438/1046 ve 439/1048 tarihlerinde Belh’te basılmış 6 adet sikkesi mevcuttur⁵¹.

Merv ülke topraklarının paylaşımından itibaren Çağrı Bey’in hâkimiyetine geçmiş, onun ölümünden sonra da Alp Arslan’ın olmuştur. Bu nedenle Tuğrul Bey’in burada basılmış parası henüz bulunamamıştır. Bölgede Selçuklu hanedanı adına basılmış ilk paralardan biri Çağrı Bey adına Mervu’r-rûz’da 430/1038-1039 tarihlidir⁵². Daha önce de belirttiğimiz gibi Çağrı Bey adına 428 yılı Receb ayının ilk Cuma günü/22 Nisan 1037 tarihinde Merv’de hutbe okunmuştur. Aynı dönemde Mervu’r-rûz da onun hâkimiyetine geçmiş olmalıdır. Çağrı Bey’in ayrıca 445/1053-1054 tarihinde Merv’de basılmış sikkesi de bulunmaktadır⁵³.

Ayrıca Alp Arslan’ın meliklik dönemine rastlayan 450/1058-1059 tarihinde Belh’te adına para bastırmıştır⁵⁴. Sultan Alp Arslan, 458/1065-1066 tarihinde Melikşah’ı veliaht tayin ettiği tören sırasında ülkeyi hanedan üyeleri ve emîrleri

⁴⁹ Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 74-76; Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008, s. 424 vd.

⁵⁰ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 149,

⁵¹ Florian Schwarz, **Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen Balh Die Landschaften Am Oberen Oxus XIC c. Hurāsān**, Berlin y.y., s. 92; Ayrıca bkz. Özgüdenli, **Sylloge**, s. 163

⁵² Richard W. Bulliet, “Numismatic Evidence For The Relationship Between Tughril Beg and Chagrı”, **Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Honor of George C. Miles**, ed. Dickran K. Kouymjian, Beyrut 1974, s. 290.

⁵³ Bulliet, **Numismatic Evidence**, s. 294.

⁵⁴ Alptekin, **Selçuklu Paraları**, s. 46; Özgüdenli, **Türk-İran**, s. 102; Uslu, **İslam Orduları...**, s. 10.

arasında paylaşmıştı. Bu paylaşımına göre Belh'i kardeşi Süleyman'a⁵⁵, Belh'in önemli şehirlerinden biri olan Toharistan'ı da kardeşi İlyas'a vermişti⁵⁶. İlyas adına Belh'te 454/1062 yılında para basılmıştır⁵⁷. Bu bilgiye istinaden İlyas'ın daha önce Belh'e hâkim olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Süleyman'ın Belh'teki hâkimiyetinin kadar devam ettiğini bilmiyoruz. Ancak Sultan Alp Arslan ölüm döşeginde Belh'i oğlu Ayaz'a iktâ etmişti⁵⁸. Bu durumda Süleyman'ın sultandan önceki bir dönemde ölmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar İlyas b. Çağrı Bey'in Süleyman'dan sonra Belh'e hâkim olduğu yönünde kaynaklarımızda bir bilgiye tesadüf etmemiş olsak da onun Sultan Melikşah adına 465/1072-1073 tarihinde Belh'te bastırıldığı iki sikke bulunmaktadır⁵⁹. Bu durumda Süleyman'dan sonra o sırada Toharistan'a da hâkim bulunan İlyas'a, Belh de iktâ edilmiş olmalıdır. Adı geçen sikkelerin basım tarihi Ayaz'ın hâkimiyet döneminde gibi görülse de Ayaz'ın şehre ulaşmasından önce darp edilmiş olması yüksek ihtimaldir. Sultan Alp Arslan'ın oğlu olarak kaydedilen Ayaz'ın⁶⁰ hâkimiyet süresinin kısa olduğunu bildiğimize göre Ayaz para bastırmaya fırsat bulamamış olmalıdır.

Diğer taraftan Alp Arslan, meliklik döneminde Herat'ta da 450/1058, 452/1060 ve 455/1063 tarihlerinde para bastırmıştır⁶¹. Bu paralardan 450/1058 tarihinde basılmış olan diğerlerinden daha fazla önem taşımaktadır. Nitekim bu tarihte Alp Arslan henüz sultan olmadığına göre bu şehre para bastırması, onun Herat'a hâkim olduğu anlamına gelmektedir. Bu durumda Mu'ineddîn

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 59; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1968, C. V, s. 235; Köymen, **Alp Arslan**, s. 48; Vehab Velî, "Merv der Devre-i Selcukîyân", **Mecelle-i Tahkîkât-ı Tarihi (Mervnâme)**, sayı: 6-7, Tahran 1371 hş., s. 211. Schwarz (**Sylloge**, s. 149), katalogunda Süleyman'ın 470/1077-1078 tarihinde Velvalic'te para bastırıldığını belirtmektedir.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 59; Lambton, *The Internal Structure*, s. 235; Köymen, **Alp Arslan**, s. 48; Hasan Pîrneya-Abbas İkbâl, **Tarih-i İnan, ez Âğâz tâ İnkırâz-ı Kacarîyye**, Tahran 1376 hş., s. 325; Vehab Velî, aynı makale, s. 211.

⁵⁷ Schwarz, **Sylloge**, s. 92; Özgüdenli, *Sylloge*, s. 163.

⁵⁸ Bkz. Bundârî, s. 46.

⁵⁹ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 122; Schwarz, **Sylloge**, 93; Özgüdenli, *Sylloge*, s. 163.

⁶⁰ Bkz. Hüseyinî, s. 38; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 80; Bundârî, s. 46.

⁶¹ Dominique Sourdel, "Un Trésor de Dinars Gaznavides et Salgūqides Découvert en Afghanistan", **Bulletin D'études Orientales**, Damas 1964, C. XVIII, s. 214-215; Bulliet, *Numismatic Evidence*, s. 291; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 29-31, 33, 35, 37; Alptekin, *Selçuklu Paraları*, s. 468-483.

İsfizârî'nin⁶² tarih vermeden "Alp Arslan'ın şehre gelişiyle de onun hâkimiyetine geçti. Sultan Alp Arslan daha sonra oğlu Toganaşah'ı Herat'a gönderdi." şeklinde verdiği bilgi 450/1058'den önce gerçekleşmiş olmalıdır. Musa Yabgu adına 446/1054-1055 tarihinde Herat'ta para basıldığına göre Toganaşah'ın Herat hâkimiyetinin bu tarihten sonraki bir zamanda gerçekleştiği anlaşılıyor. Diğer taraftan 435/1043 yılı olaylarından sonra Musa Yabgu'nun daha ziyade Sistan hâkimi olarak anılmaya başladığını görmekteyiz. Bu dönemde Çağrı Bey'in Sistan'ı ele geçirmek istemesi hanedan içerisinde bir krize neden olmuş, Tuğrul Bey'in müdahalesiyle Çağrı Bey geri çekilmek zorunda kalmıştı (Rebiülâhîr 448/ Temmuz 1056)⁶³. Sistan'ı elde edemeyen Çağrı Bey'in bu sırada Herat'a hâkim olduğu görüşü ise akla daha uygun gelmektedir. Dolayısıyla Alp Arslan'ın Herat'a geliş tarihi 1056 yılıdır. Ancak Alp Arslan sultan olduğu sırada kendisine isyan edenlerden biri de Herat'ta bulunan Musa Yabgu'dur. Musa Yabgu'yu kuşatan Alp Arslan çetin bir savaştan sonra Herat'ı ele geçirmeye muvaffak olmuştur (456/1063-1064). İbnü'l-Esîr⁶⁴, bu isyan sırasında Musa Yabgu'nun Herat'ta bulunduğunu ve Alp Arslan'ın savaştan sonra amcasını yerinde bırakmayı uygun gördüğünü zikretmektedir. Bu durumda Herat'ta bulunan Musa Yabgu'nun oraya hâkim bulunup bulunmadığı sorusunu sormamız gerekmektedir. Yerinde bırakılan Musa Yabgu'nun, muhtemelen Sistan hâkimiyeti devam ettirilmiştir. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra tahtı ele geçirmek üzere harekete geçen Musa Yabgu'nun belki de elinden zorla alınmış bulunan Herat'a bu harekâtı esnasında sahip olması ihtimali akla daha uygun gelmektedir.

Bunun yanı sıra 454/1062 tarihinde İlyas b. Çağrı Bey adına Belh darphanesinde para basıldığı görülmektedir⁶⁵.

Sonuç olarak Tuğrul Bey zamanında Dandanakan Savaşı'ndan sonra ülkenin hanedan üyeleri arasında paylaştırılması kararının çok sıkı bir şekilde uygulandığı

⁶² Ravzatü'l-cennât, C. I, s. 389

⁶³ Melikü's-şuarâ Bahar, **Tarih-i Sistân**, nşr. Muhammed Ramazanî, Tahran 1314 hş., s. 381; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 19.

⁶⁴ el-Kâmil, C. X, s. 47

⁶⁵ Schwarz, **Sylloge**, s. 93-94; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 101, 127, 129; Dominique Sourdel, **Dinars Gaznavides et Salgūqides**, s. 218; Alptekin, **Selçuklu Paraları**, s. 527; Özgüdenli, **Sylloge**, s. 163-164.

sikkeler vasıtasıyla da anlaşılmalıdır. Özellikle Horasan bölgesindeki hâkimiyet sınırları, basılan sikkelerde de açık bir şekilde görülmekte ve her üyenin kendi sahasında sikke bastırıldığı anlaşılmalıdır.

2. Sultan Alp Arslan Döneminde Horasan

Tuğrul Bey'in ölümüyle⁶⁶ birlikte veziri Amîdülmülk Küdürî, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı Selçuklu tahtına çıkardı. O sırada Alp Arslan, Nîşâbûr'da bulunuyordu. Fakat bu durumu bazı emîrlere kabul etmeyerek Horasan hâkimi Alp Arslan adına hutbe okuttular. Amîdülmülk, kendi aleyhine gelişen bu olaylar sonrasında Alp Arslan adına hutbe okutmaya başladı. Böylece Horasan hâkimi Alp Arslan, Büyük Selçuklu Sultanı oldu. O, daha sonra başkenti Rey'den İsfahan'a taşıdıysa da çoğunlukla Nîşâbûr'da kalmaya devam etmişti⁶⁷.

Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu Sultanı olması ile Horasan'da ne gibi düzenlemeler yaptığı konusunda fazla bir şey bilinmiyor. Muhtemelen o, sultan olduktan sonra da bu bölgeyi kendine bağlı emîrlere vasıtasıyla yönetmeye devam etmiştir. Buna ispat edebilecek bir olay Huttelân emîrinin isyan etmesidir. Huttelân emîri Sultan Alp Arslan'a ödemesi gereken haracı ödememiş, isyanı haber alan Sultan Alp Arslan onun üzerine yürümüştü. Yapılan savaşı kaybeden Huttelân emîri, aynı zamanda savaş meydanında öldürülmüştü. Aynı şekilde o sırada Herat'ta bulunan Musa Yabgu da Alp Arslan'a karşı isyan etmişti (456/1063-1064). Musa Yabgu'yu kuşatan Alp Arslan zorlu bir savaştan sonra Herat'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Fakat amcasını yerinde bırakmayı uygun gördü. Sultan Alp Arslan, Huttelân'ın statüsünü değiştirerek burayı kendi hâkimiyetine almayı uygun bulmuştu⁶⁸.

⁶⁶ Sadreddîn el-Hüseynî (**Ahbâr**, s. 16), Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde öldüğünü ve Merv'de Çağrı Bey'in yanına gömüldüğünü kaydeder. İbn Hallikân (**Vefeyâtü'l-a'yân**, C. III, s. 228), bu tarihi 18 Ramazan 455/14 Eylül 1063 olarak verirken, onun Merv'de gömüldüğünü belirtmektedir. Ancak Tuğrul Bey, Rey'de gömülmüştür.

⁶⁷ Râvendî, C. I, s. 114; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 43-44; Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 19; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 263; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 51; Lockhart, **Persian Cities**, s. 82; Köymen, **Alp Arslan**, s. 9-10; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, s. 112; H. Bowen, "Nizâm al-Mulk", **EI²**, C. VIII, s. 70.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 46-47; Köymen, **Alp Arslan**, s. 40, 43; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 368; a. mlf., "Alparslan", **DİA**, C. II, s. 526.

Sultan Alp Arslan daha sonra Amîdülmülk'ü tutuklatarak yerine Nizamülmülk'ü vezir tayin etti. Amîdülmülk bir yıl kadar hapis kaldıktan sonra burada öldürülmüş ve Nîşâbûr'a bağlı Kündür'de gömülmüştü (16 Zilhicce 456/29 Kasım 1064)⁶⁹. Amîdülmülk'ün Mervu'r-rûz'a gönderilmesi ve yaklaşık bir yıl burada hapis kalması Sultan Alp Arslan'ın burayı emîrleri vasıtasıyla güçlü bir şekilde kontrolü altında tuttuğuna örnek teşkil edebilmektedir.

Sultan Alp Arslan, 458/1065-1066 yılında Merv yakınlarındaki Radgân'a giderek burada yapılan bir törenle oğlu Melikşah'ı kendisine veliaht tayin etti. Bu törende aynı zamanda Horasan'ın önemli şehirlerini hanedan üyeleri ile bazı emîrlere iktâ etmişti. Bu paylaşımına göre Belh'i kardeşi Süleyman'a⁷⁰, Merv'i oğlu Arslanşah'a, Sagânîyân ve Toharistan'ı kardeşi İlyas'a, Bağşur vilayeti ile çevresini Mes'ûd b. Ertaş'a, son olarak Herat'a bağlı İsfizâr'ı da Mevdûd b. Ertaş'a verdi⁷¹. Bu paylaşımından da anlaşılacağı üzere Horasan'ın 4 önemli şehrinden üçünü kendi hâkimiyetinde tutmakta ve muhtemelen kendisine bağlı emîrlere vasıtasıyla yönetmekteydi. Bu merkezlerden Belh ile Merv'e yeni atamalarda bulunmuş, Nîşâbûr'u ise kendi hâkimiyetinde bırakmıştı. Herat'ta ise zaten oğlu Toganşah hâkim bulunuyordu⁷².

Sultan Alp Arslan, Maverâünnehir seferi sırasında Barzem kalesi komutanı Yusuf el-Harizmî tarafından yaralanmasından hemen sonra Nizamülmülk'ü

⁶⁹ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 21; Râvendî, C. I, s. 115-116; Hüseyînî, s. 17-18; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 86-87; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 45; Bundârî, s. 28; **Vefeyâtü'l-a'yân**, C. III, s. 294; **el-Bidâye**, C. XII, s. 203, 206-207; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 264; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 53-54; Köymen, **Alp Arslan**, s. 11; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 112; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 368; Bowen, Nizâm al-Mulk, **Eİ²**, s. 70; Abdülkerim Özyayın, "Kündürî", **DİA**, C. XXVI, s. 554-555; a. mlf., Nizâmülmülk, **DİA**, s. 194; Sadreddîn el-Hüseyînî (**Ahbâr**, s. 18), onun ölüm tarihini 459/1067, İbnü'l-Cevzî (**el-Muntazam**, C. XVI, s. 92) ise 457/1064-1065 olarak bildirmektedir. Verilen bu tarihler diğer kaynaklarla ve olaylarla çelişmektedir.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 59; Lambton, *The Internal Structure*, s. 235; Köymen, **Alp Arslan**, s. 48; Vehab Velî, aynı makale, s. 211. Bilindiği gibi Sultan Tuğrul Bey öldüğünde veziri Amîdülmülk Kündürî, onun veliahdı Süleyman b. Çağrı'yı sultan ilân etmişti. Bu durum emîrlere arasında ihtilafa neden olmuş ve bazı emîrlere Alp Arslan'a tâbi olmuştu. Durumun kötüye gittiğini gören vezir de Rey'de Alp Arslan adına hutbe okutmaya başlamıştı. Bu tayin Süleyman'ın daha sonraları Alp Arslan tarafından bir tehdit olarak algılanmadığını göstermektedir.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, X, 59; Lambton, *The Internal Structure*, s. 235; Köymen, **Alp Arslan**, s. 48; Pîrneya-İkbal, **Tarih-i İran**, s. 325; Ali Öngül, "Tekiş b. Alp Arslan", **TD**, sayı: 36, İstanbul 2000, s. 322; Vehab Velî, aynı makale, s. 211; Mükrimin Halil Yınanç, "Alp Arslan", **İA**, C. I, s. 384; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 368; a. mlf., **Alparslan**, **DİA**, s. 528.

⁷² İsfizârî, C. I, s. 389.

huzuruna çağırmişti. Bundârî⁷³, sultanın bu görüşmede, babası Çağrı Bey'e ait bulunan Belh'deki şeyleri oğlu Ayaz'a bıraktığını, Belh kalesini ise Melikşah'a verdiğini nakleder. Ayrıca Melikşah'a Ayaz'ın bu paylaşımdan razı olmaması durumunda onunla savaşmasını söylemiştir. Sultan Alp Arslan daha sonra aldığı bu yara neticesinde hayatını kaybetmiş (10 Rebiülevvel 465/24 Kasım 1072), Merv şehrinde babasının yanına gömülmüştür⁷⁴.

Alp Arslan, Belh'i veliahdı Melikşah'a vermiştir. Ancak Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine Melikşah'ın Horasan'dan ayrılmak zorunda kalması üzerine Belh'i kardeşi Ayaz'a bırakmış olmalıdır⁷⁵. İbnü'l-Esîr⁷⁶, 465/1072-1073 yılı olaylarını naklederken, Ayaz'ın Belh'de bulunduğunu kaydeder.

Sultan Alp Arslan döneminde Horasan'da hâkim bulunan kişileri, basılan paralara göre değerlendirdiğimiz zaman Nîşâbûr'un Alp Arslan'ın hâkimiyetinde kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Alp Arslan adına Nîşâbûr'da 456/1063-1064⁷⁷, 457/1064-1065, 459/1066-1067, 461/1068-1069 ve 465/1072-1073 yıllarında basılmış sikkeler mevcuttur⁷⁸. Başka deyişle melikliği sırasında diğer şehirlerde para bastırılmışken onun adına Nîşâbûr'da basılan tüm sikkeler sultanlığı dönemine aittir.

Herat'ta Alp Arslan adına basılmış olan 450/1058, 452/1060, 455/1063, 456/1063-1064, 457/1065, 458/1066, 459/1066-1067, 460/1067-1068, 461/1068-1069, 462/ 1069-1070, 463/1070-1071, 465/1072 ve 467/1074-1075 yıllarına ait sikkeler sayesinde belirtilen dönemde şehre onun hâkim olduğunu söylemek mümkün olabilmektedir⁷⁹.

⁷³ Bundârî, s. 46

⁷⁴ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 23; Râvendî, C. I, s. 118-119; Hüseyînî, s. 37-38; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 147; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 78-79; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 114; Kafesoğlu, Selçuklular, **IA**, s. 370.

⁷⁵ Bundârî, s. 48.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 81.

⁷⁷ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 24. Bu sikke de Nesâ'da basılmıştır.

⁷⁸ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 23, 26, 28, 41, 149; Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 472-473, 482; İdris, **Rüsûmu's-selâcika**, s. 40.

⁷⁹ Sourdel, *Dinars Gaznavides et Salgūqides*, s. 214-215; Bulliet, *Numismatic Evidence*, s. 291; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 29-31, 33, 35, 37; Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 468-483.

Alp Arslan'ın Merv hâkimiyetinin ise 453/1061-1062 ile 465/1072 yılları arasında olduğu görülmektedir. Bu tarihler haricinde Alp Arslan adına Merv'de 458/1066, 459/1066-1067, 460/1067-1068, 461/1068-1069, 462/1069-1070, 463/1070-1071 ve 464/1071-1072 yıllarında basılan paralara rastlanmaktadır⁸⁰.

3. Sultan Melikşah Döneminde Horasan

Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra oğlu Melikşah, Merv'e geldi. Amcası Kavurd'un saltanatı ele geçirme plânı üzerine Şerefülmülk Ebû Saîd el-Müstevfî el-Hârizmî, Nizâmülmülk'e Melikşah'ın Nîşâbûr'a gitmesinin daha uygun olacağı yönünde telkinlerde bulunmuştu. Nitekim Nîşâbûr'da kalmak diğer meliklerle irtibat açısından daha uygundu, kısaca şehir Horasan'ın geçmişte de olduğu gibi merkezi durumundaydı. Bunun üzerine Melikşah 17 Rebiülâhir 465/31 Aralık 1072 tarihinde Nîşâbûr'a gelerek kendisine bağlılık bildirenlere *kuhendîz*de pek çok mal ve para dağıtmış, daha sonra amcası Kavurd üzerine yürümüştü⁸¹.

Melikşah sultan olduğu sırada Herat'ta Zahirülmülk Ebû Nasr b. Sa'îd b. Muhammed en-Nîşâburî vali olarak bulunuyordu. Daha önce Alp Arslan tarafından buraya gönderilmiş olan Togaşah'ın Herat hâkimiyeti ise devam etmişti. Bir süre sonra Togaşah kardeşine karşı isyan etmiş, bununla da kalmayarak halka eziyet etmeye, âlimleri de öldürmeye başladı⁸². Bu gelişme üzerine kardeşi üzerine yürüyen ve mağlup eden Melikşah, onu Isfahan kalesinde hapsedti. Sahipsiz kalan Herat'a da gulâmlarından biri olan Emîr Zeybek (زيبك)'i gönderdi. Zeybek'in azlinden sonra Herat'ın yeni hâkimi olan Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün buradaki valiliği babasının öldürülüşüne kadar devam etti⁸³.

⁸⁰ Sourdel, Dinars Gaznavides et Salgūqides, s. 215; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 27, 31-33, 35-37, 39; Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 469-481

⁸¹ Hüseyinî, s. 38-39; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 278-279; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 51.

⁸² Nizâmî 'Arûzî Semerkandî (**Çehâr makâle**, s. 68) ise aksi yönde: "Al-i Selçuk tüm şairlere dost idiler. Ama hiçbiri Togaşah b. Alp Arslan kadar şairlere dost değildi." şeklinde bilgi verirken, ayrıca Togaşah'ın şiirini beğendiği bir şaire 500 dinar verdiğini nakletmektedir.

⁸³ İsfizârî, C. I, s. 389.

Melikşah'ın amcası ile mücadele için Horasan'dan ayrılmasını fırsat bilen Tekin unvanlı Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk I. Nasr b. İbrahim⁸⁴ ise Tirmiz'i zapt etmişti (Rebûlâhir 465/Aralık 1072). Bu sırada Belh hâkimi olan Ayaz ise şehirden ayrılmış ve Cûzcân'a gitmişti. Daha sonra Belh ahalisi I. Nasr'a haber göndererek, adına hutbe okutmaya başladı. Şehre gelen Nasr, bir süre kaldıktan sonra Tirmiz'e geri döndü. Onun şehirden ayrılması üzerine ayyârdan bazı kişiler birleşerek Nasr'ın askerlerine saldırdı ve bir kısmını öldürdü. Bu olay Nasr'ın tekrar şehre gelmesine neden oldu. O, şehrin ateşe verilmesini emrettiyse de, daha sonra şehrin ileri gelenlerinin af isteğini kabul etti. Şehri yakmaktan vazgeçen Nasr, tüccarın tüm malına el koydu. Bu sırada Cûzcân'da bulunan Ayaz, tüm olanları haber aldıktan sonra Belh'e döndü (1 Cemaziyelevvel 465/13 Ocak 1072), bu kez de halk ona itaat etti⁸⁵.

Halkın Ayaz'a itaatinin zorunluluk neticesinde olduğu anlaşılıyor. Bu durumun Ayaz'ın yönetim biçiminden kaynaklandığını veya halkın şehrin yeni hâkimini benimsemediğini söylemek güç olmaz. Ayaz daha sonra Tirmiz'e saldırmış ve Nasr'a yenilmişti. Başka deyişle Nasr askerî olarak da Ayaz'dan güçlü durumdaydı. Bu durumda Belh halkı, Nasr'ın askerlerine saldırmamış olsaydı, şehrin Nasr'ın hâkimiyetinde kalması daha yüksek bir ihtimaldi. Nasr'ın Belh'e hâkim olması durumunda Selçuklular'ın Belh hâkimiyetinin kısa bir süre bile olsa kesintiye uğrayacağı açıktır.

Melikşah sultan olduktan sonra amcası Kavurd'un taht iddiacısı olarak ortaya çıkması sırasında gösterdiği başarılı faaliyetlerinden dolayı veziri Nizâmülmülk'e hil'at vermiş ve ona atabeg (el-emîrû'l-vâlid) unvanını layık görmüştü. Nizamülmülk'e verilenler bununla da kalmamış, ona mensup bulunduğu Tûs şehri de iktâ edilmişti⁸⁶. Nîşâbûr'a bağlı olan bu şehir muhtemelen uzun süre Nizamülmülk ve ailesinin idaresinde kalmıştır.

⁸⁴ Bkz. Omelyan Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, C. VI, s. 263.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 81; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 19-20; Turan, *Selçuklular*, s. 200; Kafesoğlu, *Selçuklular*, *İA*, s. 370; Bahrvezî, Belh, *Dâiretü'l-ma'ârif*, s. 462; Bosworth, Balk, *Eİr*, s. 590.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 83; Minorsky, Tûs, *Eİ²*, s. 742.

Sultan Melikşah da Horasan bölgesinde yeni atamalarda bulunmuştu. 465/1072-1073 yılında Toharistan bölgesini ele geçiren Gazneliler, Sakalkend'de bulunan Melikşah'ın Emîrû'l-ümerâ lakaplı amcası Osman'ı esir almıştı. Ayrıca Gazneliler bununla da kalmayarak şehri yağmaladı. Kavurd ile taht mücadelesinde başarılı olan Sultan Melikşah, bu gelişme üzerine sefere çıktı. Seferi haber alan Gazneli Sultanı İbrahim b. Mes'ûd (1059-1099), Osman'ı serbest bırakmak durumunda kaldı. Amcasına hürmet gösteren Melikşah ona Belh'e bağlı bulunan Velvalic'i iktâ etti. Herat'a hâkim olan diğer bir hanedan üyesi ise 465/1072- 1073 tarihinden itibaren Börîbars b. Alp Arslan olmuştu⁸⁷.

Belh'e hâkim bulunan Ayaz'ın hâkimiyeti çok uzun sürmedi. Sultan Melikşah, Kavurd isyanını bastırdıktan sonra Karahanlılar'a karşı sefer hazırlıklarına başladı. Bu sırada Belh'ten Ayaz'ın ölüm haberi geldi⁸⁸. Sultan Melikşah, Karahanlılar üzerine yaptığı ve başarılı bir şekilde sonuçlanan seferinden sonra Horasan'a döndü. Burada kardeşi Şihabüddeve Tekiş'e hil'at giydirerek Belh ve Toharistan'ı ona iktâ etti (466/1074)⁸⁹. Kaynaklarımızın vermiş olduğu bu bilgiye rağmen, Tekiş b. Alp Arslan'ın 465/1073 tarihli Belh'te basılan bir dinarı bulunmaktadır⁹⁰. Bu durumda Tekiş'in Belh hâkimiyetinin kaynakların naklettiğinden bir yıl önce başladığını söylemek mümkün görünmektedir.

Sadreddîn el-Hüseynî⁹¹, Sultan Melikşah'ın Herat Murgabı'na⁹² dönerek Emîrû'l-ümerâ Osman ve diğer akrabasını ziyaret etmek istediğini nakleder. Herat Murgabı, muhtemelen Osman'ın hâkimiyetinde olmayıp, buluşma noktasıdır. Herat

⁸⁷ **Mücmelü't-tevârih**, s. 408; Hüseyinî, s. 40-41; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 81-82; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 124; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 20; Turan, **Selçuklular**, s. 200-201; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTKY, Ankara 1989, s. 84. Schwarz (**Sylloge**, s. 149)'ın katalogunda Tekiş b. Alp Arslan adına 466 veya 467/1073-1075 tarihinde Velvalic'te para basıldığı görülmektedir.

⁸⁸ Ahmed b. Mahmûd (C. I, s. 122-123), Gazne Sultanı İbrahim b. Mes'ûd'un Selçuklu topraklarına girdiğini, Sultan Melikşah'ında onun üzerine kardeşi Ayaz'ı gönderdiğini ve seferden Belh'e geri dönen Ayaz'ın 3 gün sonra öldüğünü kaydeder.

⁸⁹ Hüseyinî, s. 40, 42; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 93; Bundârî, s. 50; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 123; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 28-29; Turan, **Selçuklular**, s. 201; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 81; Abdü'l-Hayy Habîbî, **Tarih-i Muhtasar-ı Afganistan, ez zemân-ı kadîm tâ hurûc-ı Çingîz**, Kabil 1967, C. I, s. 101; **Dâiretü'l-ma'ârif**, C. XII, s. 462; Öngül, Tekiş, s. 324; Bosworth, **Balk, EIr**, C. III, s. 590.

⁹⁰ Schwarz, **Sylloge**, s. 94.

⁹¹ **Ahbâr**, s. 43.

⁹² Herat'ın güneyindeki köylerden biridir, bkz. Strange, aynı eser, s. 410.

Murgabı bir köy olduğuna göre bu durumda Herat'ın 465/1072-1073 tarihinde Börıbars'a iktâ edildiğini ve kaynağımızda Herat ifadesinin doğrudan kullanılmadığını göz önünde bulundurarak Börıbars'ın Herat hâkimiyetinin devam etmekte olduğu sonucuna ulaşmamız daha doğru olur. Melikşah'ın 467/1074-1075 yılındaki bu ziyareti sırasında Tekiş, ona bağlılık göstermek amacıyla sultanın huzuruna çıkmış, sultan da ona bağışlarda bulunarak hil'at vermişti⁹³.

Bir süre sonra Rey'de askerlerini teftiş eden Sultan Melikşah, hallerini beğenmediği Ermeni kökenli 7 bin askeri ordudan ihraç etti. Bu askerler o sırada Bûşenc'de bulunan Tekiş'in yanına giderek ona katıldı⁹⁴. Askerî gücünü arttıran Tekiş, Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Mervu'r-rûz ve Mervu'ş-şâhcân yanında Tirmiz'i de ele geçirdi. Ayrıca Nişâbûr'u da ele geçirmek üzere harekete geçti. Tekiş, Nişâbûr'u ele geçiremeden Melikşah'ın gelmek üzere olduğunu haber alınca Tirmiz'e kapandı. Neticede sultan kardeşi ile anlaştı ve böylece isyan sona ermiş oldu (473/1081)⁹⁵.

Tekiş'in ikinci isyanı ise 477/1084-1085 yılında gerçekleşmişti. Sultanın Musul'da bulunmasından faydalanan Tekiş, çevresindeki adamlarının da tahrikiyle isyan ederek Horasan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu. O, ilk olarak Mervu'r-rûz'u ele geçirdi, ardında da Mervu'ş-şâhcân'a bir hile ile hâkim olduktan sonra sonra üç gün boyunca şehri yağmalattı. Daha sonra da Nişâbûr'a bağlı Serahs kalesini kuşatmaya başladı. Kale tam düşecekken tertiplenen bir plân⁹⁶ neticesine Tekiş geri çekilmek durumunda kaldı. Bu olaydan 3 ay sonra Sultan Melikşah, Horasan'a geldi. Sultan Melikşah, kardeşine kendisine eziyet etmeyeceğine dair yemin etmişti. Bunun üzerine o, Tekiş meselesini oğlu ve veliahdı Ahmed'e havale etti. Ahmed de

⁹³ Hüseyinî, s. 43; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 133; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 58; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 114

⁹⁴ Hüseyinî, s. 43-44; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 113; Bundârî, s. 70. İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, C. X, s. 113)'in naklettiğine göre Sultan Melikşah adı geçen askerleri ihraç edince vezir Nizâmülmülk ona: "Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında her hangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip 'İşte Sultan budur' demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için sarf etmeye mecbur oluruz." demişti.

⁹⁵ Hüseyinî, s. 43; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 113; Bundârî, s. 70; **el-Bidâye**, C. XII, s. 249; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 139; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 58-59; Gerâyî, **Nişâbûr**, s. 113; Sevim-Merçil, aynı yer; Öngül, Tekiş, s. 325-326.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 128.

Tekiş'in gözlerine mil çekilmesini emretti⁹⁷. Daha sonra da Dâmegân'daki Fîruzkhûh kalesinde hapsedildi. Sultan Melikşah, Tekiş'in hâkimiyetinde olan yerleri ise oğlu Ahmed'e ikta etti⁹⁸.

Tekiş'in bu bölgedeki hâkimiyeti sırasında Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk de bu şehirde valilik yapmaktaydı. Onun Nizâmülmülk'ün aleyhindeki söz ve tavırları yüzünden Sultan Melikşah'ın maskarasını öldürtmesi üzerine sultan da Cemâlülmülk'ü öldürmüştü (Receb 475/Kasım-Aralık 1082)⁹⁹. Cemâlülmülk'ün bu hareketine bakılacak olursa onun Belh şehrinde çok güçlü bir konumda olduğu mutlak. Nitekim Bundârî¹⁰⁰, onun Alp Arslan zamanında Melikşah'ın vezirliğini kabul etmeyerek Belh mütevellisi olduğunu ve bu memleketi tahakküm altına aldığını nakletmektedir.

Belh hâkimiyeti uzun sürmeyen Ahmed, 481/1088-1089 tarihinde vefat etti¹⁰¹. Ahmed'in ölümünden sonra şehre Selçuklu hanedanından kimin hâkim olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. İbnü'l-Esîr¹⁰², 490/1096-1097 yılı olaylarını nakle ederken Arslan Argun b. Alp Arslan'ın bu sene Belh üzerine yürüdüğünde Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün burada bulunduğunu belirtmektedir. Bu durumda iki ayrı şey söylemek mümkündür. Ya Fahrülmülk, Cemâlülmülk'ten sonra buraya vali olarak atanmıştır, ya da Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinde Fahrülmülk, Belh'e hâkim olan hanedan üyesinin vezirliğini yapmaktadır. Kaynaklarda böyle bir hanedan üyesine rastlanmamakla birlikte Belh'te Mahmûd b. Alp Arslan adına 487/1094 yılında para basıldığı

⁹⁷ Hüseyinî, s. 44; Bundârî, s. 70; **el-Bidâye**, C. XII, s. 257; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 144-149; Öngül, Tekiş, s. 329-330; Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah", **Belleten**, sayı: 255, Ankara 2005, s. 522. Tekiş'in burada akla hayale gelmeyecek işler yaptığı kaydedilmektedir. Tekiş, Mervu's-şâhcân'da kadınlara tecavüz ettirmiş, Ramazan ayı olmasına rağmen Ulu Cami'de adamlarıyla birlikte içki içmişti, bkz. Sevim, aynı makale, aynı yer.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 128; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 113; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 115; Öngül, Tekiş, s. 331.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, 118-119; Bundârî, s. 73-74; Nurullah Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye ve Tesîrât-ı İlmî ve İctimâ-yî Ân**, Tahran 1374 hş., s. 35, 50.

¹⁰⁰ **Zübdetü'n-nusra**, s. 73.

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 152; **el-Bidâye**, C. XII, s. 270.

¹⁰² **el-Kâmil**, C. X, s. 219; Ayrıca bkz. K. V. Zettersteen, "Fahrülmülk", **İA**, C. IV, s. 448; Abdülkerim Özeydin, "Fahrülmülk", **DİA**, C. XII, s. 99.

görülmektedir¹⁰³. Veliahd Ahmed'in 481/1088-1089 tarihinde öldüğü ve hâkimiyet sahasının daha önce Tekiş'e ait olduğu göz önünde bulundurulduğunda onun ölümünden, bahsettiğimiz paranın darp yılına kadar geçen 6 yıl boyunca Belh'e Mahmûd b. Alp Arslan'ın da hakim olabileceği sonucuna varmak mümkün olabilmektedir. Mahmûd adına 487/1094 yılında basılmış bir paranın bulunması daha önce para bastırmadığı manasına gelemeyeceğine göre onun aradaki 6 yıllık sürede Belh'e, belki de daha önce Veliahd Ahmed'e ait tüm bölgeye hâkim olduğunu söyleyebilmek mümkün görünmektedir. Bu durumda Fahrülmülk de muhtemelen onun vezirliğini yapmaktadır.

Diğer taraftan 482/1089-1090 yılında Karahanlı hükümdarı Ahmed Han b. Hızır Han'ın bazı kötü davranışlarda bulunması üzerine halk, Sultan Melikşah'tan yardım istemişti. Bunun üzerine başkent Isfahan'dan yola çıkan Melikşah, Horasan'a geldi. Burada çevre şehirler yöneticilerine haber salarak ordusuna katılmaları konusunda emir verdi. Neticede İbnü'l-Esîr'in¹⁰⁴ deyimiyle "sayıları divan tarafından tespit edilemeyecek kadar çok sayıda askerden oluşan" ordusuyla Ceyhun'u geçti. Başarılı geçen bir seferden sonra gerekli düzenlemeleri de yaparak tekrar Horasan'a döndü. Bu bilgidен Horasan'ın imparatorluk ordusu için bir asker membaı olduğu sonucunu çıkarmamız mümkün görünüyor. Olabildiğince hanedan üyelerinin hâkimiyetinde bırakılan Horasan ve ona bağlı şehirler uygulanan iktâ sistemi sayesinde imparatorluk ordusunun önemli asker kaynaklarından biri haline getirilmiş oluyordu.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Cemâlülmülk b. Nizâmülmülk, Belh ve havalisinin valisiyken sultan tarafından öldürtülmüştü. Onun oğlu Osman ise Nizâmülmülk'ün emriyle Merv reisliğine tayin edilmişti. Sultan Melikşah da önemli gulâmlarından ve devletin ileri gelen emîrllerinden biri olan Kodan'ı aynı şehre şahne tayin etmişti. Bir süre sonra bu iki görevli anlaşmazlığa düşmüş, Osman Kodan'ı tahkir etmiş, bununla da yetinmeyerek onu tutuklamıştı. Bir süre sonra hatasını anlayan Osman, onu serbest bıraktı. Serbest kalan Kodan sultanın yanına giderek durumu ona arz etmiş ve Osman'dan şikâyetçi olmuştu. Bunun üzerine

¹⁰³ Schwarz, *Sylloge*, s. 147; Özgüdenli, *Sylloge*, s. 164.

¹⁰⁴ *el-Kâmil*, C. X, s. 154.

Melikşah vezirine bir mektup gönderdi. Bu mektup Nizamülmülk'e ulaştığı zaman kendisine mektubu ileten emîrlere kaynaklara düşen meşhur cevabını¹⁰⁵ vermişti. İbnü'l-Esîr¹⁰⁶, Nizamülmülk'ün öldürülmesini bu olaya bağlamaktadır. Her ne kadar Horasan'ın önemini hanedan üyeleri açısından değerlendirmiş olsak da, verdiği cevaba baktığımızda burasının aynı zamanda Nizamülmülk ve ailesi için de önem arz ettiği görülmektedir. Nitekim Belh'te Cemâlülmülk'ten sonra Fahrülmülk b. Nizamülmülk, Merv'de de Osman b. Cemalülmülk'ün güçlü bir konumda bulunduğu ve bu güçlerine güvenerek işlerini yürüttükleri anlaşılmaktadır¹⁰⁷.

Sultan Melikşah, 16 Şevval 490/19 Kasım 1092 tarihinde Bağdad'ta ölmüştü¹⁰⁸. Bundârî¹⁰⁹, Melikşah'ın sultanlığı dönemiyle ilgili olarak: “Horasan diyarının şehirleri asayiş ve sükûnet içinde olup yolları emniyetli idi. Horasan'ın etrafı şahnelerle dolu idi. Civarına yerleşen iyi insanlar orasını yurt (vatan) edinmişlerdi.” demektedir. Ancak Horasan, Melikşah sonrasında başlayan taht mücadeleleri sırasındaki ise belli bir dönem asayişsizliğin merkezi durumunda olacaktı.

Sultan Melikşah döneminde Horasan hâkimiyetini sikkelere göre değerlendirdiğimizde Melikşah'ın Nîşâbûr hâkimiyetinin sultanlığıyla birlikte başladığı görülmektedir. Nitekim onun adına şehirde darp edilen 466/1073-1074, 468/1075-1076, 469/1076-1077, 470/1077-1078, 471/1078-1079, 475/1082-1083, 476/1083-1084, 478/1085-1086, 479/1086-1087, 480/1087-1088, 482/1089-1090, 483/ 1090-1091 ve 485/1092 yıllarına ait sikkeler mevcuttur¹¹⁰. Şehirde basılan tüm sikkeler onun sultanlığı döneminde darp edilmiştir. Ayrıca Sultan Melikşah adına 474/1081-1082, 476/1083-1084 ve 485/1092 tarihli Serahs'ta darp edilen sikkeler bulunmaktadır¹¹¹.

¹⁰⁵ Mektup ve mektuba verilen cevap Kültürel Hayat Bölümü'nde nakledilmiştir, bkz. s. 172-173.

¹⁰⁶ **el-Kâmil**, C. X, s. 177.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 177-178; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 298.

¹⁰⁸ Hüseyinî, s. 49; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 181; Kafesoğlu, **Melikşah**, s. 209; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 11. Sadreddîn el-Hüseyinî, onun Merv'de gömülü olduğunu kaydeder.

¹⁰⁹ **Zübdetü'n-nusrâ**, s. 233.

¹¹⁰ Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 484-497.

¹¹¹ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 52, 60

Sultan Melikşah döneminde Merv ve çevresinde hanedana mensup farklı kişilerin hâkimiyet sürdükleri görülmektedir. 467/1074-1075, 469/1076-1077, 471/1078-1079, 474/1081-1082, 475/1082-1083, 477/1083-1084, 483/1090 yılına ait bir sikkesinin basıldığı şehirde Sencer tarafından Sultan Melikşah adına onun ölümünden sonraki döneme rastlayan 490'lı yıllara¹¹² ait bir sikkenin basıldığı görülmektedir¹¹³.

Merv ve Mervu'r-rûz'da basılmış olan iki ayrı sikke bu şehirlere iki ayrı hanedan üyesinin hâkim olduğunu göstermektedir. Sikkelerden ilki Arslanşah adına 465/1072-1073 tarihinde Merv'de basılmıştır. Basılan sikke muhtemelen babası Sultan Alp Arslan adına darp edilmiştir. Merv, Arslanşah'a, 458/1065-1066 tarihinde iktâ edildiğine göre¹¹⁴ onun bu şehirdeki hâkimiyetinin en azından 474/1081-1082 tarihine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bahsettiğimiz paralardan ikincisi 474/1081-1082 tarihli olup Togaşah b. Alp Arslan tarafından Sultan Melikşah adına Mervu'r-rûz'da basılmıştır. Togaşah daha önceki dönemde Herat'a hâkimdir. Merv ile Mervu'r-rûz şehirlerinin coğrafi yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda bir şehre hâkim olan kişinin diğere de hâkim olması ihtimali bir hayli yüksektir. Başka deyişle Arslanşah 465/1072-1073 yılında Mervu'r-rûz'a da sahip olmalıdır. Bu mantıkla 474/1081-1082 tarihinde Mervu'r-rûz'da para bastıran Togaşah'ın, Arslanşah'tan sonra Merv'e hâkim olduğunu söyleyebilmek mümkün görünmektedir.

Mervu'r-rûz'da Sultan Melikşah adına 470'li¹¹⁵ yıllarda darp edilmiş bir sikke de mevcuttur¹¹⁶. Vasallar yanında sultanın da burada kendisi adına para bastırıldığı görülüyor.

Sultan Melikşah döneminde Belh'te basılan sikkeler ise çok daha farklı bir özellik taşımaktadırlar. Bu dönemde 465/1072-1073 tarihinde İlyas b. Alp Arslan, 465/1073, 466/1073-1074, 476/1083-1084 tarihlerinde, Tekiş b. Alp Arslan

¹¹² H. 490 yılı Aralık 1096 tarihinde başlamaktadır. Bu tarih Sultan Melikşah'ın ölümünden yaklaşık 4 yıl sonraya tesadüf etmektedir. Bu durumda belirtilen para onun adına, onun ölümünden sonra bastırılmıştır.

¹¹³ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 50-53, Alptekin, Selçuklu Paraları, s. 526.

¹¹⁴ Bkz. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 59.

¹¹⁵ H. 470 yılı Temmuz 1077 tarihinde başlamaktadır.

¹¹⁶ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 53.

483/1090-1091 tarihinde ve Mahmûd b. Alp Arslan adına para basıldığı görülmektedir. Tekiş adı kaynaklarımızda yer alırken, adına para basılan diğer iki hanedan üyesi kaynaklarda yer almamaktadır. Bu durumda Alp Arslan'ın İlyas ve Mahmûd adında iki oğlu daha olmalıdır¹¹⁷. Ancak İlyas ile Ayaz'ın aynı kişi olma ihtimali yüksektir.

Sultan Melikşah adına Emîrû'l-ümerâ Süleyman 470/1077-1078, Tekiş b. Alp Arslan 471/1078-1079, 472/1079-1080 ve Emîrû'l-ümerâ Muhammed 479/1086-1087 tarihlerinde Velvalic'te para bastırmıştır¹¹⁸. Bu durumda Horasan'a hâkim olan hanedan üyelerine iki kişiyi daha ekleyebilmemiz mümkün olabilmektedir.

4. Sultan Berkyaruk Döneminde Horasan

Sultan Berkyaruk (1092-1104)'u Horasan merkezli olarak rahatsız eden iki hanedan üyesi, aynı zamanda amcaları olan Tekiş b. Alp Arslan ve Arslan Argun olmuştu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Tekiş, kardeşi Melikşah'a iki defa isyan etmiş, bunun sonucu olarak da gözlerine mil çekilmişti. Berkyaruk, Tekrit'de hapis bulunan Tekiş'i gittiği her yere götürmeye başlamıştı. Bu sırada o, taht iddiacısı olan diğer amcası Tutuş'un Tekiş'e yazdığı mektupları ele geçirmişti. Tekiş de Belh'e gitmek istiyordu. Rivayete göre Belh halkı kendisini şehirlerine davet etmekteydi. Bu iki gelişme sonrasında Sultan Berkyaruk, Belh eski hâkimi amcası Tekiş'i öldürtmeye karar verdi. Böylece Horasan'dan kendi aleyhine gelişebilecek bir harekâtın önüne geçmiş oldu (Rebiülevvel 487/Mart-Nisan 1094)¹¹⁹.

Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte başlayan taht kavgaları Horasan bölgesinde de bazı kargaşanın çıkmasına neden olmuştu. Horasan'ın önemli emîrlerinden birisi Zilhicce 488/Aralık 1094 tarihinde topladığı askerle Nîşâbûr üzerine yürümüşü. Şehir halkı ise kendilerine karşı yöneltilen bu taarruza karşı

¹¹⁷ Sultan Alp Arslan'ın, Melikşah, Ayaz, Tekiş, Tutuş, Börıbars, Arslan Argun, Sâra, Âişe ve ismini bilmediğimiz başka bir kız çocuğunun var olduğu kaydedilmektedir, bkz. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 80.

¹¹⁸ Schwarz, *Sylloge*, s. 149-150.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 202; Özeydın, *Berkyaruk*, s. 47; Öngül, Tekiş, s. 331; Kafesoğlu, *Selçuklular*, **IA**, s.373.

mücadele etmeye başladı. Yaklaşık kırk gün süren mücadeleden sonra şehri kuşatan emîr, Muharrem 489/Ocak 1095 tarihinde şehrin önünden ayrılmıştı. İbnü'l-Esîr¹²⁰, bu olayı nakletmekle birlikte emîrin kim olduğu hakkında bilgi vermemektedir. Bu sırada şehrin kimin hâkimiyetinde olduğu ise başka bir bilinmeyendir. O sırada şehri muhtemelen sultan adına yöneten emîrin, var olan siyasî kargaşada ölmüş, öldürülmüş veya bir taht iddiacısını desteklemek amacıyla şehirden ayrılmış olduğunu söylemek mümkündür. Her durumda da şehrin bir süre sahipsiz kaldığı açıktır.

Kuşatmanın bitmesine rağmen şehirde sükûnetin sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Bu sefer de şehirde bulunan Kerrâmîyye ve diğer gruplar arasında olaylar patlak vermişti. Bu olaylar neticesinde pek çok kişi hayatını kaybetti. Bu sırada şehrin önemli dînî şahsiyetlerinden olan Şâfi'îlerin reisi Ebu'l-Kâsım İbn İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî ile Hanefî liderlerinden Kadı Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd, Kerrâmîyye topluluğuna karşı ittifak yapmışlardı. Kerrâmîler'in reisi ise Muhammed Şâd idi. Hanefî ve Şâfi'îlerden oluşan bu ittifak, Kerrâmîlere karşı harekete geçerek başarılı olmuş, pek çoğu öldürülmüş ve onların medreseleri de yıkılmıştı (489/1095)¹²¹.

Arslan Argun ise Sultan Melikşah, Bağdat'ta öldüğü sırada onunla birlikte bu şehirde bulunuyordu. O, İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre¹²² Horasan'da 7 bin dinarlık iktâa sahipti. Sultanın ölümünden sonra yanındaki 7 bin gulâmla birlikte Horasan'a dönen Arslan Argun, önce Nişâbûr'a gitmiş, fakat burada kendisine pek ilgi gösterilmemişti. Arslan Argun daha sonra Beyhak'ın bazı mahalleleri ile Husrevcird ve Sebzevâr'ı yağmaladı. Oradan Merv'e hareket eden Arslan Argun, buranın şahnesi Kodan'ın onun tarafına geçmesi sonrasında şehri teslim aldı. Böylece iyice kuvvetlenen Arslan Argun, bu sefer de Belh üzerine yürüdü. Onun geldiğini haber alan Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, şehirden ayrılmayı uygun buldu. Daha sonra Nişâbûr'u da zapt etmek suretiyle tüm Horasan'a bölgesine hâkim oldu. Bu başarısından sonra Sultan Berkyaruk'a haber göndererek Nişâbûr hariç tüm

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 211.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 211; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 168.

¹²² **el-Kâmil**, C. X, s. 219; Ayrıca bkz. Bundârî, s. 233.

Horasan'ın kendisine bırakılmasını talep etti. Bunun karşılığında saltanatta hak iddia etmeyeceğini ve bol miktarda mal göndereceğini vaat etti. Bu sıralarda Berkyaruk, veziri Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ü görevden azledip yerine Mecdülmülk el-Balasânî'yi atamıştı. Ancak isyan etmeye kararlı olan Arslan Argun, yeni vezir atamasının doğru olmadığını ve Mecdülmülk'ü muhatap kabul etmeyeceğini Berkyaruk'a bildirdi. O sırada diğer taht iddiacıları amcası Tutuş ve kardeşi Mahmûd ile mücadele halinde olduğu için Arslan Argun'a ses çıkarmayan Berkyaruk, bu gelişme üzerine diğer amcası Börıbars'ı onunla mücadele etmek üzere Horasan'a gönderdi¹²³.

Börıbars ile karşılaşan Arslan Argun, yenilerek Belh'e kapandı. Börıbars ise Herat'a çekilmişti¹²⁴. Bir süre sonra tekrar harekete geçen Arslan Argun, Merv üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Burada pek çok kişiyi öldürüp, şehrin surlarına büyük zarar verdi. Bunu haber alan Börıbars ona karşı harekete geçtiyse de yapılan savaşı kaybederek kardeşine esir düştü (488/1095). Bu galibiyetten sonra Arslan Argun, Sebzevar, Mervu'ş-şahcân, Serahs kalesi, Nîşâbûr'un kuhendîzi ile şehristânı başta olmak üzere ele geçirdiği pek çok yeri tahrip etti. Ayrıca bu şehirlerde bulunan ve gücünden çekindiği bazı askerî şahsiyetleri de öldürdü. Bu sayede Horasan tam manasıyla onun hâkimiyetine ve kontrolüne girmiş oldu. Fakat 17 Safer 490/3 Şubat 1097 tarihinde yaptığı bu kötülükleri bahane eden bir gulâmı tarafından öldürüldü. O, ölümünden önceki yıl esir ettiği kardeşi Börıbars'ı ise boğdurtmuştu (489/1096)¹²⁵.

¹²³ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 38; İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 269; Râvendî, C. I, s. 140; Hüseyinî, s. 59; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 220; Bundârî, s. 233-234; Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ**, C. IXX, s. 212; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 34 vd.; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 12; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 105-106; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 47 vd.; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 114; Bahrvezî, Belh, **Dâiretü'l-ma'ârif**, C. XII, s. 462; Vehab Velî, aynı makale, s. 212; "Arslan Argun", **İA**, C. I, s. 609; Kafesoğlu, *Selçuklular*, **İA**, s. 373; Cl. Cahen, "Arslan Arghûn", **Eİ²**, C. I, s. 662; Faruk Sümer, "Arslan Argun", **DİA**, C. III, s. 399; Özgüdenli, Nîşâbur, **DİA**, s. 150.

¹²⁴ İsfizârî (C. I, s. 390), Melikşah'ın ölümünden sonra Herat'a Melik Arslan'ın hâkim olduğunu, Emîr Kızılsarığ'ın gelerek şehri ondan aldığı nakleder. O, ayrıca, Herat'ı kaybeden Arslan'ın kardeşi Argun ile savaşmak üzere gittiğini, mağlup edilerek öldürüldüğünü belirtmektedir.

¹²⁵ Zahîrüddîn Nîşâbûrî, s. 39; Râvendî, C. I, s. 140; Hüseyinî, s. 60; İbnü'l-Esîr, 220; Bundârî, s. 234-235; Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ**, C. IXX, s. 212; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 35-36; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 12-13; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 105-106; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 48-50; Vehab Velî, aynı makale, s. 212 vd.; Arslan Argun, **İA**, s. 609; Kafesoğlu, *Selçuklular*, **İA**, s. 373; Özgüdenli, Nîşâbur, **DİA**, s. 150.

Kaynakların verdiği bu bilgileri bölgede basılmış bulunan sikkeler de desteklemektedir. Sultan Berkyaruk adına Nîşâbûr'da 487/1094 ve 488/1095 yıllarına ait sikkeler mevcuttur¹²⁶. Bunun yanında Arslan Argun'un 488/1095 yılında "el-Melikü'l-muzaffer mu'izzü'l-islâm Arslan Argun b. Muhammed" unvanıyla Nîşâbûr'da para bastırıldığı görülmektedir¹²⁷. Onun para bastırıldığı diğer bir Horasan şehri ise Belh olmuştur. Nitekim o, 487/1094-1095 tarihinde belirttiğimiz şehirde de para bastırmıştır¹²⁸. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Arslan Argun'un Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Horasan'ın hemen hemen tamamına sahip olduğunu, Nîşâbûr'un da onun hâkimiyetine geçtiğini bilmekteyiz. Bu başarısından sonra Sultan Berkyaruk'a haber göndermiş, Nîşâbûr hariç tüm Horasan'ın kendisine bırakılmasını talep etmişti. Bunun karşılığında saltanatta hak iddia etmeyeceğini ve bol miktarda mal göndereceğini de vaat ediyordu. Ancak Nîşâbûr bu istekten hariç tutulmuştu. Buna rağmen onun Nîşâbûr'da para bastırması ve sikkede metbû hükümdar adının bulunmaması ilginç bir durumdur. Ayrıca zikredilen sikkede o, "sultan" değil, "melik" unvanını kullanmıştır. 488/1095 yılı onun isyanının ilk dönemlerine rastlamaktadır. Bu sikkeyi Nîşâbûr'un da kendi hâkimiyetinde olduğunu kanıtlamak, başka deyişle gücünü ispatlamak amacıyla bastırması olmalıdır. Nitekim Nîşâbûr herkes için, özellikle Selçuklular için çok önemli bir şehir durumundadır. Bu önemi daha sonra Arslan Argun da fark etmiş ve şehri kendi hâkimiyetinin dışında tutmak istemiştir.

5. Melik Sencer'in Horasan Hâkimiyeti

Arslan Argun'un isyanı ve Böribars'ı etkisiz hale getirmesi üzerine Sultan Berkyaruk, hazırlattığı bir orduyu kardeşi Sencer ve onun atabegi Kamaç komutasında Horasan'a gönderdi. Fakat onlar henüz Horasan'a ulaşamamışken Arslan Argun'un ölüm haberini almışlardı. Sultan Berkyaruk'un kendilerine katılmasını bekleyen bu ordu, daha sonra Nîşâbûr'a giderek savaşmadan şehre

¹²⁶ Hocaniyazov, *Sikkeler Kataloğu*, s. 68; Alptekin, *Selçuklu Paraları*, s. 505, 509.

¹²⁷ Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke*, sayı: 3, İstanbul 1970, s. 5-6.

¹²⁸ Schwarz, *Sylloge*, s. 94.

hâkim oldu (5 Cemaziyelevvel 490/20 Nisan 1097). Horasan'ın diğer şehirleri de ele geçirildikten sonra Belh'e gidildi. Bu gelişmeden sonra Sultan Berkyaruk, Horasan bölgesini kardeşi Sencer'e iktâ etti. Diğer taraftan Arslan Argun'un ölümünden sonra yedi yaşındaki oğlunu yanlarına alarak Toharistân dağlarına kaçan bazı emîrlere, Sultan Berkyaruk aman vermişti. Bu gelişme üzerine yanındaki 15 bin süvariyle yanına gelen yeğenine iyi davranan Berkyaruk, Sultan Melikşah zamanında Arslan Argun'un hâkimiyetinde bulunan yerleri ona iktâ etti. Berkyaruk, 7 ay kadar Belh yakınlarında kaldı. O, henüz buradayken Selçuklu hanedanından Emîr-i emîrân adıyla meşhur olan Muhammed b. Süleyman b. Alp Arslan da isyan etti. Belh'i ele geçirmek üzere hareket ettiği sırada da Gazneliler'den yardım istedi. Gazneli Sultanı İbrahim, fillerle desteklediği orduyu yardım amacıyla göndermekle birlikte, Horasan bölgesinde ele geçirilecek şehirlerde kendi adına hutbe okutulmasını şart koştu. Muhammed b. Süleyman, Gazneliler'in gönderdiği yardım sayesinde pek çok şehre hâkim olarak kuvvetini iyice arttırdı. Ancak, ona karşı ani bir baskın düzenleyen Sencer, onu esir almayı başarmış ve gözlerine mil çektirmişti (490/1096-1097)¹²⁹.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinin ülkenin tamamında olduğu gibi Horasan'da da sosyal anlamda bazı gerginliklere yol açtığı görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Esîr¹³⁰, 490/1096-1097 yılı olaylarını naklederken Horasan'da Sebzevâr halkı ile Husrevcird halkı arasında sorunlar yaşandığını nakletmektedir. Büyük çarpışmalar neticesinde pek çok kişinin öldüğü bu olaylarda Sebzevâr ahalisi galip gelmişti.

Diğer taraftan Sultan Berkyaruk, Emîr Üner ve Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün isyan etmesi sebebiyle Irak tarafına yürümeye karar verdiğinde Emîr Kodan, hasta olduğunu söyleyerek sultana katılmamıştı. Emîr Kodan, bu sırada Merv şahnesiydi. Sultanın Ekinci adındaki Hârizm valisi ise 10 bin süvariyle birlikte Berkyaruk'a katılmak üzere Merv'e gelmiş, burada içki âlemine dalmıştı.

¹²⁹ Râvendî, C. I, s. 141; Hüseyinî, s. 60; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 221-222; Bundârî, s. 234-235; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 36 vd.; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 106; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 51-52; Gerâyîlî, **Nişâbûr**, s. 114; Bahrvezî, Belh, **Dâiretü'l-ma'ârif**, C. XII, s. 462; Bosworth, **Balk**, **EIr**, C. III, s. 590.

¹³⁰ **el-Kâmil**, C. X, s. 226.

Emîr Kodan ve Emîr-i âhur Yaruktaş kendi aralarında anlaşarak onu öldürmüşlerdi. Daha sonra da Hârizm'e giderek sultanın kendilerini vali tayin ettiklerini belirterek şehri teslim almışlardı. Sultan Berkyaruk durumu haber aldığıında Emîr-i dâd Habeşî'yi onlarla savaşmak üzere Horasan'a gönderdi. Habeşî, Herat'a gelerek askerlerinin kendisine katılmasını beklerken Kodan ile Yaruktaş ona karşı saldırıya geçti. Habeşî onlarla mücadele edemeyeceğini anlayarak Ceyhun'un karşı kıyısına geçmek zorunda kaldı. Onu takip eden Yaruktaş, müttefiki Kodan'ı beklemeden Habeşî'ye saldırdı, fakat yenilerek esir düştü. Bu haber Kodan'a ulaştığında askerleri onun hazinesini yağmaladı. Zor durumda kalan Kodan, o sırada Belh'te bulunan Sencer'e katıldı. Kendisine faydalı olur düşüncesiyle onu iyi karşılayan Sencer, ondan itaat etme sözü aldıysa da, Kodan kısa bir süre sonra öldü (490/1096-1097)¹³¹.

Bu sıralarda Selçuklu hanedanına mensup Devletşah adındaki bir kişinin etrafında toplanan askerler, Velvalic ve Kemnec'i ele geçirmişlerdi. Devletşah muhtemelen Musa Yabgu'nun oğlu veya torunuydu. Nitekim daha ziyade Musa Yabgu'ya bağlı askerler onun etrafında toplanmıştı. Bu gelişme üzerine Receb 492/Haziran 1098 tarihinde Belh'e ulaşan Sencer, buradan Devletşah'ın üzerine yürüdü. Yapılan savaşı Sencer kazandı ve Devletşah'ı esir alarak gözlerine mil çektirdi¹³².

Horasan, hanedan içerisindeki taht mücadeleleri açısından da önemli bir merkez konumundaydı. Kardeşi Muhammed Tapar ile ilk kez karşılaşılan Berkyaruk yenilmiş, Rey'e doğru harekete geçtiği sırada da kendisine bağlı emîrleri yanına çağırmişti. Bu emîrlar arasında Habeşî b. Altuntak da bulunuyordu. Horasan valisi Habeşî, sultana verdiği cevapta kendisine Nişâbûr'da katılacağını, bu sebeple beklemesini söylüyordu. Gelen haber üzerine Nişâbûr'a giden Berkyaruk, şehrin ileri gelenlerini tutuklattı. Daha sonra tutuklattığı kişileri serbest bıraktıysa da Horasan amîdi Ebû Muhammed ile Ebu'l-Kâsım b. Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'yi yanında tutmayı tercih etti. Sonra da Habeşî'yi tekrar yanına çağırıldı. Fakat Habeşî verdiği cevapta, Melik Sencer'in Belh askerleriyle birlikte kendi hâkimiyet sahasına

¹³¹ Hüseyinî, s. 61; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 222-223; Özeydın, **Berkyaruk**, s. 52-53

¹³² İbnü'l-Esîr, C. X, s. 232.

yürüdüğünü, bu sebeple yanına gelemeyeceğini bildirdi. Ayrıca Sencer'e karşı Berkyaruk'tan yardım istedi. Bunun üzerine Berkyaruk, Habeşî'ye yardım etmek amacıyla harekete geçti. Yapılan savaşı Sencer kazanmış, kaçıma çalışan Habeşî ise daha sonra yakalanarak öldürülmüştü (493/1099-1100). Habeşî'nin ölümüyle, Herat'a da sahip olan Sencer, bu şehir ve İsfizâr'dan çok sayıda asker toplamıştı. Bu sayede o, kendisinin Horasan hâkimiyetine sağlam bir halka eklemiş ve daha güçlü konuma gelmişti¹³³.

Berkyaruk'un Habeşî ile birleşerek Sencer ile savaşması ona pek yarar getirmemişti. Nitekim Horasan hâkimi Sencer, bu olaydan sonra taht iddiacısı olarak ortaya çıkan öz kardeşi Muhammed Tapar'ı desteklemeye başladı. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar, 493/1101 tarihinde ikinci kez savaşmış ve bu savaştan Berkyaruk galip çıkmayı başarmıştı. Bunun üzerine Muhammed Tapar, Sencer ile buluşmak üzere Horasan'a gitti. İki kardeş bir süre yazıştıktan sonra ittifak yapmak üzere anlaşılardır¹³⁴. Böylece Melik Sencer, hem devlet, hem de taht mücadelesinde önemli bir aktör haline gelmiş oldu.

Horasan'a dair söylenebilecek en önemli şeylerden birisi de Bâtınîlik düşüncesinin ortaya çıktığı yer olmasıdır. Bâtınîler'in bu bölgede her zaman güçlü olmasından dolayı Melik Sencer, Horasan'daki hâkimiyetini daha da güçlendirmek amacıyla onları bertaraf etme çabasına girmiştir. O, bu amaçla en büyük emîri olan Bozkuş'u bu işle görevlendirmiş, Bozkuş da büyük bir ordu toplayıp iyice teçhiz ettikten sonra İsmâîlîler'in Kuhistân'da sâkin buldukları beldeye saldırmıştı. Şehri yağmaladıktan sonra harabeye çeviren Bozkuş, pek çok Bâtınî'yi de öldürdü. O, daha sonra Tabes'e yöneldi, mancınıklar kurdurarak şehri muhasaraya başladı. Zorlu bir muhasara sonunda şehir tam düşmek üzereyken Bâtınîler ona çok miktarda hediye gönderdi. Bunun üzerine Bozkuş şehir önünden ayrıldı. Onun ayrılmasından sonra da Bâtınîler, yıkılan yerleri tekrar onardıkları gibi silah ve

¹³³ Hüseyinî, s. 61; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 245-246; Bundârî, s. 236; İsfizârî, C. I, s. 391; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 37-38; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 107; Abdülkerim Özeydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi**, TTKY, Ankara 1990, s. 20-21; Özeydın, **Berkyaruk**, s. 64-65.

¹³⁴ Hüseyinî, s. 53; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 252; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 38; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 13; Özeydın, **Muhammed Tapar**, s. 23 vd.; Özeydın, **Berkyaruk**, s. 67.

erzak da depoladılar (494/1100-1101). Sencer'in Bâtînîler ile mücadele ettiği diğer bir yer de Herat şehri olmuştu¹³⁵.

Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar'ın 495/1101 tarihinde anlaşmaya varması sonrasında Melik Sencer Horasan'a dönmüş ve Nîşâbûr'da Muhammed Tapar adına hutbe okutmaya başlamıştı. Sencer'in Bağdad'ta bulunduğunu haber alan Karahanlı hükümdarı Kadir Han Cibrîl b. Ömer, onun Horasan'dan uzakta olmasını fırsat bilerek harekete geçti. Bu sırada hasta olan Sencer, iyileştikten sonra Kadir Han'ı karşılamak üzere harekete geçti. Sencer, yanındaki 6 bin süvariyle Belh'e vardı ve buradan Kadir Han'a elçiler göndererek daha önce vermiş olduğu sözleri tutmasını istedi. Fakat Kadir Han buna pek aldırmazlık etmeyerek Belh'e geldi ve karargâh kurdu. Daha sonra da yanına 300 süvari alarak ava çıktı. Onun ava çıktığını öğrenen Sencer, Emîr Bozkuş'u onun üzerine gönderdi. Neticede Bozkuş tarafından esir alınarak Sencer'in huzuruna getirilen Kadir Han, orada öldürüldü. Bu konudaki başka bir rivayete göre ise yapılan savaş sırasında Sencer onu esir alıp öldürmüştü¹³⁶.

Emîr Bozkuş bir kez daha Horasan askerleri ve gönüllülerden oluşan bir orduyla İsmâîlîler'in üzerine yürüdü. O, bu sefer sırasında onların elinde bulunan Tabes şehrine yönelmişti. Sefer sırasında Tabes ve çevresindeki pek çok kale ve köy tahrip edildi. Ayrıca Bozkuş, pek çok kişiyi öldürdü ve pek çok yeri yağmaladı. Bunun üzerine bazı emîrlere başka kale inşa etmemek, silah satın almamak ve Bâtînîlik propagandası yapmamak şartlarıyla onlarla anlaşma yapılmasını önerdiler. Halk ise bu önerilenlere şiddetle karşı çıkmıştı. Seferden dönen Bozkuş kısa süre sonra ölmüştü (497/1103-1104)¹³⁷.

Beyhak'a bağlı Turaysîs (طريثيث) kasabasında yaşayan Bâtînîler, bölgede geniş çapta bir yağma faaliyetine girişmiş, pekçok kişiyi öldürerek kadınları da esir almışlardı. Faaliyetlerini iyice artıran Bâtînîler, kendileriyle çatışan kişileri

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 266; İsfizârî, C. I, s. 391; Özeydî, **Berkyaruk**, s. 90; a. mlf., "Sultan Berkyaruk Devrinde (1092-1104) Bâtînîlerle Yapılan Mücadeleler", **Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995, s. 183.

¹³⁶ Hüseyinî, s. 63; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 283-284; Bundârî, s. 237-238; Özeydî, **Berkyaruk**, s. 72-73; a. mlf., "Ahmed Yesevî'nin Yaşadığı Dönemde Bölgenin Siyasî Durumu", **Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995, s. 215.

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 306-307; Özeydî, **Berkyaruk**, s. 91; a. mlf., **Berkyaruk Devrinde**, s. 184.

öldürmekten de geri kalmadılar. Ayrıca onlar Horasan ve diğer bölgelerden gelen hacı kabilelerine saldırıp onları kılıçtan geçirdiler. Hayvanlarını ve diğer mallarını da ganimet olarak aldılar (498/1104-1105)¹³⁸.

Horasan'ın önemli dînî merkezlerinden biri, İsnâ 'aşeriyye'de İmâm Ali er-Rızâ'nın türbesinin burada bulunmasından dolayı Tûs şehriydi. Ama burası aynı zamanda Sünnîler tarafından da önemsenmekteydi. 10 Muharrem 510/25 Mayıs 1116 (Aşure Günü) Ali er-Rızâ'nın türbesinde Ali Evlâdından bir şahıs, Tûs fakihlerinden birisiyle tartışmış, bu olay Sünnîler ve Şi'îler'in çatışmasına neden olmuştu. Bütün Tûs ahalisinin katıldığı geniş çaplı olaylarda pek çok şey yağmalanmış ve pek çok insan da öldürülmüştü. Müdahale edilmeyen olaylar kendiliğinden sona ermişti¹³⁹.

Melik Sencer'in meliklik döneminde diğer devletlerle de münasebet içine girdiğini görmekteyiz. Nitekim Horasan ve Belh'in bir üs olarak kullanıldığı bir harekât, Gazneli Sultanı Behramşah'a destek amaçlı yapılmıştı. Gazneli tahtının diğer iddiacısı olan Arslanşah, Hindistan'dan topladığı kuvvetlerle Behramşah'a hücum etmiş, o da Sencer'den yardım istemek zorunda kalmıştı. Melik Sencer, kendisinden istenen bu yardım isteğine, yine Belh'i üs olarak kullanarak kuvvet göndermişti (510/1116-1117)¹⁴⁰.

Melik Sencer'in vezirlerinden biri olan Sadrüddîn Muhammed b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Horasan bölgesinde önemli işlere imza atmıştı. Onun vezareti döneminde şiddet son bulduğu gibi, her şey düzen içerisinde devam etti. Fakat o 511/1117 tarihinde Sencer'in Kaymaz adındaki bir gulâmı tarafından Belh'te öldürülmüştü. Bilgisi dışında gerçekleşen bu olay Sencer'i çok rahatsız etmiş ve Kaymaz'ın öldürülmesini emretmişti¹⁴¹.

Sikkelere göre Melik Sencer'in hâkimiyetini gösteren ilk para 496/1102-1103 tarihlidir. Ayrıca onun adına 498/1104-1105, 499/1105-1106, 506/1112-1113, 508/1114-1115 ve 509/1115-1116 tarihli Nîşâbûr'da darp edilmiş sikkeler

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 317-318.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 415; Minorsky, Tûs, **EI**², s. 742.

¹⁴⁰ Hüseyinî, s. 64; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 401; Bundârî, s. 238-239; Merçil, **Gazneliler**, s. 86.

¹⁴¹ Bundârî, s. 240-241; Zettersteen, Fahrülmülk, **İA**, s. 448; Özeydın, Fahrülmülk, **DİA**, s. 99. Onun bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürüldüğüne dair bir görüş de mevcuttur.

mevcuttur¹⁴². Bunun yanında o metbû hükümdarı Berkyaruk adına da Nîşâbûr'da para bastırmıştır¹⁴³. Horasan'a 490/1097 tarihinde itibaren hâkim olan Sencer'in sahip olduğu statü diğer vasallardan farklılıklar göstermektedir. Onun kendi adına para bastırması isyan olarak algılanmamıştır.

Sencer'in meliklik döneminde Belh'te de sikke basılmıştır. Sencer bu şehirde Berkyaruk adına 491/1098, kendi adına 492/1098-1099, 493/1099-1100, Muhammed Tapar adına 501/1107-1108, 503/1109-1110, 507/1113-1114, 512/1118 tarihlerinde para bastırmıştır. Sencer'in sultanlık döneminde Belh'te basılan paralar diğerlerinden farklı özellik taşımasından dolayı bir hayli önem taşımaktadır¹⁴⁴. Nitekim Sencer adına Belh'te basılan, baskı tarihi belli olmamasına rağmen kullanılan unvandan Sencer'in sultanlık dönemine ait olduğu anlaşılan bir para mevcuttur. Ayrıca Sencer'in 512/1118-1119, 513/1119-1120, 516/1122-1123, 519/1125, 521/1127, 523/1129 tarihli Belh şehrinde basılan sikkeleri de bulunmaktadır¹⁴⁵. Vermiş olduğumuz bu örneklerle birlikte sultan olarak Belh'te para basan tek hanedan üyesinin Sencer olduğu anlaşılmaktadır. Alp Arslan da bu şehirde para bastırmasıyla birlikte, onun adına basılan para meliklik dönemine aittir. Sencer'in hem meliklik ve hem de sultanlık döneminde kendi adına para basılan şehirlerden birisi de Velvalic olmuştur¹⁴⁶.

6. Sencer'in Sultanlık Dönemi

Yukarıda da görüldüğü gibi Belh şehri Karahanlılar ve Gazneliler ile olan münasebetlerde bir üs olarak kullanılmaktaydı. 513/1119 yılındaki Save Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklular Devleti'nin tartışılmaz sultanı olan Sencer, diğer hükümdarlar gibi başkent İsfahan'da kalmamış, çocukluğundan beri yönetmekte olduğu Horasan'ı kendisine merkez yapmıştır. Bu sebeple daha da önem kazanan

¹⁴² Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 81-82

¹⁴³ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 82, 84; Erel, aynı yer.

¹⁴⁴ Schwarz, **Sylloge**, s. 94-96; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 101.

¹⁴⁵ Schwarz, **Sylloge**, s. 96-97.

¹⁴⁶ Schwarz, **Sylloge**, s. 150.

Horasan merkezli siyasî, askerî ve dînî mahiyetteki olaylar üzerinde durmak istiyoruz.

Diğer Selçuklu hükümdarları gibi Sencer de sultan olduktan sonra Horasan ve diğer bölgelerdeki Bâtınîler ile mücadele etmiştir. O, bu amaçla vezirine Bâtınîler'e karşı cihad edilmesi, yakalandıkları yerde öldürülmeleri ve mallarının yağmalanması, ayrıca Bâtınîler'in yoğun olarak bulunduğu Turaysîs şehri ile Beyhak'a ordu gönderilmesi konusunda emir vermişti. Bununla birlikte yine o yörede bulunan Tarz (طرز) adındaki bir köye de kuvvet gönderilmesine karar verildi. Beyhak'a giden ordu buraya vardığında ne kadar Bâtınî varsa kılıçtan geçirdi. Aynı manzara Turaysîs'de de yaşanmış ve seferin neticesinde pek çok ganimet de elde edilmişti (520/1126)¹⁴⁷.

Bâtınîler üzerine yapılan bir diğer sefer ise Erkuş adlı bir emîrin komutasında gerçekleşmişti. Erkuş idaresindeki bir grup asker, Bâtınîlerin elinde bulunan Girdkûh kalesini kuşatmıştı. Kale uzun süre kuşatılarak içindekiler zor durumda bırakıldı. Kale içindeki Bâtınîlerin değil savaşmaya, ayakta duracak halleri kalmamışken anlaşılmaz bir şekilde Erkuş kuşatmayı kaldırmıştı. Rivayete göre Bâtınîler ona çok miktarda değerli hediyeler göndermiş, o da kuşatmaya son vermişti (528/1133-1134)¹⁴⁸.

Turaysîs, tam manasıyla bir Bâtınî şehriydi. Burada yaşanan ilginç bir olay ise şu şekilde gelişmişti. Bâtınîler şehri ele geçirdiklerinde onlara itaat etmiş gibi görünen şehir hâkimi Mes'ûd, aslında Şâfi'î mezhebini terk etmemişti. O, şehirdeki Bâtınî hâkimiyetine rağmen, faaliyetleriyle her geçen gün şehre daha fazla hâkim olmaya muvaffak oldu. Ölüm döşeginde oğlu Alâeddîn Mahmûd b. Mes'ûd'a Bâtınî inancını bertaraf etmesini vasiyet etmişti. Oğlu Alâeddîn de 545/1150-1151 tarihinde Abbâsî halifesi adına hutbe okunmasını istemiş, ayrıca resmi kıyafetin de siyah renkte olmasını emretmişti. Şehrin hatibi onun bu isteğini uygulamaya

¹⁴⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 276; Azimî, s. 50; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 499-500; Farhad Daftary, **İsmaililer Tarih ve Öğretileri**, çev. Erdal Toprak, İstanbul 2005, s. 520.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 27.

koymuştu. Ancak bazı kişiler Alâeddîn'e karşı isyan ederek onunla savaşmış ve şehrin hatibini öldürmüşlerdi¹⁴⁹.

Büyük Selçuklular döneminde Turaysîs'e yapılan son sefer 546/1151-1152 tarihinde Emîr Kucuk (فجق) tarafından gerçekleştirilmişti. Sultan Sencer'in askerlerinden oluşan bir orduyla şehrin üzerine yürüyen Kucuk, Bâtînîler'in elinde bulunan yerlere baskınlar düzenleyerek yağma etmiş, şehirleri yakmış, onlara büyük zarar verdikten sonra pek çok esirle geri dönmüştü¹⁵⁰.

Diğer taraftan Sultan Sencer, Gazneli Sultanı Behramşah'ın isyankâr davranışları üzerine ona karşı Zilkade 529/Ağustos-Eylül 1135 yılında Merv'den harekete geçmişti. Kışın yaklaşmasıyla birlikte askerler Sultan Sencer'e seferin zorluğu konusunda şikâyette bulundular. Fakat Sencer yoluna devam etme kararı aldı. Neticede Sencer'in kış şartları sebebiyle gelemeyeceğini düşünen ve hazırlık yapmayan Behramşah, Hindistan'a kaçtı. Sencer de Gazne'ye girerek onun bütün hazinesine el koydu. Behramşah ise Hindistan'da elçiler göndererek tekrar tekrar özür diledi. Bu gelişme sonrasında Gazne'nin hâkimiyetini tekrar Behramşah'a bırakan Sencer, Safer 530/Kasım-Aralık 1135 tarihinde Belh'e geldi. Sencer'in bu tarihten sonra Merv'e dönmeyerek kışı bu şehirde geçirmesi ihtimali bir hayli yüksektir¹⁵¹. Sultan Sencer, ayrıca Harizmşah Atsız ile olan mücadelesinde de Belh'i bir üs olarak kullanmıştı¹⁵².

Belh şehrinin Katvan Savaşı'ndan (536/1141) sonra Karahıtaylar'ın eline geçtiği şeklinde de bir bilgi bulunmaktadır¹⁵³. Bu hâkimiyetin Oğuz isyanına kadar devam ettiği anlaşılıyor. Nitekim bu sırada Belh, Emîr Kamaç'ın hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Üstelik Oğuzlar'ın, daha önceleri Maverâünnehir'de yaşadığı, orayı ele geçiren Karahıtaylar'ın baskısı sonrasında Belh'e gelmiş oldukları göz önüne

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 135-136.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 139.

¹⁵¹ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, İkinci İmparatorluk Devri**, TTKY, Ankara 1991, s. 307 vd.; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 215-216; Sergey Grigoreviç Agacanov, **Selçuklular**, çev. Ekber N. Necef-Ahmed R. Annaberdiyev, Ötügen, İstanbul 2006, s. 265.

¹⁵² Hüseyinî, s. 64-65; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 312 vd.

¹⁵³ Mehmet Altay Köymen, "Sencer", **İA**, C. X, s. 490; a. mlf., **İkinci İmparatorluk**, s. 333.

alındığında bu hâkimiyetin çok kısa süreli olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁴. Katvan Savaşı'nda Sencer'in yenilgisi Hârizmşah Atsız'ın da beklediği bir gelişmeydi. Bunu değerlendiren Atsız, ilk olarak Serahs'a geldi. Serahs'ın önemli âlimlerinden birisi olan Ebû Muhammed ez-Ziyâdî tarafından karşılanan Atsız, ona büyük saygı gösterdi. Atsız şehirde kalmayarak Mervu'ş-şâhcân'a yöneldi. Bu sefer şehir ulemâsından Ahmed el-Bâharzî, Merv halkı için ondan şefaet talep etmişti. Hârizmşah Atsız bu isteği kabul ederek şehir dışında konakladı. Ancak Merv halkı ayaklanarak askerlerinden bir kısmını öldürünce Atsız harekete geçerek 17 Rebiülevvel 536/20 Ekim 1141 tarihinde başkent Merv'e girerek yağma etti. Merv'in ileri gelenlerinden bazılarını öldürttü. Bu yağmadan Sencer'in hazinesi de nasibini almıştı. Atsız'ın bu yağması sadece hazine ve diğer emval ile sınırlı kalmadı. Atsız, Sultan Sencer tarafından ilim merkezi haline getirilmiş bulunan şehirde özellikle Şâfi'î âlimlerine kötü muamelede bulunduğu gibi pek çok âlimi de Hârizm'e götürmüştü. Merv'den sonra Nîşâbûr'a yönelen Atsız'ı şehrin din adamları karşıladı. Merv'e yapılanların kendi şehirlerine de yapılmasından endişelenen din adamlarının isteklerini kabul eden Atsız, bunun karşılığında Horasan hâkimi olarak kabul edilmeyi istiyordu. Nîşâbûr'da yağma yapmayan Atsız, yine de Sencer'e bağlı emîrlerin mallarını müsadere etmişti. İlk Cuma günü de hutbeyi kendi adına çevirdi. Ancak hutbede Atsız'ın adını duyan halk buna karşı çıkarak hatiplere saldırdı. Halk üzerinde etkili bazı kişilerin araya girmesiyle bu olayın bir isyana dönüşmesi engellendi. Atsız'ın adı yaklaşık 2 ay hutbelerde okunmaya devam etti. Atsız'ın bir kısım askerine komuta eden kardeşi Yınaltekin de Beyhak ve çevresinde yağma faaliyetlerinde bulunmuştu. Bütün bu gelişmelerden sonra Sultan Sencer, Atsız'ı tehdit etmiş, Atsız da kişiliğine yakışır bir beyitle sultana cevap vermişti. Ancak savaştan sonra başkentine dönen ve durumunu düzelten Sencer'in onun üzerine yürümesi sonrasında Merv'den almış olduğu hazineyi iade etmek zorunda kalmıştı¹⁵⁵.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 155.

¹⁵⁵ Râvendî, C. I, s. 170; Hüseyinî, s. 67; Bundârî, s. 251; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 85; **Lübâbü'l-elbâb**, s. 38; **el-Bidâye**, C. XII, s. 402; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 52-53; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 145; Ziya Bünyadov, **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti**, çev. Tural Rızayev, İstanbul 2003, s. 11-14; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 14; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 114-115; Özeydin, *Ahmed Yesevî Dönemi*, s. 218.

Sultan Sencer'in Katvan Savaşı'nda yenilmesi sonrasında sadece dış tehditlerle değil, ülke içinde de bazı isyanlarla karşı karşıya gelmişti. Bunlardan biri sultanın maskaralığından hacipliğe terfi etmiş, daha sonra da kendisine Herat valiliği verilmiş olan Ali Çetrî'nin isyanıydı. Bu dönemde Gûr hâkimi Hüseyin b. Hüseyin, Sultan Sencer'e isyan etmiş, Ali Çetrî de ona yardıma gitmişti. Sultan isyanı bastırmak üzere Merv'den hareket ederek Herat civarına gelmiş ve iki kuvvet burada karşı karşıya gelmişti. Zor geçen bir savaş neticesinde Hüseyin ve Ali Çetrî Sencer tarafından esir edildi. Sultan, Ali Çetrî'nin hemen öldürülmesini emrederken, Hüseyin'i yanında alıkoymayı uygun buldu. Ancak bir süre sonra serbest bıraktı (544/1149-1150)¹⁵⁶.

a. Oğuzlar'ın Horasan'a Hâkim Oldukları Dönem

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Katvan Savaşı sırasında Maverâünnehir civarında yaşayan Oğuzlar, savaştan sonra yaşadıkları bölgenin Karahıtaylar'ın eline geçmesi üzerine Belh civarındaki Huttelân'a gelerek konar-göçer bir şekilde yaşamaya başladılar. O sırada Selçuklular'ın hâkimiyeti altında bulunan bu bölge, Gurlular'ın işgal plânı sahasında yer almaktaydı. Bunun neticesinde zaten gergin olan ortama Oğuzlar'ın da bölgeye göç ederek katılması, Selçuklu yerel yöneticileri tarafından pek sıcak karşılanmadı. Neticede Sultan Sencer'in önemli emîrllerinden biri olup, Katvan Savaşı'nda ordusunun sol tarafına komuta eden ve ayrıca Belh'e hâkim bulunan Emîr Kamaç, bir süre sonra onları bu bölgeden uzaklaştırmak istedi. Fakat Oğuzlar, ona bazı armağanlar vererek bu fikirden vazgeçmesini sağladılar. Emîr Kamaç, bir süre sonra Oğuzlar'ı buradan uzaklaştırma düşüncesini fiiliyata geçirmek istese de, o sırada siyasî rakibi olan Toharistân hâkimi Zengi b. Halife eş-Şeybânî ile savaşmak zorunda kaldığı için Oğuzlar'ı ilk etapta kendi tarafına çekmeyi uygun gördü. Neticede Oğuzlar bu mücadelede onun tarafını tutarak dolaylı da olsa Selçuklular Devleti'ne bağlılık göstermiş oldular. Ayrıca onlar bu bağlılık neticesinde yıllık vergi olarak Sencer'in mutfağına 24 bin koyun vermeyi de kabul ettiler. Hal böyleyken Selçuklular'ın vergi tahsil etmek üzere göndermiş

¹⁵⁶ Râvendî, C. I, s. 172; Reşîdüddîn, s. 90-91; Şebânkâreî, s. 111.

oldukları vergi tahsildarının öldürülmesi her şeyi herkes için bir anda değiştirmişti¹⁵⁷. Genel olarak kaynaklarımız o zamana kadar Oğuzlar'ı devlete karşı sorumluluklarını yerine getiren ve sakin yaşam süren bir topluluk olarak naklederler¹⁵⁸. Emîr Kamaç'ın kendi sorumluluk bölgesinde meydana gelen bu olayı Oğuzlar'ı bertaraf etme çabası güderek Sultan Sencer'e nakletmesi, hatta askerî tedbirler konusunda direktmesi sonucunda Sencer onu Belh'e şahne olarak atadı¹⁵⁹. Bu sayede Emîr Kamaç, Oğuzlar'a karşı uzun zamandan beri istediği bir askerî sefer yapma salahiyetine de sahip olmuş oldu. Belh'e dönen Kamaç, Oğuzlar'a elçi göndererek öldürülen tahsildar için diyet istedi. Oğuzlar bu isteği sadece sultana tâbi olduklarını belirterek reddettikleri gibi gönderilen elçiye hakaretlerde bulunarak geri gönderdiler. Kamaç'ın 10 bin kişilik kuvvetle onların üzerine yürümesi sonucunda Oğuzlar, hâne başı 200 dirhem vergi vererek otlaklarında kalabilmeyi önerdiler. Ancak Kamaç savaşmayı tercih etti. Yapılan savaşta kazanan Oğuzlar, esir aldıkları Kamaç ile oğlunu öldürdükleri gibi, daha sonra Belh'e girerek şehri yağmaladılar¹⁶⁰. Savaşın tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte Cemâziyelevvel 547/Ağustos 1152 ile Muharrem 548/Nisan 1153 tarihleri arasında gerçekleşmiş olmalıdır¹⁶¹.

¹⁵⁷ Bu olay Sultan Sencer'den bir süre gizli tutuldu. Hatta mutfak harcamalarından sorumlu olan Vekîl-i Hâs sarayın o yılki et masrafını kendisi karşılamıştı, bkz. Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 408.

¹⁵⁸ Râvendî (C. I, s. 173), bu tahsildarın Oğuzlar'a kötü şeyler söylediğini, aynı zamanda kötü davrandığını nakleder. İbnü'l-Esîr (C. XI, s. 154) ise: "Oğuzlar da güzel güzel oturup hiç kimseye eziyet etmediler. Namazlarını kılıyor, zekâtlarını veriyorlardı." demektedir.

¹⁵⁹ Emîr Kamaç'ın Oğuzlar'ı bertaraf etme isteği muhtemelen ekonomik sebeplere dayanmaktadır. Nitekim senede 24 bin koyun vergi verebilen Oğuzlar'ın çok büyük sürülere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İslâm'da koyun 1/40 nisbetinde zekâta tâbidir, bkz. Celâl Yeniçeri, **İslâm'da Devlet Bütçesi**, İstanbul 1984, s. 177.

¹⁶⁰ **Atebetü'l-ketebe**, s. 35 vd.; Râvendî, C. I, 173-175; İbnü'l-Esîr, XI, 154; Bundârî, s. 252-253; Reşîdüddîn, s. 92-93; **Tarih-i Güzîde**, s. 450-451; Mîrhând, **Ravzâtü's-safâ**, C. IV, s. 315; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 76 vd.; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 153; Turan, **Selçuklular**, s. 245, vd.; Bünyadov, **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler**, s. 21-22; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 405 vd.; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", **Ankara Üniv., D. T. C. F. D.**, V, sayı: 1, Ankara 1947, s. 168-169; Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 115; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 154; Pirneya-İkbal, aynı eser, s. 361; Bosworth, **Balk, Eİr**, C. III, s. 590; Agacanov, **Selçuklular**, s. 302; Rençber, aynı makale, 151; Bahrvezî, **Belh, Dâiretü'l-ma'ârif**, C. XII, s. 462; Vehab Velî, aynı makale, s. 218 vd.

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 156; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Kaynaklarına Dâir Araştırmalar I Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeât Mecmuaları", **Ankara Üniv., D. T. C. F. D.**, sayı: 4, Ankara 1965, s. 577-578. Yukarıda verdiğimiz ilk tarihte Belh kadılığı hakkında bir menşur bulunmakta ve bu menşurda Kamaç'tan bahsedilmekte olduğundan Kamaç henüz hayatta

Kamaç'ın yenilgi haberi Merv'e ulaştığında Sencer'in çevresinde bulunan diğer emîrlere, onu Oğuzlar üzerine sefer yapmaya teşvik ettiler. Sencer, Oğuzlar'a haber göndererek ülkesini terk etmelerini istedi. Bunun üzerine telaşa kapılan Oğuzlar özür diledi. Ayrıca öldürdükleri Kamaç ve oğlu için 100 bin dinar ödemeyi önerdiler. Buna rağmen Sencer, 100 bin kişilik ordusuyla Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Oğuzlar kadın ve çocuklarıyla birlikte Sultan Sencer'i karşılayarak ondan af dilemişler, hatta bununla da yetinmeyerek daha önce önerdikleri paranın miktarını da arttırmışlardı. Onlar, affedilmeleri karşılığında bir rivayete göre 100 bin dinar, hâne başı 7 men gümüş, diğer rivayete göre ise 200 bin dinar, 200 bin koyun, 50 bin at ve deve ile 100 gulâm vermeyi önermişlerdi. Bütün bunlara rağmen Sultan Sencer, öldürülen Kamaç'ın yerine Belh'e vali atanan ve Kamaç'ın torunu olan Müeyyed Ay-aba'nın ısrarları neticesinde savaşmaya karar verdi. Belh sınırları içerisinde olup, tam olarak yeri bilinmeyen bir bölgede yapılan savaşı Oğuzlar kazandı. Sultan Sencer savaştan sonra Belh'e oradan da Merv'e gittiyse de Oğuzlar'a esir düşmekten kurtulamadı (548/1153)¹⁶².

Savaşta Oğuzlar'a esir düşen Sultan Sencer, başkent Merv'e götürülmüştü. Oğuzlar ilk zamanlarda ona saygıda kusur etmeyerek onu tahtına oturtmuşlar ve hatta bir sultan gibi önünde eğilmişlerdi. Ancak çok geçmeden bu davranışlarının siyasî bir oyunun parçası olduğu anlaşıldı. Nitekim Oğuz liderlerinden Bahtiyar, Merv'in kendisine iktâ edilmesini istemiş, Sultan Sencer'in: "...Burası başkenttir, hiç kimseye iktâ edilmesi caiz değildir." şeklindeki cevabına da gülmüştü. O andan itibaren durumun farkına varan Sencer, oturduğu tahttan inmiş ve Merv'de bir hânkâha kapanmıştı¹⁶³.

olmalıdır. İkinci tarih ise bütün bu gelişmelerden sonra Oğuzlar üzerine sefere çıkan Sultan Sencer'in öncü birliklerinin Oğuzlar'la karşılaştığı tarihtir.

¹⁶² Hüseyinî, s. 86; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 155; Bundârî, s. 253; **Tabakât-ı Nâsırî**, s. 261; **el-Bidâye**, C. XII, s. 422; **Tarih-i Güzîde**, s. 451; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 78; Turan, **Selçuklular**, s. 247; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 409 vd.; Bosworth, Balk, **Eİr**, C. III, s. 590; Bünyadov, **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler**, s. 22; Gerâyî, **Nişâbûr**, s. 115-116; Agacanov, **Selçuklular**, s. 282; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 226; Pirneya-İkbal, aynı eser, s. 361 vd.; Vehab Velî, aynı makale, s. 213 vd. İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, C. XI, s. 256), Sencer ile Oğuzlar'ın iki kez karşılaştıklarını, ilk yenilgiden sonra Gûr hükümdarı Hüseyin'in Belh'i ele geçirdiğini, Sultan Sencer'in bu şehre gelmesiyle birlikte Hüseyin'in buradan ayrıldığını nakleder.

¹⁶³ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 155; **el-Bidâye**, C. XII, s. 422; Turan, **Selçuklular**, s. 247; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 153; Bünyadov, **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler**, s. 22; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 415.

Oğuzlar, daha sonra Selçuklular'ın bağımsızlık kazanmalarından kısa süre sonra Çağrı Bey'den o ana kadar Horasan'ın merkezi olan, Sencer zamanında ise imparatorluk başkenti olan Merv'i yağmalamaya başladılar. Bu sırada şehir, emîrlere ve hükümdara ait bulunan hazinelerle dolu durumdaydı. Oğuzlar yağmanın ilk gününde altın, gümüş ve ipekten üretilmiş her türlü şeyi yağmaladılar. İkinci gün pirinç, tunç ve demir eşyayı yağmalarken, üçüncü gün ise ilk günden kalanlar ile yatak, yastık, küpler, çömlükler, kapı ve pencereler yağmalanmıştı. Sadece yağma ile kalınmamış, halkın çoğu da esir edilmişti. Ayrıca halk, sistemli bir şekilde işkenceye tabi tutulmuş ve bu sayede gizlemiş oldukları eşyanın yerini de söylemek zorunda bırakılmışlardı¹⁶⁴.

Sultan Sencer'in esareti sonrasında veziri Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Nîşâbûr'a giderek Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Süleymanşâh'ı¹⁶⁵ tahta çıkartarak adına hutbe okuttu (19 Cemaziyelahir 548/11 Eylül 1153). Daha sonra da Oğuzlar üzerine sefer düzenlenerek onların büyük kayıp vermesi sağlandı. Ayrıca Süleymanşâh başkent Merv üzerine yürümüş, ancak Oğuzlar ile karşılaştığında askerlerin pek çoğu firar ederek Nîşâbûr'a geri döndü. Bu sefer Oğuzlar, Süleymanşâh'ı takip etmeye başladı. Bu takip sırasında âlimler için önemli bir merkez durumunda bulunan Tûs şehri de Oğuzlar'ın hedefi haline gelerek onların yağmasında kurtulamadı. Oğuzlar, Tûs'ta da kadınları esir aldıkları gibi, erkekleri öldürüp mescit ve diğer binaları harabeye çevirmişlerdi. Bu sırada Tûs şehrinin ileri gelenlerinden İmâm Muhammed el-Merîşkî (المرشكى), Alevîler'in nakîbi Ali el-Mûsevî, şehrin hatîbi İsmâil b. el-Muhsîn, Tûs şeyhlerinin reisi Muhammed b. Muhammed de öldürülenler arasında yer aldı. Ayrıca zâhid Abdurrahman b. Abdussamed el-Ekkâl, Kuşeyrî'nin torunu Kâtip Ahmed b. el-Hüseyn, Ebû Berekât el-Furâvî, kelâm âlimi İmâm Ali es-Sabbâb, muhaddis Ali b. Muhammed b. 'Akîk, Ahmed b. Muhammed b. Hâmid, Abdulvehhâb el-Melikâbâdî, Kadı Sa'îd b. Abdülmelik b. Sa'îd el-Hasan b. Abdülhamîd er-Râzî ve

¹⁶⁴ Râvendî, C. I, s. 176; Bundârî, s. 254; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 78-79; Turan, **Selçuklular**, s. 247.

¹⁶⁵ Sultan Sencer'in Süleyman adına hutbe okutulmasını pek istemediği anlaşılıyor. Nitekim o esir bulunduğu sırada yapmış olduğu bir duada; hayatta veya ölü olarak Oğuzlar'ın elinden kurtulmayı, Merv'e ulaşıp orada gömülmeyi ve yeğeni Süleyman'a sultanlığın nasip olmamasını dilemişti, bkz. **Lübâbü'l-elbâb**, s. 41; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, s. 416-418.

bir çok âlim de öldürülmekten kurtulamadı. Nîşâbûr şehrinin kütüphaneleri de yakılmış, ancak az bir bölüm bu yangınlardan kurtarılabildiği¹⁶⁶.

Başkent Merv ve Tûs bu şekilde talan edildikten sonra Oğuzlar yeni hedefleri olan Nîşâbûr'a yöneldiler. Bu sırada Selçuklu ordusundan pek çok asker de onlara katıldı. Nîşâbûr halkı ilk önce Oğuzlar'a karşı şehirlerine savunma çabası içinde girdilerse de bunda başarılı olamadılar. Şehre giren Oğuzlar bir vali tayin etti. Vali halka çok fazla vergi yüklediği gibi, çarşıya astığı üç çuvalın altın ile doldurulması istemiş, bu gelişme üzerine halk isyan ederek valiyi ve maiyetindekileri öldürmüştü. Bunun üzerine Oğuzlar şehre girerek yağmaya başlamış, yağma sırasında da halkı öldürmekten geri durmamışlardı. Nîşâbûr halkı, özellikle kadın ve çocuklar, savunması kolay olan camiye sığındılar. Fakat Oğuzlar camiye girip içerdekilerin pek çoğunu kılıçtan geçirdiler¹⁶⁷. Oğuzlar, akşam olunca o dönem Nîşâbûr şehrinin pazarı yakınında bulunan ve Mescid-i Mutarriz (مطّرز) olarak adlandırılan, içinde iki bin kişinin namaz kılabilceği büyüklükte, yüksek, cilalı ahşap süslemelerle kaplı bir kubbesi bulunan camiyi de ateşe verdiler. Bu yangın sayesinde yükselen alevlerin ışığından faydalanarak yağmalamaya ve halkı esir almaya da devam ettiler. Birkaç gün şehirde kalan Oğuzlar, açıkta yağmalanacak bir şey kalmayınca duvarların gizli bölmelerini kazmaya başlamış, köşklere harabeye çevirmiş ve halka da işkence etmişlerdi. Ayrıca halkın gizledikleri mallarının yerlerini öğrenebilmek için muhtelif işkenceler yapmışlardı. Birkaç gün içinde Nîşâbûr'da öldürülenlerin sayısı belli değildi. Bu sırada Şeyh el-Hüseyn b. Muhammed Okkaf (اکف), Kadı Ali b. Mes'ûd ile Irak ve Horasan imamlarının lideri Muhammed b. Yahya da işkence edilerek öldürülmüştü. Bu yıkımdan camiler, medreseler, imaretler, akla gelebilecek her türlü devlet kurumu da nasibini almıştı. Özellikle içinde beş bin cilt eserin bulunduğu Mescid-i 'Akîl Kütüphanesi de harap edilmişti. Oğuzlar çekildikten sonra bu sefer de şehirde

¹⁶⁶ Mücmelü't-tevarih, s. 526; Sem'ânî, el-Müntehab, C. II, s. 1259, C. III, s. 1283; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 157 vd.; Bundârî, s. 254; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 79; Gerâyî, Nîşâbûr, s. 119; Zebihullah Safa, Tarih-i Edebiyat, s. 14; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme", Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara 1995, s. 397; Honigmann, Nîşâpûr, İA, s. 303; Minorsky, Tûs, EI², s. 742.

¹⁶⁷ Râvendî (C. I, s. 176), bu sahneyi şöyle nakleder: "Oğuzlar kılıç çekip camide o kadar halk öldürdüler ki, kan içinde görünmez oldular."

mezhep çatışmaları başladı. Ayakta kalabilen bazı binalar da bu çatışmalarda yerle bir edilmişti. Şehirdeki bazı din adamları Nîşâbûr'un kuzeyinde bulunan Ferhak (فرخک) kalesine kaçmayı başarmış, oradan da Tûs şehrine gitmişlerdi. Nîşâbûr'un kara talihi bununla da bitmedi. Kargaşanın ardından gelen kıtlık, sonrasındaki veba salgını sayesinde kılıçla ölümden kurtulabilenler açlıktan ve hastalıktan dolayı hayatlarını yitirmişti. Şehirdeki Ali Evlâdı'ndan bir grup ile bazı komutanların iç kalenin surlarını tamir etmeleri üzerine hayatta kalmayı başaramamış olan halk buraya sığındı. Bir süre sonra şehirden kaçan Şâfi'îler geri dönerek Hanefîler'e ait bulunan Sandaliyye (صندلیه) Medresesi ile Şi'îler'in mescit ve medreselerini yerle bir ettiler¹⁶⁸. Nîşâbûr'un içinde bulunduğu durum kaynağımızca şu şekilde özetlenmektedir: “Nîşâbûr gibi bir şehirde dostların toplantı yerleri, ilim medreseleri, yüksek mevkili memurların mahfilleri olan yerler, koyunların otlağı, vahşi hayvanlarla aslanın pusu yatağı oldu.”¹⁶⁹.

Yapılanların diğer bir bölümü de Belh şehrine uygulanmıştı. Yaşanan olayların öncesinde Sultan Sencer, Belh'e büyük önem vermiş ve bu sayede şehir önemli bir ilerleme kat ederek “İslâm'ın kubbesi, devlet bayrağının merkezi ve memleketin taht yeri/مملکت سریر و مستقر دولت و قبة الاسلام” olarak kaydedilmişti¹⁷⁰. Oğuzlar, Nîşâbûr'dan sonra Belh ve yöresine tamamen sahip oldular. Bu hâkimiyet sırasında şehri yağmalayıp asker ve sivil pek çok kişiyi öldürdükleri gibi, fakihleri de öldürüp, medreseleri ve devlet binalarını da tahrip ettiler¹⁷¹. Oğuzlar, daha sonraki dönemde çıkış yerleri olan Belh'i merkez olarak kabul etmiş, Sultan Sencer'in esaretten kurtulması sonrasında da tekrar bu şehre çekilmişlerdir. Bu hareketlerini her şeye rağmen onların Sencer'den çekindikleri şeklinde algılamak mümkündür. Sultan Sencer'in esaretten kurtulmasının o ana kadar Oğuzlar tarafından kurulmuş dengeleri sarstığı muhakkaktır.

¹⁶⁸ Râvendî, C. I, s. 176-178; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 158; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 153-154; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 116-118. Ebu'l-Kâsım Tâhirî, *Coğrâfyâ-yı Tarih-i Horasan ez nazar-ı cihângirdân*, y.y. 1348 hş., s. 173.

¹⁶⁹ Râvendî, C. I, s. 178.

¹⁷⁰ Bkz. *Atebetü'l-ketebe*, s. 77; Bahrvezî, aynı yer.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 154-155; Şebânkâreî, s. 112; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 115; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 224; Bosworth, *Balk, EIr*, C. III, s. 590; Agacanova, *Selçuklular*, s. 302; Rençber, aynı makale, s. 151; Bahrvezî, Belh, *Dâiretü'l-ma'ârif*, C. XII, s. 462.

Horasan'ın dört önemli merkezinden biri olan Herat ise sağlam surları sayesinde Oğuzlar'ın yağmasından kurtulmayı başarabilmişti. Onların yağmasından kurtulabilen diğer şehir ise Dihistân olmuştu¹⁷².

Oğuzlar daha sonra Nîşâbûr'a bağlı bir şehir olan Cüveyn'e giderek burayı yağmaladılar. Cüveyn'e bağlı Bahrâbâd halkı onlara karşı koymaya çalışmış, ancak bunda pek başarılı olamamışlardı. Oğuzlar'ın bir sonraki durağı olan İsferyân'ın kaderi de diğer şehirlerden pek farklı olmadı. Burada öldürülenler arasında sultanın önemli emîrlerinden biri olan Abdürreşîd el-Eş'asî de bulunuyordu. Ayrıca edebiyat alanında önemli biri kabul edilen Ebu'l-Hasan el-Fenderûcî de öldürülmüştü. Oğuzlar, Cüveyn ve İsferyân'ı yağmaladıktan sonra tekrar Nîşâbûr'a dönerek ilk günlerden geri kalanları yağmalamışlardı. Bu kargaşadan şehirde bulunan başıbozuklarda istifade etmiş, onlar da yaptıkları işlerde Oğuzlar'dan geri kalmamıştı¹⁷³.

Bu yağmadan Dandanakan şehri de nasibini almıştı. Oğuzlar şehre hücum ederek şehirde bulunan halkın pek çoğunu öldürmüş, geri kalanları da şehirden sürmüştü. Konumu itibariyle ticaret kervanları için hayli önemi bulunan şehirden, XIII. yüzyıl başında kale duvarları ile harap olan binalardan başka bir şey kalmamıştır¹⁷⁴.

Serahs ile Ebîverd arasında kalan bir kasaba olan Meyhene'de de (Haverân) Oğuzlar'ın yaptıkları işler hakkında kayıtlar mevcuttur. Muhammed İbn Münevver¹⁷⁵ bu konuda: "Şimdi ise Oğuz (Türkmen) olayı ve Horasan fitnesi zuhur etti. Genel olarak Horasan'ın başına gelen geldi. Gördüklerimizi gördük, özellikle de Meyhene'de olanları gördük, bilinen sıkıntıları çektik. Gerçekte ise Horasan beldelerinden hiçbirine, Meyhene ve halkının başına gelen bela, musibet, tahrip ve sıkıntı gelmemiştir. 'En şiddetli belalar peygamberlerin, sonra evliyanın, daha sonra da onlara en fazla benzeyenlerin ve onların yolundan gidenlerin başına gelir.' hadisindeki hakikati biz ve bütün Horasan ahalisi Meyhene felaketinde gördük ve

¹⁷² Râvendî, C. I, s. 179; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 155.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 158-159.

¹⁷⁴ Zahoder, Dendanekan, s. 587.

¹⁷⁵ **Esrâru't-tevhîd**, s. 42, 377.

gözlemledik. Sözün kısası Meyhene'nin içinde Şeyhin¹⁷⁶ evladından küçük-büyük 115 kişi, ateş ve toprakla ve daha başka şekillerde yapılan türlü türlü işkencelerle helak oldular, kılıçla şehit edildiler. Bundan başka bu olayın sebep olduğu kıtlık ve veba salgını sebebiyle birçokları da diğer şehirlerde şehit oldular. Veba ve kıtlık sebebiyle geriye kalan halkın çoğu da vefat etmişti. Bu durumdaki Meyhene halkının başına gelen feleket bir katliama ve genel bir sürgüne dönüşmüş, Meyhene boşalmış, Meyhene'de kalanlar dağılıp gitmişlerdi.”. İssız kalan Meyhene'ye iki üç sene sonra birkaç derviş gelerek harap edilmiş bulunan kaleyi onararak yerleşmişlerdi¹⁷⁷.

Oğuzlar'ın Horasan'da gerçekleştirmiş oldukları tahribatı belki de en iyi özetleyen kişi şair Hâkânî olmuş ve bu konuda şu kasideyi kaleme almıştı¹⁷⁸:

آن مصر معرفت که تو دیدی خراب شد
و ان نیل مکرمت که شنیدی بر آب شد
آن کعبه وفا که خراسانش نام بود
اکنون بپای پیل حوادث خراب شد

“O şehir-i marifet ki, gördün harap oldu ve o cömert kazanç kapısı ki, duydun eriyip gitti. Adı Horasan olan o vefa Ka'besi, şimdi fil ayağıyla harap oldu.”.

Aynı şekilde ünlü saray şairi Enverî de Oğuzlar'ın, Horasan'ı işgal edip Sencer'i esir almaları, şehirleri tahrip ederek halkı öldürmeleri üzerine gayet hüznü bir kaside yazarak Semerkand hâkimi, aynı zamanda Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu olan Mahmûd Han b. Muhammed b. Buğra Han'a göndermiş ve ondan yardım istemişti¹⁷⁹.

¹⁷⁶ Fadullah İbn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meyhenî, hakkında bkz. aynı eser.

¹⁷⁷ İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd*, s. 377.

¹⁷⁸ Farsçası için bkz. Tâhîrî, *Horasan*, s. 173.

¹⁷⁹ Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, s. 27; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 338 vd.; Ahmed Ateş, “Enverî”, *İA*, C. IV, s. 279-280; Abdülkadir Karahan, “Enverî, Evhadüddin”, *DİA*, C. XI, s. 267; Ayrıca bkz. Mehmet Vanlıoğlu, “Horasan'ın Gözyaşları”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2002, s. 93. Vanlıoğlu (aynı makale, s. 96), bu şiirden bazı beyitleri şu şekilde tercüme etmiştir: 27. beyit: “Ey soylu ve temiz padişah, halkın bu feryadına yetiş, onları bu sıkıntıdan, Horasan'ı da bu zulümden kurtar. Allah aşkına bu halkı kim rahatlatacak, bu Oğuzların zulmünden kim kurtaracak.”. 34. beyit: “Gecesi ve gündüzü olmayan, başlarına gelen musibetlerden dolayı ağlamaktan başka işleri olmayan, nazlarından dolayı şeker yemezlerken arpa bulamayan, yatakları atlas iken şimdi keçe dahi

Diğer taraftan vezir Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün Şevval 548/Aralık 1154-Ocak 1155) tarihinde ölümü Melik Süleymanşâh'ın durumunu sarsmıştı. O, ölen vezirin yerine onun oğlu Ebû Ali el-Hasan b. Tâhir'i vezir tayin etmişti. Fakat onun zamanında işler pek iyiye gitmedi. Bunun sonrasında Süleymanşâh daha önce hâkim bulunduğu Cürcân'a geri döndü. Emîrler onun gitmesinden sonra Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu olan Mahmûd Han b. Muhammed b. Buğra Han'ı Horasan'a davet ederek adına hutbe okuttular. Bunu hemen değerlendiren Atsız, Mahmûd'a bir kutlama mektubu göndererek itaat arz etmişti. Mahmûd Han hiç zaman kaybetmeyerek kendisine itaat eden emîrlerle birlikte o sırada Herat'ı kuşatmakta olan Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Ancak yapılan bu mücadelelerde başarılı olan taraf daha ziyade Oğuzlar olmuştu. Fakat Oğuzlar, bir süre sonra Herat kuşatmasını kaldırarak Merv'e döndüler ve daha önce yaptıkları kötülöklere kaldıkları yerden devam ettiler. Diğer taraftan Mahmûd Han, kendisine itaat eden Atsız'a bir mektup göndererek yardım talep etmişti. Bu talebe olumlu cevap veren Atsız, oğlu İl-Arslan idaresindeki bir orduyu Nîşâbûr'a göndermiş, ancak bu ittifak henüz harekete geçmeden Sultan Sencer esarettten kurtulmayı başarmıştı¹⁸⁰.

Horasan'ın içinde bulunduğu bu kargaşa dönemi bazı emîrlerin şöhretinin artmasına neden olmuştu. Bu emîrlerden en önemlisi şüphesiz Müeyyed Ay-aba idi. Müeyyed'in her geçen gün şöhretinin ve gücünün artmasıyla birlikte pek çok emîr de ona itaat etmişti. Bunun neticesinde o, Nîşâbûr, Tûs, Nesâ, Ebîverd ve Damgân'ı ele geçirerek Oğuzlar'ı bu şehirlerden uzaklaştırmaya muvaffak olmuştu (550/1155). Ele geçirdiği şehirlerde kendisine karşı çıkabilecekleri düşüncesiyle ileri gelen şahısları bir süre hapsedtiyse de, genel olarak ahaliye iyi davranarak onların güvenini kazanmıştı. Yapmış olduğu düzenlemeler ve olumlu yönetim neticesinde zamanla halk da ona itaat etmişti. Bütün bunlardan sonra Sencer'in yerini alan Mahmûd b. Muhammed ona haber göndererek ele geçirdiği yerlerin kendisine teslimini istemiş ve onu da huzuruna davet etmişti. Fakat Müeyyed Ay-

bulamayan, gece karanlığı gibi güzelliklerle kaplanmış iken rüsva olan, bu millete acı ve merhamet et.”

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 159; Bundârî, s. 254; Bünyadov, **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler**, s. 23; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 15; Gerâylî, **Nîşâbûr**, s. 119.

aba bu isteği reddetti. Gidip gelen elçiler vasıtasıyla Müeyyed'in Mahmûd'a bir miktar mal göndermesine karar verildi. Bu sayede Mahmûd ona dokunmadı. Mahmûd daha sonra Oğuzlar'la da görüşerek barış yapma isteğinde bulunmuş, neticede iki taraf arasında Receb 550/Eylül 1155 tarihinde anlaşma imzalanmıştı¹⁸¹. Bu sayede Horasan iki yıl öncesine oranla çok daha sakin ve yaşanılır bir şehir haline gelmişti.

Nîşâbûr'a hâkim bulunan Müeyyed Ay-aba ise şehirde imar faaliyetlerine başlayarak sultanın sarayının da içinde bulunduğu ünlü Şadiyâh'ı tamir ettirmişti. Ayrıca harap durumda bulunan Mescid-i 'Akîl'in bünyesinde yer alan kütüphaneyi, Şâfi'îler'e ait 17, Hanefîler'e ait 8 medreseyi tekrar inşa ettirdi. O, daha sonra halkın yaşadığı mahallelere yönelmiş ve buralar da yeniden inşa edilmişti¹⁸². Öyle ki, yaşanan onca şeye rağmen geçen birkaç yıl içinde Nîşâbûr, Laurence Lockhart'ın¹⁸³ şu cümlesine uygun şekilde eski halinden daha da güzel bir hale gelmişti: "Dünyada hiçbir şehir bulamazsınız ki, Nîşâbûr kadar viran edilmiş ve tekrar inşa edilmiş olsun."

Oğuzlar'ın Horasan'da çıkardığı kargaşadan faydalanan diğer bir kesim ise Bâtînîler idi. Rebiülahir 549/Haziran-Temmuz 1154 tarihinde Kuhistân bölgesinde yaşayan Bâtînîler, 7 bin kişiye yakın bir ordu toplayarak Horasan üzerine yürüdüler. Çünkü, bu sırada Horasan askerleri Oğuzlar ile mücadele etmekteydi. Hâf'a bağlı beldeler üzerine yürüyen Bâtînîler'i Emîr Ferruşşâh b. Mahmûd el-Kâşânî karşıladıysa da onlara karşı koyamayacağını anlayarak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Fakat o, Horasan'ın önemli emîrlerinden biri olan Muhammed b. Üner'e haber göndererek durumdan haberdar etmiş ve ondan Bâtînîler'in üzerine yürütmesini istemişti. Bunun üzerine Muhammed b. Üner çevresinde topladığı çok sayıda emîr ve askerle harekete geçti. Emîr Ferruşşâh da ona katıldı. Savaş neticesinde mağlup olan Bâtînîler'in pek çoğu öldürüldü, bazıları da esir alındı. Nitekim hâkim buldukları kaleleri savunacak kadar bile askerleri kalmamıştı.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 159-160; Bundârî, s. 254; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, s. 118; Faruk Sümer, "Müeyyed Ay-Aba", **DİA**, C. XXXI, s. 479-480.

¹⁸² Râvendî, C. I, s. 176-178; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 155; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 16; Gerâyîlî, **Nîşâbûr**, s. 118.

¹⁸³ **Persian Cities**, s. 80.

Durum öyle bir hale gelmişti ki, eğer Horasan askerleri Oğuzlar ile mücadele halinde olmasaydı, Horasan için diğer bir tehlike olan Bâtınîler'in kaleleri ele geçirilebilir ve bu düşman da bertaraf edilebilirdi¹⁸⁴.

Büyük Selçuklular döneminde kaynaklarda zikredilen son Bâtınî vakası Şevval 551/Kasım-Aralık 1156 tarihinde gerçekleşmişti. Bâtınîler, belirttiğimiz tarihte Tabes şehrine yürümüşler ve burada kargaşaya neden olmuşlardı. Yapılan mücadeleler neticesinde şehirdeki devlet erkânından pek çok kişi ve bir kısım halk öldürülmüştü. Bâtınîler ayrıca şehri yağmalamış, pek çok kişiyi de esir almışlardı¹⁸⁵.

b. Sultan Sencer'in Esaretten Kurtuluşu ve Sonrasında Gelişen Olaylar

Sultan Sencer yaklaşık 3 yıl Oğuzlar'ın yanında tutsak kalmıştı¹⁸⁶. Oğuzlar'ın tesadüfen Belh'te buldukları bir sırada Müeyyed Ay-aba ve bazı adamları sultanı ziyarete gelmişlerdi. Fakat onlar yalnız olarak sultanla görüştürülüyorlardı. Bir süre sonra Müeyyed Ay-aba, bazı Oğuzlar'ı sultanın kendilerine para vereceğini söyleyerek kandırmaya muvaffak oldu. Sultan için tutulan nöbet bu kişilere geldiğinde ava çıkılmış ve Tirmiz şehrinin yakınlarında Ceyhun nehrinin kenarına gelinmişti. Sultan Sencer de daha önce kendisi için hazırlanan bir gemiye binerek karşı tarafa geçmeyi başarmıştı (Ramazan 551/Ekim-Kasım 1156). Oğuz Beyleri onu yakalamak üzere harekete geçtilerse de bir sonuç elde edemediler. Esaretten kurtulan Sencer, Tirmiz'e giderek buradan kendisine tâbi olan veya olmayan devletlere haber göndererek tekrar devletin başına geçtiğini bildirdi. Bunun üzerine Horasan emîrleri ve askerleri onun etrafında toplandı. Sencer daha sonra başkenti Merv'e gelerek bazı idari düzenlemeler yaptı. Şehrin

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 170-171.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 184.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, XI, s. 173), bu dönemi şu şekilde nakletmektedir: "Sultan Sencer sözde sultandı, fakat tutuklu olduğu için sözüne kulak asılmıyordu. Hatta çoğu zaman ata binip dolaşmak istediğinde (yanında) silahını taşıyacak adam olmaz, silahını beline bağlayıp yola öyle çıkardı. Sultan Sencer kendisine sunulan yemeğin bir kısmını daha sonra yemek için ayırırdı. Bilâhare yemek verilmeyeceğinden korkardı, çünkü (Oğuzlar ona) yeteri kadar yemek vermez ve sultana karşı vazifelerini ihmal ederlerdi."

tekrar imar edilmesi için bazı faaliyetler içine girdiyse de hazinenin boş olması onun bu konuda çok başarılı olmasına engel oldu. Daha sonra Oğuzlar'a karşı bir ittifak arayışı içerisine giren Sencer, bunda belli oranda başarı sağladı. Ancak bu konudaki müttefiki Hârizmşah Atsız'ın 551/1156 yılında ölümüyle birlikte tüm planlar alt üst oldu. Bütün bunlara ek olarak devletin ekonomik durumu pekiyi olmadığı gibi, Sencer de yaşlanmış ve esaretinden dolayı ruhen çökmüş bir vaziyetteydi. Yaşadıklarının da etkisiyle hastalanan Sultan Sencer, 14 Rebiülevvel 552/26 Nisan 1157 tarihinde vefat etti. Cenazesi sağlığında yaptırdığı Dâru'l-âhire olarak bilinen türbeye defnedildi¹⁸⁷. Onun ölümüyle birlikte yüz yılı aşkın bir süre dünyanın en önemli devletlerinden biri olan Büyük Selçuklular Devleti fiilen sona ermiş oldu. Sultan Sencer, her şeye rağmen ölümünden önce devleti devam ettirmesi ümidiyle kız kardeşinin oğlu Mahmûd b. Muhammed'i Horasan'a tayin etti. Sencer'in esaretten kurtulması sonrasında belli bölgelere çekilen Oğuzlar, başta Merv olmak üzere tüm Horasan'a geri döndüler. Sencer'in ölümüyle sahipsiz kalan Horasan askerlerinin çoğu Müeyyed Ay-aba'nın etrafında toplandı. O da Horasan'ın büyük bölümünde hâkimiyet kurmaya muvaffak oldu¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Hüseyinî, s. 87; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 179-180,187; Bundârî, s. 232; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 79-81; Turan, **Selçuklular**, s. 248; Köymen, **İkinci İmparatorluk**, 454 vd.; Gerâyî, **Nişâbûr**, s. 119; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 225; Sümer, Müeyyed Ay-Aba, **DİA**, s. 479.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 187. Horasan'ın sonraki dönem tarihi için bkz. Ayan, aynı eser.

II. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA SOSYAL HAYAT

*“Halkımız ülkemizin iftihar ve servetinin kaynağıdır.”
İmâm Gazzâlî*

A. SOSYAL YAPI

1. Toprak Mülkiyeti ve Halk

Büyük Selçuklular'ın Horasan'a hâkim olmalarından önceki dönemlerde de siyasî ve sosyal açıdan güçlü devletler bölgede hüküm sürmüşlerdi. Selçuklular'ın teşkilâtlanırken örnek aldıkları iki devlet olan Sâ mânîler ve Gazneliler zamanında Horasan, küçük dihkânlıklar şeklinde yönetilmekteydi. Dihkânlar¹ daha ziyade sınırları belli olan küçük ölçekli toprakları idare etmişlerdi. Şehirlerde güçlü ailelerin riyasetleri nasıl aile içinde kalıyorsa, köylerde de aynı durum dihkânlar için geçerliydi. Selçuklular'ın Horasan'da hâkimiyetlerini kurmalarından sonra bu sistem, her geçen gün kaybolmaya yüz tuttuysa da özellikle Horasan ve çevresinde varlığını devam ettirmeyi başarmıştı. Selçuklu idaresindeki topraklar ve dolayısıyla Horasan'ın, hanedan üyelerinin hâkimiyetine verilerek yönetilmeye başlanması, o güne kadar var olan sosyal yapılanmayı değiştirmeye yönelik en büyük fiil olmuştu. Hanedan üyeleri ve bazı zamanlarda da önemli emîrlerin yönetimine bırakılan Horasan toprakları, askerî ve sivil idarenin işbirliği sayesinde düzgün bir şekilde idare edilmeye başlanmıştı. Sonraları oluşturulan iktâ sistemi, ilk zamanlarda askerî özellik taşımadığı için, eski dihkânlıklar değişikliğe uğratılmadan bu sisteme dâhil edilerek bir süre daha

¹ Dihkânlar, bu topraklara ya miras yoluyla ya da satın alarak sahip olurlardı. Bazı yerler dihkânlar tarafından istenildiğinde tarım arazisi olarak kullanılmak için ıslah edilir, ya da bazı kısımlar devlet tarafından kendilerine hediye edilirdi, bkz. Lambton, **Continuity**, s. 132; Krş. Elton L. Daniel, **The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule 747-820**, Chicago 1979, s. 17 vd.

devam ettirildi. Selçuklular kuruldukları ilk zamanlarda Horasan, eski Türk devletlerinde olduğu gibi hanedanın ortak malı kabul edilmiş ve bu esasa uygun olarak düzenleme yapılmıştı. Bunun neticesinde hanedan mensupları ve diğer Türkmen liderleri nüfûzlarına uygun bölgelere hâkim olmuşlar, buralarda yarı bağımsız bir şekilde yaşamışlardır. Hatta maddî hâkimiyet sembollerinden bazılarını bile kullanmaktan çekinmemişlerdir. Selçuklular'ın arazi üzerindeki geleneksel uygulaması 458/1066 tarihinde Sultan Alp Arslan'ın Melikşah'ı veliaht tayin ettiği dönemde de uygulanmaktaydı. Başka deyişle iktâ sistemi henüz geçerlilik kazanmamış, dihkânlıklar da devam etmiştir. Belli bir süre sonra sistemin işlerlik kazanmasıyla birlikte dihkânların ortadan kalkmaya başlaması en fazla köylüleri etkilemişti. Nitekim hanedan üyeleri ve diğer önemli emîrlere verilen topraklar, iktâ sahipleri tarafından muhtemelen kendi emrinde bulunan kişilere dağıtılmış, bu da araziyi işlemekte olan köylünün toprağının elinden alınmasına sebep olmuştu. Başka deyişle küçük arazilerinde tarım yapmakta olan köylülerden bazıları, yeni düzenle birlikte tarım arazilerini kaybederek kendilerine yeni yaşam mekânları aramak durumunda kalmışlardı. Toprağını kaybeden köylüler, bunun neticesinde bugün de şahit olduğumuz gibi kırsal kesimden şehre göç etmişler, bu sayede belli şehirlerde büyük oranda nüfus artışı meydana gelmişti. Ancak bu durum bütün halk için geçerli değildi. Nitekim köylülerin çoğunluğu ülkenin büyük kısmında devlet tarafından işlenmek üzere kendilerine verilen topraklarda, iktâ sisteminin sağladığı güvenceyle geçimini sağlamakta ve vergisini ödemekteydi. İktâ sisteminin uygulamaya konulmasındaki en önemli sebeplerden biri de tarım yapılamayan bölgelerden devletin vergi tahsil edememesi olmuştu. Gün geçtikçe daha fazla kargaşaya neden olan bu durum, Selçuklu iktâ sisteminin kurulmasına da zemin hazırlamıştı².

İktâ sisteminin her ne kadar askerî bir düzenleme olarak ilk defa Selçuklular zamanında ve Nizâmülmülk tarafından kullanıldığına dair bir görüş mevcutsa da, doğrusu Nizâmülmülk'ün daha önce Büveyhîler tarafından

² İbnü'l-Esîr, C. X, s. 59; Osman Turan, "İktâ", *İA*, C. V/2, s. 952-953; Yınanç, Alp Arslan, *İA*, s. 384; Lambton, *Continuity*, s. 130; a. mlf., "Dihkân", *Eİ*², C. II, s. 254; Krş. Kafesoğlu, Selçuklular, *İA*, s. 401; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 326 vd.

uygulanan sistemi daha düzgün bir yapıya kavuşturmasıdır³. Nizâmülmülk, tarım arazilerini askerlere tahsis ederek sekteye uğramış olan düzenin tekrar çalışmasını sağladı. Bu sistemin tesis edilmesindeki en önemli sebeplerden biri de Türkistan'da mera sıkıntısı çeken pek çok Türkmen'in Selçuklular'ın hâkimiyeti altındaki bölgelere yoğun bir şekilde göç etmesiydi. Bu göç, Selçuklular Devleti'ni daha ilk günlerinden itibaren büyük bir müşkülâtın içine sokmuştu. Devlet, kendi hâkimiyet sahasına giren bu kitleleri belli bir süre sonra Anadolu'ya yönlendirdiyse de, Horasan bölgesinde Selçuklular için zorunluluk halini alan yeni düzenlemelere de gidilmek durumunda kalmıştı. Selçuklular Devleti göçebe unsurların desteğiyle kurulmasına rağmen, göçer bir devlet gibi işlerlik kazanmadı. Devlet, temellerinin dayandığı göçebe unsurları yeni düzene uydurmak, onları devam eden eski alışkanlıklarından vaz geçirmek için mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bunun için uygulanabilecek en etkili plan iktâ sistemini etkin bir şekilde uygulamaktı. Yine de iktâ sisteminin uygulamaya konulduğu ilk dönemlerde özellikle ordunun göçebe geleneklere bağlı olması, ayrıca idare edilen bölgelerdeki eski idarî ve malî esasların değiştirilememesi sebebiyle başarının sağlanabilmesi mümkün olamamıştı. Her şeyden önce iktâ sistemi başlangıçta askerî bir amaçla tesis edilmişti. İktâ sistemini askerî amaçla tesis edilmiş olmasına rağmen, uygulamada sosyal ve siyasî politikalar da doğurmuştur. Eski düzende vergi toplandıktan sonra askerî harcamalar için kullanılırdı. Vergi toplanmadığını gören Nizâmülmülk ise herkese statüsüne göre toprak vererek iktâ sistemini hayata geçirmişti. Bu sayede iktâ sahipleri, kendi kazançlarını arttırmak amacıyla topraklarına daha fazla itina gösterdikleri gibi bölgeler de hem kontrol altında tutulabilmiş, hem de vergi düzgün bir şekilde tahsil edilebilmişti. Ekonomik hayatın düzelmesi doğrudan sosyal hayatı da olumlu şekilde etkilemiş oldu. Bununla birlikte yukarıda da belirttiğimiz gibi iktâ sistemi bazı bölgelerde, toprak sahibi olan halkın zararına da işlemişti. Nitekim daha önce oturmuş olan dihkânlıktan iktâ sistemine geçilirken karışıklıklar olmuş, bazı kişilerin zararına

³ Bkz. Lambton, *The Internal Structure*, s. 203; Alessandro Bausani, *The Persians*, London 1975, s. 101; Krş. Turan, *İktâ*, **İA**, s. 952-953; Cl. Cahen, "İktâ", **EF**², C. III, s. 1088; Sadi S. Kucur, "İktâ", **DİA**, C. XXII, s. 47 vd.; Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

olabilecek düzenlemeler yapılmıştı. Bununla birlikte zamanla daha düzgün bir şekilde çalışmaya başlayan sistem, Ortaçağ Avrupası'ndaki derebeyliklerde görülen serf usulünü barındırmıyordu. Hatta serf usulünün meydana gelmemesi için büyük toprak sahibine verilen yetkiler çok keskin hatlarla belirlenmişti. Köylüler, şehirlerdeki insanlar kadar özgür olup, ellerindeki toprakları veraset yoluyla işleme hakkına sahip olmuşlardı⁴. Nitekim Nizâmülmülk⁵, iktâ sahibinin halka nasıl davranacağını belli kaidelere bağlamış ve ilân etmişti. Bu kaidelerde halka kötü davrananların malının elinden alınacağı, halktan biri padişahın sarayına giderek halini anlatmak isterse buna mani olunamayacağı, buna mani olanların mallarının elinden alınacağı belirtilmektedir. İktâ sahibinin kendi hâkimiyet sahası içerisinde yaşayan halkın üzerinde hiçbir tasarrufu bulunmamaktadır. İktâ sahipleri için uygulanan diğer bazı kurallar da mevcuttur. Bu kişilerin çok zengin olarak başına buyruk davranmasına engel olmak, halka iyi davranmaları ve beldenin mamur kalabilmesini sağlamak için 2 yılda bir değiştirilmeleri gereklidir. Ayrıca onların çok zengin olmaları ve kendilerine ait kale inşa ettirmemeleri de istenmektedir. Bütün bunlar halkın hem daha güvenli, hem de daha âbâd bir bölgede yaşamasını sağlamaya yönelik esaslar olarak göze çarpmaktadır. Kendilerine verilmiş topraklar sayesinde zengin olan iktâ sahipleri, zaman zaman merkezi yönetim için tehlike de arz edebilmektedir. Bu düzenlemeler aynı zamanda o bölgede çıkabilecek bir isyanı önlemeye yönelik uygulamalar olarak göze çarpmaktadır. Hiç kuşkusuz devletin belli zaman aralıklarında bunu sağlamada başarılı olduğu da söylenebilir.

2. Etnik Yapı ve Dil

Selçuklu coğrafyası etnik ve kültürel anlamda farklı kesimlerden oluşmakla birlikte, nüfusun çoğunluğunu Türkler ve İranlılar teşkil etmekteydi. Türkler genellikle askerî sınıf olarak tertip edilmişken, İranlılar, bürokrasi ile

⁴ Turan, İktâ, **İA**, s. 952-953; Kafesoğlu, Selçuklular, **İA**, s. 401; Golden, **Türk Halkları Tarihi**, s. 182.

⁵ **Siyasetnâme**, s. 58, 68, 144, 187; Krş. Barthold, **Türkistan**, s. 328; Kucur, İktâ, **DİA**, s. 47

meşgul olmuşlardı. Genel olarak Horasan'ın şehir ve köylerinde Tazik olarak adlandırılan Fars kökenli insanlar meskûndü. Tazik kelimesi etnik bir kimliği ifade etmekten ziyade, bölgenin sosyal yapısını tarif etmek amacıyla kullanılmış bir tabirdi. Hatta Tazikler, Gazneliler zamanında orduda bir askerî sınıftı⁶. Konuşulan dil bölgeden bölgeye değişiklik göstermekteydi. Örneğin Nîşâbûr halkının konuştuğu dil nispeten diğerlerinden farklıydı. Tûs, Nesâ, Serahs ve Ebîverd ile Merv şehrinde konuşulan dil daha fazla benzerlik göstermekteydi. Bölgesel ağız ve lehçelerin varlığına rağmen, Farsça en rağbet gören dil durumundaydı. Selçuklu hanedanı bölgeye hâkim olduktan sonra sarayda ve orduda Türkçe'nin kullanılmaya başlaması, halkın konuştuğu dil üzerinde pek tesirli olamamıştı. Nitekim Selçuklular'ın bölgeye gelmesinden önce de belli noktalarda toplanmış olarak yaşayan Türk nüfusun ana dillerini kullandıkları ve mektup yazdıkları bilinmektedir. Hatta Selçuklu hükümdarları da kendi ana dillerini kullanarak mektuplar yazmışlardı⁷. Selçuklular döneminde her zümre kendi anadilini konuşmaya devam etmişti. Türkçe'nin bir süre edebiyat alanında kullanılmaya başlanması onu ön plana çıkarmışsa da bu durum fazla devam edememiştir. Hatta birlikte yaşamaya başlayan Türk ve Tazik halklarının dilleri bir süre sonra doğal olarak birbirini etkilemeye başlamış, bunun neticesinde İran'ın mahallî dillerinden pek çok kelime Türkçe'ye geçmişti⁸. XI. yüzyılın başlarında ise Farsça'daki Arapça kelimelerin sayısı artış göstermeye başlamıştı. Bölgenin diğer dillerine Türkçe'nin de etki ettiği muhakkaktır. Ancak yazı dili haline gelememesi sebebiyle bu çok geniş kapsamlı olamamıştır. Çünkü Selçuklular, resmî yazışmalarında Gazneliler'i takip ettikleri için Arapça ve Farsça etkin olmuştur. Özellikle Selçuklular'ın son dönemlerinde kaleme alınan bazı eserlerde bu etki açık bir şekilde görülmektedir⁹.

Bölgedeki Türk nüfusu genellikle Oğuz ve Kıpçak kökenli göçebelerden meydana gelmişti. Türkçe konuşan bu nüfus, zamanla Farsça'dan yoğun bir

⁶ Beyhakî, s. 7.

⁷ **Ahbâr**, s. 47; Seyfeddîn 'Akîlî, **Âsârü'l-vüzerâ**, nşr. Mîr Celâleddîn Hüseyînî, Tahran 1364 hş., s. 236; **Düstürü'l-vüzerâ**, s. 191; Agacanov, **Selçuklular**, s. 198; Erdoğan Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", **Bellekten**, sayı: 248, Ankara 2003, s. 114.

⁸ Agacanov, **Selçuklular**, s. 197.

⁹ Kurpalidis, aynı eser, s. 33.

şekilde etkilenmişti. Horasan'ın şehir ve köylerine yerleşen Türkler, özellikle Nîşâbûr ve Beyhak'ta yerleştikleri köylerin idaresini de ellerine geçirmişlerdi. İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olan Horasan bölgesi, bu özelliğinden dolayı Müslümanlar yanında büyük miktarda Yahudi, az sayıda Süryânî Hıristiyan, Zerdüş, Maniheizt, Budist ve Hinduizm inancına sahip nüfusu barındırmakta idi. Bölgede ayrıca Nesturî Hıristiyanlar da mevcuttu¹⁰. En fazla Hıristiyan nüfusu barındıran beldelerden biri Tûs şehriydi. Ayrıca Nîşâbûr'da da kiliselerinde ibadet eden bir Hıristiyan topluluğu mevcuttu. Nitekim yapılan arkeolojik kazılarda özellikle Nîşâbûr'da Hıristiyanlar'a ait ibareler taşıyan pek çok gündelik eşya bulunmuştur¹¹.

Emevî valisi Ziyâd b. Ebîhî, Kûfe ve Basra Araplarından oluşturduğu 50 binden fazla kişiyi Merv başta olmak üzere Herat, Tûs, Nîşâbûr ve Belh şehirlerine yerleştirmişti¹². Bu sebeple bölgede azımsanmayacak sayıda Arap nüfusu da bulunuyordu. 150/767 yılından sonra Huzeyme, Şeybân, Huzâa gibi Arap kabileleri de Herat'a yerleştirildi¹³. Belh eyaletinin en önemli unsurlarından birisini de göçebeler oluşturuyordu. Bu göçebeler Halaç, Oğuz ve Karluk boylarından oluşmaktaydı¹⁴.

Bölgenin eski sakinlerinden biri de Yahudiler idi. Tarihte pek çok kez göçe tabi tutulan Yahudiler, yaşadıkları Filistin bölgesinden çeşitli yerlere göç etmek durumunda kalmışlardı. Hatta bazı Yahudi tarihçiler sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesinin Horasan'a yerleştiğini belirtirler. M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasına sürülen Yahudiler, bu tarihten itibaren Belh, Merv, Herat ve Nîşâbûr gibi şehirlerde yaşamaya başlamışlardır. Selçuklular'ın son dönemlerinde Nîşâbûr dağlarında yaşadıkları belirtilen Yahudiler, çiftçilik

¹⁰ Agacanov, **Selçuklular**, s. 197-198; Sönmez Kutlu, **Mürchie ve Horasan-Mâverâünnehir'de Yayılışı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 159; Charles K. Wilkinson, "Christian Remains From Nishapur", **Forschungen Zur Kunst Asiens in Memoriam Kurt Erdmann**, İstanbul 1969, s. 79.

¹¹ İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 113; Wilkinson, Christian Remains, s. 80-81; Seyyid Ali Mîrniyâ, **İlhâ ve tâyifehâ-yı 'aşâyir-i Horasan ve nakş-ı siyâsî rûesâ-yi ilhâ-yi bozorg**, Tahran 1369 hş., s. 11; Minorsky, Tûs, **İA**, s. 128; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 191.

¹² Belâzurî, s. 596; Claude Cahen, "Tribes, Cities and Social Organization", **The Cambridge History of Iran (CHI)**, C. IV, s. 306-307; Uslu, **İslam Orduları...**, s. 5.

¹³ Mîrniyâ, **'Aşâyirî Horasan**, s. 11; Uslu, **İslam Orduları...**, s. 11;

¹⁴ Agacanov, **Selçuklular**, s. 247

yaparak geçiniyorlardı. Araplar'ın Belh'i ele geçirmesinden önce burada Yahudiler'in yaşadığı bir mahallenin var olduğu ve şehrin kapılarından birine Yahudiyye adının verildiği bilinmektedir. Belh'te çeşitli dinlere mensup cemaatler de mevcuttu. Ancak bu bölgeye İslâmiyet'in gelmesinden sonra sadece Yahudi cemaati günümüze kadar varlığını devam ettirebilmiştir¹⁵.

Bu dönemde şehir ve köylerde yaşayan insanlara ek olarak azımsanmayacak bir göçebe nüfusun varlığını da söylemek gerekir. Bir dönem devlet için en büyük sorun göçebelerin sebep olduğu karışıklıklar olarak göze çarpmaktadır. Devamlı olarak kendilerine yeni otlaklar arayan göçebeler ile çiftçiler arasında da durmaksızın bir mücadele sürmüştür. Selçuklular Devleti, iki grup arasında meydana gelen çatışmalarda çiftçiler lehinde tavır almıştır. Bunun neticesi olarak göçebeler ya yerleşik hayata geçmek, ya da fethedilen yeni memleketlerdeki zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Göçebe gruplar genel olarak Türk kökenli olup, Oğuz, Karluk, Halaç ve Kıpçaklar'dan müteşekkildi. Bu topluluklar XI. yüzyılın sonundan XII. yüzyılın ilk yarısına kadar Cürcân (Gürgân), Dihistân, Merv, Hâverân ve Nîşâbûr çevresinde iskan edilmişlerdi. Göçebe topluluklar, Selçuklular coğrafyasında pek ilgi görmemekte, hatta halk ve yöneticiler tarafından küçümsenmektedir¹⁶. Bununla birlikte onların hayvansal ürünlerinin üretilmesindeki rolü de göz ardı edilmemektedir. Nitekim Sultan Sencer bir fermanında “onların dikkat, merhamet ve özeni hak ettiklerini, ürettikleri ürünlerin de insanların ticarî refahının artmasına yardımcı, bu sade insanların toplumun bereketi ve refahında pay sahibi olduklarını” belirtmektedir¹⁷. Oğuz ve Türkmenler deve, at, katır, koyun, keçi ve diğer büyükbaş hayvanları beslemektedirler. Göçebelerin yaylak ve kışlak olarak kullandıkları alanlar Selçuklu hükümdarlarınca belirlenmekteydi. Bu tarz topraklar için devlet bir memur görevlendirmekte ve bu memur göçebe topluluklar arasında çıkabilecek

¹⁵ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, **Ortaçağ'da (12. yy.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri**, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 77; Barthold, **Dersler**, s. 47; **Encyclopaedia of Afghanistan, Land&People**, ed. P. Bajpai-S. Ram, New Delhi 2002, C. I, s. 71; Barthold, **Türkistan**, 83-84; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 190-191; Nuh Arslantaş, **Emeviler Döneminde Yahudiler**, İstanbul 2005, s. 29; Bosworth, Balk, **Eİr**, C. III, s. 589; Balkh, **EJ**, C. IV, s. 138.

¹⁶ Agacanov, **Selçuklular**, s. 243-244

¹⁷ **Atebetü'l-ketebe**, s. 81; Agacanov, **Selçuklular**, s. 244

her türlü anlaşmazlığı çözüme bağlamaktaydı. Yaylak ve kışlakların dağılımında kıdem esas alınmakta, hatta soyluluk derecesi göçebe topluluğunun nereye yerleştirileceğinde etkili olmaktaydı. Onlar Selçuklu hâkimiyeti altında buldukları dönemde askerlik ve sınır muhafazası görevinde bulunmakta, ayrıca otlaklar için vergi ödemektedirler. Sencer zamanında onların idaresi için özel bir şahne atanmaktaydı¹⁸.

Göçebeler, Horasan'ın ticaret yolları üzerinde bulunmasından da faydalanmayı başarmışlardır. Kendileri ticaretle uğraşmasa bile, kervanlar için koruma görevi yaparak ekonomik gelir de elde etmekteydiler¹⁹. Alışverişlerinde takas usulü yaygın olmasına rağmen onlar aynı zamanda para da kullanmaktaydı. Genellikle Hârizm, Horasan ve Maverâünnehir'de basılan paraların tercih edildiği alışverişlerde, gümüş külçeler de önemli yer tutmaktaydı.

3. Halkın Sosyal Durumu

a. Şehirler ve Şehir Hayatı

İran coğrafyasında ve dolayısıyla Horasan'da şehirler, karakteristik olarak 3 kısma ayrılır. Bu durum Selçuklular zamanı için de geçerlidir. Şehirler, *kuhendiz* (hisar), merkez konumundaki *şehristân* ve şehrin dış mahallelerini oluşturan *rabazdan* (*birûn*) meydana gelir. Genellikle olmak üzere Cuma Mescidi, hükümet ile ilgili binalar ve halka ait bazı yerleşimler *kuhendiz* içinde yer alır, bir sur ile çevrili bulunan bu hisar, kapılar vasıtasıyla şehrin merkezi durumunda bulunan ve sosyal hayatın tüm canlılığını barındıran *şehristana* açılırdı. Şehrin üçüncü kısmını ise tarla, bahçe ve bağlardan oluşan *rabaz* oluşturmakta, şehirler büyüdükçe bu düzenle yeni bir yapılanmaya gidilmekteydi. Horasan'da su az olduğundan şehirler genellikle suyun daha fazla bulunduğu kuzey kesimde yer

¹⁸ Râvendî, C. I, s. 173-175; *Atebetü'l-ketebe*, s. 35 vd.; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 154; Bundârî, s. 252-253; Reşîdüddîn, s. 92-93; *Tarih-i Güzide*, s. 450-451; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 76 vd.; Turan, *Selçuklular*, s. 245 vd.; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 405 vd.; Agacanov, *Selçuklular*, s. 246

¹⁹ Agacanov, *Selçuklular*, s. 249.

almıştı. Suyla birlikte gelen kültürel ve ekonomik gelişme Selçuklular döneminde Horasan bölgesindeki şehirlerin bir hayli genişlemesine fırsat sağlamıştı. Özellikle Nîşâbûr ve Sultan Sencer sayesinde Merv, büyük ilerleme kaydetmişti. Şehrin genişlemesini ve kalabalıklaşmasını sağlayan belli unsurlar mevcuttu. Bu unsurların bir tarafı daha ziyade ekonomik, diğer tarafı ise ilmî idi. Kurulan büyük pazar ve çarşılar sayesinde şehri ziyaret edenlerin sayısında artış sağlamak mümkün olabilmekteydi. Diğer taraftan da kurulan medrese, ribât, hânkâh ve kütüphaneler de şehrin ekonomik ve sosyal yaşantısına kısaca gelişmesine büyük katkıda bulunabilmekteydi. Horasan şehirlerinden olan Nîşâbûr ilk başkent olması ve geçmişten gelen ticarî-ilmî birikimi sayesinde Selçuklular döneminde de önemini devam ettirmişti. Selçuklular zamanında şehre verilen önem sayesinde bir kayda göre Nîşâbûr'da 13 kütüphane mevcuttu ve bu kütüphanelerde 5000 cilt kitap yer almaktaydı²⁰. Selçukluların Horasan'ın küçük şehirlerine de katkısı bir hayli fazlaydı. Özellikle kuzey Horasan'da bulunan bazı küçük köyler ve kaleler zamanla birer şehir halini almıştı. Ferâve, Ebîverd ve Dihistân, Selçuklular'ın ilk dönemlerinde küçük istihkâmlar halinde bulunurken gösterdikleri gelişmeyle şehir haline gelmişlerdi. Bundaki en önemli sebep, ticaretin her geçen gün artması ve kurulan sulama şebekeleriyle tarımsal ürünlerdeki büyük artışı. Büyük Selçuklular'ın şehirlerin gelişmesi esnasında uyguladıkları bir politikaya özellikle vurgu yapmak gerekir. Selçuklu hazinesinin gelir kaynaklarının başında tarımsal ürünlerden topladığı vergiler olması sebebiyle, şehirler gelişirken tarım alanlarına asla zarar verilmemiş, bu alanlar daima korunan bölgeler olarak kalmıştır. Selçuklular'ın tarım arazisini bilerek korumaları sosyal bir politika uygulamaları anlamına da gelmektedir. Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht mücadeleleri sırasında Horasan'a atanan Sencer sayesinde sadece Merv değil, tüm Horasan belli ölçüde sükûnet bulmuştu. Bunun neticesi olarak özellikle Merv şehri büyük gelişme kaydetmişti. Ortaçağ İran şehirlerinin karakteristik özelliklerinden biri olan 4 büyük kapı Merv için de geçerli bir durumdu.

²⁰ Cahen, Tribes and Cities, **CHI**, C. IV, s. 318; Turan, **Selçuklular**, s. 344; Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul 1977, s. 54, 90; Balk, **Eİr**, C. III, s. 589; Barbara Finster, "The Saljūqs as Patrons", **The Art of the Saljūqs in Iran and Anatolia**, ed. Robert Hillenbrand, Costa Mesa 1994, s. 21; Lambton, **Continuity**, s. 169; Merçil, **Kütüphaneler**, s. 397-398.

Sultankale olarak adlandırılan surun içinden kuzey-güney yönünde bir su kanalı geçmekteydi. Sıradan halkın yaşadığı normal evler yanında, daha zengin insanlara hitap eden büyük evler de sur içinde yer almaktaydı. Bu evler genel olarak kerpiçten inşa edilmekte ve duvarları renkli sıvalar ve resimlerle donatılmaktaydı. Selçuklular döneminde sur içinde yer alan mahalleler şehrin dışına taşmıştı. Bu büyüme, haliyle şehrin nüfusunun artması neticesinde meydana gelmişti. Merv'in nüfusu hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Bunlardan birine göre nüfus 150.000, diğerine göre ise 700.000-1.300.000 kişi arasındadır. Şehirde pek çok mescit ve medrese de yer almaktaydı. Merv'i pek çok şehirden farklı kılan özelliklerinden bir tanesi de rasathaneye sahip bulunması idi. Şehirde ayrıca 10 büyük kütüphanenin de yer aldığı kaydedilmektedir. Üstelik bu gelişme okuma yazma bilmediği söylenen Sultan Sencer sayesinde olabilmişti²¹.

Selçuklular'ın Horasan'a geldiği ilk dönemlerde Meyhene'nin nüfusu hakkında ilginç bir kayıt verilmektedir. Küçük bir kasaba olan Meyhene'deki nüfusun kalabalık oluşu "emtia satılan çarşıda kırk terazi vardı" ifadesiyle karşılanmaktadır²².

İlk başkent olması ve geçmişten gelen köklü birikimiyle Horasan'ın en büyük şehri hiç kuşkusuz Nîşâbûr idi. Selçuklular'dan önceki dönemde de pek çok coğrafyacı Nîşâbûr'un önemine işaret etmişti. 429/1038 tarihinde ilk defa şehre hâkim olan Selçuklular, daha sonra bu şehri kendilerine başkent tayin etmişlerdi. Her ne kadar Tuğrul Bey başkenti Rey'e taşıdıysa da halefi Alp Arslan, daha ziyade Nîşâbûr'da oturmaya devam etmişti²³. Şehir, Sultan Melikşah zamanından itibaren de ülkenin en önemli öğrenim merkezlerinden birisi olarak kalmış, bu önem Sultan Sencer'in saltanatının sonlarına kadar da devam etmişti. Nizâmülmülk'ün faaliyetlerinin de bu gelişmedeki etkisi büyüktü. Şehirde inşa

²¹ Turan, **Selçuklular**, s. 344; Agacanov, **Selçuklular**, s. 226-228; Rudolf Schnyder, "Political Centres and Artistic Powers in Saljūq İrān", **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973, s. 205; Ramazan Şeşen, "Selçuklular Devrinde İlme Genel Bir Bakış", **III. Uluslararası Mevlâna Kongresi, Bildiriler**, Konya 2003, s. 235; Merçil, **Kütüphaneler**, s. 398; Verilen rakamla her ne kadar gelişmişlik vurgulanmak istense de, o dönemde Merv nüfusunun bu kadar yüksek bir rakamda olabilmesi pek mümkün görünmemektedir.

²² İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 163-164.

²³ Başkentin Rey'e taşınmasında hiç kuşkusuz gerçekleştirilmesi düşünülen Anadolu fetihlerinin etkisi büyüktü. Rey, Nîşâbûr'a oranla ülkenin ortasında yer alırken, Anadolu'ya da daha yakın bir konumda bulunuyordu.

edilen ilk Nizâmiye Medresesi ve ünlü âlimler, Nîşâbûr'un ilmî anlamda da ününün her geçen gün perçinlenerek artmasına sebep olmuştu²⁴. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve İmâm Gazzâlî gibi pek çok âlim şehrin ilim yapısına büyük katkıda bulunmuştu. Nizâmiye Medresesi ve diğer medreselerde eğitim veren büyük âlimler sayesinde sosyal hayat bir hayli renklenmiş, şehir tam manasıyla ekonomi ve kültür merkezi haline gelmişti. Bu da doğrudan sosyal hayata etki eden bir durum olmuştu.

Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Herat da bazı özellikleriyle ön plana çıkmış ve büyük bir şehir olarak kaydedilmiştir. Herat'ın *şehristânı* çok güçlü surlarla çevrilmiştir. Bu sayede istilalardan korunmuş ve neticesinde çoğu zaman düzenli bir sosyal yaşantı içerisinde olmuştur. Nitekim Oğuzlar bu sur sayesinde şehre zarar verememişlerdir. Büyük ve mamur bir şehir olarak kaydedilen Herat'ın su kaynakları boldur. Bu sayede tarımı gelişmiş ve ürün çeşitliliği artmıştır²⁵. Bunun sonucu olarak ekonomi gelişmiş, bu da düzenli bir sosyal hayata zemin hazırlamıştır.

Horasan'daki gelişimden nasibini alan şehirlerden birisi de kuşkusuz Belh olmuştur. Ekonomik, sosyal ve kültürel alanda görülen bu gelişme, şehrin isimlerine bile yansımıştır. Şehir, Belh adından başka, Belh-i Behiyye (güzel Belh), Ma'şûka, Berh, Kubbetü'l-İslâm, Ümmü'l-bilâd ve Darü'l-fukaha olarak anılmıştır²⁶.

Zahoder'in²⁷, Moğol istilasından önceki Dandanakan şehri hakkında verdiği bilgiler de bir hayli ilginçtir. Buna göre Selçuklular dönemindeki Dandanakan, iç kalesi nitelikli pişmiş tuğladan, diğer duvarları genellikle kerpiçten inşa edilmiş, muntazam bir şehir durumundadır. Evler ise genelde kerpiçten, hatta çamurdan inşa edilmektedir. Bölgede ayrıca pişmiş topraktan her türlü malzemenin de yapıldığı görülmektedir. Başka deyişle şehir canlı bir sosyal yaşam örneği vermektedir. Ancak XIII. yüzyıl başlarında Oğuz ve Moğollar'ın

²⁴ Lambton, *Continuity*, s. 168; Lockhart, *Persian Cities*, s. 82-83; Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/2, s. 1069.

²⁵ *Hudûdü'l-'alem*, s. 91; Râvendî, C. I, s. 179; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 155.

²⁶ Strange, aynı eser, s. 420; Bosworth, Balk, *Eİr*, C. III, s. 589; Rencber, aynı makale, 148-149, 152.

²⁷ Zahoder, *Dandanakan*, s. 584 vd.

yapmış oldukları sonrasında şehirden geriye kale duvarıyla harap olan binalardan başka bir şey kalmamıştır.

Selçuklular dönemindeki şehrin idari yapısındaki en üst yöneticisi durumunda olan vali bulunmaktadır. Validen sonra ise reis gelmektedir. Reis görünürde valiye, gerçekte ise sultana bağlı bir şekilde çalışmaktadır. Bu iki görevden başka şehirde kârdârân (maslahatgüzar), şahnegân (zabita), âverdgân (asker, savaşçı), gomaştegân (memurlar), hizmetkârân, mürettebân, nişâdegân, mutevelliyân, mutasarrıfân gibi diğer küçük rütbeli çalışanların da var olduğu görülmektedir. Bu memurlar şehrin idaresinde mevcut bulunan değişik dîvânlarda görev almakta ve bunlar orta sınıfı teşkil etmektedir. Ayrıca berzgerân (çiftçi) da diğer bir meslek grubunu teşkil ediyordu²⁸.

Horasan şehirlerinde askerî aristokrasi, yüksek rütbeli memurlar, iktâ sahipleri ve tüccarların büyük evlerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar sınıf ayırımı mevcut değilse de, görevli memurlar ve halk ekonomik-toplumsal konumlarına göre sosyal tabakanın farklı basamaklarında yer almaktadır. Ayrıca kişilerin sosyal mevkileri saraydaki durumlarına ve kazançlarına göre de değişiklikler gösterebilmektedir²⁹.

Ulemâ, edip ve müderrisler de şehrin diğer bir sosyal sınıfını meydana getirmektedir. Bu sınıf, kalabalık oluşları ve halk üzerindeki etkileri sayesinde idarî kadronun tamamlayıcısı konumunda bulunuyordu. Şehrin ilmî yapısı içerisinde yer alan bu gruba en yakın sınıfı imamlar ve şeyhler teşkil etmişti. Öyle ki, Hanefî ve Şâfi'îler cemaat reislerinin, Şi'îler de nakiblerin idaresi altında toplanmıştı. Aynı zamanda bu kişiler şehrin ulemâ sınıfının önemli üyelerini teşkil etmekteydiler. Her kesimle sıkı münasebet içerisinde bulunabilen ulemânın, halkın üzerindeki etkisi çok fazla olabilmekteydi. Bu güç onlara bir ayrıcalık sağlayabilmekteydi. Örneğin Nişâbûr ulemâsının ticarî faaliyetlerde de

²⁸ **Atebetü'l-ketebe**, s. 8, 17, 20, 21, 26, 30; Kurpalidis, aynı eser, s. 150; Gulâmırzâ İnsâfpûr, **Kâmil-i Ferheng-i Farsî**, Tahran 1373 hş., s. 20, 625; Mehmet Kanar, **Kanar Farsça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 2000, s. 962.

²⁹ Kurpalidis, aynı eser, s. 150-151.

buldukları görülmektedir. Bu durum şüphesiz diğer büyük şehirlerdeki ulemâ için de geçerlidir³⁰.

Şehirdeki en alt tabakayı ayyârlar oluşturmuştu. İlk zamanlarda “güçsüzlerin koruyucusu, civanmert, doğru sözlü, yiğit, iyiliksever” olarak görülen ayyârlar, zamanla bu özelliklerini kaybetmeye başlamışlardı. Özellikle kargaşa zamanlarında şehre ve düzene en fazla zarar veren gruplar halini almışlardır. Örneğin Sultan Melikşah’ın ölümünü fırsat bilen ayyârlar, Beyhak’ta ortaya çıkmış ve altı ay boyunca şehirde terör estirmişlerdir. Bunun üzerine Seyyid-i Ecell Zâhid Fahrüddîn Ebu’l-Kâsım’ın çabalarıyla asker ve gulâmlardan oluşturulan birlikler gece devriyelerine çıkmış, bu sayede ayyârların şehre zarar vermelerine mani olunabilmişti. Şehir ileri gelenleri ayyârların yağmalarından ve hatta kadınları rahatsız etmelerinden bile endişelenir hale gelmişti³¹. Ayyârlar hakkındaki başka can alıcı bir bilgiyi İbnü’l-Esîr³² aktarmakta ve Oğuz istilası sırasındaki olayları naklederken “aynı şekilde ayyârlar da Nîşâbûr’u Oğuzlar’dan daha fena yağma ediyor ve onların yaptıklarından daha kötüsünü yapıyorlardı.” demektedir.

Selçuklular’ın ilk dönemlerinde Horasan’da bir süre kargaşa hâkim olmuştur. Her ne kadar belli bir süre sonra düzen kurulmuş olsa da bazı münferit olaylar da yaşanmamış değildir. Selçuklular’ın devletlerini tesis ettikleri ilk zamanlarda Horasan’da henüz emniyet tam manasıyla kurulamamışken meydana gelen bir olay hayli ilginçtir. Şeyh Ebû Sa’îd, Nîşâbûr’dan Meyhene’ye gitmek üzere yola çıkmış ve Nevbahâr’a vardığı sırada dört-beş Türkmen gelerek şeyhin atını almak istemişti. Şeyh de onların bu isteğini geri çevirmemişti. İkinci vaktine doğru bir grup Türkmen, şeyhin atı ile birlikte hediye olarak başka bir at getirerek şeyhten özür dilemişlerdi. Ancak şeyh, “biz bir şeyden indiğimiz zaman bir daha ona binmeyiz.” demiş, bunun üzerine Türkmenler tövbe edip saçlarını kazımış ve o yıl hep birlikte hacca gitmişlerdi³³. Görüldüğü üzere Horasan’da kargaşa

³⁰ Lambton, *Continuity*, s. 314; Kurpalidis, aynı eser, s. 151; Kafesoğlu, *Selçuklular*, **İA**, s. 401.

³¹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 274-275; Agacanov, *Selçuklular*, s. 188; Kurpalidis, aynı eser, s. 154; Kafesoğlu, *Selçuklular*, **İA**, s. 401; Fr. Taeschner, “‘Ayyâr”, *EF*², C. I, s. 794; Abdülkadir Özcan, “‘Ayyâr”, *DİA*, C. IV, s. 296.

³² *el-Kâmil*, C. XI, s. 159.

³³ İbn Münevver, *Esrâru’t-tevhîd*, s. 211-212.

yanında düzene sahip çıkmak isteyen gruplar da mevcuttur. Bu örnek yukarıda da belirttiğimiz gibi Selçuklular'ın göçebe unsurları kısmen de olsa düzene sokabildiklerini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Horasan denildiğinde ilk akla gelen dört büyük şehirdeki sosyal hayatın diğer küçük şehirlere oranla daha hareketli ve renkli olduğu muhakkaktır. Şehirlerdeki sosyal yapı ile ilgili olarak daha fazla bir şey söyleyebilmek pek mümkün görünmemektedir. Etnik ve dînî yapıyı meydana getiren unsurlar şehirden şehre farklılıklar gösterebilmektedir. Örnek olarak Merv şehrinde el-Harrâîn (الخرائين) denilen fakirlerin yaşadığı kaydedilmektedir. Nitekim bunları gören Sultan Alp Arslan'ın, hallerine acıyarak ağladığı rivayet edilmektedir³⁴. Nîşâbûr geçmişten beri var olan önemiyle her alanda ön plana çıkmış, Merv ise özellikle Sultan Sencer'in buradaki hâkimiyetinden sonra önemini daha da arttırmıştır. Şehirlerdeki sosyal yaşam da genel olarak tüm Horasan'ın küçük bir kopyası mahiyetindedir. Şehirlerdeki etnik yapı ile etnik yapıya bağlı olarak kullanılan dil çeşitlilik göstermektedir. Şehirlerde var olan idari ve sosyal yapı, özellikle Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht mücadeleleri sırasında büyük zarar görmüştü. Özellikle Arslan Argun'un başlatmış olduğu isyan sırasında en çok zarar gören bölge Horasan şehirleri olmuştu. Sencer ile başlayan düzelmeye Oğuz isyanı ile tekrar kesintiye ve zarara uğramıştı. Bu zararı sadece şehir hayatıyla kısıtlamak mümkün olmadığına göre, her alanda şehre bağlı bulunan kasabalar ve köyler de bu isyanlardan etkilenmişlerdir. Kültür ve sosyal hayatın ekonomiyle olan zorunlu bağı burada da kendini göstermiş, bozulan ekonomi halkın sosyal hayatı üzerinde etkili olmuştu.

Selçuklular dönemindeki ekonomik gelişmişlik, bölgede yeni şehirlerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Özellikle Merv bölgesinde bazı yerleşimlerin geliştiği göze çarpmaktadır. Bu gelişimden etkilenen iki şehir Şâş ve İylâk³⁵ olarak göze çarpmaktadır. Bunun sebebi ise bölgede var olan kurşun, demir, altın ve gümüş madenlerinin işletilmeye başlanması olmuştur³⁶.

³⁴ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 79.

³⁵ Fergana yakınlarında, İylâk nehrinin güney kıyısında birbirini takip ederek kurulan iki şehir olarak kaydedilirler, bkz. Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 369; Strange, aynı eser, s. 483.

³⁶ Agacanov, *Selçuklular*, s. 229

Selçuklular döneminde halk, bir takım katman ve derecelere ayrılmıştır. Nitekim Mazenderan valiliğine yapılan atama için yazılan bir menşurda “*Biz derece bakımından bazılarına ötekilerin üzerinde yer verdik*”³⁷ mealindeki ayete yer verilerek Selçuklular döneminde de halkın sosyal sınıflara ayrıldığına işaret edilmiştir. Belh valiliğine ve şahneliğine atanan Kamaç için yazılan menşurda da benzer ifadeler yer almaktadır. Burada Kamaç’tan her sınıfı kendi özel yerinde tutmaya dikkat etmesi istenmektedir³⁸. Bu durumu bir kast sistemi gibi algılamak yerine toplum içindeki hiyerarşinin devlet eliyle sağlanmasına yönelik bir çaba olarak değerlendirmek bizce daha uygun olacaktır. Toplum içindeki hiyerarşinin sağlanamadığı durumlarda devlet için daha büyük tehlikelerin ortaya çıkacağı açıktır.

Selçuklular döneminde sosyal statülerden birisi de gulâmlıktır. Bu dönemde gulâmların sayısı bir hayli fazladır. Gulâmlar genellikle sultanlara bağlı bir topluluk iken, bazı durumlarda vezirlerin de çok sayıda gulâma sahip olabildikleri görülmektedir. Bunun en önemli örneği hiç kuşkusuz Nizâmülmülk’tür. Horasan ise bu gulâmların yoğun bir şekilde bulunduğu, hatta yönetici olarak atandıkları en önemli merkezlerden birisi olarak göze çarpmaktadır³⁹.

Horasan’daki sosyal yaşamın ve halk kesiminin farklı bir boyutunu da Yahudiler oluşturmuştur. Özellikle büyük şehirlerde yoğunlaşan Yahudiler, daha ziyade ticaretle meşgul olmuşlardır. Onların sosyal ve ekonomik hayattaki etkisini gösteren önemli bir örnek daha önce de belirtildiği üzere Belh’in kapılarından birinin Yahudiye olarak anılmasıdır. Bu kapı muhtemelen şehrin batı kısmında yer almaktadır. Ayrıca Belh’in batısındaki bölgede Yahudiler’in yaşamakta olduğu başka bir şehir mevcuttur ki; Yahudiye (Meymene) adıyla bilinmektedir. Bu şehir özellikle Yahudi tacirlerin ticarî merkezi konumundadır. Yahudi nüfusun

³⁷ Zuhruf Sûresi/32.

³⁸ **Atebetü'l-ketebe**, s. 13, 78; K. S. Lambton, “*Atebetü'l-Ketebe*’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. N. Kaymaz, **Bellekten**, sayı: 147, s. 371.

³⁹ Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 70; Erdoğan Merçil, “Gulâm”, **DİA**, C. XIV, s. 182.

fazlalığı nedeniyle önceleri Yahudiyye olarak anılan şehrin adı daha sonraları Meymene olarak değiştirilmiştir. Bugün de aynı isimle anılmaktadır⁴⁰.

Horasan'ın sosyal çeşitliliğinin bir kesimi de muhtemelen Hıristiyanlardır. Gazneliler'in son dönemlerinde Nîşâbûr'da bir Hıristiyan topluluğu bulunmaktaydı⁴¹. Bu topluluğun Selçuklular dönemine de intikal ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak şehirdeki etkinlikleri hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır.

b. Sosyal Kurumlar

İslâm'ın ilk zamanlarından itibaren mescitler sosyal yapının en önemli kurumları olarak göze çarpmaktadır. İlk bakışta insanların ibadet etmek amacıyla bir araya geldikleri düşünülen mescitlerin çok daha farklı fonksiyonlarının var olduğu açıktır. Nitekim mescitler her dönemde eğitim-öğretim, aynı zamanda devlet yönetimi için önemli bir propaganda merkezi görevini üstlenmişlerdir. Devlet kurumları ve görevlileriyle halkı bir araya getiren ilk merkez olmaları münasebetiyle sosyal hayatta önemli kavşak vazifesi görmüşlerdir⁴². Özellikle Cuma ve Bayram namazlarında okunan hutbe⁴³, bazı zamanlarda devletin halka iletmek istediği konuları içeren resmi bir bildiri mahiyetinde olabilmektedir. Aynı zamanda hükümdarlık alametlerinin en önemlilerinden birisi olan hutbe, okunduğu yerde kimin hâkim olduğunu göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Mescitlerin siyasî ve sosyal boyutunu gösteren en önemli örneklerden birisi Tuğrul Bey adına Nîşâbûr'da hutbe okunması sırasında yaşanan olaydır. Hacıp Subaşı komutasındaki Gazneli ordusunu Serahs'ta mağlup eden Selçuklular'dan İbrahim Yınal, Nîşâbûr önlerine gelerek şehrin kendisine teslim edilmesini istemişti. Nîşâbûr halkı Kadı Sa'îd'in riyasetinde yaptığı görüşmeler

⁴⁰ *Nüzhëtü'l-Kulûb*, s. 191; Strange, aynı eser, s. 424; Malihe Sattarzade, *Persian Institutions Under the Saljuqs: As Reflected in the "Mirror for Princes" Literature*, Doktora Tezi, Columbia University 1971, s. 163; Uslu, *Horasan*, s. 45.

⁴¹ İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd*, s. 113.

⁴² Geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, C. VII, s. 46 vd.

⁴³ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Bakır, "Hutbe", *DİA*, C. XVIII, s. 425 vd.

sonrasında şehrin Selçuklular'a teslimine karar verdi. Bu gelişme üzerine İbrahim Yınal, yanındaki 200-300 atlıyla şehri teslim almak üzere gelmiş ve bir sonraki Cuma günü Tuğrul Bey adına hutbe okunmasını sağlamıştı. Hutbe Tuğrul Bey adına okununca halk buna büyük tepki göstermiş ve zorlukla yatıştırılabilmişti⁴⁴. Beyhaki⁴⁵, İbrahim Yınal'ın şehre girdiği sırada yaşlıların gizlice ağladıklarını belirtmekte, Sultan Mahmûd ile Mes'ûd'tan başkasını görmeyen halk için bu durumu normal karşılamaktadır. O, ayrıca hutbenin Tuğrul Bey adına okunmasının halk arasında bir fitne çıkaracağından korkulduğunu da nakletmektedir. Mescitlerden toplu olarak çıkıp bu şekilde hareket edebilen bir kalabalığın yapabileceği şeyleri düşünmek, mescitlerin sosyal anlamda taşıdığı gücü göstermesine iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Büyük Selçuklular zamanında da ülkenin her tarafında büyüklü küçüklü pek çok mescit inşa edilmiştir. Özellikle Sultan Melikşah zamanında başkent Isfahan bu alanda önemli bir aşama kaydederken, Horasan bölgesinde de çok sayıda mescit yapılmıştır. Mescitlerin en büyükleri Cuma Mescidi olarak kaydedilir. Mekân olarak daha büyük olan bu mescitler özellikle Cuma ve Bayram namazlarının kılınması amacıyla inşa edilmiştir. Horasan'ın en önemli merkezi konumunda bulunan Nîşâbûr, mescit sayısının fazlalığıyla göze çarpmaktadır. Nîşâbûr'un en ünlü mescidi Mutarriz Mescidi'dir. Bunun yanında Şi'îler'e ait bulunan başka bir mescitten de bahsedilmektedir. Mescid-i Mutarriz gibi Moğollar tarafından tahrip edilen bir diğer mescit de Ebû Musellem Mescidi olarak kaydedilmektedir⁴⁶.

Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da ibadete açık bulunan mescitlerden birisi 'Akîl Mescidi olarak nakledilmektedir. Ulemânın itibar ettiği yerlerden birisi olup büyük bir mescittir. Dolayısıyla sosyal hayat açısından büyük önem arz eder. Mescid-i Habbâz (خباز), aynı zamanda medrese olarak sosyal ve kültürel hayatın

⁴⁴ Beyhakî, s. 728; Reşîdüddîn, s. 15; Turan, **Selçuklular**, s. 99; Köymen, **Kuruluş**, s. 260 vd.; Richard W. Bulliet, **The Patricians of Nishapur**, Cambridge 1972, s. 66; a. mlf., "The Political-Religious History of Nishapur in the Eleventh Century", **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973, s. 79; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 24.

⁴⁵ **Tarih-i Beyhakî**, aynı yer.

⁴⁶ **Kitâbü's-siyâk**, s. 380-381; Râvendî, C. I, s. 176; **Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ**, C. VI, s. 168; **Temeddün-i İrânî (la civilisation Iranienne)**, Farsça çev. İsa Behnam, Tahran 1337, s. 275; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 118, 244.

içinde yer almaktadır. Şâdiyâh'taki Yemek Pazarı'nda bulunan ve en çok bilinen mescitlerden bir olan Bâb-ı Ma'kil (معقل), Büveyhîler zamanında inşa edilmiş, 5000 ciltlik esere sahip kütüphanesi bulunan bir merkezdir. Mescid-i Dîz (ديز), Oğuzlar tarafından tahrip edilen diğer bir camidir. Selçuklu dönemi âlimlerinden birisinin oğlu tarafından yaptırılan ve Melikâbâd mahallesinde yer alan mescit, 'Akîk adıyla anılmakta ve pek çok âlimin ders verdiği bir mekan olarak kaydedilmektedir. Bu dönemde halkın buluşma merkezlerinden ikisi Mescid-i Ebû Abdullah Müttavvi'î (مطوعى) ve Mescid-i Ahmed b. Ebu'l-Kâsım adıyla bilinen büyük mescittir. Ayrıca Zemcâr (زمجار) Mahallesinde yer alan Zemcâr Mescidi, Ebû İshak adındaki Nîşâbûr hâkimlerinden biri tarafından inşa ettirilen Hâkim Mescidi de önemli mekânlar arasında yer almaktadır. Ebû Muhammed el-Cüveynî Mescidi de Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da büyük mescitlerden birisi olarak kaydedilmektedir⁴⁷.

Hiç şüphesiz büyük şehirlerde var olan bu sistem nispeten küçük şehirlerde de mevcuttur. Örneğin Belh'te de halkın büyük buluşma yerlerinden birisi olan Râ'ûm (راعوم) ve Mescid-i Ser-i Seng (سر سنگ), isimleriyle birlikte kaydedilmekte olup, sosyal ve kültürel hayat için büyük önem taşımaktadırlar⁴⁸. Ayrıca Beyhak'a bağlı Nâmîn (نامين) köyünde Mescid-i Âdîne (آدينه), Kesken (كسكن) ve Sedîr (سدير) köyünde de var olduğu kaydedilen mescitler için de aynı şeyleri söylemek mümkündür⁴⁹.

Bununla birlikte Ortaçağ İslam şehirlerinde bir Cuma mescidinin bulunması esastır. Mescitler, Sultan Melikşah döneminden itibaren dört eyvanlı ve geniş bir alana yayılı şekilde inşa edilmeye başlanmıştır. Adını vermediğimiz diğer Horasan şehirlerinde de birer adet Cuma mescidinin bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her şeyden önce pek çok kaynak tarafından Sultan Sencer sayesinde döneminin en gelişmiş şehirlerinden birisi olarak kaydedilen Merv'de çok sayıda ve büyük mescitlerin inşa edildiğini söylemek yerinde olacaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi o dönemde Merv şehrinin nüfusu 700.000-

⁴⁷ Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 245-246.

⁴⁸ *Atebetü'l-ketebe*, s. 35; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 248.

⁴⁹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 236.

1.300.000 arasında kaydedilmektedir⁵⁰. Bu sebeple büyük çoğunluğu Müslüman olan şehir nüfusunun ibadet edebilecekleri büyük mescitlerinin var olması normaldir. Aynı zamanda farklı mezheplere mensup insanların da kendi Cuma mescidinde ibadet ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Horasan'ın zengin ilim ve düşünce hayatının temelini oluşturan kurumlardan birisi de hânkâhlardır⁵¹. Nitekim Turtûşî⁵², hânkâhları insanlar arasında sulh ve sükûnu sağlayan dervişlerin kaldığı yer olarak kaydeder. Dervişlerin sohbet ve zikir amaçlı toplandıkları, bazen kaldıkları, bazen de inzivaya çekildikleri yer olan hânkâhlar, ayrıca tasavvuf düşüncesinin insanlara aktarıldığı ve sûfîlerin eğitildiği mekânlardır. Horasan ayrıca hânkâhların ortaya çıktığı ilk mekânlardan birisi olarak göze çarpmış, aynı zamanda sahip olduğu hânkâh sayısı ile tasavvuf düşüncesinin yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Öyle ki, bu bölgede XI. yüzyılda hânkâh sayısı iki yüzü bulmuştu. Bahsettiğimiz hânkâhların en ünlüleri Nîşâbûr'da bulunmaktaydı. Bu dönemde sûfîler sadece Nîşâbûr'da değil, Horasan'ın her bölgesinde büyük saygı görmekteydiler. Bununla birlikte hânkâhlar ibadet mekânı yanında, siyasî bir özellik de taşımıştır. Çünkü hânkâhlar, zengin-fakir, genç-yaşlı ve meslek gruplarındaki farklılıklara rağmen herkesin belli bir düşünce etrafında toplanabildikleri mekânlardı. Her ne kadar dînî boyutuyla ön plana çıkmış olsalar dahi, hânkâhlarda bazı durumlarda siyasetin ön plana çıkmış olduğu görülmektedir. Aslında Horasan'da pek çok kez meydana gelen dînî gruplar arasındaki mücadelelerin biraz da şehrin siyasî hâkimiyetini ele geçirme düşüncesi taşıdığı açıktır⁵³.

Aslında hânkâhlar ile medreselerin arasında belli zamanlarda sıkı bir münasebet bulunduğu söylenebilir. Nitekim sûfîlerin bazı zamanlarda medreselerde dînî eğitim aldıkları, daha sonra hânkâha geldikleri görülmektedir.

⁵⁰ Turan, **Selçuklular**, s. 344; **Temeddün-i İrânî**, s. 276.

⁵¹ Süleyman Uludağ, "Hânkâh", **DİA**, C. XVI, s. 42.

⁵² Muhammed Ebû Bekr et-Turtûşî, **Sirâcu'l-mülûk**, çev. Said Aykut, İstanbul 1995, s. 345.

⁵³ Hüseyin Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış İmâm Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri**, çev. Hikmet Soylu, İstanbul 2001, s. 50; Muhsin Kiyânî, **Tarih-i hânkâh der İrân**, Tahran 1990, s. 153; Hüseyin Sultânzâde, **Tarih-i Medâris-i İrân**, Tahran 1364 hş., s. 124; Kafesoğlu, **Selçuklular**, **İA**, s. 401.

Bu sebeple sūfîlerin medrese şartlarına da aşına olduğunu söylemek yerinde olacaktır⁵⁴.

Hânkâhların en zengin olduğu merkez her konuda ön planda olmayı başaran Nîşâbûr şehridir. Hânkâhlar genel olarak bir avlu etrafında birkaç odanın yer alması şeklinde inşa edilmiş, bu odalar da hânkâhın işleyişine uygun olarak değişik faaliyetler için kullanılmıştır. Selçuklular döneminin en önemli âlimlerinden birisi olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin Nîşâbûr şehrinde bir hânkâhı bulunmaktaydı⁵⁵. Bu hânkâhın aynı zamanda bir nevi medrese olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi hânkâhlar ile medreseler arasındaki bağı kanıtlayan en önemli örneklerden birisi Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin hânkâhıdır. Bu dönemde Horasan'da üç yüz sūfî şeyhinin varlığından bahsedilmektedir. Şeyhin varlığı aynı zamanda hânkâhın varlığı manasına geldiğine göre, Horasan'ı hânkâh açısından çok zengin bir bölge olarak kabul etmek güç olmayacaktır. Selçuklular döneminde Nîşâbûr şehrinde iki hânkâhın varlığı kesin olarak bilinmektedir. Bunlar Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin hânkâhı ile Abdullah Bâkû (باکو) el-Müstevfî'nin hânkâhıdır. Bunun yanında şehirde Selçuklular'dan önce de kurulmuş bulunan pek çok hânkâhın var olduğu kaydedilmektedir⁵⁶.

Selçuklular döneminde Nîşâbûr şehri haricinde Serahs, Beyhak, Tûs ve Herat'ta da hânkâhların varlığından bahsedilmektedir. İmâm Gazzâlî'nin Tûs şehrindeki evinin yakınlarında da bir hânkâh mevcuttur. Serahs'ta Muhammed b. Mansûr es-Serahsî'nin de bir hânkâh yaptırdığı, hatta bu hânkâha kütüphane ile eczaneyi eklediği de kaydedilmektedir. Ayrıca İsferyâyîn ve Faryâb'da da hânkâhların bulunduğu bilinmektedir⁵⁷.

Ribâtlar ise ilk zamanlarda daha ziyade ekonomik ve askerî kaygılar göz önünde bulundurularak inşa edilmiştir. Geniş anlamdaki kervansarayların atası olarak kabul edilebilirler. Büyük Selçuklular'ın bu kurumun inşasına bakış açısını

⁵⁴ Lambton, *The Internal Structure*, s. 217; Kiyânî, *Tarih-i hânkâh*, s. 103.

⁵⁵ Kiyânî, *Tarih-i hânkâh*, s. 125 ve 185.

⁵⁶ Kiyânî, *Tarih-i hânkâh*, s. 184, 186-187.

⁵⁷ *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 200; Kiyânî, *Tarih-i hânkâh*, s. 193-194; Merçil, *Kütüphaneler*, s. 396

Nizâmülmülk⁵⁸, eserinde sultandan “büyük yol ağızlarına ribâtlar yapmasını” isteyerek özetlemektedir. Selçuklular’ın inşa ettikleri ribâtlar, Horasan’daki ana ticaret yolları üzerinde yer alır. Ancak ribât ve işlerliği tasavvuf akımlarının gelişmesi sonrasında bir şeyhin ve ona bağlı bulunan müritlerinin toplanma mekânı olarak algılanmaya başlanmıştır. İlk zamanlardaki hallerinden daha küçük bir şekilde inşa edilen bu yapılar zamanla tüm Horasan’a yayılmıştır⁵⁹.

4. Horasan Üzerinde Uygulanan Sosyal Politikalar

a. Selçuklular’ın Dînî ve Sosyal Politikaları, Devlet Memurlarının Halk Üzerindeki Etkisi

Selçuklu sultanlarının Horasan halkı üzerinde uyguladığı sosyal politikaların en önemlileri mezhep içerikli politikalarlardır. Ancak bu politikaları sadece fikrî sahada olmuş gibi değerlendirmek pek doğru değildir. Her ne kadar devlet kurmuş olsalar bile Selçuklular’ın ilk zamanlarda göçebe kültüre yakın bir yaşayış içinde bulduklarını söylemek gerekir. Özellikle Selçuklular’ın Horasan’a inmeleri sonucunda Gazneliler ile başlayan mücadelelerde sergilenen bazı tutumlar buna örnek olarak gösterilebilir. Beyhakî’nin naklettiği bir takım olaylar Selçuklular’ın henüz bazı şeylerin farkında olamadıklarına kanıt gibidir. Bu duruma verilebilecek en iyi örnek İbrahim Yınal’ın Nîşâbûr’u teslim almak üzere şehre gitmesi sırasında yaşanan gelişmelerdir. Yapılan müzakerelerden sonra şehre girmesine izin verilen İbrahim Yınal ve bu sırada yaşananlar hakkında Beyhakî⁶⁰, ilginç yorumlar getirmektedir. Ona göre her şeyden önce İbrahim Yınal’ın kıyafetleri ve yanında getirdiği askerî birlik bir hayli basit kalmaktadır. Bu sırada halkın büyük kısmı bu alayı görmek üzere koşmuş, İbrahim Yınal da kendisini karşılamaya gelen herkesi samimiyetle selamlamıştı. Ancak ihtiyarlar bir taraftan ağlamakta, bir taraftan da alayın ve İbrahim Yınal’ın sadeliğine

⁵⁸ *Siyâsetnâme*, s. 29.

⁵⁹ *Siyâsetnâme*, s. 29; Cezar, *Şehir ve Mimarlık*, s. 171. Ribâtlar hakkında bkz. Ekonomik Hayat Bölümü.

⁶⁰ *Tarih-i Beyhakî*, s. 730-731.

gülmektedir. Çünkü bu ihtiyarlar Sultan Mahmûd ve oğlu Mes'ûd'un şehre büyük tantana ile girişlerine şahit olmuşlardı. Bu karşılaştırmada resmedilen tabloda halktan uzak durmayan, üstelik bunun için çabalamayan bir yönetimin ilk hali kalın çizgilerle belirtilmektedir. Bu durumun daha uç noktası Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a girmesi sırasında yaşanmıştır. Tuğrul Bey de gayet sade bir kıyafet içerisinde tasvir edilmektedir⁶¹. Şehre girdiğinin ertesi günü Kadı Sa'îd Tuğrul Bey'i ziyarete gelmiş ve bu sıradaki düzensizlikte önüne gelen herkes Beyhakî'nin ifadesiyle ölçsüz bir şekilde Tuğrul Bey'le sohbet etmek istemiştir⁶². Tuğrul Bey'in halkın her kesimiyle yakın bir diyalog içine girmeyi düşündüğü ve bu durumu engellemediği anlaşılıyor. Barthold'un ifadesiyle⁶³: "...Göçebe bir kavmin reisi birdenbire Mahmûd ve Mes'ûd tipinde bir hükümdara dönüşmezdi.". Bu dönüşümün zaman alacağı açıktır. Ancak, bir hükümdarın sosyal politikalarının başarısını ne kadar adil olduğu ile ölçmek yerinde bir tutum olacaktır. "Mülkün temeli adalet" olduğuna göre Selçuklu sultanlarının bu konuda belli bir seviyeyi aştıklarını söylemek gayet yerinde bir tespittir. Bunun en önemli kanıtlarından birisi Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a ilk girdiğinde Mezâlim Dîvânı kurması olarak gösterilebilir⁶⁴. Nizâmülmülk bu konuda⁶⁵: "Padişahın haftanın iki gününde adalet dîvânı kurup, zalimlerden mazlumların haklarını almaktan, suçlulara ceza vermekten başka çaresi yoktur." diyerek Mezâlim Dîvânının önemine işaret etmektedir. O, ayrıca saraydan fermanlı veya fermansız olarak pek çok görevlinin alışveriş yapmak üzere gönderildiğini, bunlar arasında sarayın ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla zulüm yapılmasının mutlaka engellemesini hükümdara öğütlemektedir⁶⁶. Sultanın belli zaman aralıklarıyla toplanan Dîvân-ı Mezâlim'e bizzat kendisinin katıldığı veya bu görevi vezirine devrettiği bilinmektedir⁶⁷.

⁶¹ Tuğrul Bey, mulham kumaşından bir elbise, başında tevvez kumaşından bir sarık ve keçe ayakkabılar giymişti, bkz. Beyhakî, s. 732. Ayrıca bkz. Barthold, **Türkistan**, s. 326.

⁶² Beyhakî, s. 732.

⁶³ **Türkistan**, s. 326-327.

⁶⁴ Hüseyinî, s. 7; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 350; Bundârî, s. 4; Zahîreddîn Nîşâbûrî, s. 15; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 20; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 134.

⁶⁵ **Siyasetnâme**, s. 35.

⁶⁶ **Siyasetnâme**, s. 109.

⁶⁷ Kurpalidis, aynı eser, s. 129; Merçil, **Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 12 vd.

Devlet idaresi tarafından bir bölgeye atanan vali veya şahne, yargıçlık vasıflarını da haiz olmaktadır. Ancak valiler sahip buldukları bu vasfı daha ziyade bir kadıya tevdi etmekte idiler. Halkın kontrolünü sağlamaya yönelik olan işlevi ise reis denilen bir memur yürütmektedir. Bazı durumlarda reise kadının sahip bulunduğu yetkiler de verilebilmektedir. Lambton⁶⁸, reis terimini şu şekilde açıklamaktadır: “Hem yerel olarak atanan, nispeten önemsiz bir yerel görevliyi, hem de bir kentte ya da ile geniş yetkiler verilerek sultan tarafından atanmış, askerî ve dinsel hiyerarşiye karşın ‘sivil’ hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi belirtmek için kullanılır.”. *Atebetü'l-ketebe*'de reis tayiniyle ilgili olarak bulunan menşurlarda onlardan devlet adına yapılması istenilen şeyler de sıralanmaktadır. Mâzenderân, Cürcân ve Horasan şehirlerinden olan Dihistân ile Esterâbâd'ın reisi olarak atanan bir kişiye “her şeyde Allah'ın rızasını gözetmesi, halka iyi davranması, haksız ve ağır hükümler vermemesi” emredilmektedir. Ayrıca ondan “sizin her biriniz bir çobandır, her biriniz kendi sürüsü hakkında hesap verecektir.” mealindeki hadise atıfta bulunularak adalet üzere hükmetmesi istenmektedir⁶⁹.

Serahs reisliğine atanan Necmeddîn'den de benzer şeyler istenmekte ve ona: “bütün halkın yükünün hafiflemesini sağlayan, sükûn ve rahata kavuşmasına yardım eden her işi yapması, güçlünün güçsüze yük yüklemesini ve zenginin yoksula egemen olmasını önlemek için çaba sarfetmeyi zorunlu şeyler arasında sayması, ileri gelen asker kişiler, bölgeden geçen yolcular, erat ya da ellerinde dîvân havaleleri taşıyanlarca halktan vergi veya yem isteklerinde bulunulmasına izin vermemesi, böylece yeni vergiler yüklenmesine ve mülklerine el uzatılmasına karşı halkın korunması yolunu gözetmesi” istenmektedir⁷⁰. Kısaca reislik düzenin korunması amacıyla çok geniş yetkilerle donatılmış bir makam durumundadır.

Buna rağmen reis vilayet yöneticisi olan validen sonra gelen bir memurdur. Ancak protokol olarak validen aşağı olmasına karşın valiye değil, doğrudan sultana karşı sorumludur. Genel olarak babadan oğula geçen reislik, sultanın

⁶⁸ Lambton, Sancar İmparatorluğunun Yönetimi, s. 387, 391.

⁶⁹ *Atebetü'l-ketebe*, s. 23; Lambton, Sancar İmparatorluğunun Yönetimi, s. 386; Kurpalidis, aynı eser, s. 118-119.

⁷⁰ *Atebetü'l-ketebe*, s. 41; Lambton, Sancar İmparatorluğunun Yönetimi, s. 387; Kurpalidis, aynı eser, s. 117.

iradesini halka bildiren kişi konumunda olup, bu sebeple reisler şehrin en tanınmış ailelerinden seçilmektedir. Kurulan bu organizasyonda reise bağlı memurlar da bulunmakta ve bu teşkilat şehirdeki sosyal ilişkileri kadıyla birlikte organize etmektedir. Reis, her türlü esnaf grubundan ve köylüden alınan vergiyi takip eder, pazardaki fiyatları belirler ve alışverişleri kontrol ederdi. Pazarlar, halkın sosyal ve ekonomik yaşantısına katkı yapmakla birlikte, şehir halkının büyük oranda toplandıkları mekânlar oldukları için aynı zamanda siyasî bir özellik de taşıyabilmekteydi. Nitekim devlet tarafından yayımlanan fermanların ilan edildiği yerlerden birisi de pazarlardır. Pazarların siyasî ve ekonomik önemi devlet için bir hayli fazla olduğundan, reisin buraları kontrol etme görevi de ayrıca önem kazanmaktadır⁷¹.

Sosyal hayatın belki de en önemli faaliyetini adaletin yerine getirilmesindeki rolüyle *kadılar* üstlenmekteydi. Kadılık makamına genellikle ulemâdan birinin atanması adetti. Genellikle ölen babanın yerine oğlu aynı göreve tayin edilirdi. Yine *Atebetü'l-ketebe*'de yer alan İmadüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd'in Nîşâbûr kadılığına atanması ile ilgili bir menşurda atanmakta olan *kadının* ailesi övülmekte, bu görevi başarıyla yapan aile fertlerinin ölümüyle de bu göreve kendisinin getirilmesinin uygun bulunduğu belirtilmektedir. *Atebetü'l-ketebe*'de yer alan çoğu kadı atamalarında bu görevin daha ziyade babadan oğula geçtiği görülmektedir⁷².

Kadılar aynı zamanda devlet yönetimi ile halk arasındaki iletişimi sağlamak durumundadır. Bu sebeple ataması yapılan kadılara yapması gereken şeyler de öğütlenmektedir. Nîşâbûr kadılığına atanan İmadüddîn'den davalara bakarken kararlı ve derin düşünmesi istenmektedir. Ayrıca kadı her iki tarafın şikâyetlerini İslâm hukukuna göre sonuçlandırmalı, bunun yanında kararları Kur'ân'a ve sünnete uygun olmalıdır. Karar verirken kendisinden önceki kadıları örnek almalı ve hatta diğer imâm ve âlimlerle istişare etmelidir⁷³. Tüm kadı

⁷¹ Carla L. Klausner, **The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194**, Cambridge 1973, s. 21; Cezar, **Şehir ve Mimarlık**, s. 91; Kurpalidis, aynı eser, s. 118-119; B. Zahoder, "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, **Bellekten**, sayı: 76, Ankara 1961, s. 510.

⁷² **Atebetü'l-ketebe**, s. 9, 32, 45; Kurpalidis, aynı eser, s. 129-130.

⁷³ **Atebetü'l-ketebe**, s. 11-12; Kurpalidis, aynı eser, s. 131.

atamalarında bu tarz öğütlere yer verildiği görülmektedir⁷⁴. Bu öğütlere uyarak karar alabilen bir kadı sosyal düzenin sağlanmasında önemli bir rol üstlenecektir. Adaletin devlet eliyle düzgün bir şekilde yerine getirildiğini gören halk, devletine daha fazla güvenecek ve bunun neticesinde halk ile devlet arasındaki ilişkiler daha da sağlam bir temele oturacaktır.

Selçuklu sosyal yapısındaki önemine dikkat etmeye çalıştığımız kadımlarla ilgili olarak merkezi otoritenin olumsuz tavırları da söz konusu olabilmektedir. Nitekim İmâm Gazzâlî⁷⁵, Vezir Mücîrüddîn (Mücîrül-mülk)'e⁷⁶ gönderdiği bir mektupta Tûs'un mahallî mahkemelerinden birinde görev yapan bir *kadının* saraydaki düşmanlarının tertip ettiği bir entrikayla görevden alınması eleştirilmekte ve göreve iadesi istenmektedir. Ayrıca bu mektup *kadının* sosyal hayattaki önemini gösteren bir delil özelliği taşımaktadır. Söz konusu kadı, bir Sünnî olarak sapık fikirlere karşı sert, âlimlere karşı hoşgörülü bir hâmî, faziletli insanların ve ilim tahsil edenlerin dostu, halk arasında huzur ve adaleti sağlamaya, din ve eğitim sahasında gayretli birisi olarak kaydedilmektedir.

Bir bölgeye atanan *kadının* oradaki halkın desteğini alması önemli bir durumdur. Nitekim Nîşâbûr kadılığına atanan İmâm Burhanüddîn'in atanması ile ilgili bulunan bir belge halkın memnuniyetinin sultan tarafından ne kadar önemsendiğini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Belgede Burhaneddîn'den memnun olan halkın saraya şükran mektupları gönderdiği, onun sayesinde gelen bu mektuplar dolayısıyla halkın huzurunun yerinde olduğunun anlaşıldığı belirtilmektedir⁷⁷.

Hatip tayinleri de sosyal hayat içerisinde önemli bir yer işgal etmekteydi. Nitekim devlet tarafından görevlendirilen hatipler, toplum açısından çok önemli bir görevi ifa etmekteydi. Hatiplere, şehrin en büyük camisinde vaazlar vererek insanları dînî meselelerde aydınlatma görevi verilmişti. *Atebetü'l-ketebe*'de yer alan

⁷⁴ Bkz. *Atebetü'l-ketebe*, s. 9, 32, 45, 50, 58, 64.

⁷⁵ *İmâm Gazzâlî'nin Mektupları*, s. 73.

⁷⁶ *Mekâtib-i Fârsi-yi Gazzâlî*, s. 49, 53, 57, 60/Trk. trc. 68, 75, 83, 88. Sencer'in Mücîrüddîn lakaplı veziri olan Ali b. Hüseyin el-Erdistânî'nin bilinen diğer lakapları da Mücîrüddevle'dir, bkz. Abbâs İkbâl, *Vezâret der 'ahd-i selâtin-i bozorg-ı Selcûkî*, Tahran 1337 hş., s. 195 vd.; Özeydın, Unvan ve Lakaplar, s. 433.

⁷⁷ *Atebetü'l-ketebe*, s. 57; Kurpalidis, aynı eser, s. 130-131.

bir atama menşurunda, hatibin görevi mescidin kürsüsünden vaaz etmek olarak belirtiliyordu. Bazı durumlarda kadı da hatibin görevini üstlenebilmekteydi. Hatiplerin sosyal görevi yanında siyasî bir görevinin de var olduğu görülmektedir. Nitekim Esterâbâd'a atanan bir hatiple ilgili mevcut bulunan menşurda hatipten vaazlarında halkın sultana ve idarecilere itaat etmelerini vurgulaması da istenmekteydi⁷⁸.

Ortaçağ İslâm devletlerinde din ve siyasî otorite bir paranın iki yüzü gibiydi. Bu sebeple sosyal politikaların diğer bir ayağını da fikrî, başka deyişle dînî konular oluşturmaktadır. Selçuklular Devleti'ni kuran Türkler, genellikle Hanefî Mezhebi'ni benimsemişler ve onun ateşli bir savunucusu olmuşlardır. Bunun ilk örneğini Sultan Tuğrul Bey ortaya koymuş ve Şâfi'î olan Nişâbûr İmâmı Ebû Osman es-Sâbûnî'yi görevden alarak yerine Hanefî bir imâm tayin etmiştir. Bundan önceki dönemde genel olarak hatipler Şâfi'î, kadılar ise Hanefîler'den tayin edilmekteydi. Ebu'l-Hasan Ali es-Sandalî, Nişâbûr'daki birkaç Hanefî hatipten biriydi ve Tuğrul Bey zamanında hatibü'l-hutabâ unvanını almıştı. Tuğrul Bey, bunun yanında Şâfi'îler'in elinde bulunan Reisü'r-rüesâlık makamına da Hanefî olan Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sa'îd'i tayin etmişti⁷⁹.

Tuğrul Bey'den sonra tahta çıkan Sultan Alp Arslan ile ilgili olarak verilen bir örneği ise Nizâmülmülk⁸⁰, şu şekilde nakleder: "Bütün dünyada iyiyi ve doğru yolu gösteren iki mezhep vardır. Biri Hanefî diğeri Şâfi'î mezhebi. Bunların dışında kalanlar bid'at ve şüphelidirler. Allah nurunu devamlı kılsın Sultan-ı Şehit kendi mezhebi üzerinde o kadar sağlam ve doğru idi ki 'Eğer vezirim Şâfi'î mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli siyasetçi ve daha heybetli olurdu' dediğini defalarca duydum. Kendi mezhebinde pek ciddi olması sebebiyle Şâfi'î mezhebinde olmayı bir kusur saydığından devamlı endişe edip, korkuyordum.". Ancak sultanların şahsi tercihlerini devlet yönetimine yoğun bir şekilde

⁷⁸ *Atebetü'l-ketebe*, s. 50-52; Sencer, Münşeat, s. 589; Kurpalidis, aynı eser, s. 139.

⁷⁹ İbn Asâkir, s. 180; Wilferd Madelung, "The Spread of Maturidism and the Turks", *Actas da IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos Lisboa 1968*, çev. Arslan Gündüz, y.y, t.y., s. 12, 63-64; Ferhat Koca, "Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, Konya 2001, C. II, s. 32.

⁸⁰ *Siyâsetnâme*, s. 139.

yansıttıklarını söylemek pek doğru olmaz. Nitekim en üst devlet kademesinde yer alan bazı yöneticilerin farklı mezheplerde olduğu görülebilmektedir. Bunun en önemli iki örneği vezir Amîdülmülk ve halefi Nizâmülmülk olarak göze çarpmaktadır. İbnü'l-Esîr'in⁸¹ ifadesiyle beş vakit namazını terk etmeyip, Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutan Sultan Tuğrul Bey, Mu'tezile olan Amîdülmülk el-Kündürî'yi kendisine vezir tayin edebilmiştir. Yine yukarıda da belirttiğimiz gibi Sultan Alp Arslan vezirinden farklı olarak çevresinde Hanefî mezhebine mensup âlimleri bulundurmakta ve hatta bunlardan birisi olan Ebû Nasr Muhammed b. Abdümelik el-Buhârî'nin ardında namaz kılmaktadır⁸². Buna rağmen mutaassıp derecede Şâfi'î olan Nizâmülmülk'ü kendisine vezir tayin etmekten çekinmemiştir. Selçuklu sultanlarının Hanefî mezhebine yakınlığını gösteren en açık örneklerden birini de Sadreddîn el-Hüseynî⁸³ nakletmektedir. Sultan Sencer, Nîşâbûr'da Şâfi'îler ve Hanefîler arasında meydana gelen, bunun sonucunda yetmiş Hanefî'nin öldüğü çatışmalar sırasında ordugâhı yakında olmasına rağmen şehre müdahale etmeyi uygun bulmamıştı. O, hacibini Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî'ye göndererek bu çatışmadan dolayı onu suçlayarak şehri terk etmesini istemiş, ancak daha sonra bu davranışından dolayı pişmanlık duymuştu. Sultanların bu tercihlerinin Selçuklular döneminde halkın sosyal hayatı üzerindeki tesirleri bir hayli fazla olmuştu. Sultan Tuğrul Bey'in izniyle Eş'arîler⁸⁴ aleyhinde faaliyete geçen Amîdülmülk, Sultan Alp Arslan'ın isteğiyle hareket eden Nizâmülmülk, uyguladıkları dînî politikalarla tamamen zıt bir görüntü çizmişler ve bu da halkın her alanda önemli derecede etkilenmesine neden olmuştu.

Selçuklu sultanlarının devlet kademelerinde yaptıkları atamalarda etnik ve dînî özellikleri göz önünde bulundurdıklarına dair başka bir örnek daha

⁸¹ *el-Kâmil*, C. X, s 43

⁸² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 22; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, s. 63; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul 2007, s. 171.

⁸³ *Ahbâr*, s. 88.

⁸⁴ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-936) tarafından kurulan, Ehl-i sünnet çizgisinde, nakille aklı birleştiren, mutedil, tasavvufa olumlu bakan, muhaliflerince Müşebbihe, Mücbire ve Mürchie gibi isimlerle anılmış olan kelâm ekolü, bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA*, C. XI, s. 447 vd.

mevcuttur. Nitekim bu durumla ilgili olarak yine *Siyâsetnâme*'nin⁸⁵ vermiş olduğu başka bir bilgi şu şekildedir: “Sultan Mahmûd, oğlu Mes‘ûd, Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan devirlerinde hiçbir Ateşperest, Hıristiyan, Râfızî ortaya çıkıp, Bir Türkten ileri bir mevki elde etmeye cesaret edemezdi. Zengin Türkler’in kâhyaları, hizmetkârları Horasanlı Hanefî veya Şâfi‘î mezhebinden olan temiz adamlardı. İster köle ister kâtip olsun Iraklı, bozuk inançlıları kendilerine yakıştırmazlardı.”. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Selçuklu sultanlarının devlet kademesinde barındırdığı görevlilerin belli bir özellikte olmasını istemektedirler. Bu konuda Sultan Alp Arslan’ın emîrllerinden birisi olan Erdem’in Hurdabe adında bir Bâtınî’yi kendisine debir (kâtip) olarak atadığını duyduğunda çok şiddetli bir tepki vermiş, Erdem ve Hurdabe’yi huzuruna çağırarak azarlamıştır⁸⁶.

Sultan Alp Arslan, kendisinden önceki dönemde Amîdülmülk tarafından Horasan’da yürütülen Eş‘arî karşıtı politikalara Nizâmülmülk vasıtasıyla son vermişti. Hatta bu politikaya son vermekle kalmamış, Eş‘arîler’in Nîşâbûr’da ikinci bir cami yapmalarına da müsaade etmişti. Eş‘arîler’e verilen bu destek daha sonra Sultan Melikşah tarafından da devam ettirilmiş, Nizâmülmülk de çevresindeki Eş‘arîler’e olan desteğini açık bir şekilde belli etmişti. Sultan Melikşah’ın desteklediği diğer bir grup ise her zaman için Hanefîler olmuştu. Sultan Melikşah’ın bir süre Bâtınî inancına meylectiği, daha sonra inancını tekrar düzelttiği kaydedilmekteyse de⁸⁷, uygulamada halk bundan etkilenmemiştir.

Selçuklular’ın Horasan’a gelmelerinden sonra Nîşâbûr’u Tuğrul Bey adına teslim alan kardeşi İbrahim Yınal, aynı zamanda Nîşâbûr’un ilk şahnesiydi. İbn Münevver⁸⁸, onu gayet zalim birisi olarak kaydeder. Öyle ki, Nîşâbûr halkı her

⁸⁵ Bkz. s. 222.

⁸⁶ *Siyâsetnâme*, s. 223 vd.

⁸⁷ İbnü’l-Cevzî, C. XVI, s. 312; Lambton, *Continuity*, s. 238; Sevim, İlginç Yönleriyle Melikşah, s. 536.

⁸⁸ *Esrâru’t-tevhîd*, s. 131. İbrahim Yınal’ın Nîşâbûr hâkimiyetinin kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim o, Dihistân hâkimiyken ülkenin batısında kargaşa çıkaran Türkmenler’in üzerine gönderilmişti. Burada başarılı faaliyetlerde bulunan İbrahim Yınal, aynı zamanda Rey şehrini de ele geçirmişti. Sultan Tuğrul Bey, 434/1043 tarihinde başkenti Nîşâbûr’dan Rey’e taşımış, İbrahim Yınal da yine kendisinin fethettiği Hemedan ve Cibâl’e yönelmiştir. Bu durumda İbrahim Yınal’ın Nîşâbûr şahneliğinin şehrin fethi sırasında çok kısa bir dönem için geçerli olduğunu söylemek doğru olur, bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 32, 58 vd.; Kafesoğlu, Selçuk’un Oğulları, s. 125.

sohbet esnasında Şeyh Ebû Sa'îd el-Meyhenî'den onun aleyhinde beddua etmesini istemişlerdi. Bununla birlikte bu konuda farklı bir bilgi de bulunmaktadır. Nâsır-ı Husrev⁸⁹ ise bu meseleyle ilgili olarak: “Tuğrul Bey, Nîşâbûr'u alınca oraya Nîşâbûrlu, iyi huylu, güzel yazılı, halîm güzel yüzlü bir genci tayin etmişti. Ona Hâce Amîd derlerdi. Fazilet erbabını sever, güzel söz söyler, kerem sahibi bir adamdı. Padişah, üç yıl halktan bir şey istememesini emretmişti. O da hiçbir vergi almamış, o emre uymuştu. Etrafa dağılmış olanlar da vatanlarına yüz tutup gelmişlerdi.” şeklinde bilgi vermektedir. Bu bilgiye göre Selçuklular'ın yeni ele geçirdikleri bu yerde halk ile sosyal barışı sağlamayı amaçladıkları görülmektedir. Tuğrul Bey adına okunan ilk hutbede halkın göstermiş olduğu tepki göz önüne alındığında Selçuklular'ın bu tarz bir sosyal politika takip etmelerinin zorunlu olduğu görülecektir. Şehre hanedandan birinin değil de Nîşâbûrlu, üstelik taşıdığı vasıflarla halkın kolayca benimseyeceği birinin atanması, hiç kuşkusuz halkın yeni yönetime daha çabuk alışmasını sağlamaya yönelik bir düşüncedir. Üstelik bu politika ekonomik unsurlarla da desteklenmiş ve bu sayede sosyal düzen çok daha çabuk bir şekilde tesis edilmiştir. Nâsır-ı Husrev gibi Selçuklu hanedanına düşmanlığını her fırsatta beyan eden bir kişinin bu konuda naklettiği olumlu düşünce, Nîşâbûr'da sağlanan sosyal barışın boyutunu göstermesi açısından ayrıca önem taşımaktadır.

Selçuklu sultanlarının halka olan hoşgörüsünü de göz ardı etmemek gerekir. Sultan Melikşah ile ilgili olarak anlatılan bir hikâyeye hayli ilginçtir. Tek başına Nîşâbûr yakınlarında avlandığı sırada karnı acıkan Sultan Melikşah, tarlasında çalışmakta olan bir köylüden ekmek istemiş, ancak köylü ona ekmek vermemişti. Tüm ısrarlarına rağmen karnını doyuramayan sultan, üstelik köylü tarafından terslenmişti. Ancak köylü daha sonra kendisini denediğini söyleyerek ona ikramlarda bulunmuş, Melikşah'ın maiyyetinin gelmesiyle de onun sultan olduğunu anlamıştı. Sultan köylüyle yaptığı konuşmalardan etkilenerek onu

⁸⁹ **Sefernâme**, s. 46/Trk. trc., s. 144; Ayrıca bk. Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 58. Ahmed b. Mahmûd (aynı yer) onun hakkında: “...Nîşâbûr halkının üzerine âmil tayin etti. O yerin vergilerinin, öşrünün ve haracının üzerine ve o bölgenin bütün işleri üzerine hâkim eyledi. O tarihte Nîşâbûr'da büyük bir kıtlık oldu, insanlar ölmekten korktular. O yoklukta yiyecek yönünden çok faydası olup, kıtlığı duyurmadı ve halk onun arkasında kıtlık azâbını görmedi.” şeklinde bilgi vermektedir.

hizmetine almak istemiş, ancak köylü bunu da kabul etmemişti. Bunun üzerine sultan, o köy ve çevresini o köylüye bağışlamıştı⁹⁰.

Selçuklu sultanlarının ilme ve ilim adamlarına verdiği değer biraz da halka verilmiş değer gibidir. Çünkü büyük âlimler aynı zamanda dînî bir topluluğun reisi konumundadır. Halkın dînî liderlerine olan bağlılığı en üst seviyede olduğu için halkın sosyal barışı için bu liderlere saygı duymak zorunluluğu mevcuttur. Bu durumu gösteren örnek bir olay şu şekilde gelişmiştir. Sultan Melikşah'ın Ramazan'ın bittiğine dair yayımlamış olduğu fetva, İmamü'l-Haremeyn'in muhalefetiyle karşılaşmış, bunun üzerine sultan meseleyi çözümlmek üzere onu sarayına davet etmişti. Yapılan görüşme sonrasında İmâmü'l-Haremeyn'in fetvasına uyulmasına karar verilmişti⁹¹. Sultan Melikşah'ın dönemin siyasî lideri olarak bu görüşmeden kendi fetvası lehine karar aldırması ihtimali bir hayli yüksekken, bu kararın toplumda yaratacağı ikiliği göz önünde bulundurarak geri adım attığı görülmektedir.

Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi ilk zamanlarda kurulmaya çalışılan bu sosyal düzenin belli zamanlarda kesintilere uğradığı görülmektedir. Savaşlar ve özellikle Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra patlak veren taht mücadeleleri, Horasan halkının büyük zorluklarla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştu. İmâm Gazzâlî⁹², Horasan'ın içinde bulunduğu zor şartları Vezir Mücîrüddîn'e yazmış olduğu üçüncü mektubunda dillendirmektedir. O, vezire yazmış olduğu: "...Hiçbir azık, ıstırap içindeki insanları bu sefalet ve zulümden kurtarmak için yapacağınız gayretlerden daha güzel olmayacaktır. Şimdiye kadar sizin salahiyetiniz dâhilinde olan tefessüh (bozulma), kayırma, adaletsizlik, rüşvet, zulüm ve diğer hastalıklar tamamen temizleninceye kadar hiçbir şeyden yılmayın. Halkımız ülkemizin iftihar ve servetinin kaynağıdır. Halkın şu andaki maddî durumunu tahmin edemezsiniz. Memleketin bu bölgesinde doğmakta olan anarşi hakkında hiçbir fikriniz olmayabilir. Fırsatçı memurlar, kendi menfaatleri için halkı sömürüyor, vergilerin ve diğer gelirlerin tamamını hazineye aktarmıyorlar. Bitkin, sefalet ve açlık içinde inleyen tebaanızı düşünün. Korkudan tir tir titriyorlar. Siz

⁹⁰ 'Avfî, *Cevâmi'ü'l-hikâyât*, s. 211-212.

⁹¹ Turan, *Selçuklular*, s. 328.

⁹² İmâm Gazzâlî'nin *Mektupları*, s. 86; Krş. Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 220.

vurdumduymaz bir şekilde lüks bir hayat yaşarken, onlar bir iskelet gibi dolaşıyorlar. Horasan ve Irak batarsa böyle idareciler yüzünden batar.”. şeklindeki mektup bu duruma çok etkili bir örnek teşkil edecektir.

Bu konuda yine İmâm Gazzâlî, diğer bir eserinde de benzer şeyleri nakletmektedir. O, sultana öğütler verdikten sonra: “Anlattığımız bu hikâyelerden maksat şudur: ‘Zaman her geçen günden daha kötüdür. İnsanlar gaflet ve çirkin fiiller içerisinde, hükümdarlar da dünya ve mal sevgisiyle dolmuşlardır. Devleti idare edenlerin, kötü fiillerde bulunan insanlara karşı gaflet ve ihmalkârlık içerisinde bulunması felaket getirir.’ demektedir.”⁹³.

b. Vezirlerin Sosyal Politikaları

(1). Amîdülmülk el-Kündürî'nin Politikaları

Büyük Selçuklular'ın sosyal politikalarından en belirginini Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin⁹⁴ Şâfi'î mezhebine mensup ilim adamları ve halka karşı uyguladığı baskı politikası olarak göze çarpmaktadır.

Mu'tezilî⁹⁵ olan Amîdülmülk, Şâfi'îler'e karşı çok sert bir politika takip etmiştir. Amîdülmülk tarafından yürürlüğe konulan bu uygulamalarla özellikle Horasan'da faaliyet gösteren pek çok ilim adamının çalışmalarına engel olunmuş ve bu ilim adamları çok sıkı bir takibata maruz bırakılmıştı. Şâfi'îler'e karşı son derece düşmanca bir tavır sergileyen Amîdülmülk, İmâm Şâfi'î hakkında da olumsuz sözler söylemekteydi. O, Horasan'da yaygın bir şekilde bulunan Râfızîler'e⁹⁶ karşı Horasan minberlerinde lanet okunması konusunda Sultan

⁹³ İmâm Gazzâlî, *Nasîhatü'l-mülûk*, s. 171.

⁹⁴ Hakkında bkz. Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, *Nesâimü'l-eshâr*, nşr. Celâleddîn Urmevî, Tahran 1959, s. 48-49; 'Akîlî, *Âsâr*, s. 204-205; Hindûşâh b. Sencer b. Abdullah en-Nahcivânî, *Tecâribü's-selef*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1344 hş., s. 261 vd.; Handmîr, *Düstûr*, s. 148-149; İkbâl, *Veżâret*, s. 42-43; Harold Bowen, “Notes on Some Early Seljuqid Viziers”, *BSOAS*, sayı: 20, London 1957, s. 110.

⁹⁵ Ocak (*Dini Siyaset*, s. 86-87), eserinde Amîdülmülk'ün bağlı bulunduğu mezhebi tartışmış, onun amelinde Hanefî, itikatta Mu'tezile olduğu sonucuna varmıştır. Mu'tezile hakkında ayrıca bkz. İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *DİA*, C. XXXI, s. 391 vd.

⁹⁶ Şi'îler için kullanılan isimlerden birisidir, bkz. J. H. Kramers, “Râfızîler”, *İA*, C. IX, s. 38.

Tuğrul Bey'den izin almıştı. Saf bir inançla dinine bağlı bulunan Sultan Tuğrul Bey'in bu izni verirken vezirinin etkisinde kaldığı yüksek bir ihtimaldir. Neticede istediği izni alan Amîdülmülk, Râfızîler'in yanında Eş'arîler'in de telin edilmesini emretmiştir⁹⁷.

Eş'arîler'in Horasan minberlerinde tel'in edilmesi, Selçuklu sosyal yaşantısında bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Amîdülmülk, Nîşâbûr'da bulunan bazı önemli Mu'tezilî âlimleriyle ortak hareket ederek Eş'arîlerin takibata uğratılması konusunda yoğun bir faaliyet içine girdi. Amîdülmülk'ü bu davranışa sevk eden asıl mesele ise aslında siyasiydi. Ebû Sehl b. el-Muvaffak'ın babası Nîşâbûr Şâfi'îleri'nin lideri durumundaydı. Onun ölümünden sonra Tuğrul Bey, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin tavsiyesiyle genç yaşta bulunan Ebû Sehl'e bir hil'at vererek, babasının yerine tayin etti. Tam bir Eş'arî gibi hareket eden Ebû Sehl, Nîşâbûr'un en önemli ilim adamlarına karşı çok yakın davranmış ve onları her zaman iyi bir şekilde ağırlamıştı. Bu durum bir süre sonra Amîdülmülk'ü rahatsız etmeye başlamış ve Nîşâbûr'un önemli Şâfi'î lideri Ebû Sehl b. Muvaffak ile siyasî bir çekişme içine girmişti. Bu çekişmenin tek taraflı olma ihtimali yüksektir. Çünkü İbnü'l-Esîr'in⁹⁸ de bildirdiğine göre Amîdülmülk'ün Tuğrul Bey'in hizmetine girmesine vesile olan kişi Ebû Sehl'in babası Muvaffak'tır. Amîdülmülk'ü endişelendiren şey ise Ebû Sehl'in güçlü bir vezir adayı olmasıdır. Kısaca Amîdülmülk'ün bu politikalarının en önemli sebebi Ebû Sehl b. Muvaffak'ı bir şekilde bertaraf edebilmektir. Yaşanan bu kargaşa üzerine Nîşâbûr Şâfi'îleri'nin reisi durumundaki Ebû Sehl b. Muvaffak, Tuğrul Bey ile görüşmek üzere başkent Rey'e gitmiş, ancak onunla görüşmeyi başaramamıştı. Çünkü Tuğrul Bey ile görüşebilmesi ancak Amîdülmülk vasıtasıyla mümkün olabilirdi. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî de Tuğrul Bey'e kendilerine yapılan eziyetleri göstermek amacıyla Eş'arî mezhebini savunan bir risale göndermişti. Amîdülmülk'ün Şâfi'îler aleyhindeki faaliyetleri bununla da sona ermemiş, o, Tuğrul Bey'in

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 46; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. III, s. 390; Mehmed Şerefeddîn, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *TM*, sayı: 1, İstanbul 1925, s. 101-102; Bulliet, Nishapur in Eleventh Century, s. 81; Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford 1981, s. 104; Sultânzâde, *Tarih-i Medâris*, s. 109; Özeydin, Kündürî, *DİA*, s. 554; Koca, aynı makale, s. 29; Ocak, *Dini Siyaset*, s. 87; Kafesoğlu, Selçuklular, *İA*, s. 403; G. Makdisi, "al-Kundurî", *EI*², C. V, s. 388.

⁹⁸ *el-Kâmil*, C. X, s. 45.

Horasan'ın dört önemli âlimi olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak'ın tutuklanması için emir yayımlamasını sağlamıştı. Bu emir daha ziyade Ebû Sehl b. Muvaffak'a karşı uygulamaya konulmuş ise de kendisi o sırada Nîşâbûr'da bulunmamaktaydı. Ancak şehirdeki ayak takımından bazı kişiler harekete geçerek Reis el-Furâtî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'yi hakaretler savurarak tutuklamış ve şehrin eski kalesine hapsedmişti⁹⁹. Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ise işin bu noktaya varacağını önceden fark etmiş ve gizlice şehirden ayrılarak Kirman üzerinden Hicâz'a kaçmıştı. Neticede burada kaldığı 4 yıl sebebiyle daha sonraları İmâmü'l-Haremeyn olarak anılacaktı¹⁰⁰.

Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile Reis el-Furâtî bir aya yakın kalede hapis kaldı. Nüfûzuna güvenen Ebû Sehl b. el-Muvaffak, çevresinde toplanan adamlarıyla birlikte Bâharz taraflarından Nîşâbûr önlerine gelerek tutukluların serbest bırakılmasını istedi. Sultanın emri gereği kendisinin de tutuklanıp hapsedileceği uyarılarını dikkate almayarak talebinde ısrar etti. Nîşâbûr valisi de Ebû Sehl b. Muvaffak ile savaşmak üzere hazırlıklarını tamamlamıştı. Gece olunca şehrin hemen dışında kendisine ait olan bir köyü zapt etmeyi başaran Ebû Sehl, ani bir baskınla şehirdeki kendi mahallesini de ele geçirmeye muvaffak oldu. Sabah olunca bazı kişilerin arabuluculuk yapmaya çalışması netice vermeyince şehrin valisi Ebû Sehl üzerine yürümeye karar verdi. Sokaklarda cereyan eden muharebede Ebû Sehl'in adamları müthiş bir direnç göstermiş ve yaptıkları saldırıyla valinin kuvvetlerini zor durumda bırakmışlardı. Bunun üzerine harekete geçen halk, daha fazla kan dökülmemesi amacıyla tutukluları kaleden çıkartmış ve Ebû Sehl'e teslim etmişti. Ebû Sehl ve taraftarları daha sonra Rey'e gelerek Tuğrul Bey'e olanları anlatmış, gerçekleştirmiş olduğu bu muhalif harekât

⁹⁹ Horasan'daki mezhep grupları arasında çok büyük mücadeleler mevcuttu. Bu âlimleri tutuklayarak hapseden halk muhtemelen Şâfi'î mezhebi haricindeki dini gruplardır. Bu hareket onlar için hem dînî, hem de siyasî bir başarı olarak addedilebilir.

¹⁰⁰ İbn Asâkir, s. 108; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 46; **Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ**, C. III, s. 390-392; **el-Bidâye**, C. XII, s. 163-164; Şerefeddîn, aynı makale, s. 102; Madelung, aynı makale, s. 13 vd.; Bulliet, Nishapur in Eleventh Century, s. 81-83; Lambton, **Continuity**, s. 238, 299; Özaydın, Kündürf, **DİA**, s. 554-555; Koca, aynı makale, s. 46; Ocak, **Dini Siyaset**, s. 87-90. İbn Kesîr (**el-Bidâye**, C. XII, s. 163-264), Tuğrul Bey'in aralarında Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin de bulunduğu Eş'arî reislerini yanına çağırarak işin bu noktaya gelmesinin sebebini sorduğunu nakletmektedir.

sebebiyle cezalandırılmasına karar verilerek tutuklanan ve bir kaleye hapsedilen Ebû Sehl'in, aynı zamanda mal varlığına da el konulmuştu. Daha sonra hapisten kurtulan Ebû Sehl, diğer âlimler gibi Hicâz'a göç etmişti¹⁰¹.

Amîdülmülk'ün bu politikaları zamanla sadece Horasan'da değil, tüm Selçuklu coğrafyasında da kendisini göstermeye başlamıştı. Bu hareketin Horasan'ın ilim hayatına büyük sekte vurduğu ortadadır. Nitekim bu takibattan kaçan pek çok âlim, Horasan'ın en önemli ilim şehri konumunda bulunan Nîşâbûr ile Merv'den ayrılarak Irak ve Hicâz'a gitmeyi tercih etmişti. Bunlar arasında Horasan'ın önemli âlimlerinden olan Ebû Bekr el-Beyhakî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmâm Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî de bulunmaktadır. Bölgeden ayrılanlar sadece bu üç âlimle kalmamış, Şâfi'î ve Hanefî mezhebine mensup dört yüze yakın kişi Horasan'ı terk etmiştir. Tuğrul Bey'in saltanatı sırasında yaklaşık sekiz yıl süren bu dönemde özellikle Ebu'l-Hasan el-Eş'arî¹⁰², en fazla eleştirilen âlim olarak dikkat çekmektedir. Neticede bu durum, her ne kadar bazı âlimlerin muhalefetiyle karşılaşmış ve hatta bazı âlimlerin sultan ile vezir nezdinde girişimlerde bulunmasına sebep olmuş ise de Tuğrul Bey'in ölümüne kadar devam etmiştir.

Amîdülmülk'ün bu politikasının şehirlerdeki güçlü aileler ve sıradan halk üzerinde de etkisi kendisini hissettirmiştir¹⁰³. Örneğin Nîşâbûr'daki Sultaniye Medresesi'ni elinde bulundurmalarına rağmen Hanefîler'in şehirdeki nüfûzu her geçen gün azalmıştır¹⁰⁴. Üstelik burası bizzat Tuğrul Bey'in emriyle inşa edilmiş bir medresedir. Halk, her ne kadar farklı dînî inançlara da sahip de olsa, küçük şehirlerde yaşayan bu grupların yaşantılarını diğer bir gruptan tamamen soyutlaması mümkün görünmemektedir. Okullar ve mescitler ayrı ayrı işlerlik kazanmış olsa bile, durumun bir de ticarî boyutu mevcuttur. Özellikle küçük şehirlerde birbirbirlerine muhtaç olarak yaşayan insanlar, bizzat devletin veziri tarafından uygulanan bir politikadan etkilenmiş, ister istemez daha farklı

¹⁰¹ **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. III, s. 392 vd.; Şerefeddîn, aynı makale, s. 103; Ocak, **Dini Siyaset**, s. 90-91.

¹⁰² 260-324/873-874/935-936 tarihleri arasında yaşamış Eş'arîyye mezhebinin kurucusu, bkz. İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", **DİA**, C. XI, s. 444 vd.

¹⁰³ Bulliet, **Patricians**, s. 71-72.

¹⁰⁴ Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 40.

düşünmek ve davranmak zorunda kalmışlardır. Küçük şehirlerde yaşayan halk daha önceleri her hangi bir ihtiyacını kendi şehrinden temin edebilmekteyken, bu politikanın doğurduğu sonuçlar sebebiyle alışveriş yapmak üzere büyük şehirlere gitmek zorunda kalmıştı. Halk, büyük şehirlerde aradığı ürünü daha pahalı bir şekilde temin edebilmiş ve neticesinde daha fakir hale gelmişti. Bu durumun farklı bir sosyal olaya, yani göçe de neden olabileceği açıktır. Bir kısım halk, ekonomik veya dînî sebeplerle yaşadığı şehirden farklı bir bölgeye gitme ihtiyacı hissetmiştir. O dönem şartlarında din adamlarının halk üzerindeki etkisi çok büyüktür. Devlet tarafından zorunlu olarak göç ettirilen veya kendi istekleriyle göç eden bazı din adamlarının, kendilerine bağlı olan kalabalık gruplar halinde yer değiştirmeleri ihtimali bir hayli yüksektir. Bu durumda ele aldığımız dönemde Horasan coğrafyasından diğer bölgelere belli bir oranda göç hareketinin gerçekleşmiş olduğunu söylemek yerinde bir tespit olacaktır.

(2). Nizâmülmülk'ün Politikaları

Alp Arslan'ın sultan olmasıyla birlikte devletin vezaret makamında da bir değişiklik meydana gelmişti. Yeni vezir, mutaassıp derecede Şâfi'î mezhebine bağlı olan Nizâmülmülk olmuş, bu gelişme sonrasında da eski vezir Amîdülmülk tutuklanarak hapsedilmişti. Nizâmülmülk göreve gelir gelmez selefi Amîdülmülk'ün dînî politikalarına son vermiş ve daha önce Horasan'ı terk etmiş bulunan âlimlerin geri dönmelerini sağlamıştı. Çok geçmeden de sabık vezir hapis tutulduğu Mervu'r-rûz'da öldürüldü¹⁰⁵.

Bu tarihten sonra Selçuklular'ın Eş'arîler'e karşı olan tavırları tamamen değişti. Çok iyi bir eğitim almış olan Nizâmülmülk'ün eskiden beri ulemâ ile çok yakın bir münasebeti bulunmakta idi. Kendisi de Şâfi'î-Eş'arî düşüncesine sahip birisiydi. O, kendisinden önce uygulanan politikaları ortadan kaldırmak amacıyla Nîşâbûr'u bir üs olarak belirlemekle işe başladı. İlk olarak gerekli atamaların

¹⁰⁵ Râvendî, C. I, s. 115-116; Hüseyinî, s. 17-18; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 86-87; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 45; Bundârî, s. 28; **Vefeyâtü'l-a'yân**, C. III, s. 294; Zahîreddîn Nîşâbûrî, s. 23; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 53-54; Şerefeddîn, aynı makale, s. 106; Köymen, **Alp Arslan**, s. 11; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 112; Özeydî, **Kündürî**, **DİA**, s. 555.

yapılmasını sağladı. Önceki dönemde Hanefîler'e verilmiş bulunan görevlere Şâfi'îler atandı. Bunun neticesinde Şâfi'îler eski güçlerini tekrar geri kazanmaya başladı. Hatta bu dönemde Sultan Alp Arslan onlara ikinci bir cami inşa etmeleri iznini bile vermişti. Nizâmülmülk politikalarına devam ederek Horasan'ı terk etmiş bulunan âlimlerle iletişime geçerek onları tekrar Horasan'a dönmeye ikna etti. Bir süre geçip, yeni politika oturmaya başladıktan sonra memleketlerine dönen âlimlere karşı hürmetkâr bir tavır sergileyen Nizâmülmülk, Hicâz'dan dönen İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî adına Nîşâbûr şehrinde bir Nizâmiye Medresesi kurulmasını bile sağlamıştı. Bu sayede Horasan'da Sünnî düşüncenin tekrar güçlenmesi hususunda önemli bir adım atılmış oluyordu. Nizâmülmülk sadece İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye değil, diğer pek çok âlime de yakın ilgi göstermiş ve onlara rahat çalışma imkânları sunmuştu¹⁰⁶.

Bu dönemde Hanefî ve Şâfi'î gruplar arasında zaman zaman tartışmalar yaşanıyor ise de, kendilerine muhalif olan diğer mezheplere karşı tam bir birlik içerisinde hareket edebiliyorlardı. Onlara karşı muhalif gruplardan birisi de Hanbelîler idi. Bu düşünce ayrılığı özellikle Herat şehrinde üst noktalara çıkmış bulunuyordu. Hâce Abdullah el-Ensârî'nin, Şâfi'îler ve özellikle İmamü'l-Haremeyn ile olan fikri mücadelesi bir süre sonra şehirde fitnenin çıkmasına sebep olmuş, Nizâmülmülk olaya müdahale etmek durumunda kalmıştı. Vezirin olaya müdahalesi Abdullah el-Ensârî'nin Herat'tan sürgün edilmesi suretiyle gerçekleşmişti. Bir taraftan onu sürgüne gönderen vezir, diğer taraftan karargâhına davet ederek ikramlarda bulunmuş ve ayrıca vaaz vermesi konusunda ricacı olmuştu¹⁰⁷.

Nizâmülmülk'ün devlet kademesinde istihdam edilecek kişiler hakkındaki görüşleri de bir hayli ilginçtir. O, Selçuklu coğrafyasını belli etnik ve dînî bölgelere ayırmış, istihdam edileceklerin bu esasa göre alınmasının uygun olacağını belirtmiştir. Her ne kadar bunları eseri *Siyâsetnâme*'de sultana öğüt amacıyla belirtmişse de, uygulamalarında bu esasları dikkate almış olduğunu söylemek hiç de zor olmayacaktır. Ona göre saray ve dîvânda bir tek

¹⁰⁶ Şerefeddîn, aynı makale, s. 106-107, 109; Bulliet, Nishapur in Eleventh Century, s. 85; Koca, aynı makale, s. 30.

¹⁰⁷ Şerefeddîn, aynı makale, s. 109; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 68.

Horasanlı'nın bırakılmaması uygun olacaktır. Çünkü onlar fitne kaynağıdır¹⁰⁸. Nizâmülmülk¹⁰⁹, şu şekilde devam etmektedir: “Bendeniz dîvânın Horasanlı kâtip ve mutasarrıflardan temizlenmesini tekrar ediyorum. Bundan sonra bir kişi kâhyalık, ferraşlık, rikâbdarlık isteyerek bir Türk'ün hizmetine girmek isteyince, ondan hangi vilayetin hangi şehirden, hangi mezhepten olduğunu soracaklardır. Eğer Hanefî, Şâfi'î, Horasanlı ve Maverâünnehirli olduğunu söylerse onu kabul edecekler. Fakat Kum, Sâve, ve Rey'den Şi'î'yim derse, git biz yılan besleyen değil, yılan öldüreniz diyeceklerdir.” Görüldüğü üzere istihdam edilecek olan kişinin öncelikle Türk olması, Türk değilse de Hanefî veya Şâfi'î mezhebine bağlılığı esas kabul edilmektedir. Düşüncesini bu kadar keskin hatlarla beyan eden bir vezirin politikalarının toplumun sosyal yapısına etkisi ister istemez kendisini hissettirecektir.

Nizâmülmülk'ün toplumun dînî yapısına olan etkisini göstermek amacıyla şu örneği de vermemiz yerinde olacaktır. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Alp Arslan tahtı ele geçirmişti. Ancak Kutalmış da tahtı ele geçirmek amacıyla asker toplamış ve Rey'e yönelmişti. Rey'in köylerini yağmalayarak çorak olan el-Milh bölgesine su bağlamış ve arazinin içine girilmesine mani olmuştu. Durumun kötüleştiğini fark eden Nizâmülmülk ise Sultan Alp Arslan'a: “Horasan'da senin için bir ordu hazırladım ki, bunlar sana yardım eder, seni hiçbir zaman yalnız ve yardımsız bırakmazlar, senin uğrunda hedeften şaşmayan ok atarlar. Bu ordunun erleri âlimler ve zahitlerdir. Bunları kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcıları yaptım.” demişti¹¹⁰. Bu manevi ordunun devlete büyük bir maddî külfet getirdiği açıktır. Buna rağmen bu ordu sayesinde devletin sosyal yaşamdaki etkisini arttırdığı da muhakkaktır. Sünnî olan bu âlim ve zahitlerin halk üzerindeki çalışmaları ve etkileri düşünüldüğünde, Nizâmülmülk'ün sosyal hayata olan katkısı daha kolay anlaşılacaktır.

Sağlam bir sosyal hayatın en önemli unsurlarından birisinin de toplumda adaletin tesis edilmesi olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu konuda İmâm

¹⁰⁸ *Siyâsetnâme*, s. 222-223.

¹⁰⁹ *Siyâsetnâme*, s. 223.

¹¹⁰ *Kazvînî, Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 186.

Gazzâlî¹¹¹, Selçuklu veziri Mücirüddîne'e yazdığı bir mektubunda "Sosyal adaleti sağlamada tez canlı olunuz." demektedir. Bunun en önemli şartı adaleti uygulayacak kişilerin, yani kadıların atanmasıdır. Selçuklular adalete büyük önem vermiş ve bilindiği gibi bizzat sultanlarca mezalim dîvânları kurulmuştur¹¹².

5. Şehirlerdeki Sosyal Hayatı Etkileyen Faktörler

Merkezi otoritenin güçlü veya zayıf oluşu ülkedeki sosyal yaşantıyı doğrudan etkileyebilmektedir. Merkezi otoriteyi zayıflatan en önemli unsurlar, savaşlar ve taht mücadeleleridir. Büyük Selçuklular'ın Horasan'a gelmeleri sonrasında Gazneliler ile başlayan mücadele sırasında olumsuz yönde etkilenen bölge en fazla Horasan olmuştur. Çünkü Horasan sadece Büyük Selçuklular'ın kurulması sırasında değil, öncesinde ve sonrasında her hükümdarın hâkim olmayı arzuladığı bir bölgedir. Nitekim Selçuklular ile Gazneliler arasında geçen ilk mücadelelere Horasan mekân olmuştur. Bu dönemde Horasan'ın büyük bir karmaşa içine girdiği muhakkaktır. Bununla birlikte İbnü'l-Esîr'in¹¹³ vermiş olduğu bilgide 427/1035-1036 tarihinde Horasan hacılarının hacca gitmek üzere yola çıktıkları kaydedilmektedir. Şaban 426/Haziran 1035 tarihinde yapılan Nesâ savaşından sonra Selçuklular ve Gazneliler arasında bir anlaşma yapılmıştı¹¹⁴. Yapılan bu anlaşmaya rağmen Selçuklular'ın, 4 ay sonra Horasan'ın değişik bölgelerine akınlar yapmaya ve karışıklıklar çıkarmaya başladıklarını görmekteyiz. Buna rağmen hacıların Horasan'dan karayolunu takip etmek suretiyle ayrılmış olması hayli ilginç bir durumdur. Nitekim bu tarihten yaklaşık on yıl kadar önce Çin'e hâkim bulunan Sung hanedanına elçi olarak gönderilen

¹¹¹ İmâm Gazzâlî'nin Mektupları, s. 78.

¹¹² Lambton, The Internal Structure, s. 227; Ahmed Moavez, "Dâdresî der 'Ahd-i Selcûkiyân ve Hârizmşâhân", Berresîhâ-yı Tarihi, sayı: 63, Tahran 1976, s. 7.

¹¹³ el-Kâmil, C. IX, s. 343.

¹¹⁴ Beyhâkî, s. 609-612; Râvendî, C. I, s. 92-94; Hüseyinî, s. 3-4; Bundârî, s. 4; Zahîreddîn Nişâbûrî, s. 14-15; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 12 vd.

Araplar'ın, karayollarındaki kargaşaya binaen denizyolunu tercih ettikleri kaydedilmektedir¹¹⁵.

Selçuklular'ın devlet düzenini tamamen tesis etmesi sonrasında oluşturulan sosyal barışın kesintiye uğradığı ilk dönem Tekiş'in isyanları sırasında olmuştur. Sultan Melikşah'ın kardeşi olan Tekiş, 466/1074 tarihinden itibaren Belh ve Toharistan'a hâkimdi. Tekiş'in 473/1081 tarihinde girişmiş olduğu isyan başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Sultan Melikşah'ın Irak taraflarında olmasını fırsat bilen Tekiş, 477/1084-1085 yılında ikinci kez isyan etti. O ele geçirdiği Mervu'r-rûz ve Mervu's-şâhcân'da halkın mallarını yağmalamış, hatta kadınlara bile tecavüz ettirmişti. Ayrıca toplumun en hassas duygularını rencide ederek Ramazan ayında olunmasına rağmen Ulu Câmî'de adamlarıyla birlikte içki içmişti¹¹⁶.

Hiç şüphesiz Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht mücadeleleri, Horasan'ın Büyük Selçuklular döneminde yaşadığı en büyük kargaşa dönemini teşkil eder. Ülkenin bu kesimindeki kargaşanın en önemli unsuru Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun olmuştur. O, Horasan'ın hemen hemen tamamına hâkim olduktan sonra Sultan Berkyaruk'a mektup yazarak Nîşâbûr hariç Horasan bölgesinin kendisine teslim edilmesini istemişti. Üzerine gönderilen kardeşi Böri Bars'i mağlup ve esir ettikten sonra Horasan şehirlerinin pek çoğunu yağmaladığı gibi, pek çok insanı da öldürmüştü. Arslan Argun pek çok kaleyi yıktırıp, halka büyük eziyetler yapmıştı. Kısa bir süre dahi olsa bu dönemin halkın sosyal ve ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemişti¹¹⁷.

Her geçen gün farklı bir siyasî otoritenin ortaya çıkması ve herkesin beslemek zorunda olduğu bir ordusunun bulunması halk üzerindeki vergi yükünü daha da arttırmaktaydı. Nizâmülmülk tarafından gayet muntazam bir şekilde işletilen iktâ sistemi sayesinde tarımsal üretim artış göstermiş, ancak zaman geçtikçe bu sistem halkın zararına işlemeye başlamıştı. Sürekli savaş hali, şehirlerde ve özellikle köylerde büyük yıkıma neden olmaktadır. Ekonomik

¹¹⁵ Golden, **Türk Halkları Tarihi**, s. 185.

¹¹⁶ Sevim, İlginç Yönleriyle Melikşah, s. 522.

¹¹⁷ Râvendî, C. I, s. 140; Hüseyinî, s. 60; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 220; Bundârî, s. 234-235; Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ**, C. IXX, s. 212; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 35-36

zorluklara eklenen tabîî afetler ve hastalıklar halkı iyice perişan etmişti. Bütün bunlara merkezi otoriteden bağımsız hareket edebilen yöneticiler de eklenince halk için yaşam çekilmez bir hal arz etmeye başladı. Çok fazla olmasa da kargaşa mekânlarından birisi olan Horasan'da ekonomik zorluklar, hatta kıtlıklar baş gösteriyordu. Halktan birkaç kez alınan haraç, halkın zenginlik açısından daha da zayıf bir hale gelmesinde en büyük etkendi. Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesine sonraları Horasan hâkimi Sencer de Muhammed Tapar lehine müdahil olmuş, bunun sonucu olarak Sencer, halktan haraç toplama yoluna gitmişti. Sencer'in öz kardeşi Muhammed Tapar emrine verdiği askerî birlik her nereye giderse yağma yapmaya başlamıştı. 494/1100-1101 tarihinde Berkyaruk'a yenilen Muhammed Tapar, müttefiki Sencer'den yardım istemek durumunda kalmıştı. Melik Sencer kardeşinin isteklerini yerine getirebilmek için Nîşâbûr halkının elinde ne var ne yok almış, hatta hamam ve hanlardan bile eşya istenmişti. Sencer'in gulâmlarının 495/1101-1102 tarihinde Beyhak çevresinde 20 bin dinar para toplattığı görülmektedir. Nîşâbûr ve Tûs'un da hali pek farklı değildir¹¹⁸. Tûs'un durumu İmâm Gazzâlî'nin mektuplarından açıkça anlaşılmaktadır. Şehirlerde bu durum söz konusuken diğer küçük yerleşim merkezlerinde halkın durumu hiç kuşkusuz daha kötüdür. Merkezi otoriteden iyice uzakta bulunan bu köylerde durum tek kelimeyle perişan vaziyettedir¹¹⁹.

Bu dönemdeki en ilginç olaylardan birisi Nîşâbûr'da yaşanmıştır. Nîşâbûr Hatibi Ebu'l-Kâsım b. İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öldürülmesi ile yaşanan olaylar, biraz da taht mücadeleleri sonrasında oluşan merkezi otoritenin zayıflaması neticesinde meydana gelmiştir. Bu olay sonrasında halk Ebu'l-Kâsım'ı öldürmekle itham edilen Ebu'l-Berekât es-Sa'lebî'yi öldürmüştü¹²⁰. Bu durum hiç kuşkusuz şehirdeki başıbozukluktan ve hesap soracak kuvvetli kimselerin şehirde bulunmayışından dolayı meydana gelmekteydi. Nitekim dînî gruplar arasında zaman zaman meydana gelebilen bu tarz çatışmalar merkezi

¹¹⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 269; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 222-223; Golden, **Türk Halkları Tarihi**, s. 185.

¹¹⁹ Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 223; Golden, **Türk Halkları Tarihi**, s. 185.

¹²⁰ **el-Kâmil**, C. X. s. 291/Trk. trc., C. X, s. 240; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 220. Bu olay dini gruplar arasındaki taassubun ulaştığı noktayı göstermesi açısından bir hayli önem taşımaktadır. Ancak bu tarz mücadeleler aynı zamanda şehrin siyasî hâkimiyetini ele geçirmeye yöneliktir.

otoritece izin verildiği ölçüde meydana gelmektedir. Merkezi hükümetin zayıflığı diğer şehirlerde de kendini hissettirmişti. O dönemde diğer Horasan şehirlerinde de baş gösteren en küçük başıbozukluk anında şehrin diğer kesimlerine, hatta diğer şehirlere de yayılabilmektedir.

Bu konuda bazı örnekler mevcuttur. 480/1087-1088 tarihli bir olayda Beyhak'taki bazı mahalleler birbiriyle çatışmaya girmiştir. Bu çatışmada İsfiris (اسفريس), Meydân ve Kûy-ı Seyyâr mahalle ittifakı, Serdîh (سردیه), Şâdrâh (شادراه), Seraşgamber (سراشغمبر) ve Nevkâbeşk (نوقايشك) mahalle ittifakıyla çatışmıştı. Her iki taraftan da pek çok kişinin öldüğü bu çatışma sonrasında olaylar sükûnet bulmuş ve halk ölenler için cenaze merasimi düzenlemişti. Aynı tarz bir olay 532/1137-1138 tarihinde Sebzevâr'da gerçekleşmiş, bu çatışma iki taraftan da pek çok kişinin ölümüyle sonuçlanmıştı¹²¹.

İbn Funduk¹²², bu tarz olayların daha sonra da devam ettiğini nakletmektedir. Buna göre Emîr Kızılsarığ, Muharrem 489/Ocak 1096 tarihinde Nîşâbûr halkıyla muharebe ettikten sonra Cüveyn'e, oradan da Beyhak'a gitmiştir. Burada on gün kaldıktan sonra Cürçân'a gidip, Horasan'ın içindeki kargaşanın en belirgin örneklerinden birisi olan Habeşî b. Altuntak ile mücadele etmişti. İki emîr arasındaki mücadele muhtemelen kendi çıkarlarını gözetmek amacıyla yapılmıştı. Zaten taht mücadeleleri sayesinde iyice sarsılan devlet otoritesi, bu tarz mücadeleler neticesinde iyice kendini hissettirmekteydi. Emîrlere, askerî kuvvetlerinin ihtiyacı olan her şeyi halktan karşılama yoluna gitmekte, bu da halkın ekonomik ve sosyal bir çöküntüye uğramasına sebep olmaktaydı.

Halkın ekonomik ve sosyal çöküntüsü diğer olayların sebebi durumuna da gelmekteydi. Şehirdeki dînî zümreler veya mahallelerin birbirleriyle çatışma oranlarında artış olmuştu. Özellikle hakkında geniş bir müstakil kaynağımız bulunan Beyhak ve çevresinde bu olaylara sıkça rastlanmaktaydı. Beyhak ve Husrevcird arasındaki mücadeleler çok sıkça yapılır hale gelmişti. Ayrıca 25 Zilkade 537/11 Haziran 1143 tarihinde de Sebzevâr ile Ceşm (جشم) kasabası

¹²¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 268.

¹²² **Tarih-i Beyhak**, s. 270.

arasında olaylar çıkmış, yaklaşık bir yıl sonra 24 Recep 538/31 Ocak 1144 tarihinde olaylar tekrar patlak vermişti¹²³.

Bu ve buna benzer olayların yaşanabilmesi gayet normal bir durumdur. Nitekim İmâm Gazzâlî'nin Vezir Mücîrüddîn'e yazmış olduğu mektuplardan birinde memleketin bu taraflarında (Horasan), ancak titiz gayretlerle sökülüp atılabilecek bir çok kötülüğün kök salmaya başladığı bildirilmektedir¹²⁴. Mektubun devamında Tûs şehrinin o dönemdeki sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler verilmektedir. İmâm Gazzâlî: "Tûs zengin ve emniyetli bir şehir olup âlim ve bilgili insanların uğrak yeridir. ...İçinde yaşadığımız asır, İslâm tarihinin en kritik dönemlerinden biridir. Hizipçilik artıyor ve bu da insanları dar görüşlere, ayrı fikirlere ve şüphelere itiyor. Tûs'un meşhur ve sözde âlimleri, inatçı, acımasız ve kendi hevâlarını adalet diye dağıtan kimselerdir. ...Tûs'un siyasî durumu ile ilgili, hiç bu kadar zaafiyet hissetmedim. Hizip kavgaları ve hükümetin tesirsiz kalması, bütün memleketi saran bir içtimai sertlik dalgasına yol açtı." demektedir. Bu durumun Horasan'ın genelini kapsadığını söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Sultan Sencer'in melikliği döneminde yazılmış bulunan bu mektup, Horasan'ın henüz eski huzuruna kavuşamadığını açıkça gösteren bir delil durumundadır.

Yine İmâm Gazzâlî'nin diğer bir mektubundan Tûs şehri ve halkının içinde bulunduğu durum hakkında da önemli bilgiler elde etmekteyiz. Bu mektup da Vezir Mücîrüddîn'e hitaben yazılmıştır. İmam-ı Gazzâlî mektubunda¹²⁵: "Bir sene önce, bütün vücudu titreyen ve büyük bir endişe içerisinde eziyet çeken insanları görünce, bu ıstırap veren görüntülere daha fazla dayanamayıp Tûs'u terk ettim. Ancak acil işlerim sebebiyle tekrar Tûs'a dönmek mecburiyetinde kaldığımda, aynı karanlık güçlerin hüküm sürdüğünü, insanların son derece fakirleştiğini ve sindiğini gördüm. Hiç kimse de onları bu zalimlerin pençesinden kurtarmaya çalışmıyordu." demektedir. Mücîrüddîn'e yazılan üçüncü mektupta da: "Geçmiş

¹²³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 270-271, 276.

¹²⁴ **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, s. 72-74.

¹²⁵ Bkz. **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, s. 77. İmâm Gazzâlî'nin 500/1106-1107 veya 501/1107-1108 tarihinde Tûs'a geri döndüğü anlaşılmaktadır. Bu dönem Melikşah sonrası taht mücadelelerinin yeni yeni sona erdiği döneme rastlamaktadır.

vezirlerin hiç birinin, kötü amelleriyle sizin kadar dile düşmediğini belirtmeliyim. İdareniz neticesinde halkın çektiği sefalet ve perişanlık hesaba gelmediği gibi siz hâlâ ıstırap içindeki Tûs ahalisine acıımıyorsunuz.” denilerek Tûs ve halkı için hiçbir şeyin değişmediği vurgulanmaktadır.

Bu kargaşaya bazı durumlarda şehir hâkimleri de sebep olabilmektedir. Şehirde farklı emîrlere bağlı iki gulâm arasında çıkan bir kavga sonu gelmez yağmalarla ve ölümlerle sonuçlanabilmekteydi. Horasan’da çok fazla olan bu tarz toprak sahipleri, gençlerin kendisine saygı göstermediğini bahane ederek bir şehri yağmalayabilmekte ve bu yağma daha sonra iki şehir arasında çatışmaya bile dönüşebilmekteydi¹²⁶.

Sultan Sencer ile Hârizmşâh Atsız arasındaki mücadelenin en önemli halkasını ise Katvan Savaşı’ndan sonra Atsız’ın Horasan’ı işgal etmesi teşkil eder. Atsız, Sultan Sencer’in mağlubiyetini fırsat bilerek Horasan’ı işgal etti. O, ilk olarak başkent Merv’e girdi ve şehir yağma edildi. Ayrıca Sencer’in hazinesine de el konuldu. Ardından yağmalanan Nîşâbûr’da kendi adına hutbe okutan Atsız, bu olanları “Sencer’in uğradığı felaketlerin, sadıkane hizmetlerine rağmen kendisine gösterilen nankörlüğün sebebi” olarak değerlendirmişti. Ancak yaşanan bu olaylar sırasında halk, Selçuklu hanedanından yana tavır takınmıştır. Hutbede Sultan Sencer’in adının değil de Atsız’ın adının yer almasını halk kabullenmemiş, ayağa kalkıp feryat ederek ağlamaya başlamışlardı. Şehirde kargaşanın çıkmasına büyük emîrlerin itidalli tutumu engel olmuştu. Hârizmşâh Atsız’ın bu hâkimiyeti uzun sürmedi. Sultan Sencer tekrar Horasan’daki hâkimiyeti eline geçirmeye muvaffak oldu¹²⁷.

Sultan Sencer ile Atsız arasındaki bu mücadele hiç kuşkusuz Horasan halkı için iyi neticeler doğurmamıştı. Sultan Sencer sayesinde mamur bir şehir haline getirilen Merv yağmalanmış, bu sırada halkın mallarına da el konulmuştu. Sultan

¹²⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 269; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 221.

¹²⁷ Râvendî, C. I, s. 170; Hüseyinî, s. 67; Bundârî, s. 251; **Lübâbü'l-elbâb**, s. 38; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 52-53; Bosworth, *The Political and Dynastic History*, s. 145; Barthold, **Türkistan**, s. 348-349; Zebihullah Safa, **Tarih-i Edebiyat**, s. 14; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 114-115 Tuğrul Bey, Nîşâbûr’da hutbe okuttuğu sırada halkın vermiş olduğu tepki hemen hemen aynıdır. Yaklaşık yüz yıl sonra gerçekleşen bu olayda halkın güçlüden yana tavır almayarak hanedanına sahip çıkması, Selçuklular’ın uyguladığı sosyal politikaların başarımının bir tezahürü kabul edilebilir.

Sencer, her ne kadar kendi hazinesini geri almaya muvaffak olmuşsa da, Atsız'ın halka vermiş olduğu maddi ve manevi zarar, tazmini mümkün olmayan bir durumdur.

Atsız'ın kardeşi Yınaltekin'in, Sultan Sencer'in esir düşmesi sonrasında Belh'te de aynı davranışları sergilediğini görmekteyiz. Yınaltekin'in idaresindeki ordu birlikleri altı ay boyunca Belh şehrini kuşatma altında tutmuş ve çevre yerleşimleri talan etmişti. Öyle ki, bu bölge talanın sonuçlarını iki yıl boyunca üzerinden atamamış, açlık ve sefalet uzun süre bölgeyi terk etmemişti. 549/1154-1155 tarihli bu harekatta onun hedefleri arasında Beyhak ve ona bağlı köyler de yer almıştı. Öyle ki, bu bölgedeki köylerde pek çok kişi öldürülmekten kurtulamamıştı¹²⁸.

Horasan'ın sosyal yaşantısına en büyük zararı kuşkusuz Oğuzlar vermişti. Bir toplumda var olan düzen birbiriyle doğrudan bağlantılı olduğuna göre Oğuz istilasının Horasan'ın sosyal hayatına da büyük zarar verdiği açıktır. Ekonomik ve sosyal yaşantının birbirine ne kadar bağlı olduğu düşünüldüğünde Oğuzlar'ın yapmış olduklarıyla Horasan'a vermiş olduğu zarar daha kolay anlaşılacaktır. Oğuzlar'ın yağmasından kurtulabilen bazı şehirlerdeki sosyal yapının da eskisi gibi olmadığı açıktır. Sosyalleşme biraz da diğer şehirlerle kurulan münasebetlerle mümkün olabilmektedir. Oğuz istilasına uğrayan diğer şehirlerde çökmüş olan ekonomik hayat, beraberinde sosyal hayatın da çökmesine sebep olmuştur.

Siyasî güç toplumun tüm yaşantısının düzgün bir biçimde işlemesini sağlar. Siyasî gücün ortadan kalkması veya belli bir süre kesintiye uğraması durumunda zararı büyük oranda toplum çekecektir. Nitekim Sultan Sencer'in Oğuzlar'a esir düşmesi sonrasında Horasan'a hâkim olan Oğuzlar'ın Selçuklular Devleti'nin devam ettiğini gösterme çabalarına rağmen kendi kurallarını uygulamaya başladığı görülmüştü. Her günün bir diğerinden daha beter olduğu dönem olarak tarif edilen bu zamanda Oğuzlar'ın şehirlerde ve kasabalarda yapmış oldukları yağmalar, koymuş oldukları ağır vergiler, işkenceler, pek çok sosyal kurumu harap etmeleri toplumun sosyal yaşantısına büyük zarar vermişti. Ekonomik yapının sosyal yaşantıya doğrudan etkisi bulunmaktadır. Zengin bir

¹²⁸ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 271; Bünyadov, **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler**, s. 23.

toplum her geçen gün sosyal hayatın vazgeçilmezleri olan kurumları daha fazla inşa etme eğilimi içine girecektir. İnşa edilen cami, medrese, hânkâh, hastane, kütüphane, imaret gibi sosyal kurumlar ilk olarak siyasî bir otoriteye, sonra da ekonomik zenginliğe ihtiyaç duyacaktır. Oğuz istilası sırasında ilk olarak siyasî yapı çökmüştür. Onların uyguladıkları vergiler ve yaptıkları yağmalar neticesinde ekonomik hayat büyük oranda sekteye uğramış, cami, medrese, kütüphane gibi kurumları harap etmeleri kültürel hayatı yok etmiş, bu üçü sayesinde de Horasan'ın sosyal yaşamı temelden çökmüştür. Her şeyden önce nüfus yapısı büyük değişikliğe uğramıştır. Öldürülen veya göç etmek zorunda kalan insanlar, Horasan'ın nüfusunun büyük ölçüde azaltmasına sebep olmuştur. Öyle ki, Meyhene gibi küçük bir kasaba da bile 115 kişinin öldürüldüğü nakledilmektedir¹²⁹. Bu durumun büyük şehirlerdeki yansıması mutlaka ki daha fazla olacaktır. Oğuz istilasının sosyal hayat üzerindeki etkileri bununla da kalmamış kıtlık ve salgın hastalıklar sebebiyle pek çok insan ya ölmüş, ya da bölgeyi terk etmek durumunda kalmıştı. Aynı zamanda Oğuz istilası sırasında tarikat liderlerinin pek çoğu öldürülmüş, hayatta kalanlar da kendilerini geri planda tutmayı uygun bulmuştu. Bunun neticesi olarak Horasan'daki tasavvuf faaliyetleri de zayıflamaya başlamıştı¹³⁰. Bu dönemde ilme olan talep azalmış, eğitimsizlik sebebiyle ibadetlerde de belli bir oranda bozulma meydana gelmişti. Faaliyette kalabilen bazı inanç grupları hassas ortamda sahipsiz kalan insanları kendi taraflarına çekmeyi başarmış, bu da Horasan'ın mezhep yapısının farklılaşmasına neden olmuştu.

Selçuklular döneminde şehrin sosyal hayatına ait fazla ayrıntı bulunmamakla birlikte bir örnek dikkat çekmektedir. Bu dönemde Sultan Alp Arslan'ın her yıl Ramazan ayında Belh, Merv, Herat ve Nîşâbûr'da bin altın sadaka dağıttığı şeklinde bir bilgi mevcuttur¹³¹.

¹²⁹ İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 42.

¹³⁰ Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1981, s. 110.

¹³¹ Hüseyinî, s. 21; İbnü'l-Adîm, **Biyografiler**, s. 22. İbnü'l-Adîm (s. 22) Belh'te dağıtılan parayı 4 bin altın olarak zikretmedir. Eğer bu doğru ise Sultan Alp Arslan'ın, Belh'te Horasan'ın diğer şehirlerden daha fazla sadaka dağıtması akla iki şey getirmektedir. Birincisi Belh'in ekonomik yapısıyla ilgilidir. Başka bir deyişle Belh halkı sadakaya daha fazla ihtiyaç duymaktadır. İkincisi ise Belh'in dini yapısıyla ilgili bir durumdur. Yani bu dağıtım şehirdeki derviş ve âbidlerin sayısıyla doğrudan bağlantılıdır. Ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 51.

B. DİNÎ YAPI

1. Müslümanlar

Horasan, Hz. Ömer döneminde başlatılan fetih harekâtı sonunda İslâm hâkimiyetine girmişti¹³². Bu dönemden sonra Müslümanlık da Horasan'ın toplum hayatında etkin bir biçimde yer almaya başladı. Abbasîler döneminde baskı gören bir kısım Ali evlâdı, Belh ve Türkistan'a göç etmişti¹³³. Neticede her geçen gün bölgenin mezhep yapısında büyük çeşitlilik görülmeye başlandı. Ayrıca Horasan, tasavvuf akımlarının gelişmesinde önemli bir rol oynamış, buradan çıkan mutasavvıfların etkisi sadece Horasan'a yönelik olmamış, daha sonra Anadolu, hatta Balkanlar'a kadar yayılmıştı¹³⁴.

Devletin kurucusu olan Selçuklu hanedanı bölgede en güçlü konumda bulunan Sünnîliğin alt kolu Hanefî mezhebine mensuptu¹³⁵. Horasan'da X. yüzyılda Şeyhü'l-islâm unvanı verilen kişiler de sosyal hayatın bir parçası olmaya başlamışlardır. Muhtemelen Gazneliler zamanında verilmeye başlanan bu unvan, Selçuklular tarafından da benimsenmiş ve şehir organizasyonuna dâhil edilmişti. Bununla birlikte Şeyhü'l-islâmîliğin, daha sonraları müessese olarak etkin hale geldiğini söylemek yerinde olacaktır. Horasan'ın en önemli şehirlerinden ikisi olan Nîşâbûr ve Herat'ta bu görevi ifa eden ilk kişi, Selçuklular döneminde de etkili bir âlim olan Ebû Osman es-Sâbûnî idi. Onun 449/1057 tarihinde ölümünden sonra bu göreve adil olmayan bir şekilde, hatta gaspla Ebû İsmail Abdullah el-Ensârî el-Herevî geçmişti¹³⁶. Şeyhü'l-islâmîlik müessesesinin dînî görevleri yanında, eğitim alanında da önemli görevleri bulunmaktaydı. Mezhep farklılıklarının çok yoğun olduğu bu bölgede eğitimdeki farklılıkların kontrolü ve

¹³² Huart, Horasan, **İA**, s. 561; Çetin, Horasan, **DİA**, s. 236.

¹³³ Ali Bolat, **Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik**, İstanbul 2003, s. 36; Bahrvezî, Belh, **Dairetü'l-ma'ârif**, s. 461.

¹³⁴ **Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ**, C. IV, s. 271; A. Bausani, "Religion in the Saljuq Period", **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1968, C. V, s. 283; Bolat, **Melâmetîlik**, s. 37-38; J. H. Kramers, "Şeyh-ül-İslâm", **İA**, C. XI, s. 485

¹³⁵ **Siyâsetnâme**, s. 139.

¹³⁶ Bulliet, **The Patricians**, s. 52. Ayrıca bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

düzenlenmesi Şeyhü'l-İslâm'ın görevleri arasında yer alıyordu. Bu durumun sosyal yapıya doğrudan bir etkisinin var olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dînî yapı üzerinde Amîdülmülk ile Nizâmülmülk'ün uyguladığı politikaların ne kadar farklı olduğunu yukarıda belirttiğimize göre, aynı durumun daha küçük boyutta olsa bile Horasan'da Şeyhü'l-İslâm eliyle gerçekleştirilebilmesi ihtimal dâhilinde görülmektedir. Örneğin ilk Şeyhü'l-İslâm Şâfi'î mezhebine, ondan sonraki Hanbelî mezhebine mensuptu. Üstelik bu görevi gaspla ele geçirmişti. Bu faaliyetin bir memnuniyetsizlik neticesinde gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Zaten devlet yöneticilerinin dînî görüşleri halk üzerinde doğrudan etkiliyken, onların bir çeşit vekili durumunda olan Şeyhü'l-İslâmlar da mutlaka aynı şekilde hareket etmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak bu durumdan en fazla halk etkilemiştir.

a. Horasan'da Yaygın Olan İslâm Mezhepleri

Selçuklular zamanında Horasan'da çok sayıda İslam mezhebi bulunmakta ve bu mezhepler de kendi aralarında değişik kollara ayrılmakta idi. Bölgede Şi'î unsurların varlığı azımsanmayacak kadar fazla idiye de, hâkim unsur Sünnîlerdi. Şi'îler genel olarak belli noktalarda daha yoğun bir şekilde bulunmaktaydılar. Horasan ve İran'ın diğer bölgelerinde her ne kadar Şi'î propagandası yoğun bir şekilde yapılmışsa da, Selçuklular'dan önce bölgeye hâkim bulunan Tâhirîler, Sâmânîler, hatta Gazneliler'in Sünnî olmaları burada Sünnî mezheplerin sağlam bir şekilde tutunabilmesini sağlamıştı. Bunun yanında Horasan'da başlatılan eğitim atağı bölgenin sosyal yaşantısına büyük oranda etkide bulunmuştu. Kurulan medreseler Sünnî mezheplerin daha da güçlenmesine katkıda bulunmuş, bu da bölgenin mezhep yapısında farklılaşmaya neden olmuştur. Horasan bölgesinde dînî ilimler konusunda çalışan çok fazla âlimin bulunması, mezheplerin halk üzerinde daha yoğun etkisine sebep olmaktaydı. Selçuklu hanedanının mutaassıplık derecesinde Hanefî mezhebine bağlı olması, devletin yönetim kademesinde çalışacak insanların bu esaslara uygun kişiler olması

yönünde bir faaliyet içinde bulunulmasına sebep olmuştu. Nitekim Nizâmülmülk¹³⁷ eserinde bu esasa bir çok kez vurgu yapmıştı.

Horasan ve Maverâünnehir’de en yaygın iki mezhep Hanefîlik ve Şâfi’îlik olarak göze çarpmaktadır. Bausani¹³⁸, Horasan’daki Türkler’in Hanefî olduğunu nakleder. Selçuklu coğrafyasında Hanefîlik mezhebine mensup insanların sayısı daha fazlayken, bu durum Horasan’da biraz daha farklıdır. Horasan’da Şâfi’î mezhebine mensup insanların sayısı Hanefîler’e yakındır. Nitekim Horasan, Hanefî mezhebinin her alanda güçlü bir şekilde yaşadığı bölgelerin başında gelmektedir. Hatta Sıbt İbnü’l-Cevzî¹³⁹, 499/1105-1106 yılı olaylarını naklederken Horasan ve diğer Türk memleketlerinde Şâfi’î ve Hanefî mezheplerinden başka mezhep bulunmadığını kaydeder. Horasan’ın genelinde mevcut bulunan bu durum şehirler için de geçerlidir. Sultan Sencer döneminde Büyük Selçuklular’a başkentlik etmiş bulunan Merv, bu durumun yaşandığı en önemli şehirlerden birisidir¹⁴⁰.

Yine Merv’e bağlı şehirlerden biri olan Serahs, Hanefî ve Şâfi’î nüfusun birlikte yaşadığı mekânlardan birisi olarak göze çarpmaktadır. Dandanakan şehri ise Şâfi’îler’in yoğun şekilde yaşadığı bir yerdir. Özellikle XI. yüzyılın ilk yarısında Gazneliler bölgede Şâfi’îliğe karşı Hanefî Mezhebini ön plana çıkarmaya çalışmış, ancak bu davranış geri tepmişti¹⁴¹. Selçuklular’ın Gazneliler’in bu politikasını Amîdülmülk’ün görevde kaldığı süre haricinde devam ettirdiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Nizâmülmülk’ün göreve gelmesiyle birlikte Şâfi’îlerle Hanefîler pek sorun yaşamamıştır.

İlk zamanlarda Hanefî olan Nîşâbûr şehrinde ise X. yüzyılın başlarından itibaren Şâfi’îler de görülmeye başlanmıştır. Daha sonra Nîşâbûr, farklı mezhep mensuplarının görüldüğü şehirlerden birisi olarak kaydedilmektedir. Nîşâbûr’da Şâfi’î mezhebinin yayılmasındaki en önemli etkenlerden birisi hiç kuşkusuz Ebû

¹³⁷ **Siyâsetnâme**, s. 139.

¹³⁸ Bkz. Religion, s. 284.

¹³⁹ **Mirâtü’z-zamân**, s. 188; Kara, **Mezhep Kavgaları**, s. 58.

¹⁴⁰ Kara, **Mezhep Kavgaları**, s. 66.

¹⁴¹ Zahoder, Dandanakan, s. 585; Kara, **Mezhep Kavgaları**, s. 66.

Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî'nin¹⁴² faaliyetleridir. Ancak Nîşâbûr'daki Şâfi'îler'in nüfûzu hiç kuşkusuz Nizâmülmülk'ün Selçuklu veziri olmasıyla başlamıştır. Özellikle kurulan Nizâmiye Medresesi ve burada görev alan Şâfi'î mezhebine mensup müderrisler sayesinde Şâfi'îlik sadece Nîşâbûr'da değil tüm Horasan'da büyük gelişme göstermiştir. Şâfi'î mezhebi etkinlik açısından önem kazanmış olsa da, Hanefîlik her zaman çoğunluğunu korumaya devam etmeyi başarmıştır. Bu durum ayrıca Horasan'ın Şâs, Tûs, Nesâ ve Ebîverd gibi şehirleri için de geçerli olmuştur¹⁴³.

Eş'arîlik, Horasan'da, özellikle Nîşâbûr'da etkindir. Selçuklular döneminde Eş'arîlik, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî ve Ebû Sehl b. Muvaffak gibi dönemin en ünlü âlimleri tarafından hararetle savunulmuştur. Nitekim Amîdülmülk'ün politikalarından olumsuz şekilde etkilenenlerin başında bu âlimler gelmektedir. İmâmü'l-Haremeyn gibi büyük bir âlimin ölümü şehirdeki mezhep gruplarını farklı biçimde etkilemiştir. Onun cenazesi sırasında hiç kimse dükkânını açmamış, medresede eğitim gören öğrenciler bir yıl boyunca başlarına sarık bağlamamıştı. Matem sahneleri bununla da kalmamış, Cüveynî'nin camideki kürsüsü kırılmış, halk uzun süre yas tutmuştu. Ayrıca onun öğrencileri şehirde dolaşp ağıtlar söylemiş ve ona olan saygılarını divitlerini kırarak göstermişlerdir. Şâfi'îler'in bu sevgi gösterisine rağmen diğer mezhep mensupları bu matemi abartılı bulmuştu. İmâmü'l-Haremeyn'in ölümü Nîşâbûr Şâfi'îleri'nin etkinliğine büyük bir darbe vurdu. Onun yerini alabilecek kişilerden birisi olan İmâm Gazzâlî, *el-Menhûl fi'l-usûl* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye yönelttiği eleştiriler sebebiyle Hanefîler'in hedefi haline gelmişti. Diğer taraftan Gazzâlî'nin Şâfi'î rakipleri de Hanefîler'i bu konuda kışkırtmaktan geri kalmamıştı. Bütün bu yaşananlar neticesinde Hanefîler, eski güçlerine tekrar kavuşabilmek için faaliyete geçmiş, Sultaniye Medresesi'nde sürekli olarak İmâmü'l-Haremeyn ve Şâfi'îler aleyhinde toplantılar tertip etmeye başlamışlardı. Ancak ortaya çıkan bu gerginliğin çatışmaya dönüşmemesindeki en

¹⁴² Geniş bilgi için bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

¹⁴³ Emin, *Zuhrü'l-İslâm*, C. I, s. 261; Kara, *Mezhep Kavgaaları*, s. 68.

önemli unsur Nizâmülmülk olmuştu¹⁴⁴. Her ne kadar Hanefîler tekrar harekete geçmişlerse de Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medresesi'ne Hanefî bir müderris atamayacağı açıktı. Sonuç olarak Şâfi'îler'in etkinliği Nizâmülmülk ve ondan sonra vezir olan oğulları sayesinde sürekliliğini korumayı başarmıştı. Ancak bu etkinlik tam manasıyla bir fikir hâkimiyeti halini alamamıştı.

Nîşâbûr'da bulunan mezheplerden bir diğeri Gazneliler'den itibaren mücadele edilmeye de başlanan Kerrâmîyye¹⁴⁵ idi. Gazneli Sebüktegîn ve oğlu Mahmûd'un ilk zamanlarda desteklediği bu düşünce akımı, zamanla Nîşâbûr'da 20 bin civarında bir taraftar bulmuştu. Gazneli Sultan Mahmûd'un desteğini çekmesi sonrasında belli bir oranda zayıflayan bu grup, yine de gücünü devam ettirmeye muvaffak olmuştu¹⁴⁶. Ancak bu durum XI. yüzyılın sonlarına doğru değişiklik göstermişti. Özellikle Selçuklular'ın bölgeye hâkim olmalarından sonra uyguladıkları Sünnî yanlısı politikalar ve Nizâmülmülk'ün başlattığı Kerrâmîyye karşıtı eğitim faaliyeti, onları bir hayli yıpratmıştı. Nîşâbûr'da belli dönemlerde kendi aralarında bile çatışan Hanefî ve Şâfi'î toplulukları Kerrâmîyye düşüncesine karşı birleşmeyi başarmışlardı. 489 yılı Muharrem/Ocak 1096 ayında Şâfi'îler'in reisi Ebu'l-Kâsım İbn Ebu'l-Me'alî el-Cüveynî ile Hanefîler'in reisi Kadı Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd, Kerrâmîler'e karşı ittifak etmiş, bu ittifak daha sonra Muhammed Şâd riyasetindeki Kerrâmîler ile çatışmaya başlamıştı. Hanefî-Şâfi'î koalisyonu bu mücadeleden galip çıkmayı başarmış, Kerrâmîyye ve diğer gruplardan pek çok kişi öldürüldüğü gibi, medreseleri de harap edilmişti. Öldürülenler arasında Kerrâmîler'in reisi de bulunuyordu. Bu olaylardan büyük zarar gören Kerrâmîler, Nîşâbûr'un merkezinden ziyade, şehre bağlı köy ve kasabalarda varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdi¹⁴⁷.

¹⁴⁴ İbn Asâkir, s. 284-285; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 59-60.

¹⁴⁵ IX. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Maverâünnehir'de Hanefî mezhebine bağlı olarak ortaya çıkmış, daha sonra ise Mürchie'nin alt kollarından birisi olarak görülmüştür, bkz. Sönmez Kutlu, "Kerrâmîyye", **DİA**, C. XXV, s. 294.

¹⁴⁶ Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 32; Kutlu, **Kerrâmîyye**, s. 294.

¹⁴⁷ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 268-269; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 211; Aydın Sayılı, **Higher Education in Medieval Islam The Madrasa (Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese**, çev. Recep Duran, s. 28; Bulliet, **Patricians**, s. 54; Sultânzâde, **Tarih-i Medâris**, s. 121; Kutlu, **Kerrâmîyye**, s. 294. İbn Funduk (aynı yer), bu olayın tarihini 14 Safer 489/12 Şubat 1096 olarak nakletmektedir.

Nîşâbûr'da mevcut olan mezheplerden birisi de Şi'îliğin bir kolu olan Zeydiyye¹⁴⁸ idi. İbnü'l-Esîr¹⁴⁹, Horasan'ın ünlü muhaddislerinden biri olan Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevî en-Nîşâbûrî'yi Zeydiyye mezhebine mensup olarak nakleder. O dönem şartlarında her âlimin kendisine bağlı bir grubu var olduğu düşünüldüğünde, Nîşâbûr'daki Zeydiyye mezhebi mensupları Hamza b. Hibetullah ile sınırlı değildir. Ancak sayılarının ne kadar olduğu konusunda yeterli bilgi vermek şimdilik mümkün görünmemektedir.

Horasan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Belh dînî anlamda diğer şehirlerin hepsinden farklı bir özelliğe sahiptir. Nitekim Belh'in Müslüman nüfusu tamamıyla Hanefî mezhebine mensuptur¹⁵⁰. Öyle ki, Belh Nizâmiye Medresesi kurulduğunda Şâfi'î kaidelere göre eğitim vermesi düşünülen medresede hiçbir Belhli ders verememiş, bu sebeple müderrisler diğer şehirlerden getirtilmişti¹⁵¹.

Şi'î-Râfızîler'in Horasan'daki etkinliğinin Selçuklu veziri Amîdülmülk'ü endişelendirdiği görülmektedir¹⁵². Nitekim Amîdülmülk, onlar ve Eş'arîler aleyhinde Horasan minberlerinde başlattığı faaliyet ile onların etkinliğini azaltmayı amaçlamıştır.

Horasan'ın farklı etnik ve mezheplere sahip olması bu gruplar arasında fazlaca mücadele yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu olaylardan birisi yine Melik Sencer'in Horasan hâkimiyeti sırasında meydana gelmişti. Horasan'ın önemli dînî merkezlerinden birisi İsnâ 'aşeriyye'nin İmâmı Ali er-Rızâ'nın türbesinin burada bulunmasından dolayı Tûs şehriydi. Ali er-Rızâ'nın Sünnîler tarafından da önemsenmemesi için hiçbir sebep bulunmamaktaydı. Türbeyi hem Sünnîler, hem de Şi'îler ziyaret etmekteydi. Neticede 10 Muharrem 510/25 Mayıs 1116 (Aşure Günü) Ali er-Rızâ'nın türbesinde bir Şi'î, Tûs fakihlerinden birisiyle tartışmış, bu olay Sünnîler ve Şi'îler'in çatışmasına neden olmuştu. Bütün Tûs ahalisinin katıldığı bu geniş çaplı olaylarda pek çok şey yağmalanmış ve pek çok insan da

¹⁴⁸ Bkz. Kutlu, **Mürce**, s. 165 vd.

¹⁴⁹ **el-Kâmil**, C. X, s. 521.

¹⁵⁰ Muhammed Mahrûs Abdüllâtif el-Müderriş, **Meşâyihu Belh mine'l-hanefiyye vemâ inferedû bihi mine'l-mesâilî'l-fikhiyye**, Bağdat 1977, C. I, s. 144; Kara, **Mezhep Kavgaaları**, s. 67

¹⁵¹ **Meşâyihu Belh**, C. I, s. 145; Ocak, **Dini Siyaset**, s. 67; Kara, **Mezhep Kavgaaları**, s. 67.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, C. X, s. 46.

öldürülmüştü¹⁵³. Olaylar kendiliğinden sona ermişse de bu olayın sosyal hayat üzerindeki etkilerinin uzun süre devam ettiği muhakkaktır.

Horasan'daki Şi'î mezhebinin de çok yoğun bir varlığı görülmektedir. İslâm coğrafyasında uzun yıllar devam eden fikir ayrılıkları, zamanla daha da derinleşmiş ve bunun sonucu olarak Sünnî devletler zayıflamıştı. X. yüzyılın ortalarında Şi'î mezhebine mensup Büveyhîler, Sünnî düşüncenin kalesi durumundaki Bağdat'ı ele geçirmeye muvaffak oldular. Gazneliler Devleti'nin Sünnî düşünceye sahip olması az da olsa Abbâsî halifelerini rahatlattıysa da, onların tam manasıyla kurtuluşu Selçuklular sayesinde gerçekleşecekti. İslâm dünyasının içinde bulunduğu bu zayıflık Selçuklular'ın işine yaramış, Selçuklular rahat bir şekilde yayılma imkânı bulmuşlardır. Bu genişlemenin İslâm tarihine her alanda önemli etkileri olmuştur. Çok kısa bir sürede tüm İran ve Ortadoğu'nun büyük bir kısmına hâkim olan Selçuklular, askerî tehditten ziyade dînî bir tehditle sarsılır olmuştur. Bu tehdit hareketinin adı Bâtınîlik, liderinin adı da Hasan Sabbah'tır. Bu tarihten daha önceleri özellikle Nâsır-ı Husrev'in faaliyetleri neticesinde Bedehşân'daki Şi'î nüfusunda büyük bir artış meydana gelmişti¹⁵⁴.

b. Bâtınîler ve Onlarla Yapılan Mücadelelerin Sosyal Hayata Etkisi

Hiç şüphesiz Hasan Sabbah ve Bâtınîlik hareketi Selçuklular zamanının terör örgütü olarak ortaya çıkmıştır. Terörün toplumun sosyal yapısı üzerindeki olumsuz etkisi göz önüne alındığında, bu hareketin sosyal anlamda daha geniş bir şekilde incelenmesi gerekir. Selçuklular ile Bâtınîler arasındaki mücadeleler hemen hemen tüm Selçuklu coğrafyasında yaşanmış geniş kapsamlı bir hadisedir. Aslında bu mücadele siyasî, ekonomik ve sosyal bakımından büyük önem arz eder. Horasan, bu mücadelede özel bir yere sahip olması yanında Bâtınîlik düşüncesinin ortaya çıkış mekânı olarak kaydedilmektedir. Nitekim Bundârî¹⁵⁵,

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 415.

¹⁵⁴ Bernard Lewis, **Haşîşîler, İslâm'da Radikal Bir Tarikat**, çev. Kemal Sarısözen, İstanbul 2005, s. 56; Sattarzade, **Persian Institutions**, s. 108; Barthold, **Bedehşân, İA**, s. 436.

¹⁵⁵ **Zübdetü'n-nusra**, s. 98.

Sultan Berkyaruk'un devlet yönetimindeki görevlileri seçerken Iraklılar'dan ziyade Horasanlılar'a yöneldiğini belirtmekte ve bunun yanlış olduğunu savunmaktadır. O, bu konudaki düşüncesini: "Horasan, Bâtînî mezhebinin yuvası olup, Bâtînlilik orada yumurtladı, yavru çıkardı ve oradan taşıp döküldü." cümlesiyle beyan etmektedir¹⁵⁶.

Özellikle Alamut kalesini ele geçirdikten sonra daha da güçlenen Bâtînîler, mezheplerini yayma faaliyetlerine daha hızlı bir şekilde devam ettiler. Onlar, Selçuklu coğrafyası içerisinde stratejik öneme sahip bazı kaleleri ele geçirmekle kalmamış, özellikle Horasan'ın güneyinde yer alan Tabes ve Kuhistân'ın bir bölümünü de ele geçirmişlerdi¹⁵⁷. Bunun sonucu olarak iyice güçlenen bu hareket, Selçuklular için büyük tehlike arz etmeye başladı. İbnü'l-Esîr¹⁵⁸, İsmâîliyye diye meşhur olan Bâtînîler'in ilk defa Sultan Melikşah zamanında ortaya çıktıklarını, Sâveli bir müezzini kendi mezheplerine davet eden bu grubun, red cevabı alması üzerine kendilerini ele vermesinden korkarak onu öldürdüklerini nakleder. Bu onların işlediği ilk cinayet olurken, ilk politik cinayetleri ise Nizâmülmülk'ün öldürülmesi olayıdır.

Nizâmülmülk'ün öldürülmesi Selçuklu-Bâtînî münasebetlerinde bir dönüm noktası oldu. Nizâmülmülk'ün ardından Sultan Melikşah'ın da ölmesi, devlet içerisinde taht mücadelelerinin baş göstermesine neden olmuştu. Bu kargaşa dönemi, en fazla Bâtînîlerin işine yaradı. Onlar, bir taraftan buldukları bölgelerde daha fazla güçlenme imkânına kavuşurken, diğer taraftan saray ve orduya da sızmayı başarmışlardı. Hatta Berkyaruk'un taht iddîacısı olarak karşısına çıkan Muhammed Tapar-Sencer ittifakına karşı Horasan'da Bâtînîler'den destek bile aldığı rivayet edilmektedir. Bâtînîler'in suikast listesinde Muhammed Tapar taraftarlarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Ancak Berkyaruk, ilk toparlanma fırsatında Bâtînîler ile mücadele etme kararı almıştı. Bu kararın hem siyasî, hem de sosyal boyutları mevcuttu. Siyasî boyutu Bâtînîler'in her geçen gün arttırdıkları güç ve bunun neticesinde yapmış oldukları suikastlar şeklinde kendini gösteriyordu. Diğer taraftan devletlerini kurduktan beri Sünnî

¹⁵⁶ Bundârî, s. 98.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 261.

¹⁵⁸ el-Kâmil, C. X, s. 258.

kaideleri baş tacı eden Selçuklular'ın bu tarz bir inanışa izin vermeleri mümkün değildi. Bu düşünceyle mücadele etmek de işin sosyal boyutlarından birini teşkil etmekteydi. Sosyal boyutun bir diğer unsuru da öldürülen siyasî, askerî ve dînî alandaki kişilerdi. O dönem şartlarında siyaset veya din adamlarının toplumun üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, suikastlar toplumda büyük endişeye neden olmaktaydı. Ayrıca terör örgütü gibi yapılanan Bâtınîler, taht mücadelesi dönemindeki otorite boşluğunda da faydalanarak küçük büyük her mekanda propaganda faaliyetlerine girişmişlerdi. Kendisine Bâtınîliğe girmesi önerilen herkes öldürülme korkusuyla büyük tedirginlik yaşamaktaydı. Ülkeyi her alanda büyük kargaşaya iten taht mücadeleleri, Bâtınîler'in güçlenmesi için çok büyük imkânlar sağlamıştı. Bu güçlerini sıkça göstermeye başladıklarında biraz olsun toparlanma imkânı bulan Sultan Berkyaruk, Horasan hâkimi Sencer ile bir ittifak yapma yoluna gitti. 490/1097 tarihinden itibaren Horasan'a hâkim bulunan Melik Sencer sonraları bu konuda en yoğun mücadeleyi gerçekleştiren kişi olmuştu. Onun Bâtınîler üzerine yaptığı ilk harekât, muhtemelen Herat'a hâkim olmasından sonra gerçekleşmişti. Melik Sencer, ilk olarak Herat ve İsfizâr'da sorun yaratan Bâtınîler ve diğer mülhitlerle de mücadele etmişti¹⁵⁹.

Melik Sencer, ilk mücadeleden sonra, önemli emîrlere biri olan Bozkuş'u 494/1100-1101 tarihinde Bâtınîler ile mücadele etmekle görevlendirmişti¹⁶⁰. Bu olaydan üç yıl sonra Emîr Bozkuş'un Bâtınîler ile mücadele etmek üzere tekrar görevlendirildiğini görüyoruz. Emîr Bozkuş, Horasan askerleri ve gönüllülerden oluşan bir orduyla Bâtınîler'in elinde bulunan Tabes'e karşı harekete geçti. Tabes ve çevresindeki pek çok köyü tahrip eden Bozkuş, aynı zamanda pek çok Bâtınî'yi ya öldürmüştü, ya da esir almıştı. Bu sırada yaşanan bir olay Bâtınîler'in devlet adamları üzerinde elde ettiği gücü göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Bâtınîler'in, Selçuklular tarafından siyasî bir güç

¹⁵⁹ İsfizârî, C. I, s. 391; Lewis, **Haşîşîler**, s. 77; Daftary, **İsmaililer**, s. 496; İsfizârî (**Ravzâtü'l-cennât**, aynı sayfa), bu olayın tarihini vermemekle birlikte bilginin devamında Melik Sencer-Habeşî b. Altuntak mücadelesini naklediyor. Habeşî 493/1099-1100 tarihinde öldürülmüştü.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 266; Ayrıca bkz. İsfizârî, C. I, s. 391; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 90; a. mlf., Sultan Berkyaruk Devrinde, s. 183.

olarak kabul edilmesinin kanıtı olan bu olayda Bâtınîler ile barış yapılmıştı¹⁶¹. Halkın büyük tepkisini çeken bu barış sebebiyle Melik Sencer de ayıplanmıştı¹⁶². Dînî duygularına gayet saf hislerle bağlı bulunan halkın bu tarz bir davranışı hoş görmesi mümkün değildi. Nitekim genel olarak Sünnî mezhebe bağlı bulunan Horasan halkının, Bâtınîler'e karşı çok da iyi şeyler hissetmedikleri bu sefere gönüllü olarak katılması ile kendini zaten göstermişti. Bu sebeple Bâtınîler ile yapılan barış, siyasî boyutu yanında aynı zamanda sosyal bir boyut da taşımaktadır. Melik Sencer'in bu sırada genç birisi olarak çevresindeki emirlerin etkisinde kalması normal bir durumdur. Ancak Bâtınîler'in Sencer'in emîrlerini bu kadar etkileyebilecek güçte olması, sıradan halkı etkileyebilme gücünü daha açık bir şekilde gösterecektir.

Yapılan bu anlaşmaya rağmen Bâtınîler'in faaliyetleri devam etti. 498/1104-1105 tarihinde Turaysîs'ten harekete geçen pek çok Bâtınî bölgede yağma faaliyetlerinde bulunmuştu. Sultan Berkyaruk'un da ölümünü fırsat bilen Bâtınîler, Muhammed Tapar'ın sultan olarak düzeni sağlamasına kadar geçen sarsıntılı dönemden de faydalanarak pek çok insanı öldürmüş, kadınları da esir almışlardı. Onlar bununla da yetinmeyip Maverâünnehir, Horasan ve Hindistan'dan hacca gitmek üzere yola çıkan kabileye saldırmış, onları kılıçtan geçirmişlerdi. Bâtınîler her geçen gün daha büyük bir tehlike arz etmeye başlamıştı.

Belli aralıklarla her iki taraf arasında mücadelenin devam ettiğini görmekteyiz. Sultan Sencer zamanında meydana gelen bir olay bunun kanıtı gibidir. 520/1126 yılında Sultan Sencer'in veziri Ebû Nâsr Ahmed b. el-Fazl'ın emriyle Bâtınîler üzerine bir sefer tertiplenmesine karar verilmişti. Bu seferin önemli noktalarından birisi Turaysîs'in bir Bâtınî şehri olarak kaydedilmesidir. Daha önce belli kaleler ve Tabes'in Bâtınî hâkimiyetinde bulunduğu kaydedilirken, bu beldelere Turaysîs de eklenmiş olmaktadır. Vezirin verdiği emir Turaysîs ve Beyhak'ta bulunan tüm Bâtınîler'in öldürülmeleri ve kadınlarının da

¹⁶¹ Kazanılan bu zaferden sonra Sultan Sencer'in bazı emîrleri Bozkuş'a gelerek Bâtınîler'e bir daha kale inşa etmemeleri, silah satın almamaları ve kimseyi Bâtınîliğe davet etmemeleri karşılığında aman verilmesini önermişlerdi, bkz. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 306.

¹⁶² İbnü'l-Esîr, C. X, s. 306-307; Ayrıca bkz. Erdoğan Merçil, "Selçuklular'da Rüşvet", **Bellekten**, sayı: 261, Ankara 2007, s. 460.

esir edilmesi yönündeydi¹⁶³. Vezir tarafından bu kadar sert bir emir verilmiş olması, Bâtınîler'in faaliyetlerinin artması ile bağlantılı bir durum olmalıdır. Bu artışın belli şehirlerde propaganda faaliyetlerinin de artmasına sebep olduğu, bunun neticesinde de Bâtınî taraftarlarının çoğaldığını da söylemek mümkündür. Selçuklu hanedanının en başından itibaren Sünnîlik dışı düşüncelere çok sıcak bakmadığı düşünülürse bu harekâтта sultanın da payı bulunduğu göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur.

2. Gayri Müslimler

İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olan Horasan bölgesi, bu özelliğinden dolayı azımsanmayacak miktarda Yahudi, Hıristiyan ve Budist nüfusa sahip olmuştur¹⁶⁴. Ayrıca Sâsânîler döneminden kalan pek çok dînî unsur Horasan'ın yapısının içinde yer almaktaydı. Selçukluların bölgede hâkimiyetleri sırasında bölgenin en eski ve köklü inançlarından biri olan Zerdüştlük, etkisini belli bir oranda devam ettirmekteydi. Ayrıca bölgede Maniheizm inancına mensup bir topluluk ile Hıristiyanlığın bir mezhebi olan Nesturîlik de mevcut olan inançlardandı. Genel olarak ise Hıristiyanlar, Selçuklu coğrafyasının batı kısmında bulunmakta, doğu bölgelerinde yaşayan Hıristiyanlar ise diğer gayrimüslimlere oranla daha homojen bir yapı ihtiva etmekteydi¹⁶⁵.

Horasan'ın diğer bir inanç şekli de bölgedeki tarihi çok eskilere dayanan Zerdüştlük idi¹⁶⁶. Selçuklular'dan önceki dönemde Horasan'daki varlıkları kaydedilen Zerdüştlük'in, Selçuklular döneminde sayı olarak ne kadar kaldıkları hakkında fazla bir bilgi kaydedilmemektedir. Ancak tamamen ortadan

¹⁶³ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 276; Azimî, s. 50; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 499-500; Daftary, **İsmaililer**, s. 520.

¹⁶⁴ Bahrvezî, Belh, **Dairetü'l-ma'ârif**, C. XII, s. 461.

¹⁶⁵ Sattarzade, **Persian Institutions**, s. 158-159, 163-165; Agacanov, **Selçuklular**, s. 196-198; Alice C. Hunsberger, **Nasir Khusraw, The Ruby of Badakhshan**, London-New York 2000, s. 4; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 127.

¹⁶⁶ Sattarzade, **Persian Institutions**, s. 162; Kutlu, **Mürchie**, s. 152.

kalkmadıkları bilinmektedir. Nitekim Barthold¹⁶⁷, Zerdüşterin bir süre daha etkinliğini devam ettirmeye muvaffak olduklarını belirtmektedir.

Selçuklular zamanında varlığını sürdüren bir inanç şekli de Budizm'dir. Bu dönemde Belh ve Toharistân bölgesinde yavaş yavaş etkisini kaybeden Budizm, özellikle İslâm'ın bölgede tanınmasıyla birlikte büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Budizm'in yok olmasındaki en önemli etken ise medreseler ve burada sürdürülen İslâmî eğitim idi. Bu medreseler bölgede İslâmiyet'in yayılmasında çok önemli görev üstlenmişlerdi¹⁶⁸.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere bölgenin en eski sakinlerinden biri de Yahudiler olmuştur¹⁶⁹. Yahudiler'in etkisi bir şehre adını verecek kadar da fazlaydı.

¹⁶⁷ Barthold, **Dersler**, s. 47.

¹⁶⁸ Barthold, **Dersler**, s. 47.

¹⁶⁹ Ali Mazaheri, **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972, s. 150; **Encyclopaedia of Afghanistan**, C. I, s. 71; Barthold, **Dersler**, s. 56; Barthold, **Türkistan**, 83-84; Arslantaş, **Yahudiler**, s. 29; Balk, **Elr**, s. 589; Kutlu, **Mürchie**, s. 152; Çetin, aynı madde, s. 238.

III. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA EKONOMİK HAYAT VE İMAR FAALİYETLERİ

A. EKONOMİK HAYAT

Günümüzde ekonomi tabiri çok geniş bir yapılanmayı içine alırken, Ortaçağ ekonomisi ticaret, tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Bununla birlikte o dönemde de bazı yan unsurların ekonomiye dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu unsurları da madencilik, küçük el sanatları ve küçük işletmeler olarak isimlendirmek mümkündür. Büyük Selçuklular zamanında belli dönemler haricinde ekonomik gelişmişlik üst seviyede gerçekleşmiştir. Ancak bu gelişmişlik derecesi, geniş coğrafyaya hâkim bulunan Selçuklular'ın bazı eyaletlerinde aynı ölçüde olmamıştır. Nitekim ekonominin en önemli unsuru olan tarımdan elde edilen verim, biraz da iklim şartlarıyla ilgilidir. Belli zamanlarda meydana gelen kuraklık ve sel gibi doğal afetler, ekonomik kayıpların ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. Başka deyişle sulu tarım yapılan bazı bölgelerdeki verim, sadece yağmura bağlı olarak tarım yapılan bölgelerden her zaman için daha fazla olmuştur. Bu farklılık neticesinde alınan verim farklı yerlerde değişiklik göstermiş, bu da bölgeler arası ekonomik gelişmişliğe doğrudan yansımıştır. Bölgesel gelişmişliğin tarımsal verim yanında diğer unsurları da haiz olduğu görülmektedir. İklim koşulları yanında tarihi gelenekler, coğrafi konum ve kültürel yapı da bu gelişmişliğe etki eden faktörler arasında gösterilebilir. Örneğin, bölgelere özgü bazı el sanatları, o bölgenin zenginleşmesine büyük oranda katkıda bulunabilmektedir. Herat tekniği olarak adlandırılan ve 500/1100 yılıyla tarihlendirilen bir metal işleme tekniği sayesinde pek çok zanaatkârın zengin olması bu duruma iyi bir örnek teşkil eder. Bu teknik, Horasan'daki geleneksel metal işçiliğinin farklı bir işleniş biçimiyle ortaya konulmasından ibarettir. Bir bölgenin ticaret yolları üzerinde yer alması da oranın diğer bölgelere oranla daha zengin bir yer olmasını sağlayan unsurlardan biridir.

Ticaret yolları sayesinde alışveriş yapma imkânı artan bölge zenginleşmekte ve zamanla daha müreffeh bir yer haline gelebilmektedir.

Kültürel yapının zenginliği de bölgenin ekonomik gelişmişliğine yaptığı katkı bakımından bir hayli önem taşır. Bölgede bulunan kültür müesseseleri ve ünlü bilim adamları, ilim arayan pek çok kişinin bölgeye gelmesine neden olabilmekte, bu da belli miktarda ekonomiye katkıda bulunabilmektedir. Genel olarak bakıldığında ise güçlü bir ekonomi için her şeyin başında kuvvetli bir siyasî otoritenin varlığıyla mümkün olabilmektedir. Bazı dönemler haricinde Büyük Selçuklular siyasî otoriteyi ve toplum düzenini sağlamak suretiyle güçlü bir ekonominin varlığına da imkân sağlamışlardır.

Ortaçağ devletlerinde ve dolayısıyla Büyük Selçuklular'da ekonomi, daha ziyade halktan toplanan vergiler üzerine inşa edilmiştir. Devlet içerisinde kurulan feodal yapı sayesinde vergilendirme ve vergi toplama işlemi düzenli bir şekilde yapılmakta, ancak her konuda olduğu gibi bu konuda da istisnalar görülebilmektedir. İstisnaların en önemli sebeplerinin başında savaşlar ve ardından da doğal afetler gelmektedir. Savaşlar bazı bölgelerde kargaşaya neden olduğu için ekonomiye sekte vurmakta, bunun neticesinde de ekonominin her dalı bundan belli oranda etkilenmektedir. Özellikle Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht mücadelelerinden olumsuz olarak etkilenen bölgelerin başında Horasan gelmektedir. Doğal afetler ise bazı istisnai durumlar haricinde nispeten daha dar bir alanda etkili olmuştur. Ancak meydana gelen kuraklık daha geniş bir bölgeyi etkilediğinde, bunun etkisi tüm ülke ekonomisinde hissedilmiştir.

XI. ve XII. yüzyılda Horasan bölgesinde çok kapsamlı, hatta karışık denilebilecek sulama sistemlerinin var olduğu görülmektedir. Horasan'ın ayrıca İpek Yolu'nun doğal güzergâhı üzerinde yer almasından dolayı, ticaret her zaman için büyük önem taşımıştır. Bölgenin ekonomik alanda da en zengin şehri şüphesiz Nîşâbûr'dur. Nîşâbûr'un aynı zamanda başkent Rey dışında devlet hazinesi barındıracak kadar önemini her zaman devam ettirmiştir. Nitekim Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra amcası Kavurd ile taht mücadelesine girişen Melikşah, Emîr Şerefülmülk Ebû Sa'îd el-Müstevfî'nin önerisiyle Nîşâbûr'a gitmeyi uygun görmüştü. Nitekim Nîşâbûr, el-Hârizmî'nin ifadesiyle "Horasan ile irtibat vasıtası

ve geçmişteki meliklerin, Sâ mânôğulları askerlerinin karargâhı” idi. Bu sebeple 17 Rebiülahir 465/30 Aralık 1072 Cuma günü Nîşâbûr’a gelen Melikşah, şehrin *kuhendizinde* bulunan pek çok malı taraftar toplamak amacıyla askerlerine dağıtmıştı¹.

1. Horasan’da Ticaret

Horasan, coğrafi konumu itibariyle ticaret için büyük önem arz eden bir bölge olarak tarih boyunca önemini daima korumuştur. Çünkü bölge, Selçuklular Devleti içerisinde bulunan hemen hemen tüm ticaret yollarının kesiştiği bir kavşak noktasında yer almaktadır. Ayrıca Selçuklular Devleti’ne başkentlik etmiş bulunan iki şehir, Horasan sınırları içerisinde yer almaktadır. Başkentlerin diğer şehirlere göre her alanda daha gelişmiş olduğu düşünüldüğünde, ekonomik anlamda Horasan’ın önemi daha fazla anlaşılacaktır. Özellikle Sultan Sencer’in Horasan hâkimi olmasından sonra uyguladığı ekonomik ve sosyal politikalar, Horasan’ın ticarî önemini her geçen gün daha da arttırmıştır. O güne kadar büyük ticaret merkezi olarak adlandırılacak tek merkez Nîşâbûr iken, Sencer’in uyguladığı politikalar sayesinde Merv de dönemin önemli ticaret merkezlerinden birisi haline getirilmiştir. Nitekim Sencer, bölgenin ekonomik istikrarını sağlamak amacıyla özellikle yollardaki Bâtınî tehdidinin bertaraf edilmesini emretmişti. Sultan Sencer’in ticarete verdiği önemi gösteren bir diğer örnek ise Horasan’da bulunan ticaret yolları üzerinde işaret kuleleri (منار) inşa ettirmiş olmasıdır. Özellikle kervanların ve diğer yolcuların yollarını kaybetme ihtimallerinin yüksek olduğu çöllerde inşa edilen bu kuleler, denizlerdeki fenerin karadaki işlevini üstlenmektedir. Husrevcird’in bir kilometre kadar güneyinde bulunan ışık kulesi, 505/1111-1112 tarihinde Melik Sencer tarafından inşa ettirilmiştir. Kule yaklaşık 29 metre yüksekliğindedir². Görüldüğü üzere Sencer’in daha meliklik döneminden itibaren ticarete önem verdiği ve buna uygun faaliyetler gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yolların güvenliğinin ne derece önemli olduğunu gösteren bir

¹ Hüseyinî, s. 38; Yakubovskiy, Merv, **İA**, s. 774.

² Şebânkâreî, s. 129; Tâhirî, **Horasan**, s. 162.

örnek ise Horasanlı hacıların 552/1157-1158'de hacca gidebilmiş olmalarıdır³. Sultan Sencer'in ölümünden sonra bile hacca gitmeyi başaran Horasanlılar'ın, Büyük Selçuklular'ın güçlü dönemlerinde daha güvenli bir şekilde seyahat ettiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Horasan aynı zamanda diğer ticaret merkezleri için de önemli bir konumdaydı. Nitekim güçlü bir ziraî kalkınmışlık içerisinde bulunan Hârizm'in batı dünyası ile olan münasebeti, ancak Horasan üzerinden yapılabilmektedir. Şüphesiz bu durum Maverâünnehir için de geçerlidir. Maverâünnehir, hem ticarî hem de kültürel anlamda büyük önem taşımakta ve bölge batı ile her türlü ticarî münasebetlerini Horasan üzerinden gerçekleştirmektedir. Bunun yanında Horasan şehirlerini Hârizm ile birbirine bağlayan yollar da bulunmaktadır. Özellikle Belh'i Tirmiz'e bağlayan yol bunların en önemlisi durumundadır. Ayrıca her biri önemli ticarî merkez durumunda bulunan Horasan şehirleri arasında da önemli ticaret yolları mevcuttur. Horasan'ın en doğusunda bulunan Belh, Ceyhun havzasıyla bağlantıyı sağlayan kilit şehir konumundadır. Nitekim IX. yüzyıl müellifi Ya'kûbî⁴, Belh'i Horasan'ın en büyük şehri olarak kaydeder. Büyüklüğüyle doğru orantılı olarak şehirde 12 kapı bulunmaktadır. Ayrıca Belh Horasan'ın tam ortasında yer almaktadır. Öyle ki, şehirden doğudaki Fergana, batıdaki Rey, güney tarafındaki Sîstân ve nihayet kuzey taraftaki Kabil ve Kandahar'ın uzaklıkları 30 menzildir. Ayrıca Kirman, Keşmir, Hârizm ve Multân da şehre 30 menzil uzaklıktadır⁵. Belh ile Merv'i de birbirine bağlayan başka bir ticaret yolu da bulunmaktadır. Bu yol, dolambaçlı bir şekilde dağların eteklerini takip ederek Murgab nehrine, daha sonra kuzeybatı istikametinde nehri takip ederek Merv'e kadar ulaşmaktadır⁶. Güzergâh üzerinde Şuburgân, Faryâb ve Tâlekân şehirleri yer alır. Ayrıca Şuburgân'ın bir merhale güneyinde Enbâr şehri bulunmakta, Şuburgân ile Meymene (Yahudiye) arası 3 günlük mesafe olarak kaydedilmektedir. Meymene ile Faryâb arası ise iki

³ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 189. O dönem şartları düşünüldüğünde hacıların Zilhicce ayından aşağı yukarı üç ay önce Şevval 552/Kasım-Aralık 1157 tarihinde Horasan'dan ayrılmış olmaları gerekmektedir.

⁴ Ya'kûbî, s. 63.

⁵ Ya'kûbî, s. 63; Barthold, **Türkistan**, s. 80.

⁶ Barthold, **Türkistan**, s. 83.

gün, Şuburgân da aynı mesafede bir uzaklıkta bulunmaktadır. Merv ile Meymene arasında diğer bir yol daha mevcut olup, Belh yolunu dik bir şekilde kesmektedir⁷.

Horasan, Uzakdoğu, Hindistan, Doğu Avrupa ve Batı Asya ile yoğun bir ticaret faaliyeti içinde bulunmaktaydı. Özellikle Horasan'da üretilen pamuklu ve yünlü kumaşlara her bölgeden büyük ilgi duyulmaktadır. Bu ürünler Batı Avrupa pazarlarına dahi ulaşabilmektedir. Horasan'ın batı dünyası ile olan ticaretinde önemli bir üs konumunda yer alan merkez ise Mısır'dır. Horasan ve İran'ın diğer bölgelerinden gelen ürünler, karayoluyla Mısır'a ulaştırılmakta, buradaki limanlardan gemilere yüklenerek pek çok ülkeye ihraç edilmektedir. 1100-1130 yılları arasında üretilen İran ipeği Mısır'da iyi kazanç getiren ürünler arasında yer almaktadır. Mısır'a ipek getiren Horasan ve İranlı tüccarlar, keten başta olmak üzere diğer kumaşları satın alarak geri dönmektedir⁸.

Uluslararası sayılabilecek ticaret yanında Horasan'ın diğer bölge şehirleriyle olan ticareti de önem arz etmekteydi. Horasan'ın önemli şehirleri Hârizm ve Mâverâünnehir ile kervan yollarıyla bağlantılıydı. Yolların en önemli kavşak noktasında ise Nîşâbûr şehri bulunmaktaydı. Çöllerden de geçen bu ticaret yolları üzerinde kervanların su ihtiyacını karşılamak üzere göller ve kuyular inşa edilmiş, ayrıca kervanların yollarını kaybetmemelerini sağlamak amacıyla işaret kuleleri de yapılmıştı. Ticaret yollarında yolculuk edenlerin tüm ihtiyaçları düşünülmüş ve bunlara uygun çalışmalar da yapılmıştı. Örneğin yollar üzerinde posta istasyonları, kervanların konaklayabilecekleri kervansaraylar, istihkâm amaçlı karakollar da inşa edilmişti. Bu sayede kervanlar daha güvenli bir şekilde yolculuk edebilme imkânına sahip olabilmişlerdi⁹.

Horasan şehirlerinin ekonomileri daha ziyade ziraat ve ticaret üzerine inşa edilmişti. Bununla birlikte Horasan coğrafyasında yaygın bir şekilde hayvancılık da önem arz etmekteydi. Büyük Selçuklular'ın Horasan'a gelmeleri sonrasında ilk merkez olarak kabul ettikleri Nîşâbûr, Sâ mânîler ve Gazneliler döneminde de önemli bir ticaret merkezi durumunda olmuştu. Nitekim şehir doğu ile batı ticaretini

⁷ Barthold, **Türkistan**, s. 83-84.

⁸ Agacanov, **Selçuklular**, s. 237.

⁹ Agacanov, **Selçuklular**, s. 237-238; Tâhirî, **Horasan**, s. 162.

sağlayan ticaret yollarının kesiştiği merkez durumunda bulunmaktaydı. Bu sayede kazandığı ticarî merkez olma özelliğinin Selçuklular döneminde de geçerliliğini koruduğu görülmektedir. Şehrin pek çok yerinde önemli pazarlar ve ticaret hayatının gerektirdiği kervansaraylar ile hanlar mevcuttu. Ayrıca şehir, pek çok tüccar için de önemli uğrak yerlerinden biri haline gelmişti. Bu canlılık neticesinde şehirde değişik sanatları icra eden pek çok sanat ve ticaret erbabı faaliyet göstermekteydi¹⁰. Bütün bu faaliyetler canlı bir ticaret hayatının neticesinde meydana gelmiş gelişmelerdi.

Horasan'da yerli ve yabancı tüccarın ticaret yapabildiği çok sayıda pazar bulunuyordu. Şehrin en büyük pazarı olan ve merkez pazar olarak adlandırılan pazarlar, şehrin ticaret hayatının en önemli halkalarından birisini teşkil etmekteydi. Bu pazarlar, şehrin asıl bölümü olan *şehristanda* kurulmayıp, onun duvarlarının dışında yer almaktaydı. Devlet bu sayede pazarlara alışveriş için gelen yabancı halk ve göçebelerin şehrin içine girmesine engel olmayı amaçlıyordu. Bu sayede özellikle hayvan ve hayvansal gıda satmak üzere şehre inen göçebelerden kaynaklanabilecek güvenlik sorunları da ortadan kaldırılmış oluyordu. Pazarlar sayesinde hem şehir halkı, hem de göçebeler ekonomik ihtiyaçlarını güvenli bir şekilde karşılayabilmekteydi. Pazarlara mal satmak amacıyla gelen göçebeler de bu sayede şehir yaşamını tanıma ve sosyalleşme imkânına sahip oluyorlardı. Pazarlar, halkın ekonomik yaşantısına katkı yapmakla birlikte, aynı zamanda siyasî bir mekân özelliği de taşımaktaydı. Büyük Selçuklular döneminde normal pazarlar yanında Nîşâbûr şehrinde birçok meslek grubunun ticaret icra ettiği çarşılar da mevcuttu. Bu çarşılarda belirli mal ve hizmetler sunulmaktaydı. Kaynaklarımız, Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da Saraçlar pazarı, Demirciler çarşısı ve Attârlar çarşısının var olduğunu kaydetmektedirler. Attârlar çarşısı 553/1158 tarihinde yıkılmıştı. Nîşâbûr demircilik faaliyetleriyle ön plana çıkmış bir şehirdi. Demirci esnafı tarafından her çeşit demir eşya, iğne, bıçak gibi ürünler üretilmekteydi.

¹⁰ **Hudûdü'l-'alem**, s. 89; Zahoder, Horasan, s. 499; Bosworth, **Ghaznavid Empire**, s. 149; Agacanov, **Selçuklular**, s. 229; H. Gaube, "Sûk", **EI²**, C. IX, s. 796; Tezimizin bu bölümünde ayrıca, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü'nün düzenlemiş olduğu **Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler Sempozyumu** (18-19 Ekim 2007)'nda Prof. Dr. Erdoğan Merçil tarafından sunulan ve henüz basılmamış olan "Büyük Selçuklular Döneminde Ekonomik Açından Nişabur" adlı bildirden faydalanılmıştır.

Selçuklular'ın son başkenti Merv'de de ekmek, tohum, meyve ve sebzelerin satıldığı pazarlar yanında zanaat erbabının sanatlarını icra eyledikleri pazarlar mevcuttu. Merv'de sadece buğday alışverişinin yapıldığı bir çarşı da faaliyet göstermekteydi. Bunun yanında Herat'ta itriyat, Belh'te ise iplikçiler çarşısı, yine Belh'te köle tacirlerinin faaliyet icra ettiği bir çarşı da mevcuttu¹¹. Ayrıca Nîşâbûr'da Kerrâmîler'in kendilerine ait çarşısı bulunması¹², şehirlerde farklı mezhep gruplarına hitap eden çarşıların da bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Nîşâbûr gibi uluslararası seviyede sayılabilecek çarşıları bulunan bir şehirde Kerrâmîler'in daha ziyade günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere çarşı kurduklarını söylemek akla daha uygun bir durumdur. Farklı dînî grupların, farklı mahallelerde ikamet etmelerinden dolayı kendi yerel ekonomilerini oluşturmaları, başka deyişle her mahallede, barınan nüfusa göre halkın ihtiyaçlarına cevap verebilecek meslek erbabının faaliyet göstermesi gayet tabiidir. Neticede bu durum her mahallede küçük de olsa bir çarşının faaliyet göstermesine sebep olmaktadır.

Horasan'ın büyük şehirlerinden biri olan Belh, bir taraftan Horasan ve Hindukuş dağları eteklerinden Türkistan'a ve Çin'e uzanan, diğer taraftan da Ceyhun'un sol kıyısından uzanarak Hindistan ve Afganistan'a ulaşan doğu-batı ana ticaret yollarının geçtiği önemli bir kavşakta yer alır. Belh, Kuh-i Baba'nın Amuderya'ya doğru gelen önemli ticaret yollarından birinin üzerinde kurulmuştur¹³. Bu sayede tarihinin her döneminde olduğu gibi Selçuklular döneminde de önemli bir ticaret merkezi olmuştur¹⁴.

Şehir Moğol istilâsına kadar Horasan'ın en önemli ticaret merkezlerinden birisi olarak dikkat çekmiştir. Konumu itibariyle Hindistan ile yapılan ticaret açısından da önem taşır. Bu sebeple şehrin Hindistan ile irtibatını sağlayan kapılarından biri Hindûvân olarak anılmaktadır¹⁵. Şehir Hindistan'dan bitkisel ilâç

¹¹ İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 126; Nâsır-ı Hüsrev, s. 5; **Çehâr makâle**, s. 106; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 197; Zahoder, Horasan, s. 499; Agacanov, **Selçuklular**, s. 241.

¹² İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 94

¹³ Hartmann, Belh, **İA**, s. 485.

¹⁴ Bosworth, Balk, **EIr**, s. 587-588; Toynbee, **Oxus and Jumna**, s. 93;

¹⁵ Bahrvezî, Belh, **Dairetü'l-ma'ârif**, s. 461.

hammaddesi, ıtriyat, şeker, ev eşyası, Türkistan'dan da ibrişim kumaş, değerli taşlar, kıymetli madenler, cariye ve gulâmlar ithal etmektedir¹⁶. Buna karşılık Belh ve ona bağlı bölgelerden ihraç edilen ürünler arasında ise üzüm önemli bir yer tutmaktadır¹⁷.

Belh'teki nehirlerin sulama dışında ticaret amacıyla da kullanıldığı görülmektedir. Bu nehirler özellikle Hindistan ile yapılan ticarete taşımacılık amacıyla da kullanılmıştır¹⁸.

Merv şehri de özellikle başkent olduktan sonra önemli ticarî merkezlerden birisi durumuna gelmişti. Çağrı Bey'in şehre hâkim olması sonrası başlattığı düzenlemeler, diğer hâkimler tarafından da devam ettirilmiş ve şehir bu sayede dönemin en düzenli şehirlerinden birisi haline getirilmiştir. Onun bu önemi büyük ölçüde ticarî yollar üzerinde yer almasından ileri gelmekteydi. Merv'in ticarî yollar üzerinde bulunuyor olması doğulu ve batılı pek çok tüccarın şehirde bulunmasına imkân sağlamaktaydı. Ayrıca Merv, Hârizm ve Mâverâünnehir'e ulaşan ticaret yolunun halkalarından birini oluşturmakta, şehrin dışında bulunan Esteratej (استراتج) vahası, ticaret kervanlarının su ihtiyacını karşılaması sebebiyle bir hayli önem taşımaktadır. Merv diğer şehirlerden farklı bir ihraç ürünü üreterek de dikkat çekmektedir. Önemli ustaların elinden çıkarak müzisyenlerin hizmetine sunulan değerli kanunlar, Merv'in önemli ihraç ürünlerinden birini teşkil etmektedir. Merv'den ayrıca halı ve Merv'e özgü elbiseler ihraç edilen diğer ürünler arasında yer almaktaydı¹⁹.

Hiç kuşkusuz Horasan'ın küçükü büyüklü diğer şehirlerinde de pek çok pazar faaliyet göstermektedir. Kaynaklarımızca kaydedilen pazarlardan birisi de Herat'ta bulunan Kasaplar Çarşısı'dır. Nizâmî 'Arûzî²⁰, Sultan Melikşah zamanında Herat'ta geçen bir olayı naklederken mekan olarak Kasaplar Çarşısı'nı kullanmıştır. Herat'a bağlı bulunan Bûşenc şehri kerestesi ve kereste ticaretiyle de ünlenmiştir.

¹⁶ Bahrvezî, aynı yer.

¹⁷ Robert S. Lopez-Irwing W. Raymond, **Medieval Trade in the Mediterranean World**, New York 1990, s. 29.

¹⁸ **Aryana**, s. 51.

¹⁹ Lopez-Raymond, **Medieval Trade**, s. 29; Velî, aynı makale, s. 204, 209-210.

²⁰ **Çehâr makâle**, s. 126.

Hiç şüphesiz bu şehirde kereste sektörüne yönelik bir yapılanma da bulunmaktadır. Bunun yanında küçük bir kasaba olan Meyhene'de de bir çarşı mevcuttu ve bu çarşıda 40 terazi kullanılıyordu²¹.

Bununla birlikte Horasan bölgesindeki çarşı ve pazarları yukarıda naklettiklerimizle sınırlandırmak mümkün görünmemektedir. Her fırsatta önemini vurguladığımız Horasan'ın ticarî ve ekonomik gelişmişliği ile paralel olarak üretilen malların pazarlandığı pek çok çarşı ve pazarın varlığı muhakkaktır. Ayrıca diğer şehir ve bölgeler arasında gelişmiş bulunan ticaretin de büyük pazarların kurulmasına zemin sağlayacağı açıktır. Netice olarak özellikle Sultan Sencer zamanında meslek birliklerinin sıkı bir münasebet içerisinde olduğu da göz önüne alındığında, her meslek grubunun kendilerine ait bir çarşıda faaliyette buldukları sonucuna varmak çok da zor olmayacaktır.

Ticaretin en önemli unsurlarından biri kuşkusuz paradır. Bu sebeple önemli ticarî merkezlerde de darphane bulunmaktadır. X. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkan gümüş para eksikliği, daha sonraki dönemde de etkilerini devam ettirmiş ve devletleri yeni para politikaları uygulamaya sevk etmiştir. Bu para sıkıntısı yaklaşık 200 yıl boyunca devam etmiştir. Eksikliğin en önemli sebebi Avrupa ve kuzey ülkeleriyle yapılan ticaret sırasında büyük miktardaki gümüş paranın Avrupa'ya götürülmesiydi. Bu sebeple tam kapasiteyle çalıştırılan gümüş madenleri bir süre sonra tükenmiş ve bunun neticesinde gümüş sıkıntısı baş göstermeye başlamıştı. Daha önce yapılmış olan gümüş eşyalar bile eritilmiş ve elde edilen gümüşten paralar basılmıştı. Eksikliğin diğer bir sebebi de şehirlerin hızlı bir şekilde büyümesinden kaynaklanıyordu. Büyüyen şehirler beraberinde ticaretin artmasına ve dolayısıyla daha fazla para basılmasına sebep oluyordu. Hatta bazı şehirlerde sahte paralar ekonomiyi tehdit eder hale bile gelebilmişti. Bu şekilde baş gösteren gümüş sıkıntısı Selçuklular döneminde de devam etti. Büyük Selçuklular, yeni bir parasal sistemi devreye sokarak bu sıkıntıyı bertaraf etme yoluna gitti. Devlet daha ziyade altın paralar basmaktaydı. Farklı isimlerle basılan dinarların farklı ayarlarda basıldığı herkesçe bilinen bir durumdu. Neticede farklı ayardaki paralar bölgesel ticarete az da olsa karmaşaya neden olmakla birlikte, her bölgenin kendi

²¹ İbn Münevver, *Esrâru't-tevhîd*, s. 163-164; Barthold, *Büşenc*, **IA**, s. 825.

ekonomisinin oluşmasını sağladı. Ülkenin en büyük darphanelerinden birisi Nîşâbûr'da bulunmakta ve burada çok miktarda dinar basılmaktaydı. Hatta Nîşâbûr başkent olmamasına rağmen hazine barındırmaktaydı. Nîşâbûr dinarları yüksek ayarlı paralardı ve Nîşâbûriye altını olarak adlandırılmaktaydı. Yüksek ayarlı dinarlar, ülkenin diğer darphanelerinde de basılmaktaydı. Bununla birlikte zaman zaman bozulan ekonomi sebebiyle düşük ayarlı paralar da tedavüle sunulmuştu. Düşük ayarlı altın paraları yüksek ayarlı altınla kaplanan gümüş paralar ve altına bakır eklenerek kaplanan gümüş paraların tedavüle sunulması takip etti. Dirhemler ise ilk zamanlarda bakır ve gümüş bileşiminden basılırken sonraları tamamen bakırdan basılmaya başlandı. Sultan Sencer döneminin sonlarına doğru yaşanan olumsuz olaylar neticesinde ekonomi sekteye uğramış, bu da madeni paraların kalitelerini bir hayli düşürmüştü²².

Horasan'da darphane bulunan diğer bir şehir taşıdığı ticarî ve siyasî öneme binaen Belh idi. Nitekim şehir sahip olduğu gümüş madenleriyle de ünlüydü. Selçuklular'dan önceki dönemde Herat ve Belh'te Abdülmelik b. Mervan adına para basıldığı ve bu paralarda şehrin adının Belhü'l-beyza olarak kaydedildiği bilinmektedir²³.

Selçuklular döneminde Horasan'da sikke basılan merkezler Nîşâbûr, Herat, Belh, Merv, Serahs, Mervu'r-rûz ve Velvâlic şehirleridir²⁴. Sikkeler genel olarak dinar olarak basılmakla birlikte, yukarıda da belirttiğimiz gibi farklı madenler de kullanılmıştı. Hocaniyazov²⁵, Selçuklular dönemindeki paraların altın (dinar), gümüş (dirhem) ve bakırdan basılmış olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte altın-gümüş alaşımından paralar da basılmıştır²⁶.

Bir yerde para basılabilmesinin en önemli etmenlerinden birisi de şehirde basılacak paraların hammaddesini sağlayacak madenlerin bulunmasıdır. Madenî

²² İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 116; **Hüseynî**, s. 10; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 68; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 116; Bünyadov, **Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler**, s. 125 vd.; Ülker Erginsoy, **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, İstanbul 1978, s. 123; James W. Allen, **Islamic Metalwork, The Nuhad es-Said Collection**, London 1982, s. 13.

²³ Uslu, **İslam Orduları...**, s. 6; A. Y. al-Hassan-D. R. Hill, "Ma'din", **EF**², C. V, s. 967.

²⁴ Schwarz, **Sylloge**, s. 149; Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 5-23, 29-31, 50-53, 92, 122.

²⁵ Hocaniyazov, **Sikkeler Kataloğu**, s. 5, 21, 23.

²⁶ Bkz. Resim 29.

paralar mümkün olduğunca hammaddesinin de çıkartılabildiği şehirlerde basılmaktadır. Nîşâbûr, Belh, Herat ve Merv şehirlerinde para basıldığına göre, bu şehirlerde paraların basılmış olduğu, altın gümüş ve bakır madenleri de bulunmaktadır. Nitekim *Hudûdu'l-'alem*²⁷, Horasan'da altın, gümüş ve diğer maden cevherlerinin bulunduğunu, bu madenlerin de dağlardan çıkarıldıklarını kaydetmektedir. Ayrıca 341/952-953 senesiyle tarihlendirilen Ebû Dülef'in *Sefernâme*'sinde de Nîşâbûr'da çok fazla maden bulunduğu kaydedilmektedir. Bununla birlikte Nîşâbûr ile özdeşleşen en önemli maden türkuazdır. Bu sebeple şehir Şehr-i Firûze olarak da anılmaktadır²⁸.

2. Toprak Sistemi ve Ekonomiye Etkisi

Selçuklular'da toprak sistemi denildiğinde hiç kuşkusuz akla ilk olarak iktâ sistemi gelmektedir. Askerî bir oluşum olarak ortaya çıkan iktâ sisteminin hem ekonomik, hem de sosyal sonuçları mevcuttur. Büyük Selçuklular döneminde Sultan Melikşah zamanından itibaren uygulamaya konulan bu sistem, önceleri kargaşanın hüküm sürdüğü, üretimin ve dolayısıyla tahsilâtın yapılamadığı bölgelerde yürürlüğe konulmuştur. Nizâmülmülk, kargaşa bölgelerindeki tarım topraklarını iktâ kısımlarına ayırmak suretiyle yeni bir düzenlemeye gitmiş, bu sayede düzenli şekilde tarım yapılmaya başlanan bölgelerde de refah seviyesi her geçen gün artmaya başlamıştır. Bununla birlikte bu sistem bazı bölgelerde, toprak sahibi olan halkın, yani dihkânların zararına işlemiş, zarar daha ziyade Horasan ve Mâverâünnehir'de kendisini göstermişti. Bölgenin önemli devletlerinden Sâmânîler, biraz da dihkânların etkisiyle yıkılmıştı. Dolayısıyla dihkânlar yeni kurulmakta olan bir devlete karşı tavır takındılarsa da, onların etkisi çok fazla olamadı. Her geçen gün iktâ sistemi daha etkin bir şekilde devlet düzeninde yerini almayı başardı. İlk zamanlarda daha sıkı kurallara bağlı bulunan iktâ sistemi, zamanla sultanın inisiyatifinde bir müessese gibi algılanmaya başlanmıştı. Sultan kendisine bağlı

²⁷ Bkz. Aynı eser, s. 88; Ayrıca bkz. Strange, aynı eser, s. 429; Uslu, **Horasan**, s. 157; Hassan-Hill, **Ma'din**, **Eİ**², s. 967.

²⁸ Ebû Dülef, **Sefernâme-yi Ebû Dülef der İran, er-Risâletü's-sâniye**, nşr. V. Minorsky/Farsça çev. Seyyid Ebu'l-Fazl Tabâtabâî, Tahran 1342 hş., s. 86; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 165.

olan kişilere hizmetleri karşılığında iktâ verebilmekte ve bu bağışların miktarı tamamen sultanın isteğine göre belirlenebilmekteydi. Sultan zaman ve neden gözetmeksizin iktâ miktarını arttırabilir veya tamamen geri alabilirdi. Bu durum iktâ sahibinin taşıdığı unvanla ilgili değildi. İktâ arazileri daha ziyade askerî-ıdarî rütbelere göre ve nüfûzlu ailelere verilmekteydi. Askerî iktâlar iki kısma ayrılmakta, ilk kısım iktâlar daha ziyade büyük emîrlere verilirken, ikinci kısım iktâlar ise kendi bölgesinde hâkim bulunan küçük toprak sahiplerine verilmekteydi. İktâlar toprağın verimine göre farklı derecedeki kişilere verilmekteydi. Bazı durumlarda adlî teşkilata mensup kişilere de iktâ verildiği görülmekteydi²⁹.

Buna rağmen dihkânlık sisteminin devam ettiğine dair örnek teşkil edebilecek bazı durumlar da mevcuttur. Nitekim İbn Funduk³⁰, mahalli hanedanlar başlığı altında yirmiden fazla ailenin Beyhak ve çevresindeki hâkimiyetinden bahsetmektedir. Burada hayat hikâyesini naklettiği bazı kişilerin şehir veya kasaba riyasetlerinin ailelerinden kendilerine naklolunduğu görülmektedir. Bu hâkimiyetlerde Selçuklu yönetimince bir atamanın yapılıp yapılmadığı belirtilmemekle birlikte, riyasetin işlerlik kazanabilmesi için sultan veya vezir tarafından onaylanmasının gereği de mümkün olabilir. Nitekim bu duruma örnek teşkil edebilecek bir olay şu şekilde gelişmiştir. Babasının ölümünden sonra medresede onun yerini almak isteyen Ebu'l-Kâsım Muzaffer b. Abdülmelik b. Abdullah b. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'ye fakihler ve öğrenciler onay vermemişti. Onun medresede ders verebilmesi için kendisinden onay istenmiş, Nizâmülmülk'ten almış olduğu onay sayesinde Nizamiye Medresesi'nde ders verebilmeyi başarmıştır³¹. Bu durum mevcutken mahalli aile hâkimiyetlerinin Selçuklular'ın izni olmadan sürdürülebilmesi ihtimal dâhilinde görünmemektedir. Ayrıca bahsettiğimiz aile hâkimiyetlerinin çerçevesi tam manasıyla belli olamamaktadır. Başka deyişle bu ailelerin belli bir toprak parçasına hükmedip

²⁹ Barthold, **Türkistan**, s. 327, 329; Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, Oxford 1953, s. 53 vd.; Lambton, **Sancar İmparatorluğunun Yönetimi**, s. 372 vd.; Klausner, **Seljuk Vezirate**, s. 10; Agacanova, **Selçuklular**, s. 129; David Morgan, **Medieval Persia 1040-1797**, London 1988, s. 38-39; Safi, aynı makale, s. 354.

³⁰ **Tarih-i Beyhak**, s. 73 vd., 94; Ayrıca bkz. Agacanova, **Selçuklular**, s. 209; Kafesoğlu, **Selçuklular**, **İA**, s. 400-401.

³¹ Bkz. Kültürel Hayat Bölümü.

etmedikleri tam manasıyla anlayamamaktadır. Bununla birlikte ailelerin ekonomik zenginliğe ulaştıkları açıktır. Nitekim bazıları Cuma mescidi inşa ettirecek kadar varlıklıdır³². Sistemin Horasan'ın diğer küçük şehirlerinde de işler bir durumda olduğunu söylemek zor olmayacaktır. Büyük şehirler ise daha ziyade hanedana mensup veya diğer önemli emirlere iktâ edildiği için farklı bir yapılanma göstermektedirler.

Arazi büyüklük, vergilendirme biçimi ve hukuki statüsüne göre ayrılık göstermektedir. Büyük toprak parçalarına yukarıda da belirttiğimiz gibi sultan ve hanedan üyeleri ile diğer önemli emîrlere hâkim durumdadır. Küçük ölçekli toprakların sahipleri ise daha ziyade köylülerdir. Köylüler de kendi aralarında varlıklı ve fakir olarak ayrılmaktadır. Ayrıca vergiden muaf tutulan bazı mülkler de bulunmaktadır. Topraklar alınıp satılmakta, hediye edilebilmekte ve miras olarak bırakılabilmektedir. Başka deyişle tüm araziler tamamen devletin hâkimiyeti altında değildir. Öyle ki, 1078 tarihli bir nikâh akdinde erkek yeni evlendiği eşine toprak hediye etmiştir. Damat bu amaçla Herat'a bağlı Bâmîyân'da dört parça toprak satın almış ve bunların mülkiyet haklarını hediye olarak geline devretmiştir³³.

Özellikle Sultan Sencer döneminde Horasan ve çevre bölgelere yapılan atamalarla ilgili olarak mevcut bulunan bazı menşurlardan iktâ sistemi hakkında daha geniş bilgiler edinebilmekteyiz. Nitekim Belh valiliğine atanan Ebu'l-Feth b. Ebû Bekr b. Kamaç'ın atama menşurunda yeni valinin, iktâ sahibi olarak malî işlerden sorumlu olduğu da anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz bu malî sorumluluk, onun kendi iktâları için de geçerli olan bir durumdur³⁴.

3. Tarım ve Hayvancılık

Selçuklular zamanında, devletin ana gelir kaynaklarından birini teşkil eden tarım, aynı zamanda nüfusun en önemli geçim kaynağı durumundaydı. Bu sebeple

³² İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 118. İbn Funduk (aynı yer), Müstevfîyân başlığı altında Hâce Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ali el-Müstevfî'nin Turaysîs nahiyesinden olduğunu, ancak Sebzevâr'a gelerek burada ve başka bir kasabada Cuma mescidi inşa ettirdiğini nakleder.

³³ **Atebetü'l-ketebe**, s. 23-24, 71; Agacanov, **Selçuklular**, s. 208-209.

³⁴ **Atebetü'l-Ketebe**, s. 77; Lambton, **Sancar İmparatorluğunun Yönetimi**, s. 374-375.

ileriye dönük bir şekilde inşa edilen sulama sistemleri, çok geniş bir alanı kapsar. Devlet, kurduğu sulama sistemleri sayesinde üretilen üründen belli bir miktarını vergi olarak toplamaktadır. Özellikle Sultan Melikşah ve Sencer zamanlarında ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Horasan'da da inşa edilen sulama kanalları sayesinde tarım ürünlerinde büyük artış görülmüş, gelişen tarım sayesinde ticaret canlanarak şehirler daha mamur bir hale gelmişti³⁵.

Horasan, geniş tarımsal ürün çeşitliliğine sahip bir bölge olup, hemen hemen her şehri de aynı özellikleri göstermektedir. Bölgenin uygun iklimi ve tarım için oluşturulan elverişli sulama şartları sayesinde ürün daha bol ve kaliteli bir hale gelmiştir. Horasan'ın en doğu kısmını oluşturan Belh şehrine çok yakın olan dağlardan, nehirler vasıtasıyla gelen alüvyonlu topraklar, sulama sistemli tarımla birleşince bölge çok verimli bir hal almıştır³⁶. Bunun neticesinde Belh'in etrafı bağ ve bahçelerle çevrilmiştir. Halkı genel olarak çiftçilikle geçinen şehirde, üzüm, yer mantarı, ağaç kavunu, turunçgiller, şeker kamışı, nilüfer çiçeği yetiştirilmekte³⁷, ayrıca Belh, buğday ambarı özelliğinden dolayı Hârizm'e buğday ihraç etmektedir³⁸. Belh ve komşusu Herat'ta buğdaya ek olarak sanayiye hammadde teşkil edebilecek bitkiler, yetiştirilen diğer ürünler arasında yer almaktadır. Aynı zamanda turunçgiller, zambak ve üzüm ihraç edilmeye uygun kalitededir. Sadece üzümün 120 çeşidi yetiştirilmekte, bunlar da kendi aralarında kalitesine göre ayrılmaktadır³⁹.

Diğer taraftan Merv şehrinin de içinde bulunduğu Murgab vadisi, ziraatın gelişmiş olduğu bölgelerden birisi olarak göze çarpmaktadır. Merv'e üç fersah uzaklıkta bulunan Murgab vadisindeki köyler, Karakurum çölünden rüzgârlarla buralara sürüklenen ve zaman zaman yer değiştiren kum tepeleriyle mücadele etmek durumunda kalmışlardı. Merv'in toprakları tuzlu ve kumlu bir özellik taşımasına rağmen, bu durum tarım yapmaya engel taşımamaktadır. Merv'de,

³⁵ Turan, **Selçuklular**, s. 343; Lambton, **Continuity**, s. 159 vd.

³⁶ Bosworth, Balk, **EIr**, s. 588. Horasan'da üretilen ürünleri döneme en yakın kaynaklar yanında dönem öncesi ve sonrası kaynaklardan karşılaştırmalı olarak vermeyi uygun buluyoruz.

³⁷ **Hudûdü'l-'alem**, s. 99; Hartmann, Belh, **İA**, s. 487; Uslu, **Horasan**, s. 154; Uslu, **İslam Orduları...**, s. 3

³⁸ Agacanova, **Selçuklular**, 202-203.

³⁹ **Çehâr makâle**, s. 77; Agacanova, **Selçuklular**, s. 201-202, 241

özellikle sulanabilen arazide arpa ve buğday ekimi yapılmakta, bunun yanında üzüm, kavun, armut gibi çok kaliteli meyveler üretilmektedir. Buradaki kavunun ünü o kadar fazladır ki, diğer memleketlere ihraç edilmektedir. Sanayi ürünü olarak üretilen en önemli ürün ise pamuktur. Merv’de yetişen buğday da büyük bir üne sahiptir, çünkü bu buğdaydan yapılan ekmek çok lezzetli olmaktadır⁴⁰.

Merv bölgesindeki tarımsal gelişim, yaygın bir şekilde kullanılan sulama kanalları sayesinde olabilmektedir. Sulama kanallarının en önemlilerinden birisi de Sultan Sencer tarafından Merv’de inşa edilmiştir. Moğollar tarafından tahrip edilen bu kanal sistemi, Murgâb nehrinin sularını Merv ovalarına aktarmış, böylece Merv’deki tarım üretiminde bire yüz oranında büyük artış meydana gelmişti. Merv’de pamuk üretimi ve buna bağlı sanayi de büyük gelişme göstermişti. Murgâb nehrinden dört büyük ana sulama kanalı çekilmiş, bu kanallardan da çevredeki köylere su taşıyan pek çok küçük kanal inşa edilmişti. Bölgenin iklim şartları düşünüldüğünde yaz mevsiminde artan su ihtiyacını karşılamak üzere bentlere de ihtiyaç duyulmuştu. Bunun neticesinde sulama ihtiyacını karşılamak üzere ayrıca bir bent inşa edilmiş, bendin Merv bölgesindeki tarımsal üretimdeki önemi bir hayli fazla olmuştu⁴¹. Sultanbend adıyla meşhur bu bendi, Sultan Sencer’in inşa ettirmiş olma ihtimali yüksek görünmektedir. Merv’in önemli özelliklerinden bir diğeri de çöl şartlarına uygun develerin üretim merkezlerinden biri oluşuydu⁴².

Nîşâbûr’un çevresi ise her zaman geniş meyve bahçeleriyle çevrilidir. Ortaçağda Nîşâbûr’da iyi kalitede keten ve pamuk yetiştirilmektedir. Diğer bir ürün ise işlenmemiş ipek olarak göze çarpılmaktadır⁴³. Geniş sulama sistemi sayesinde çeşitli tarımsal ürünler ve bol miktarda meyve yetiştirmek mümkün olabilmektedir. Özellikle şehrin kuzey kısmı daha mamur ve ziraat açısından daha verimlidir. Bundaki en önemli sebep su ve sulama sistemlerinin kuzeyde daha yoğun bir şekilde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Şehrin çevresinde bulunan verimli

⁴⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 280; Agacanov, **Selçuklular**, s. 203.

⁴¹ Turan, **Selçuklular**, s. 268; Strange, aynı eser, s. 402; Lambton, **Continuity**, s. 164. Agacanov, **Selçuklular**, s. 203;

⁴² **Hudûdü'l-‘alem**, s. 94; Uslu, **Horasan**, s. 153.

⁴³ Lockhart, **Persian Cities**, s. 86

otlaklar hayvan sürüleri için vazgeçilmez önem teşkil etmiş, bu otlaklar şehirde bol miktarda süt ve süt ürünlerinin üretilmesine katkıda bulunmuştur. Nîşâbûr'a bağlı bulunan Sebzevâr da tam manasıyla bir tarım şehri olarak kaydedilmektedir⁴⁴. XIV. yüzyıl coğrafya kaynaklarından olan *Nüzhetü'l-kulûb*⁴⁵, Nîşâbûr'a bağlı İsferyân'de üzüm ve tahıl yetiştirildiğini zikreder. Aynı kaynağa göre Beyhak ve Câcerm de tahıl merkezidir. Ayrıca Beyhak ve Cüveyn'de üzüm yetiştirilmektedir⁴⁶. Daha sonraları Habûşân adını alan Ustuvâ da, Nîşâbûr'a bağlı şehirlerden birisi olup, burada da tahıl, üzüm, pamuk ve meyve yetiştigi kaydedilmektedir⁴⁷.

Nizâmî-i Arûzî⁴⁸, 530/1135-1136 tarihinde Nîşâbûr'da bulunduğu sırada mezarlığı ziyarete gittiğinde buraya bitişik bulunan bahçede armut ve şeftali ağaçlarının varlığından bahsetmektedir.

İbn Funduk⁴⁹ ise Beyhak'a bağlı iki ayrı köyde fıstık yettiğini, hatta bu fıstıkların Nîşâbûr'da bile eşi benzerinin bulunmadığını nakletmektedir. Ayrıca o, Beyhak'a bağlı Keyzer (کینر) köyünde yetiştirilen narı da övmektedir. Bu durumda Selçuklular döneminde Nîşâbûr ve Beyhak çevresinde fıstık üretiminin yaygın olduğu söylenebilir. Horasan coğrafyasında yaygın olarak üretilen meyvelerden birisi de muhtemelen nardır.

Tüm Horasan coğrafyasının en yaygın meyvesi ise hiç kuşkusuz üzümdür. Beyhak'a bağlı Oştör (اشتر), Şeştemed ve Serd-i Efrûr (سرد افروز) köyünde yetişen üzümlerin kalitesi bir hayli yüksektir. Ayrıca Nîşâbûr'un kenar mahallelerinde yetiştirilen ürünler arasında üzüm de yer almakta ve bölgenin bir diğer ünlü meyvesini ise incir teşkil etmektedir⁵⁰.

Husrevcird ve Ebârî (اباری) köyünde de çok çeşitli meyvelerin yetiştirildiği görülmektedir. Bunların en ünlüsü kırmızı ve beyaz renkteki kayısıdır. Bölgede

⁴⁴ *Hudûdü'l-'alem*, s. 89; Lambton, *Continuity*, s. 168

⁴⁵ *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 183.

⁴⁶ Aynı eser, s. 184.

⁴⁷ *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 184-185.

⁴⁸ *Çehâr makâle*, s. 98.

⁴⁹ *Tarih-i Beyhak*, s. 277.

⁵⁰ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 278, 280; Zahoder, *Horasan*, s. 500.

ayrıca siyah ve beyaz üzüm yetiştirilmektedir. Yetiştirilen bu meyvelerin en önemli özelliği ise mevsimine göre erken olgunlaşmasıdır⁵¹.

Bazı ürünler neredeyse Horasan adıyla birlikte anılmaktadır. Bu ürünlerin başında üzüm, incir ve kavun gelmektedir. Eserini XIV. yüzyılda kaleme alan Hamdullah Müstevfi⁵², bu üç ürünün bolca miktarda yetiştigi şehirler olarak Tûs, Herat ve Bûşenc'i kaydeder. Ayrıca İsfizâr'da nar bol miktarda yetiştirilmektedir. Herat ise çok çok geniş bağlara sahip bir yöredir. Bûşenc'de de üzüm yetişmekte olup, yetişen üzüm bir kaç çeşittir. Üzümün bol miktarda yetiştirildiği merkezlerden birisi de Bâdgîs olarak kaydedilmektedir.

Herat'a bağlı olan Câm şehri boydan boya sulama kanalları ile donatılmıştır. Bu sebeple meyvesi bol bir bölgedir. Zâve ise yukarıda zikredilenlere ek olarak tahıl, ipek ve pamuk üretilen şehirlerdendir⁵³.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi sulama sistemine dayalı tarım büyük önem kazanmıştır. XI-XII. yüzyılda zengin tarım alanlarından birisi Belh ve civarındır. Belh eyaleti Belhab ve Hulma nehirlerinin sularıyla sulandığı için verim nispeten fazladır. Belhab vadisinde de birçok su değirmeni bulunduğu için nehir Dehas olarak adlandırılmıştır. Belhab, şehir içinde 12 kola ayrılmakta ve bu kollar şehrin etrafındaki bağ ve bahçelerin sulanması amacıyla kullanılmaktadır. Sulama kanalları şehrin birkaç fersah dışına kadar uzanmış, bu sayede şehrin ekonomik gelişiminde büyük etken olmuştu⁵⁴. Belh bölgesi Moğol istilasına kadar zahire ambarı görevi görmeye devam etmiştir.

Horasan'ın diğer önemli şehri Herat, suyu bol bir yer olarak kaydedilmektedir. Su, tarımın en vazgeçilmezlerinden birisi olduğuna göre Herat'taki ziraât gelişmişlik en üst seviyededir. Şehirde özellikle sonbahar meyvesi olarak şehirde üzüm, nar, armut, ayva, incir, badem, ceviz ve diğer ürünler bolca yetişmektedir⁵⁵.

⁵¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 279.

⁵² **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 185-188.

⁵³ **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 189-190.

⁵⁴ Bosworth, Balk, **Eİr**, C. III, s. 589; Toynbee, **Oxus and Jumna**, s. 94-95; Agacanova, **Selçuklular**, s. 202.

⁵⁵ Makdisî, C. II, s. 447; **Hudûdü'l-'alem**, s. 91; İsfizârî, C. I, s. 281

Belh sınırları içinde yer alan Huttelân şehri Abbâsîler, Gazneliler ve Selçuklular döneminde yetiştirdiği atlarla meşhur olmuştur. Şehirde birden çok at pazarının bulunduğu bilinmektedir⁵⁶. Ayrıca değerleri herkesçe bilinen Belh'e özgü develer de çokça yetiştirilen hayvanlar arasında bulunmaktadır. Şehrin yakınlarındaki steplerde yetiştirilen ve mükemmel bir ırk olduğu belirtilen Belh develeri, başta kervan taşımacılığı olmak üzere her türlü iş için kullanılmaktadır. Nîşâbûr'a bağlı bir şehir olan Nesâ, yabani av kuşlarının yetiştirildiği en önemli merkez durumundadır. Câcerm'de ise büyükbaş hayvan yetiştiriciliği önem kazanmıştır⁵⁷.

4. Sanayi Ürünleri

a. Kumaş Üretimi

Horasan, sanayi ürünleri açısından da büyük bir zenginlik arz eder. Özellikle Merv'de pek çok zanaat türü çok gelişmiş bir şekilde icra edilmektedir. Şehirde üretilen kumaş tüm Horasan bölgesinde büyük bir üne sahiptir. Aynı zamanda Nesâ'da inci işlemeli kumaşlar üretilirken, Serahs'ta da simli kumaş üretimi ön plâna çıkmaktadır. Ayrıca Nesâ, ham ipek ve örgü kumaşların da üretildiği önemli bir merkezlerden biridir. Tilki derisinden imal edilen kürkler ise diğer ünlü ürünlerden birisi olmuştur. Nîşâbûr ve çevresi ise ipek, keten ve pamuklu kumaşların en önemli üretim merkezi durumundadır. Pamuklu kumaşlar, Merv, Nîşâbûr ve Belh başta olmak üzere, daha ziyade pamuk yetiştirilen tüm Horasan şehirlerinde üretilmektedir. Dokunan bu kumaşlar daha sonra elbise haline getirilerek, İran'ın diğer bölgelerine, hatta doğu ülkelerine ihraç edilmektedir⁵⁸.

⁵⁶ Muhammed b. Mansûr b. Sa'îd Mübârekşâh, *Âdâbü'l-harb ve's-secâ*, nşr. Ahmed Süheyfî Hânsârî, Tahran 1346 hş., s. 218 vd.; Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamanı Askerî Teşkilâtı", *Ankara Üniv. D. T. C. F. D.*, sayı: 8-9'dan Ayrı Basım, Ankara 1970, s. 59.

⁵⁷ Bosworth, Balk, *Eİr*, C: III, s. 589; Strange, aynı eser, s. 392, 429.

⁵⁸ Strange, aynı eser, s. 429; Agacanov, *Selçuklular*, s. 229-230; Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, sayı: 241, Ankara 2000, s. 772.

Kumaşlardaki süslemeler daha ziyade ağaçlar üzerinde resmedilmiş kuşlar ve çiçekler şeklindeki tasvirlerdir. Selçuklular döneminde yapılan her türlü süslemede hareket halindeki vahşi hayvan motifleri de sıkça kullanılmıştır. Bunun yanında av sahneleri de bu tarz ürünlerde süsleme olarak tercih edilmiştir. Ayrıca Türk tipi olarak adlandırılan insan figürleri yapılan süslemelerde vaz geçilmez tasvirler olmuştur⁵⁹.

Semerikand yakınlarındaki Vâzâr köyünde dokunan, Vâzârî (وازارى) veya Horasan dibacı olarak da kumaş türü, ayrıca ünlüdür. Pamuktan imal edilen bu kumaştan, tüm İran'da tanınan çok kaliteli elbiseler imal edilmektedir. Parlak, yumuşak ve pahalı olan bu kumaş, aynı zamanda uzun ömürlüdür. Safran sarısı rengindeki Vâzârî kumaşından özellikle kışlık elbiseler üretilmektedir. Ünü ve değeri sayesinde Sultan Tuğrul Bey'in de tercih ettiği kumaşlardan birisidir⁶⁰.

Selçuklular'ın Horasan'a hâkim oldukları dönemde zanaatın en gelişmiş şekli dokumacılık olarak göze çarpmaktadır. Kumaş dokumacılığı yanında Türkler ve İranlılar'ın en önemli el sanatlarından birisi olan halıcılık da azımsanmayacak bir önem teşkil etmektedir. Özellikle Tûs'ta imal edilen ve diğer şehirlere ihraç edilen başka bir ürün ise keçe olarak dikkat çekmektedir⁶¹.

Bunun yanında İbn Funduk⁶², muhtemelen Beyhak'ta hem erkek, hem de kadınlara hitap eden bir ayakkabı yapıldığını, bu ayakkabıların Nîşâbûr'da bile benzerinin bulunmadığını nakletmektedir. Beyhak ayrıca değerli taşları, madenleri ve mermer yatakları ile ünlü bir şehirdir⁶³.

b. Seramik ve Cam Üretimi

Horasan'da yaygın olan bir zanaat türü de seramik yapımıdır. Mutfak ve diğer ev eşyası olarak kullanılan ürünler hem metal, hem de topraktan imal edilmektedir. Topraktan üretilen bu ürünler, normal kalitede olabildiği gibi en üst

⁵⁹ Agacanov, **Selçuklular**, s. 231.

⁶⁰ **Hüseynî**, s. 16; **Bundârî**, s. 25; Bakır, *Dokuma Sanayi*, s. 772-773.

⁶¹ Strange, aynı eser, s. 429; Agacanov, **Selçuklular**, s. 230.

⁶² **Tarih-i Beyhak**, s. 278.

⁶³ Konukçu, *Beyhak*, **DİA**, s. 57.

seviyede kalite ve estetik arz edebilen ürünler de olabilmektedir. Üzerleri genellikle Arapça dualarla veya veciz sözlerle süslenmektedir. Ayrıca bu ürünlerde Türkistan menşeli halı desenleri ile hayvan tasvirleri süsleme olarak kullanılabilir. Tasvir edilen hayvanların en önemlisi çift başlı kartal olarak göze çarpmakta, ayrıca diğer yırtıcı kuş türleri de sıkça resmedilmektedir⁶⁴.

Büyük Selçuklular döneminde üretilen porselenler, Çin'den ithal edilen porselenlerden ilham alınarak yapılmıştı. İran'daki bu taklit süreci tüm XII. yüzyıl boyunca devam etti. Bu etkileşim sonucunda İran coğrafyasında yarısaydam nitelikte ince porselen ürünleri üretilmeye başlanmış, yeni kullanılmaya başlanan alkali sır tekniği sayesinde, üretilen porselenler bir nebze fildişi renk almıştı. Bu renk nadiren yeşilimsi bir renge de dönüşebilmekteydi. Üretilen porselenlerin ince oluşu onların küçük yerler için bir nevi cam olarak kullanılmasına da imkân sağlamıştı. Ancak alkali sır, uygulandığı yüzeyi çürütmeye yatkın bir madde olduğu için bu ürünler kısa ömürlü olmuştu. Yine de bu dönemde alkali sırlama tekniğiyle, pek çok çanak, sürahi, fincan, ibrik, kavanoz ve maşrapa imal edilmişti. Üretilen bu çanak çömlekten bazıları süssüz, bazıları ise üzerlerine uygulanan baskı teknikleriyle çiçek motifleriyle süslenmişti. İran'daki en önemli üç seramik üretim merkezinden birisi⁶⁵ Nîşâbûr idi. Nîşâbûr şehrinde o döneme ait fırınlar, seramik baskı malzemeleri ve çok miktarda seramik parçaları bulunmuştur⁶⁶. Ayrıca bu dönemde Tûs şehrinde "herkâre" denilen güveçler en önemli üretim ve kazanç dallarından birisi olmuştu. Bu ürün hemen hemen tüm çevre şehirlere ihraç edilen bir ürün durumundaydı⁶⁷.

Dandanakan şehri de pişmiş topraktan her cins kabın imal edildiği merkezlerden birisi olmuştu. Nitekim bölgede yapılan arkeolojik kazılarda pişmiş topraktan imal edilen her çeşit kaba rastlanmıştır. Bölgede ayrıca tuğla imal edilen merkezlerin kalıntıları da bulunmuştur⁶⁸.

⁶⁴ Agacanov, **Selçuklular**, s. 231.

⁶⁵ Diğer iki merkez Rey ve Kâşân şehirleridir, bkz. Géza Fehérvári, **Islamic Pottery, A Comprehensive Study Based on The Barlow Collection**, London 1973, s. 72.

⁶⁶ Fehérvári, **Islamic Pottery**, s. 71-72; Agacanov, **Selçuklular**, s. 230.

⁶⁷ Strange, aynı eser, s. 429; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 20.

⁶⁸ Zahoder, Dandanakan, aynı yer.

Cam üretimi de Selçuklular döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde mutfak malzemeleri, ilaç, parfümeri ve kimya alanında kullanılmak üzere cam kaplar üretilmektedir. Ayrıca cam işleme sanatında görülen en önemli yenilik, yuvarlak pencere camlarının üretilmeye başlanmasıdır. Ayrıca renkli camlar da üretim sürecine katılan diğer bir ürün olarak göze çarpmaktadır⁶⁹.

c. Metal Eşyalar

Selçuklular döneminde üretilen metal eşyalar için en önemli merkezlerden birisi Horasan, şehir ise Herat olmuştur. XII. yüzyıl başlarında Horasan'ın tümü ve özellikle Herat'ta kakma motiflerle süslenmiş metal eşyalar göze çarpmaktadır. Bu eşyalar, sadece üzerlerindeki kakma motiflerle kendilerinden önce üretilenlerden farklılık taşımamakta, onları diğerlerinden özellikle süslemelerde takip edilen düzen, üretim tekniği ve biçimi ayırmaktadır. Aşağı yukarı 500/1100 tarihlerine kadar tabaka olarak üretilen bronz ve pirinç sadece düşük değerdeki ürünlerin üretiminde veya kaliteli ürünlerin yapımı sırasında yan unsur olarak kullanılmaktaydı. Ancak Herat tekniği olarak adlandırılan üretim biçiminde ise tabaka olarak imal edilen bronz ve pirinç en kaliteli ürünlerde etkileyici bir şekilde kullanılmaya başlanmıştı. O dönemde tabaka bronz Herat'ta yaygın bir şekilde testi yapımında kullanılmaktaydı. Değişik kullanım amaçlarına uygun büyüklüklerde üretilen bu testiler, konik ağızlı olup, gövdesine de bir sap eklenmekteydi. Diğer taraftan gümüş ve eskiden beri var olan gümüş işçiliği de ayrıca önem kazanmaya başlamıştı. Bu tarihlerde tabaka halinde gümüş üretim endüstrisi de Herat ekonomi hayatına katılan unsurlardan biri oldu. Herat tekniği gümüş üzerinde de uygulanmaya başlandı. Gümüş üzerindeki süslemeler kabartma, yaldızlama ve savat⁷⁰ kakma teknikleriyle yapılmaktaydı. Yaldızlama ve savat tekniği, objelere altın, gümüş ve siyah renklerini vermekteydi. Altın renginde olan Herat bronzuna gümüşle kakma işlemler yapılırken, farklı renkler elde etmek üzere üretim sürecinde değişik maddeler, örneğin bakır eklenmekteydi. Bronz ve pirinçten

⁶⁹ Agacanov, **Selçuklular**, s. 231-232.

⁷⁰ Gümüş üzeri nakış işleme sanatı, bkz. **Türkçe Sözlük**, TDK, Ankara 1977, s. 691.

yapılan bu eşyalar etkileyici bir teknikle ve büyük bir estetik amaç gözetilerek yapılmıştı. Tasarımları hayli karmaşık olmalarına ve taşıdıkları keskin hatlara rağmen, göze hoş gelen bir tarzla imal edilmişlerdi. Süslemelerindeki küçük detaylar insanı şaşırtacak derecede bir düzenle yapılmıştı. 542/1148 tarihinde Herat'ta yapıldığı kabul edilen bir kalem kutusu bu alanda çok önemli ve önemi kadar da değerli bir eser olarak kabul edilmektedir⁷¹.

Herat tekniğinin gelişmesinde rol oynayan önemli etkenlerden birisi de ekonomik bir durumdu. XI. yüzyılın ikinci yarısında İslâm âleminde gümüş madeni sıkıntısı patlak vermişti. O dönemlerde gümüş daha ziyade para basımında ve özellikle yöneticiler ve zenginlerin ihtiyacına yönelik eşyaların yapılmasında kullanılmaktaydı. Gümüş madenin azalması neticesinde bu eşyaların yapımında bronz tercih edilmek durumunda kalınmıştı⁷². Yukarıda da belirttiğimiz gibi bronz eşyalar ilk zamanlarda sıradan halkın kullanımına yönelik olarak üretilirken, bu eşyalar artık zenginlere de hitap eder hale gelmişti. Bu sebeple ustalar maddenin ucuzluğunu uyguladıkları yeni teknik ve süsleme şekilleriyle bertaraf etme yoluna gitmişlerdi. Her geçen gün Herat tekniğine yeni unsurların da katılması, maden işleme sanatında bir çığır açılmasına neden olmuştu.

Herat tekniği metal işleme sanatına biri estetik, diğer ikisi de ekonomik ve kültürel anlamda üç özellik katmıştı. Herat tekniğinin uygulanışına kadar maden işleme teknolojisi ve üretilen ürünler sıradan özellikler taşımaktaydı. Herat tekniğiyle birlikte daha kaliteli bir işçilik yapılmaya başlanmış, bunun neticesi olarak estetik özellikleri üst seviyede ürünler üretilmişti. Bu tekniğin ikinci etkisi ise Horasan'ın ekonomik ve kültürel yapısına olmuştu. XII. ve XIII. yüzyıl boyunca Horasan halkı bu tekniği sahiplenerek üretimine devam etmiş, yapılan üretim ve ihracat sayesinde Horasan'ın kültürel özellikleri her zaman ön planda kalmış, bunun yanında ürünlerin ticaretini yapan pek çok zengin insan ortaya çıkmıştı. Herat

⁷¹ Ernst J. Grube, **Landmarks of The World's Art, The World of Islam**, London 1967, s. 76; Allen, **Islamic Metalwork**, s. 13-14; A. J. Arberry, **Mîrâs-ı İrân**, Farsça çev. A. Bîreşk-B. Pâzârgâd-A. Hâtemî- M. Sa'îdî- İ. Sadîk- M. Mu'în, Tahran 1336 hş., s. 222.

⁷² Erginsoy, **İslam Maden Sanatı**, s. 123; Allen, **Islamic Metalwork**, s. 14. Tabaka halindeki gümüş ve bronzun kullanılmasına imkân sağlayan Herat tekniğinin, Anadolu ve Mısır'a kadar ulaştığı görülmektedir. Bu teknik özellikle Anadolu'da Siirt yöresinde yeni bir tekniğin doğmasına da öncülük etmiştir, bkz. Allen, **Islamic Metalwork**, s. 21.

teknîğinin üçüncü etkisi daha geniş kapsamlı olmuş ve tüm İslâm coğrafyasını etkilemişti. Özellikle gümüş işlemeciliğinde İran coğrafyasının kültürel özellikleri Herat tekniği sayesinde İslâm memleketlerinde de uygulanmaya başlanmıştı. Öyle ki, bir süre sonra Selçuklu coğrafyası altında bulunan tüm İran coğrafyasında Herat tekniği ile üretim yapılmaya başlanmıştı. Bu durum bununla da kalmamış, Selçuklular'ın birleştiriciliği sayesinde Irak ve Suriye'ye kadar ulaşmıştı⁷³.

Bahsettiğimiz dönemde Horasan bölgesinde yaşamış bazı zanaatkârların adları ve eserleri günümüze ulaşabilmiştir. Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Herevî, Herat şehrinin bu alandaki önemli zanaatkârlarından birisi olarak kaydedilmektedir. Onun bu dönemde yapmış olduğu bir kova, Saint Petersburg Hermitaj Müzesi'nde yer almakta ve büyük sanatsal değer arz etmektedir⁷⁴.

Bununla birlikte bölgedeki metal işçiliğini sadece Herat şehriyle sınırlandırmak mümkün görünmemektedir. Horasan'ın diğer önemli şehirlerinde de metal işçiliği ve sanatçıları önem kazanmıştır. Örneğin Abdürrezzâk b. Mes'ûd en-Nîşâbûrî, XII. yüzyılın önemli ustalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Günümüze bronzdan gümüş kakma işlemeli bir hokka ve bronz mataradan ibaret iki önemli eseri ulaşmıştır⁷⁵.

B. VERGİLER

Yukarıda da belirttiğimiz gibi devletin ana gelir kalemlerinin başında halktan toplanan vergiler gelmektedir. Bu sebeple Büyük Selçuklular Devleti'nin çok iyi işleyen bir vergi sistemi bulunmaktadır. Toplanan verginin büyük bir kısmı ziraatla uğraşan halkın ödediği meblağ olarak kabul edilebilir. Vergiler, devletin görevlendirmiş olduğu memurlar vasıtasıyla toplanmaktadır. Nitekim Nizâmülmülk⁷⁶, eserinde vergi memurlarının nasıl çalışması gerektiği hakkında bilgi verirken şöyle demektedir: “(Sultan) vergi memurlarına Allah'ın kullarından

⁷³ Allen, *Islamic Metalwork*, s. 15.

⁷⁴ L. A. Mayer, *Islamic Metalworkers and Their Works*, Geneva 1959, s. 71; Erginsoy, *İslam Maden Sanatı*, s. 126.

⁷⁵ Mayer, *Islamic Metalworkers*, s. 23.

⁷⁶ *Siyâsetnâme*, s. 46.

vergi ve öşürleri toplarken lütufla, iyi sözler söyleyerek, isteyerek iyi muamele yapmalarını, ellerini daha ileriye götürmemelerini vasiyet etmelidir. Eğer vergi vaktinden önce istenirse tebaayı sıkıntıya sokarlar, bu zamansız yüklenmeye duçar olurlarsa mecburen mallarını yarı fiyatına satacaklarından o işlerinde perişan ve avare olurlar. Vergi memurlarına tebaadan bir kişi hastalanır veya öküz ve tohuma ihtiyacı olursa, ona borç vererek yardım etmeleri tavsiye edilmelidir. Böylece yükü hafifleyen aile, yerinde kalarak evi dağılmaz ve ömrünü huzur içinde geçirir.”. Bu sayede sağlanacak olan vergi barışının kırsal kesimdeki sosyal ve ekonomik yapıyı olumlu yönde etkileyeceği açıktır. Selçuklular Devleti'nin yıkılmasına sebep olan Oğuz ayaklanmasının yukarıda belirtilen kıstasların yerine getirilmeyişi sonucunda patlak verdiği açıkça görülecektir.

Selçuklu coğrafyasında ziraatla uğraşan halkın büyük çoğunluğu merkezden uzak köylerde yaşamını devam ettirmektedir. Köylere hâkim bulunan otorite vergi konusunda devlete karşı sorumlu olan makamdır. Devlete karşı sorumlu olan bir diğer kişi de iktâ sahibidir. Alınan verginin oranı İslâmî kurallara göre belirlenirken, bazı durumlarda devlet vergi miktarını arttırabilmektedir. Selçuklular zamanında kırsal kesimden arazi vergisi olarak alınan öşür ve haraç ile hayvancılık yapan kesimden toplanan mera ve sürü vergisi toplanmaktadır. Ayrıca yerel memurlara ödenen resmi bir verginin de varlığı görülmektedir. Büyük toprak sahiplerinden toplanan öşür, daha ziyade sulanabilen topraklardan toplanmaktadır. Ulemâ zümresinden olan seyyid, imâm ve şeyhler ise vergiden muaf tutulmaktadır. Toplanan vergilerin miktarı, belirlenmesi ve takibinin yapılması için *Dîvân-ı mu'âmele ve kismet* adında bir dîvân bulunmaktadır⁷⁷. Vergiler, vergilendirme biçimine göre üçe ayrılmaktadır. Toprağa göre alınan *misaha*, mahsulün miktarına göre alınan *mukaseme* ve daha önceden tespit edilmiş miktara göre alınan da *mukataa* olarak adlandırılmaktadır. Vergi tahsilâtı, mahsul üzerinden veya nakit olarak yapılabilir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi merkezi yönetim bu vergilerin toplanması ve merkeze ulaştırılması konusunda iktâ sahibi veya o bölgenin diğer hâkimi ile iletişim halindedir. Bir bölgenin vergisinin toplanması belli şahıslara da havale edilebilmektedir. Örneğin bir dönem Sultan Sencer'in

⁷⁷ Bkz. *Atebetü'l-ketebe*, s. 26; Ayrıca bkz. Lambton, *Continuity*, s. 39, 189.

vezirliğini de yapmış olan Nizâmeddîn Muhammed b. Süleyman el-Kâşgarî, Belh şehrinin vergisini toplamakla görevli birisidir⁷⁸.

Devletin bir diğer vergi kalemini esnaf ve zanaatkârların ödedikleri vergiler oluşturmaktaydı⁷⁹. Bununla birlikte bu vergilendirmenin hangi şartlarda gerçekleştiğine dair yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Selçuklular'ın ilk vergi aldıkları şehir Nîşâbûr olmuştur. 429/1038 tarihinde şehrin Çağrı Bey tarafından yağma edilmek istendiğini, buna karşın 30 bin dinar alınarak bu istekten vazgeçirildiğini ve alınan haracın askerlere dağıtıldığını yukarıda belirtmiştik⁸⁰. Bununla birlikte Nâsır-ı Husrev⁸¹, Selçuklular'ın Nîşâbûr'un ele geçirmesi sonrasında daha farklı bir yaklaşım sergilediklerini kaydeder. O, bu konuda: "Tuğrul Bey şehri alınca oraya Nîşâbûrlu, iyi huylu, güzel yazılı, halim, güzel yüzlü bir genci tayin etmişti. ...Padişah, üç yıl halktan bir şey istememesini emretmişti. O da hiçbir vergi almamış, o emre uymuştu. Etrafa dağılmış olanlar da vatanlarına yüz tutup gelmişlerdi.". Tuğrul Bey'in bu politikayı başkent olarak düşünülen Nîşâbûr'da uygulamaya koymasının hem ekonomik, hem de sosyal sebepleri mevcuttur. Anladığımız kadarıyla bütün bu olaylar yaşanırken halk şehri terk etmiş durumdadır. Nîşâbûr gibi geçmişten beri ticaretin merkezi durumunda olmuş bir şehirde barınan az miktardaki nüfusun, ekonomik verimliliği de kısıtlı olacaktır. Tuğrul Bey, kısa vadede devletin elde edebileceği bir miktar geliri gözden çıkartarak Nîşâbûr'un ekonomik canlılığını devam ettirmeyi amaçlamış, daha sonra yaşananlara bakıldığında da amacında başarılı olmuştur. Bu sayede halkın yeni bir hanedanı daha çabuk kabullenmesi de mümkün olabilmiştir. Üç yıl sonunda devletin düzeni ve otoritesi sağlandıktan sonra vergi toplanması düzenli hale getirilmiştir.

Selçuklular'ın vergi topladığı bir kesim de göçebe unsurlardır. Bu konuda Emîr Tâceddîn'in Mazenderân'ın idaresi atandığı bir menşurda çölde ve şehirde, göçebe ve yerleşik halkın her türlü vergisini zamanında ödemesi gerektiği

⁷⁸ Lambton, **Continuity**, s. 185-191, 304.

⁷⁹ Agacanov, **Selçuklular**, s. 234.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 350; Reşîdüddîn, s. 21.

⁸¹ **Sefernâme**, s. 144.

belirtilmektedir. Bu konudaki en belirgin örnek ise kuşkusuz Selçuklular Devleti'nin yıkılmasına sebep olan Oğuzlar'ın ödediği vergilerdir. Nitekim Oğuzlar, Sencer'in mutfağına yıllık 24 bin koyun vergi vermektedirler⁸². Bu miktara bakıldığında Oğuzlar'ın maddi gelirinin yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Belh valisi Kamaç'ın öldürülmesi sonucunda üzerlerine yürüyen Sultan Sencer'e harekâtından vazgeçmesi karşılığında 100 bin dinar ödemeyi önermişler, bu teklif kabul görmeyince de miktarı arttırmışlardır⁸³.

C. EKONOMİYİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Bir bölgenin sosyal ve ekonomik hayatına darbe vuran önemli etkenlerden birisi de doğal afetlerdir. Doğal afetler pek çok alanda bölgeyi etkileme gücüne sahiptir. Deprem veya iklimsel sebepler sonrasında genellikle kıtlık ve ardından salgın hastalıklar görülebilmekte, bu durum ekonomik alanda olduğu gibi sosyal yapıda farklılaşmalara neden olabilmektedir. Ekonomik ve sosyal yapının birbiriyle olan yakın ilişkisi doğal afetlerde en açık biçimiyle anlaşılmaktadır. Nitekim güçlü bir ekonomi güçlü bir sosyal yapı, başka deyişle nüfus ile doğrudan bağlantılıdır. Meydana gelen doğal afetin verdiği zarara bir de hastalıklar neticesinde ölüm ve göç de eklenince ekonomi tam manasıyla felce uğrayabilmektedir. İbnü'l-Esîr'in⁸⁴ vermiş olduğu bir bilgi bu durumu apaçık ortaya koymaktadır. 532/1137-1138 yılı olaylarını naklederken verilen bilgi şu şekildedir: “Bu sene Horasan'da uzun süre devam eden şiddetli bir kıtlık oldu. Halk çok zor durumda kaldı ve kedi köpek gibi hayvanları yedi. Açlık yüzünden halkın büyük çoğunluğu oradan ayrıldı.”

İbn Funduk⁸⁵, Selçuklular döneminde Horasan'da görülen ilk doğal felaketi 444/1052-1053 tarihinde Beyhak'ta meydana gelen deprem olarak nakleder. Bu depremde şehirdeki Cuma mescidi zarar görmüş, hatta minaresi de yıkılmıştır. Bunun yanında özellikle Beyhak'ın çevresinde bulunan nispeten daha küçük

⁸² *Atebetü'l-ketebe*, s. 23; Râvendî, C. I, 173-175; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 154; Bundârî, s. 252-253.

⁸³ Hüseyinî, s. 86; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 155; Bundârî, s. 253; *Tarih-i Güzîde*, s. 451; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 78; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 409 vd.

⁸⁴ *el-Kâmil*, C. XI, s. 66.

⁸⁵ *Tarih-i Beyhak*, s. 50, 52, 267; Ayrıca bkz. Lambton, *Continuity*, s. 167

şehirlerde tahribat daha fazla olmuştu. Deprem aynı zamanda Nîşâbûr'da da etkili olmuştu.

458 yılının Cemaziyelâhir/Mayıs 1066 tarihinde de Horasan'da büyük bir deprem meydana gelmişti. Ana depremden sonra sarsıntılar birkaç gün boyunca devam etmiş ve pek çok kişi depremde hayatını kaybetmişti. Ayrıca çıkan yangınlardan yüz dükkân zarar görmüş, halk da birbirlerinin mallarını yağmalamıştı⁸⁶. İbnü'l-Esîr⁸⁷, depremin şiddetini verdiği bilgilerle tasvir ederek: “Dağlar yarıldı, pek çok kişi hayatını kaybetti, birkaç köy yerin dibine çöktü, halk çöle çıkıp orada ikamet etti.” demektedir.

Cemaziyelevvel 495/Şubat-Mart 1102 tarihindeki deprem, özellikle Herat şehrinde etkili olmuş ve depremde Herat Cuma Mescidi tamamen yıkılmıştı. Bu tarihten sonra Horasan'da üç deprem daha kaydedilmektedir. Depremlerden ikisi 505/1111-1112 ve 527/1132-1133 tarihlerinde meydana gelmişti. Nîşâbûr şehrinin 527/1132-1133 yılındaki depremden büyük oranda etkilendiği anlaşılmaktadır⁸⁸.

Yaklaşık 13 yıl sonra Nîşâbûr büyük bir depremle tekrar sallandı. 540/1145 tarihindeki bu deprem henüz yaralarını tam anlamıyla saramayan, üstelik Katvan Savaşı'ndan sonra Atsız tarafından işgal edilip yağmalanan Nîşâbûr için büyük bir felaket olmuştu⁸⁹.

464/1071-1072 tarihinde Horasan'da meydana gelen sel felaketi ve iri taneli yağın dolu ekinlere büyük zarar vermişti⁹⁰.

Beyhak'ta 536/1141-1142 yılının 6 Haziranı'nda başlayan yağmur aralıksız olarak 8 Haziran'a kadar devam etmiş, Beyhak ve nahiyelerinde büyük zarara neden olmuştu⁹¹.

Selçuklular döneminde Horasan bölgesinde görülen ilk kıtlık 448/1056-1057 tarihinde meydana gelmişti. Aslında bu kıtlık Anadolu da dâhil olmak üzere,

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 60; **el-Bidâye**, C. XII, s. 207-208.

⁸⁷ **el-Kâmil**, C. X, s. 60.

⁸⁸ Geraylî, s. 114; Lisa Golombek, “The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat”, **Muqarnas I**, London 1983, s. 96.

⁸⁹ Râvendî, C. I, s. 170; Hüseyinî, s. 67; Bundârî, s. 251; Lambton, **Continuity**, s. 167

⁹⁰ **el-Bidâye**, C. XII, s. 225.

⁹¹ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 283. Lambton, **Continuity**, s. 167. İbn Funduk (aynı yer), bu bilgiyi naklemeden tarihi Haziran (حزيران) ayı olarak vermektedir.

Mekke, Musul ve çevrelerinde etkili olmuştu. Bu kıtlıkla birlikte veba salgını da etkili olmuştu⁹².

Sadreddîn el-Hüseynî⁹³, Horasan amîdi Muhammed b. Mansûr hakkında bilgi verirken onun Sultan Alp Arslan zamanında Nîşâbûr'da meydana gelen bir kıtlık sırasında halka büyük katkıda bulunduğunu nakleder. İşbirliği sayesinde Nîşâbûr ve çevresinin haracı kendisine tevdi edilmiş, bu sırada meydana gelen kıtlıkta yaptığı olumlu faaliyetlerden sonrasında kendisine ödül olarak Hârizm verilmişti.

492/1098-1099 yılında Horasan'da çok şiddetli bir kış meydana gelmişti. Kış mevsimindeki soğuklar yetişen ürünlere büyük zarar vermiş, bunun neticesinde Horasan'da kıtlık meydana gelmişti. Yiyecek bulmanın imkânsız hale geldiği bu kıtlık dönemi üstelik iki yıl devam etmiş, bunun sonucunda ise bulaşıcı hastalıklar tüm bölgeyi kasıp kavurmuştu. Kaynağımızın ifadesiyle “halktan o kadar çok insan hayatını kaybetmişti ki, insanlar ölümlerini bile defnetmekten aciz bir hale gelmişti.”⁹⁴.

Bazı zamanlarda da fiyatlarda aşırı ucuzluk meydana gelebilmekteydi. Bu durum uygulanan ekonomik politikalarından ziyade o seneki ürün rekoltesi ile ilgiliydi. Böyle bir örnek 454/1062 yılında meydana gelmiş, İbnü'l-Esîr'in⁹⁵ naklettiğine göre bu sene her tarafta ucuzluk olmuş, hatta Basra'da bin ölçek (rıtl) hurma sekiz kırata satılmıştı. Selçuklu coğrafyasını bir bütün olarak değerlendirdiğimizde bu bolluktan Horasan yöresinin de faydalandığını söyleyebilmek mümkündür.

Meydana gelen depremler yönetimde de zaafın ortaya çıkmasına neden olabiliyordu. Bu dönemlerde devlet idaresi yeterince iyi çalışmamaktadır. Yeterli yiyecek bulamayan halk, karnını doyurmak için farklı yollara başvurduğu için şehrin asayîşi sekteye uğrayabilmektedir. Ayrıca belli şehirlerde salgın hastalıklar baş göstermekte, bu da bazı şehirlerde nüfusun azalmasına sebep olurken,

⁹² *el-Bidâye*, C. XII, s. 169.

⁹³ *Ahbâr*, s. 22.

⁹⁴ *el-Kâmil*, C. X, s. 241; Ayrıca bkz. Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 220; Özeydın, *Berkyaruk*, s. 171.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 39.

diğerlerinde artışa sebep olabilmektedir⁹⁶. Bununla birlikte deprem ve kıtlık dönemlerinde halkı düşünen yöneticilere de rastlanabilmektedir. Nitekim Nîşâbûr Emîri Ebu'l-Feth Abdürrezzâk'ın babası şehirdeki kıtlık sırasında halka her gün bin batman ekmeğe dağıtmıştı⁹⁷.

D. İMAR FAALİYETLERİ

Bir bölgenin bayındır hale gelmesini sağlayan en önemli etken güçlü bir ekonominin varlığıdır. Hiç şüphesiz Büyük Selçuklular'ın Horasan'ın bayındır bir hale gelmesindeki etkisi azımsanmayacak derecededir. Neresinden bakılırsa bakılsın Büyük Selçuklular'ın bu alandaki başarısı açık olarak görülecektir. Bunun ilk ve en belirgin örneklerinden birini Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra başkent ilan edilen Nîşâbûr'da Tuğrul Bey'in vermiş olduğu medresenin inşa edilmesi emridir. Hiç şüphesiz bu kaynaklarımızda kayıtlı olan küçük bir örnektir. Genel olarak bakıldığında Horasan'daki pek çok şehrin gayet bayındır bir halde olduğu görülmektedir. Ülkenin pek çok bölgesinde inşa edilen Nizâmiye Medreseleri ve ona bağlı olarak mescit, hastane, kütüphane gibi yan kurumların da Horasan'ın Nîşâbûr, Herat, Merv ve Hargerd şehrinde inşa edildikleri hemen hemen tüm kaynaklarca kaydedilen bir durumdur. Bahsettiğimiz kurumların Kültürel Hayat Bölümü'nde ele alınmasından dolayı burada daha farklı kurumların ve binaların inşası üzerinde durmayı uygun görüyoruz. Büyük Selçuklular döneminde Horasan'daki imar faaliyetleri denildiğinde özellikle Sultan Sencer'in faaliyetlerinin daha dikkatlice incelenmesi gerekir. Selçuklular'dan kaldığı bilinen pek çok eser, daha ziyade ülkenin batı kısmında yer almaktayken, Horasan bölgesinde de günümüze kadar ulaşmış eserlerin mevcudiyetini görebilmekteyiz. Yapılan arkeolojik kazılar ve Sanat Tarihçilerinin değerlendirmeleri sayesinde, Horasan'da da Selçuklular döneminde inşa edilmiş pek çok eserin mevcudiyetinden haberdar olabilmekteyiz. Bu dönemde inşa malzemesi olarak genellikle pişmiş tuğla, kerpiç

⁹⁶ E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, s. 218-219.

⁹⁷ *Kitâbü's-siyâk*, s. 50; *Zerrinkûb, Medreseden Kaçış*, s. 40.

ve balçık kullanılmaktadır. Bölgede toprağın kil bakımından zengin olması hem tuğla yapımını kolaylaştırmış, hem de balçığın bir dolgu malzemesi (harç) şeklinde kullanılmasına imkân sağlamıştır. Tuğla ise dayanıklı olması sebebiyle daha ziyade önemli yapılar için kaplama amaçlı olarak kullanılmıştır. Balçık yardımıyla örülen kalın kerpiç duvarlar, daha sonra tuğlalara dekoratif şekiller verilerek örtülmüştür. Diğer bir ana malzeme olan kerpiç ise kale gibi yapıların inşasında, dış duvar, bahçe duvarı ve diğer süslemeler amacıyla kullanılmaktadır. Bununla birlikte az miktarda da olsa ahşap, mermer, çini ve alçı da yapılarda kullanılan diğer malzemeleri teşkil etmektedir. Evler ise genelde kerpiçten, hatta balçıktan inşa edilmektedir. Tuğlanın yaygın bir şekilde kullanıldığı şehirlerden birisi Dandanakan'dır. Zahoder'in⁹⁸, Selçuklu öncesi dönemden başlayıp, Moğollar'a kadar Dandanakan şehri hakkında verdiği bilgilerden Selçuklular zamanındaki Dandanakan'ın, iç kalesi nitelikli pişmiş tuğladan, diğer duvarları genellikle kerpiçten inşa edilmiş, muntazam bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen Horasan'daki iki şehrin tamamen farklı bir gözle incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekir. Bu iki şehir Büyük Selçuklular'ın ilk başkenti Nişâbûr ile son başkenti Merv'dir. Geçmişten gelen büyük birikimi sayesinde her alanda ön plana çıkmış olan Nişâbûr, Sencer'in Horasan'a hâkim olmasından sonra tahtını Merv'e kaptırmıştır. Bu dönemde Merv, adeta bir yıldız gibi parlamaktadır.

Horasan'daki ilk imar faaliyetlerini Çağrı Bey başlatmıştır. Dandanakan Savaşı'ndan sonra bölgenin hâkimi olan Çağrı Bey, Merv'e gelerek imar faaliyetlerine başlamıştı. Şehirde bir başkente yakışır bazı düzenlemelere gidilmişti⁹⁹.

Merv'in her alanda ilerleyişi aslında Sultan Melikşah'ın vermiş olduğu Sultankale'nin inşa edilmesi emriyle birlikte başlamaktadır. İnşasından kısa süre sonra Arslan Argun tarafından harap edilen kale, daha sonra yeniden onarılmış ve Selçuklu başkentini çevreleyen sur duvarları halini almıştır. Kale, doğu-batı yönünde 1700, kuzey-güney yönünde ise 2200 metrelik duvarlarla çevrilmiş

⁹⁸ Zahoder, Dandanakan, s. 584 vd.; Ayrıca bkz. Yüksel Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 224 vd.

⁹⁹ Vehâb Velî, aynı makale, s. 209

dikdörtgen bir alanı kapsamaktadır. Kerpiçten inşa edilen sur duvarlarının yüksekliği geçen onca zamana rağmen, yer yer 8-9 metre yüksekliğe ulaşabilmektedir. Surların etrafından hem sulama, hem de güvenlik amaçlı düşünülen bir hendek geçmektedir. Sultankale'nin içerisinde yer alan mahalleler duvarlarla birbirinden ayrılmıştır. Kuzeyinde yer alan Şehriyârkale (iç kale) ise Selçuklu saray ve diğer hükümet binalarının içinde bulunduğu merkez konumundadır. Burası Merv'de bulunan kalelerden en küçüğü olup, aşağı yukarı 20 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Yapımına Sultankale'den sonra başlanmıştır. Sultan Sencer'in melikliğine rastlayan bu dönemden sonra kale, her geçen sene asıl şeklini almıştır. Kale duvarları Horasan'a özgü yapı malzemelerinden en önemlisi olan kerpiçten inşa edilmiş, dolgu malzemesi olarak balçık kullanılmıştır. Mevcut surların kalınlığı yaklaşık 3, yüksekliği ise 10 metreyi bulmaktadır. Ayrıca surlarda gözetleme ve savunma amacıyla 10-20 metre aralıklarla inşa edilmiş 70 adet burç bulunmaktadır¹⁰⁰.

Sultan Melikşah ve önceki Selçuklu hâkimlerinin faaliyetlerine rağmen Merv'deki imar faaliyetlerinin büyük kısmı Sencer tarafından yapılmıştır. Mervü's-şâhcân daha ziyade Sencer tarafından imar edilmiştir. Öyle ki, Sultan Sencer türbesini de burada yaptırmıştır. Oğuzlar'ın elinden kurtulduktan sonra geldiği şehri harap bir biçimde bulmuş ve tekrar imar etmek üzere harekete geçtiyse de kısa süre sonra hastalanarak vefat etmiştir¹⁰¹.

Büyük Selçuklular döneminde bazı şahısların da imar faaliyetlerine katkıda buldukları görülmektedir. 463/1070-1071 tarihinde vefat eden Hassan b. Sa'îd el-Mervü'r-rûzî bu şahıslardan birisi olarak mescit, hânkâh, köprü ve özellikle Müslümanların yararına olabilecek pek çok eser inşa ettirmişti¹⁰².

¹⁰⁰ Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 35-36; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1999, s. 89; Kakacan Bayramob, "Merv Mimarlık Mektebi'ne Bağlı Bazı Önemli Anıtlar Üzerine", **IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, Konya 1995, s. 150; Sayan, **Türkmenistan**, s. 21-22, 73-75.

¹⁰¹ Reşîdüddîn, s. 102; **Tarih-i Güzîde**, s. 452; Şebânkâreî, s. 112-113.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, C. X, s. 74.

1. Cami ve Minareler

Horasan’da inşa edilip günümüze kadar ulaşan eserlerden en eskisi bugünkü Meşhed’de bulunan Meşhed-i Mısıriyyân Camii’dir. Büyük Selçuklular dönemiyle tarihlendirilmekte olan cami, yeni bir mimarî özellikler göstermektedir. Selçuklular’ın ilk zamanlarda küçük kubbelerin örttüğü mekânlar şeklinde inşa edilen camilerde, sonraları daha büyük kubbeler görülmeye başlanmıştır. Özellikle Horasan’ın pek çok yerleşim biriminde küçük kubbelerle örtülmüş, küçük mekânlı camilerin var olduğu görülmektedir¹⁰³.

Ortaçağ şehirlerinin en tipik özelliklerinden birisi olan tuğla ile inşa tekniği, Dandanakan şehrinin merkezinde yer alan Ulu Cami ve Ribât-ı Şerîf’in inşasında karşımıza çıkmaktadır. Yapının ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte XI. yüzyılın sonunda esaslı bir tamirat gördüğü anlaşılmaktadır. Dandanakan Camii’nin iç süslemesi tam manasıyla profesyonel bir iş olarak kabul edilmektedir. Cami süsleri tamamen Türk süsleme tekniklerinin özelliklerini taşımaktadır. Hat işlemler genelde dînî motifli olup, Kur’an’dan ayetler içermektedir¹⁰⁴.

Selçuklular zamanıyla tarihlendirilen camilerden birisi Dihistân’daki Namâzgâh Camii’dir. Tuğla ve kerpicin birlikte kullanıldığı diğer yapılardan birisidir. 1971 yılında bir Rus ekibi tarafından yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkartılan yapı şu an harap durumdadır¹⁰⁵.

Talhatan Baba Camii’nin, genel olarak XI. yüzyıl sonları ile XII. yüzyıl başlarında inşa edildiği belirtilirken, bazı araştırmacılar bu tarihi 1096 olarak kaydetmektedirler. Ancak bu iddialar rivayetten öteye gidememektedir. Bununla birlikte mimari özellikleri tipik Selçuklu yapısı şeklindedir. Cami plan özelliği olarak farklı olmakla birlikte, en önemli özelliklerinden birisi tuğla süslemeleridir. Farklı boyuttaki tuğlaların yatay ve dikey şekillerde yerleştirilmesiyle geometrik kompozisyonlar oluşturulmuştur. Bu örgü tekniği duvarlara çok zengin bir görünüm

¹⁰³ Bernard O’Kane, **Studies in Persian Art and Architecture**, Kahire 1995, s. 122-123; O’Kane, şu an Horasan’ın Sengen-i Pa’in, Berâbed, Nûh ve Abdullahâbâd köylerinde bu tarz camilerin bulunduğunu nakletmektedir, bkz. aynı eser, s. 123.

¹⁰⁴ Zahoder, Dandanakan, s. 584 vd.; Sayan, **Türkmenistan**, s. 72.

¹⁰⁵ Sayan, **Türkmenistan**, s. 45.

katmaktadır. Bu sebeplerden dolayı dönemin en önemli eserlerinden birisi olarak kabul edilmektedir¹⁰⁶.

Nîşâbûr'un en ünlü camii Mescid-i Mutarriz'dir. Bunun yanında Şi'iler'e ait bulunan başka bir mescit de kaydedilmektedir. Mescid-i Mutarriz gibi Moğollar tarafından harap edilen bir diğer mescit de Ebû Müsellem Mescidi olarak kaydedilmektedir¹⁰⁷.

Nîşâbûr'da Emîr Ebu'l-Feth Abdürrezzâk'ın babası (ö. 463/1070-1071) tarafından inşa ettirilen diğer bir yapı da Meni' Mescidi'dir. Büyüklük ve görkem bakımından uzun yıllar Nîşâbûrlular için övünç kaynağı olmuştur¹⁰⁸.

Selçuklular döneminde Nîşâbûr'da ibadete açık bulunan mescitlerden birisi 'Akîl Mescidi olarak kaydedilmektedir. Büyük bir mescit olup, ulemânın sıkça itibar ettiği mekanlardan birisi olarak nakledilmektedir. 556/1160-1161 tarihinde Şâfi'î ve Ali Evlâdı arasında çıkan kargaşa sonrasında Ali Evlâdı'nın eline geçmiş, bu gelişme üzerine Şâfi'îler tarafından harap edilmiştir. Ayrıca, kütüphanesi de bulunmaktadır. Mescid-i Habbâz (خباز) ise aynı zamanda medrese olarak anılmaktadır. Mescid-i Bâb-ı Ma'kil (معقل) ise Şâdiyâh'ta bulunan Yemek Pazarı'ndaki en çok bilinen mescitlerden birisidir. Büveyhîler zamanında inşa edilen caminin, aynı zamanda 5000 ciltlik esere sahip bulunan bir kütüphanesi mevcuttur. Cami, Sultan Sencer'in son günlerinde Oğuzlar tarafından tahrip edilmiş, kütüphane ve içindeki kitaplar ise ateşe verilmiştir. Oğuzlar tarafından tahrip edilen diğer bir cami ise Mescid-i Dîz (ديز) idi. Selçuklu dönemi âlimlerinden birisinin oğlu tarafından yaptırılan ve Melikâbâd mahallesinde yer alan mescit, 'Akîk adıyla anılmaktadır. Bu dönemde ayrıca Ebû Abdullah Muttavviî (مطوعى) ve Ahmed b. Ebu'l-Kâsım adıyla bilinen iki mescit büyük mescitler arasında yer almaktadır. Zemcâr (زمجار) mahallesinde yer alan Zemcâr mescidi, Ebû İshak adındaki Nîşâbûr hâkimlerinden birince inşa ettirilen ve Hâkim adıyla bilinen mescit de önemli kabul edilebilecek mekânlardır. Ebû

¹⁰⁶ Sayan, *Türkmenistan*, s. 118-120.

¹⁰⁷ *Kitâbü's-siyâk*, s. 380-381; Râvendî, C. I, s. 176; *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 168; *Temeddün-i İrânî*, s. 275; Gerâyî, *Nîşâbûr*, s. 118, 244.

¹⁰⁸ *Kitâbü's-siyâk*, s. 50; Zerrinkûb, *Medreseden Kaçış*, s. 40.

Muhammed el-Cüveynî mescidi de Selçuklular döneminde Nişâbûr'da bulunan büyük mescitlerden birisi olarak kabul edilmektedir¹⁰⁹.

Ayrıca Beyhak'a bağlı Nâmîn (نامين) köyünde Mescid-i Âdîne (آدينه), Kesken (كسكن) ve Sedîr (سدیر) köyünde de birer mescidin var olduğu kaydedilmektedir¹¹⁰.

Mescitlerin varlığından bahsedilen diğer bir Horasan şehri de Belh'tir. Belh'te Râ'ûm (راعوم) ve Mescid-i Ser-i Seng (سرسنگ), isimleriyle birlikte kaydedilmektedir¹¹¹.

Camiyi tamamlayan en önemli unsurlardan birisi kuşkusuz minarelerdir. Camiden ayrı bir temelle inşa edilen minareler, bazı durumlarda ana yapıdan daha uzun bir süre ayakta kalabilmeyi başarmaktadır. Horasan bölgesinde de Selçuklular döneminde inşa edilip ayakta kalabilmeyi başaran minareler göze çarpmaktadır. Bunlardan biri 495/1101-1102 tarihinde Dihistân hakimi Ebû Ca'fer Ahmed'in emriyle, Ali b. Ziyâd tarafından inşa edilmiştir. Minarenin üzerinde bulunan ve Kûfî hatla üç şerit halinde yazılmış olan kitabede, Ebû Ca'fer Ahmed'in adından sonra "صاحب الرباط/sâhibü'r-ribât" ibaresi yer almaktadır. Bu durumda yapı büyük bir ihtimalle hânkâha ait bulunan bir caminin minaresi durumundadır. Dihistân'ın eski kent merkezinde yer alan minarenin bugünkü uzunluğu orijinal halinin yarısı kadar olan 20 metre civarındadır. 40 metreye yakın yükseklikte inşa edilmiş bir minare muhtemelen büyük bir yapı ile bağlantılıdır. Minarenin gövdesi tuğla ile örülmüştür. İç merdivenleri ise kerpiçten inşa edilmiş, kerpiçlerin üzeri ahşap ile kaplanmıştır¹¹².

Horasan'ın Sebzevar şehrinde 505/1111 tarihinde inşa edilmiş olan minare 38 metre yüksekliğindedir. Kûfî karakterle yazılmış iki kitabesi bulunan minarenin yüzeyi süslemelerle kaplanmıştır¹¹³.

¹⁰⁹ Gerâylî, *Nişâbûr*, s. 245-246.

¹¹⁰ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 236.

¹¹¹ *Atebetü'l-ketebe*, s. 35; *Tabakâtü's-Sâfi'yyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 248.

¹¹² Sayan, *Türkmenistan*, s. 43-44.

¹¹³ Nusretullah Meshkati, *A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran*, İngilizce çev. H. A. S. Pessyan, Tehran t.y., s. 81; E. Diez, "Minâre", *İA*, C. VIII, s. 327.

Hâce Emîrek 464/1071-1072 tarihinde Beyhak'ta bulunan Sebz Mescidini imar etmiş, mescit daha önceki planı göz önünde bulundurularak tekrar tamir edilmişti¹¹⁴.

Kaynaklarımız Horasan'da isim vermeden de camilerin var olduğunu nakleder. Merv şehrinde Hanefî ve Şâfi'îler'e ait birer cami bulunduğunu bilmekteyiz¹¹⁵. Başkentteki nüfusun yoğunluğuna binaen sadece iki caminin mevcudiyetinin yeterli olamayacağı düşünüldüğünde bahsedilen bu iki cami, muhtemelen Cuma mescitleri olmalıdır.

Sultan Sencer, Merv'i kendisine başkent tayin ettikten sonra şehir büyük gelişme göstermişti. Şehirde kuzeyden güneye, doğudan batıya olmak üzere iki büyük cadde uzanmakta ve çarşı bu iki caddenin kesiştiği noktada yer almaktadır. Merv'in merkezinde yer alan bu çarşının üstü kubbelerle kapatılmıştır. Çarşı haricindeki diğer binalar düz damlıdır. Şehirdeki sanat erbabı gayet örgütlüdür. Kuyumcular, dokumacılar, bakırcılar ve çömlekçilerin dükkânları gruplar halinde bir arada bulunmaktadır. Selçuklu sarayı, camiler ve Nizâmiye Medresesi şehrin merkez bölümünde yer almaktadır. Sultan Sencer'in meşhur türbesi de caminin yanında inşa edilmişti. Türbenin açık mavi renkteki kubbesi bir günlük mesafeden bile görülebilmekteydi¹¹⁶.

Sultan Sencer, sadece Merv'in imar edilmesiyle ilgilenmemiş, onun imar ettirdiği şehirlerden birisi de Herat olmuştur. Sultan Sencer, 544/1149-1150 senesinde kendisine karşı isyan eden Ali Çetrî'yi daha önceleri Herat'ın imarı ile görevlendirmişti¹¹⁷.

Dandanakan şehrinde ayrıca İslam şehirlerinin çoğunda olduğu gibi temiz su ile atık su şebekesi bulunmaktadır. Ancak bu şebeke Gazneli-Selçuklu mücadelesi sırasında Selçuklular tarafından imha edilmiş, bu sayede Gazneli kuvvetleri susuz

¹¹⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 50.

¹¹⁵ **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 509;

¹¹⁶ **Mu'cemü'l-büldân**, C. IV, s. 509 vd.; Cezar, **Şehir ve Mimarlık**, s. 289-290; Agacanov, **Selçuklular**, s. 227.

¹¹⁷ **Tarih-i Güzîde**, s. 450

birakılmıştı¹¹⁸. Şehrin kale duvarı ile çevrili kısmının dînî ve mülkî merkez olduğuna şüphe yoktur.

2. Saraylar

Bir kişinin hükümdarlığını tamamlayan maddî şartlardan birisi de saraya sahip olmasıdır. Bu sebeple Selçuklu sultanlarının da saraylarının bulunması bir zorunluluktur. Selçuklu sultanlarının ilk başkenti olan Nîşâbûr'da kaç adet saray inşa ettirdikleri hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, şehirde Selçuklu sultanlarının ve hatta emîrlerin saraylarının bulunduğunu bilmekteyiz. Oğuz istilası sonrasında harap edilen bu saraylar Emîr Müeyyed Ay-aba tarafından tekrar imar edilmişlerdi¹¹⁹. Tuğrul Bey, Nîşâbûr'a ilk geldiğinde Gazneliler'e ait Bâğ-ı Şâdiyâh'a gelmiş ve burada Sultan Mes'ûd'un tahtına oturmuştu¹²⁰. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra devamlı olarak fetih faaliyetleri ile ilgilenen Tuğrul Bey'in bu süre zarfında belirttiğimiz sarayı kullanmış olma ihtimali bir hayli yüksektir. Bununla birlikte Tuğrul Bey'e atfedilen "Kendime ev (saray) yapıp yanında Allah'ın evini (mescit) inşa etmezsem utanırım." sözünden Tuğrul Bey'in pek çok saray ve cami inşa ettirdiği sonucunu çıkarabilmek de mümkün görünmektedir. Ancak bu sarayları hangi şehirlerde inşa ettirdiğine dair fazla bir malumat bulunmamaktadır. Nîşâbûr'da inşa edilen saraylarla ilgili olarak Sultan Alp Arslan'ın, oğlu Melikşah ve onun eşi Terken Hatun için büyük bir kasr inşa ettirdiğini, bu yapının da Şâdiyâh olarak adlandırıldığını bilmekteyiz¹²¹. Nîşâbûr'da Gazneliler zamanında da Şâdiyâh adında bir yapı kompleksi var olduğuna göre, inşa

¹¹⁸ Şehrin daha sonraları tekrar imar edildiği anlaşılırsa da, eski öneminde olmadığı açıktır. Nitekim önemli bir askerî birliğin burada devamlı olarak konuşlanmış olması sebebiyle ticaret ve sanat gerilemiş, hatta kervanlar bile korkularından şehre uğramaz olmuşlardı. Bu şekilde ayakta kalmayı başaran şehir son darbeyi Oğuzlar'dan almış, onlar şehre hücum ederek halkın pek çoğunu öldürmüş, geri kalanları da şehirden sürmüştü. XIII. yüzyıl başında şehirden geriye kale duvarıyla harap olan binalardan başka bir şey kalmamıştır, bkz. Zahoder, Dendanek, s. 586-587.

¹¹⁹ Râvendî, C. I, s. 178.

¹²⁰ Beyhakî, s. 732.

¹²¹ **Hüseynî**, s. 16; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s. 51; Turan, **Selçuklular**, s. 327-328; Köymen, **Tuğrul Bey**, s. 140; Gerâyî, s. 113-114. Turan (**Selçuklular**, s. 328), Sultan Melikşah ile İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî arasında gelişen bir olayı naklederken, sultanın onu saraya davet ettiğini nakletmektedir. İmâmü'l-Haremeyn'in Nîşâbûr'da yaşadığı göz önüne alındığında bu saray Nîşâbûr şehrinde olmalıdır.

edilen yeni kasra da bu ismin verilmiş olması ilginç bir durumdur. Bu durumda eski yapı Selçuklular tarafından kullanılmamış, bundan dolayı bakımsızlıktan harap durumdadır veya bir emîrin kontrolü altındadır. Tuğrul Bey'in Şâdiyâh'ta tahta oturmasından itibaren geçen yaklaşık 30 yıllık süre zarfında Selçuklular'ın hükümdarlık alametlerinden birisi olan saraydan yoksun bir şekilde yaşamış olmaları ise mümkün görünmemektedir.

Başkent olması itibariyle saray bulunan diğer Horasan şehri ise Merv'dir. Merv'de başkent olmasına yaraşır biçimde birkaç sarayın mevcut olduğu görülmektedir. Bu konudaki yorumlarımızı kaynaklar ve arkeolojik değerlendirmeler ışığında yapabilmekteyiz. Kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre Merv'de, *Kasr-ı Sadegân-ı Merv*, *Enderâb Köşkü* ve *Sultanlık Sarayı* bulunmaktadır. Arslan Argun, Merv şehrindeki Kasr-ı Sadegân'da öldürülmüştür. Sultan Sencer, Oğuzlar'ın elinden kurtulduktan sonra Merv'e geldiğinde Enderâb(e)¹²² (أندرابه) Köşkü'ne yerleşmiş ve buradan düzeni tesis etmeye çabalamıştı. Sultanlık sarayının var olduğuna dair örneğimizde ise Emîr Cevher, sultanın sarayının girişinde Bâtînîler tarafından öldürülmüş, Sultan Sencer harem kısmında olmasına rağmen onun feryadını duyabilmişti¹²³. Yukarıda belirttiğimiz isimlerin büyük bir saray kompleksinin parçası olma ihtimali de ayrıca mevcuttur.

Arkeolojik verilere göre ise Merv'de XI-XII. yüzyıllarla tarihlendirilen geniş bir saray kompleksi bulunmaktadır. Saray, dış duvarları 45x39 metre ebadında, 50 odası bulunan büyük bir yapıdır. Sarayın planı, daha önce bu bölgede inşa edilen diğer saraylardan farklı olarak, yüzyıllardır Horasan'da inşa edilen ev biçiminin, saraya uygun ölçülerde büyütülmesi şeklindedir. Sarayın oda ve daireleri avlular ile eyvanlar etrafında dağıtılarak yerleştirilmiştir. Duvarlarda iyi kalite kerpiç kullanılmış ve bu duvarlar düz bir şekilde inşa edilmiştir. Belli noktalarda ise küçük

¹²² Merv'e iki fersah uzaklıkta, dağlar arasında yer alan, ziraatı gelişmiş, tahıl ürünü bol bir şehirdir, bkz. İstahrî, s. 276; **Hudûdü'l-'alem**, s. 100; **Mu'cemü'l-büldân**, C. I, s. 372

¹²³ **Hüseynî**, s. 60; Râvendî, C. I. s. 179; Bundârî, s. 246; Reşîdüddîn, s. 102; **Tarih-i Güzîde**, s. 452; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 36; Cezar, **Şehir ve Mimarlık**, s. 230. Ahmed b. Mahmûd (C. II, s. 36), isim vermeden sadece kasr demektedir. Sultan Sencer'in esaretten kurtulduktan sonra Sultanlık Sarayı değil de Enderâb Köşkü'ne yerleşmiş olması, sarayın Oğuzlar tarafından tahrip edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Aynı durum muhtemelen Enderâb köşkü için de geçerlidir. Ancak maddî sıkıntı içerisinde bulunan Sencer'in nispeten daha az parayla tamir ettirilebilecek bir köşkü yaşamak için tercih etmesi mümkündür.

tuğlalar kullanılarak yapılan bazı süslemelerin ilave edildiği göze çarpmaktadır. Sarayın dört ana girişi bulunmaktadır. Yapının üstü ise genelde tonozlarla örtülmüştür. Yine sarayın sınırları içerisinde boyutları dıştan 22x8, içten de 18x3.5 metre olan tek mekânlı bir yapının varlığı dikkat çekmektedir. Yapının şekil itibariyle toplantı ve kabul salonu olarak kullanılan dîvân-hâne olma ihtimali bulunmaktadır. Ancak bu salonun sarayın kütüphanesi olabileceği görüşü de ayrıca ileri sürülmektedir¹²⁴.

Sarayların sadece sultanlara ait olmadığını, bazen de emîrlerin saraya sahip olabildiğini yukarıda belirtmiştik. Bu konudaki bir örnek Belh şehrinde. 506/1112-1113 tarihinde Ömer Hayyâm ile Ebu'l-Muzaffer el-İsfizârî, Emîr Ebû Sa'd Cerre (جره)'nin esir satılan sokakta bulunan sarayına yerleşmişlerdi¹²⁵.

Arslan Argun, Horasan'a hâkim olduğunda Beyhak kalesini tahrip etmişti. Ebû Sa'd Ali el-Cürcânî adındaki bir tüccar, 531/1136-1137 tarihinde Beyhak hâkimi Cemalüddîn Hüseyin el-Beyhakî'nin hâkimiyetine girerek bu kaleyi tekrar imar ettirmişti. Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun, 543/1147-1148 tarihinde bu kalenin yıkılmasını emretmiş ve kale bu emir doğrultusunda harap edilmişti. Ancak önemli bir mevkide bulunduğu anlaşılan kale, 548/1153-1154 tarihinde tekrar imar edilmişti¹²⁶.

3. Ribâtlar

Büyük Selçuklular'ın Kuzey Horasan'da inşa ettirdikleri ribâtların en eskisi Sultan Tuğrul Bey'in önemli emîrlerinden birisi olan Şerefü'l-Me'alî Enuşirvân tarafından inşa ettirildiği için Ribât-ı Enuşirvan olarak anılan yapıdır. Bugünkü Simnân ile Şahrûd şehirleri arasında yer alır. En eskisi olmasına rağmen günümüze en sağlam kalan yapı özelliğini taşımaktadır. 1029-1049 tarihlerinde inşa edildiği

¹²⁴ Cezar, **Şehir ve Mimarlık**, s. 231 vd.; Sayan, **Türkmenistan**, s. 79-80; Aslanapa, aynı makale, s. 38; Yüksel Sayan, "Merv, Mimari", **DİA**, C. XXIX, s. 224.

¹²⁵ **Çehâr makâle**, s. 98.

¹²⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 269.

kaydedilmektedir. Ağırlıklı olarak taştan inşa edilen yapıda yer yer de tuğla kullanılmıştır¹²⁷.

Selçuklular döneminde inşa edilen birkaç kervansaraydan biri olan Ribât-ı Melik, 471/1055 tarihlidir. Yapı, masif tuğlalardan oluşan çevre duvarları birbirine kemerlerle bağlanmış ve bir sıra silindirik payandalar ile desteklenmiştir. Yine Horasan'da Sultan Sencer tarafından yaptırılan kervansaraylardan birisi de Ribât-ı Şerif'tir. Nîşâbûr-Serahs arasındaki ticaret yolunun Meşhed ile Serahs arasındaki kalan kısmında yer almaktadır. Bu yapı Selçuklular'ın Merv valisi Ebû Tâhir b. Sadreddîn b. Ali el-Kummî tarafından 508/1114-1115 tarihinde yaptırılmıştır. Kervansarayın kitabesinin kalabilen kısmından mimarının Kâtib Ali el-Mansûr Esad b. Muhammed es-Serahsî olduğu anlaşılmaktadır. Bu kervansarayın görkemli bir giriş kapısı bulunmaktadır. Yapıda muhtemelen güvenlik endişesi ile tek bir giriş yapılmıştır. Ribâtın, alçı süslemelerle bezeli mihrabı bulunan bir de camisi mevcuttur. Kervansarayın geneli de alçı süsleme ile bezelidir. Oğuz istilasası sırasında büyük zarar görmüş, ancak Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun tarafından 549/1154-1155 tarihinde onarılmıştır. Bu onarıma ait kitabe halen mevcuttur. Terken Hatun ayrıca Ribât-ı Mâhî'yi de tamir ettirmiştir. Bunlara ek olarak bölgede Ribât-ı Şerif'le benzer mimari özellikler gösteren Dâye Hatun kervansarayı da Ribât-ı Şerif'le aynı dönemlerde inşa edilen eserler arasında kabul edilmektedir¹²⁸.

Yine Selçuklular zamanında Nîşâbûr ile Sebzevar arasında inşa edilen diğer bir yapı Ribât-ı Zaferânî'dir. Yüksek bir tuğla zemin üzerine kerpiçten inşa edilmiştir. Yapıda bulunan bir kitabe parçasında "...Büyük sultan zamanında inşa edilmiştir." anlamındaki ifadeye binaen Sultan Melikşah zamanında inşa edildiği söylenmektedir. 1858 yılında ayakta olan yapı, günümüzde tamamen harap bir vaziyettedir¹²⁹.

¹²⁷ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 86; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 206; Aslanapa, aynı makale, s. 36.

¹²⁸ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 87-88; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 198-199, 201; G. Fehervari, "Sanat ve Mimari", çev. İrfan Pamuk-Enver Pamuk, **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul 1989, C. IV, s. 260; J. M. Rogers, "The 11th Century A Turning Point in the Architecture of the Mashriq", **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973, s. 212-213; Aslanapa, aynı makale, s. 36-37; Gönül Cantay, "Türk Mimarisinde Kervansaraylar", **Türkler**, C. VI, s. 77; B. O'Kane, "Ribât-i Şarâf", **Eİ²**, C. VIII, s. 508-509.

¹²⁹ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 87; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 208 vd.; Aslanapa, aynı makale, s. 36; Cantay, aynı makale, s. 78.

Dihistân'da yer alan kervansaray, inşa tekniklerine bakılarak Selçuklular dönemiyle tarihlendirilmektedir. Yapı kerpiçten inşa edilmiştir. Günümüzde harap olan yapının süslemeleri hakkında da yorum yapabilmek mümkün görünmemektedir¹³⁰.

Akçakale Kervansarayı, inşa tekniklerine bakılarak XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başı olarak tarihlendirilmektedir. Merv-Amül yolu üzerinde yer alan kervansaray, muhtemelen Melik Sencer tarafından inşa ettirilmiştir. İç duvarlara oranla daha kalın örülen dış duvarlar kerpiçten inşa edilmiştir¹³¹. Şu an harap olan yapının bulunduğu yer itibarıyla dönemin ticaret hayatına büyük katkısı olduğu açıktır.

Akçakale Kervansarayı'nın hemen yakınında inşa edilmiş başka bir yapı daha bulunmaktadır. Kızılcaale Kervansarayı da Merv-Amül ticaret yolu üzerindedir. Kerpiçten duvarlarını üzeri tuğla ile kapatılmıştır¹³². Akçakale Kervansarayı'na oranla çok daha harap bir vaziyette olması önceki dönem Selçuklu eseri olabileceğini düşündürmektedir. Hemen yakınlarına başka bir kervansarayın inşa edilmiş olması da şu şekilde yorumlanabilir. Merv-Amül ticaret yolu bir hayli yoğundur. Bunun sonucu olarak birden fazla kervansarayın inşası gerekli görülmüştür.

Yine Merv'in ticarî önemini gösteren başka bir kervansaray bölgenin bugünkü adıyla isimlendirilen Ode Mergen Kervansarayı'dır. Bu yapı da aynı dönem eseri olarak kaydedilmektedir. Diğerlerinden farklı olarak Merv-Hârizm yolu üzerinde bulunmaktadır. Büyük bir kervansaray olduğu anlaşılmaktadır¹³³. Hârizm'in çok verimli bir bölge olduğu ve ticarete de büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Başkent olduktan sonra Merv'de aynı öneme sahip olduğu için bu gayet normal durumdur.

¹³⁰ Sayan, **Türkmenistan**, s. 58-59; Cantay, aynı makale, s. 78. Makdisî (C. II, s. 456), burada bir ribât bulunduğunu kaydetmektedir. Bu sebeple Selçuklular'dan ribâtın daha önce inşa edilmiş olduğunu söylemek de mümkün görünmektedir.

¹³¹ Sayan, **Türkmenistan**, s. 127; Cantay, aynı makale, s. 78; Sayan, Merv, **DİA**, s. 225.

¹³² Sayan, **Türkmenistan**, s. 130.

¹³³ Sayan, **Türkmenistan**, s. 131; Sayan, Merv, **DİA**, s. 225.

4. Türbeler

Selçuklu yapılarının bir diğer ayağını da türbeler oluşturmaktadır. Türbelerde görülen mimari özelliklerde daha ziyade Gazneliler'in etkisinin hissedildiğini söylemek mümkündür. Selçuklular döneminin en eski türbesi Şeyh Ebû Sa'îd el-Meyhenî'ye ait olup, yapı 441/1049 yılıyla tarihlendirilmektedir. Türbenin hemen yanında aynı dönemde veya daha önce inşa edilmiş olan bir hankâh yer almaktadır. Yapının duvarları tuğla ile örülmüştür. Kare planlı olan yapı çift kubbelidir ve devrinin mimari teknikleri dikkate alındığında ulaşılan mimari derece açısından büyük önem taşır¹³⁴.

Kare planlı kubbeli bir türbe olan Yartı Kümbet, Serahs yakınlarında bulunmaktadır. Yapının inşa tarihi, kitabesinde 491/1098 olarak kaydedilmektedir. Selçuklu devrindeki ilk kümbetlere oranla mimari açıdan büyük gelişmişlik gösterir. Kerpiçle örülen dış duvarları daha sonra ince tuğlayla desenli bir şekilde kapatılmıştır. Yine XI. yüzyıl özellikleri gösteren bir diğer türbe ise Gükendâr Baba Türbesi'dir. Dihistân şehrinde bulunan türbe, çok geniş bir alanı kapsamaktadır¹³⁵.

Merv ve çevresinde ise Sultan Sencer'in ünlü türbesinden başka, XI-XII. yüzyıllara ait İmâm Bekir b. Abdullah b. İbn Büreyde, Muhammed İbn Zeyd, Hüdâyî Nazar Evliyâ türbeleri işçilik bakımından diğerlerine oranla büyük ilerleme göstermişlerdir. Abdullah İbn Büreyde türbesinin XI. yüzyıl sonlarına ait olduğu kaydedilmektedir. Tuğla ve tuğla süslemelerinin çokça görüldüğü bir yapıdır. Muhammed İbn Zeyd Türbesi, Şerefeddîn Ebû Tâhir tarafından 506/1112-1113 tarihinde yaptırılmıştır. Sultankale'nin 1 km. kadar kuzeybatısında yer alan türbe, o dönem tuğla işçiliğinin en güzel örneklerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Hüdâî Nazar Evliyâ Türbesi bugünkü Merv'e 28 km. uzaklıktadır. Kerpiçten inşa edilen dış duvarlarının yüzeyi, tuğla işçiliğinin üst seviye örneklerinden bir örnekle

¹³⁴ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 77; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 307, 312; Sayan, **Türkmenistan**, s. 66 vd.; Oktay Aslanapa, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", **Türkler**, C. VI, s. 31.

¹³⁵ Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 312-313; Sayan, **Türkmenistan**, s. 63-64; Aslanapa, aynı makale.

kaplanmıştır. Yine Tûs'ta yer alan İmâm Gazzâlî Türbesi, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen yapılar arasında yer alır¹³⁶.

Hiç şüphesiz Horasan'daki Selçuklu türbelerinin en ünlüsü Sultan Sencer'e ait olan türbedir. Sultankale'nin merkezinde yer alan türbe, meşhur saray şairi Enverî'nin önerisiyle Sultan Sencer tarafından yaptırılmıştır. Ahiret Evi (Darü'l-âhire) olarak adlandırılan türbenin üzerinde yer alan yazılardan mimarının Muhammed b. Atsız es-Serahsî olduğu görülmektedir. Atsız adının genellikle Türkler tarafından kullanıldığı düşünüldüğünde yapının mimarının da Türk asıllı olduğu anlaşılmaktadır. Serahs'ta doğmuş olmasına rağmen Merv'de hayatını idame ettirmiş olan mimar Muhammed b. Atsız, Kuzey Horasan'da kullanılmış olan mimari teknikleri en iyi şekilde bu türbeye yansıtmıştır. Türbenin planı klasik Türkmen evi formundadır. Çift katlı bir yapı olan türbenin kubbesi çinilerle bezenmiştir. Kubbede uygulanan çift kat örgü uygulaması diğer bazı yapı kubbelerinde de görülmektedir. Türbe, 17 metrelik çapıyla o zamana kadar İran ve Türkistan'da inşa edilen en büyük kubbeye sahiptir. Yapı, her özelliğiyle Türk mimarisinin gelişim halkalarından en önemlilerinden birisini teşkil etmektedir. Hatta türbenin yapımında kullanılan inşa teknikleri 300 yıl sonra Avrupa'da görülmüş, bu teknikler Rönesans'ın ünlü mimarı Filippo Brunelleschi tarafından Floransa'daki Santa Maria katedralinin kubbesinin yapımında kullanılmıştır. Özellikle Moğol istilasını gibi bir badireyi sağlamlığı sayesinde atlatan yapı, çevresindeki tüm yapıların yıkılmasına rağmen ayakta kalmayı başarmıştır. Bu durum halk arasında Sultan Sencer'in bir veli olduğu düşüncesinin yayılmasına sebep olmuş, hatta türbe uzun yıllar boyunca bir adak merkezi haline getirilmiştir. Türbede kullanılan süsleme şekillerinin Nîşâbûr ve Merv'de inşa edilen diğer yapılarda da kullanıldığı görülmektedir¹³⁷. Kısaca türbe büyük bir mimari şaheser olup, Selçuklu medeniyetinin ulaştığı noktayı göstermesi açısından bizlere önemli fikirler vermektedir.

¹³⁶ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 77; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 313-314, 316; Sayan, **Türkmenistan**, s. 81-82, 115; Aslanapa, aynı makale; Sayan, Merv, **DİA**, s. 225.

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 187; Suut Kemal Yetkin, **İslâm Mimârîsi**, Ankara 1959, s. 154 vd.; Cezar, **Şehir ve Mimari**, s. 320 vd.; Bayramob, aynı makale, s. 150 vd.; Sayan, **Türkmenistan**, s. 19-20; Aslanapa, aynı makale.

Horasan'ın Dihistân şehrinde başka türbeler de bulunmaktadır. Şehrin doğusunda yer alan ve XI-XII. yüzyıllarla tarihlendirilen yedi adet türbe isimlerinin hiçbir şekilde tespit edilememesi sebebiyle arkeologlar tarafından numaralandırılarak tasnif edilmiştir. Benzer mimari özellikler gösteren türbeler, genel olarak harap durumdadırlar¹³⁸.

Yusuf el-Hemedânî'ye ait olan bir diğer türbeye de Merv şehri ev sahipliği yapmaktadır. Yusuf el-Hemedânî, aslen Hemedânlı olup, hayatının son dönemlerinde Merv'e gelerek bir tekke kurmuştur. Yapmış olduğu bir yolculuk sırasında Merv ile Herat arasında vefat etmiş, ölümünden sonra naşı Merv'e nakledilerek kendisi için bir türbe inşa edilmiştir. Ancak bu türbe Moğol işgali sırasında tahrip edilmiş, daha sonraki dönemde tamir görmüştür. Yapı farklı boyuttaki tuğlalar kullanılarak inşa edilmiştir¹³⁹.

Merv bölgesinin diğer bir türbesi İmâm Bekir Türbesi'dir. Eser, banisi ve ustası bilinmemekle birlikte inşa tekniklerine bakılarak Selçuklu dönemi eseri olarak kabul edilmektedir. Yapının dış duvarları tuğladan inşa edildiği gibi, iç mekânda da farklı boyutlarda tuğlalar kullanılarak Türkmen el sanatları formunda süslemeler yapılmıştır¹⁴⁰.

Görüldüğü üzere Büyük Selçuklular döneminde her alanda olduğu gibi mimaride büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Özellikle Sultan Sencer döneminde Horasan'da görülen mimari eserlerde uygulanan teknikler bakımından farklı unsurlar dikkat çekmektedir.

¹³⁸ Sayan, **Türkmenistan**, s. 50-57.

¹³⁹ Sayan, **Türkmenistan**, s. 108; Haşim Şahin, **Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Dini Zümreler (1299-1402)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 30.

¹⁴⁰ Sayan, **Türkmenistan**, s. 111-113.

IV. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT

A. HORASAN BÖLGESİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM YAPAN KURUMLAR

Bir bölgedeki ilim ve kültür hayatının zenginliği, yan etkenlerin de mevcudiyetiyle doğrudan bağlantılıdır. En başta devletin güçlü bir ekonomiye ve sağlam bir adalet yapısına sahip olması zorunluluğu mevcuttur. Adaletin var olduğu yerde devlet, devletin var olduğu yerde ekonomi ve dolayısıyla güçlü bir ilim hayatı olabilir. İlim faaliyetlerinin hanedan ve bazı ileri gelen devlet adamlarınca desteklenmesi gerekliliği göz önünde bulundurulduğunda, zengin ekonomi ve bu ekonomide zenginleşmiş insanların toplumun ilim ve kültür yapısındaki önemi daha fazla ortaya çıkacaktır. Kısaca bir bölgedeki ilim hayatının zenginliği bölgenin ekonomik gelişmişliği ile doğrudan bağlantılıdır.

426/1035 tarihinden itibaren Horasan bölgesinde görülen Selçuklular, 431/1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'ndan sonra kazandıkları bağımsızlıkları ile birlikte önemli bir siyasî başarı elde etmişlerdi. Bu siyasî başarı ülkenin doğusunda ve batısında yeni bölgeler fethedilerek perçinleştirilirken, devletin kuruluş merkezi olan Horasan, her alanda önemini daima korumuştur. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Horasan ve ona bağlı şehirler mümkün olduğunca hanedan üyelerinin hâkimiyeti altında tutulmuştu. Bu sayede siyasî önemi devam ettirilen Horasan'ın, günden güne ekonomik önemi de ön plâna çıkartılmış, bunun neticesi olarak da geçmişten gelen ilim merkezi olma özelliği kendini belli etmeye başlamıştır. Büyük Selçuklular döneminde Horasan'daki ilim ve kültür hayatı çok renkli bir özellik göstermektedir. Kendisinden önce kurulmuş bulunan Sâmânîler, Gazneliler ve hatta Karahanlılar'ın ilim ve kültüre vermiş oldukları destek sayesinde bölge bu alanda çok zengin bir yapıya kavuşmuştu. Birçok devletin aksine Selçuklular'ın bağımsızlık mücadelesinin uzun bir döneme yayılmaması, bölgedeki ilim ve kültür

hayatının uzun süreli bir kesintiye uğramaması sonucunu doğurmuştu. Aynı zamanda yeni kurulan Selçuklular'ın ilk günlerinden itibaren bölgedeki ilim hayatı ve ilim adamlarına karşı destekleyici bir tavır içinde bulduklarını görmekteyiz. Nitekim Râvendî¹, “Yeryüzünde bilhassa Irakeyn ve Horasan'da âlimler yetişip fıkıh kitabı yazmaları, peygamberin hadislerini toplamaları, Selçukoğulları arasından çıkan hükümdarların âlimlere bakmalarının, ilmi sevmelerinin ve ona hürmet etmelerinin bereketidir.” diyerek durumu özetlemektedir. Yeni kurulmuş bir devlet olarak her geçen gün Horasan'ın tamamının ele geçirilmesi ve devlet mekanizmasının düzgün bir şekilde işletilmeye başlaması sonrasında sultan veya diğer hanedan üyelerinin ilim hayatına katkıları daha da artmıştı. Aynı zamanda halef-selef olan devletin iki veziri Amîdülmülk Kündürî ile Nizâmülmülk'ün ilmiye sınıfına mensup olmaları, bu harekâtın daha hızlı bir şekilde gerçekleşmesine katkıda bulunmuştur. Her ne kadar Amîdülmülk Kündürî zamanında bazı Eş'arî-Şâfi'î ilim adamlarına karşı gerçekleştirilen takibatlar, ilme vurulan bir darbe gibi görünse de, aynı vezirin diğer ilim erbabına çok yakın alaka gösterdiği görülmektedir. Nizâmülmülk'ün göreve başlaması ile birlikte sona eren bu takibat sonrasında Horasan bölgesinde ilim çalışmaları tekrar üst seviyeye çıkmıştır. Her şeyden önce bizzat devletin veziri tarafından sistemli bir şekilde başlatılan ve devam ettirilen medrese kurma harekâtı, Horasan'ın ilim ve kültür hayatına doğrudan etki eden bir faaliyet olmuştu. Nizâmiye Medreseleri olarak adlandırılan bu kurumların büyük desteğiyle, geçmişten gelen zengin bir kültürel mirası da bulunan Horasan, Büyük Selçuklular döneminde her alanda olduğu gibi ilim ve kültür sahasında büyük gelişmeye sahne olmuştu. Amîdülmülk dönemi istisna olmak üzere, Horasan'ın tüm ulemâsına da rahat bir şekilde ilim yapma imkanı verilmişti. Nizâmiye Medreseleri'nden başka pek çok medrese faaliyetine devam etmekteydi. Bölgede yetişen âlimler, Horasan'daki bu medreseler de eğitim verdikleri gibi, ülkenin batı kesimlerinde yer alan diğer büyük medreselerde de eğitim vermek üzere davet edilmekteydiler. Horasan kökenli olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî ve İmâm Gazzâlî gibi önemli ilim adamları, hem yaşadıkları dönemde Horasan'ın ve tüm

¹ **Rahatü's-sudûr**, C. I, s. 30.

Selçuklu coğrafyasının ilim hayatına büyük katkılarda bulunmuşlar, hem de yetiştirdikleri öğrenciler sayesinde ilim hayatındaki zenginliğe destek vermişlerdir. Aynı zamanda fen ilimlerinde de bir zenginlik göze çarpmaktadır. Bu listeye edebiyat alanındaki zenginliği de eklemek gerekir. İlim hayatının ve ilim adamlarının zenginliği hakkında şu örneği vermek mümkündür. Tespitlerimize göre Büyük Selçuklular döneminde Horasan'da yaşayan muhaddislerin sayısı 450 civarındadır. Bunlar arasında azımsanmayacak sayıda kadın muhaddisler de yer almaktadır². Güçlü bir ilim hayatının ekonomiyle olan bağlantısını yukarıda vurgulamıştık. Güçlü bir ilim hayatının bağlantılı olduğu diğer bir nokta ise eğitim ve eğitim kurumlarıdır. Büyük ilim adamları ancak vasıflı müderrisler ve eğitim kurumları sayesinde yetişeceğinden, ilim adamları ve eğitim kurumlarını daha yakından incelemek gerekecektir.

1. Nizâmiye Medreseleri

Selçuklular döneminde eğitim-öğretim hayatı denildiğinde pek çok kişinin aklına ilk olarak Nizâmiye Medreseleri gelmekteyse de, bu dönemdeki eğitim hayatını sadece Nizâmiye Medreseleri ile sınırlamak mümkün değildir. Özellikle zengin bir kültürel yapıya sahip bulunan Horasan bölgesinde Nizâmiyeler dışında pek çok medresenin varlığı dikkat çekmektedir. Şüphesiz Nizâmiye Medreseleri'nin daha sistemli bir yapı içinde bulunması, onları Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli eğitim kurumlarından biri haline getirmiş ve diğerlerinden daha etkin kılmıştı. Horasan, coğrafi konumu itibariyle farklılık göstermekteydi. Burası hızlı bir şekilde farklı fikrî akımların etkisinde kalabilmekte, bu da buraya hâkim bulunan devlet yöneticilerini endişeye sürükleyebilmekteydi. Nitekim Sünnî olan Sâmânîler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular, Horasan'da gelişen Şî'î-Bâtınî düşüncesine karşı Sünnîliği güçlendirmek amacıyla medreseler kurmuşlardı³. Bu amaçla Gazneli Sultanı Mahmûd ve hatta onun babası Sebüktegîn'in Horasan'da medrese inşa

² Bkz. Tablo 1.

³ Sayılı, aynı eser, s. 25; Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", **Türkler**, C. V, s. 356.

ettikleri bilinmektedir. Özellikle X. yüzyılın sonunda Fergana, Horasan, Cürçân, Taberistan, Maverâünnehir, Gazne ve Hindistan'da kurulan Kerrâmî medreselerine cevap vermek mahiyetinde Karahanlılar, Gazneliler ve son olarak Selçuklular pek çok medrese kurmuşlardır. Medrese inşa etmek sadece siyasî bir çaba olarak düşünülmemiş, aynı zamanda sosyal bir amaç da güdülmüştür. Nitekim medreseler inşa edilirken aynı zamanda bir kütüphane, hatta bazılarının hemen yanında hânkâh da inşa edilmiştir. En önemli örneğini Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin oluşturduğu bu yapı biçiminde, hastane de yer alabilmektedir. Büyük Selçuklular döneminin en önemli eğitim kurumları olan Nizâmiye Medreseleri, sadece ders programıyla değil, öğrencilerinin tüm yemek, yatak ve ders araçlarının karşılanması özelliğiyle diğerlerinden ayrılmıştı. Medreseler, öğrencilerin eğitimi, beslenmesi, barınması göz önüne alınarak plânlanmış ve bu plâna göre inşa edilmişti. Nizâmiye Medreseleri, öğrencilerin eğitim görecekleri dersaneler, geniş bir toplâna salonu, depo, kiler, hamam ve mutfak olan bir mekân şeklinde dizayn edilmişti. Ayrıca öğrencilerin ibadet yapmalarına imkân sağlayan, aynı zamanda Cuma günleri namaz kılınıp halka vaazlar verilen bir de mescit, plânı tamamlayan unsurlar arasındadır. Medreselerde bir de kütüphane bulunmaktadır. Sultan Melikşah döneminde inşa edilen medreselerde dört eyvanlı medrese plânı uygulanmaya başlanmıştı. Plân, Sâsânîler döneminden kalan ve o sırada Horasan evlerinde uygulanan bir modelin genişletilmiş biçimiydi. Bu modele göre ortada geniş bir avlu yer alır, avluyu da dört eyvan tamamlardı. Medreselerin giderlerini karşılamak üzere zengin gelirliler vakıflar tahsis edilmişti. Bu vakıflardan elde edilen gelir tüm personel ve öğrencilerin giderleri için harcanmaktaydı. Öyle ki, buralarda harcanan para, senede 600 bin dinarı bulmaktaydı. Günümüzdeki Hukuk, İlâhiyat, Edebiyat, Siyasal Bilgiler ve Fen Fakülteleri müfredatını birleştiren Nizâmiye Medreseleri'nde, Kur'an, hadis, fıkıh, usûl, Eş'arî kelamı, hilaf, cedel, ferâiz, Arapça, edebiyat, sarf, nahiv, luga, şiir, hitabet, tarih, coğrafya, musıkî, hat, felsefe, mantık, riyaziye, hendese, hesap, nücûm ve hukuk konularında dersler verilmekteydi⁴.

⁴ Turtûşî, s. 345; Lambton, *The Internal Structure*, s. 216-217; Köymen, **Alp Arslan ve Zamani**, s. 379-380; **Temeddün-i İrânî**, s. 276; M. Asad Talas, **Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim**, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000, s. 42, 50; Merçil, *Kütüphaneler*, s. 394; Ahmed Ocak,

Büyük Selçuklular'ın eğitim hayatına verdikleri önemi gösteren en önemli örnek Tuğrul Bey'in devletin kurulmasından kısa bir süre sonra inşa ettirdiği Nîşâbûr'daki medresedir. Nitekim Nâsır-ı Husrev⁵, Şevvâl 437/Nisan-Mayıs 1046'da Nîşâbûr'a vardığını ve dönemin hâkimi olan Tuğrul Bey'in verdiği emir doğrultusunda Saraçlar Pazarı yakınında bir medrese inşa edilmekte olduğunu nakleder. Büyük Selçuklular döneminde inşa edilen ilk medrese Sultaniye olarak da bilinen bu medresedir.

a. Horasan'da İnşâ Edilen Nizâmiye Medreseleri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bölgenin, hatta bütün Selçuklu coğrafyasının en önemli eğitim kurumları Nizâmiye Medreseleri olmuştu. Her ne kadar kurulan bu medreseler Büyük Selçuklular Devleti vezirinin adıyla anılıyor olsa da, vezir her yaptığı işi hükümdar adına yaptığına göre bu kurumlar da devlet kurumu olarak kabul edilmelidir. Vezirin medrese ve ribâtlar için 600.000 dinar harcadığı kaydedilmektedir⁶. Başka deyişle vezirin çok geniş bir coğrafyada bu medreseleri inşa ettirecek ekonomik güce sahip bulunması mümkün değildir. Ayrıca vezir, sultandan medrese inşa etme konusunda izin istemiştir. Bu durumda medreseler Büyük Selçuklular Devleti ve onun sultanlarınca inşa ettirilen kurumlardır. Nizâmiye Medreseleri, Sultan Melikşah döneminin sonlarında, başka deyişle Nizâmülmülk'ün gücünün zirvesinde olduğu, hatta sultana bile karşı çıkabildiği dönemde⁷ inşa

“Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklular'da Eğitim”, **Türkler**, C. V, s. 722 vd.; Bowen, *Nizâm al-Mulk*, **EI**², s. 71.

⁵ *Sefernâme*, s. 10/Trk. trc., s. 5; Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 120; Kisâi, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 83.

⁶ A. L. Tibawi, “Origin and Character of al-Madrasah”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London (BSOAS)**, London 1962, C. XXV, s. 232; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s. 354-355; Lambton, **Medieval Persia**, s. 32.

⁷ Saltanatının sonlarına doğru Sultan Melikşah, yapmış olduğu bazı uygulamalarını beğenmediği vezirine: “Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır. Fakat benim nâibimsen ve benim emrimdeysen o takdirde nâiblik ve tâbilik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıtayı istilâ etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ve tecavüz ettiler, şunu bunu yapmaya kalkıştılar. Önünden vezirlik alâmeti divitinin ve başından sarığının alınmasını emretmemi ister misin?” şeklinde mektup yazmıştı. Vezir Nizâmülmülk'ün cevabı ise şu şekildeydi: “Sultana deyiniz ki; ‘Eğer benim saltanatta ve mülkümde ortağım olduğumu bilmiyor idiyse bil. Bugün bulunduğun mevki ve ikbale benim re’yim ve tedbirimle geldin. ...Benim adıma ona deyiniz ki; başındaki o

edilmiş olsalardı, Nizâmülmülk'ün kendi inisiyatifiyle bu medreseleri inşa ettirdiğini söylemek mümkün olabilirdi. Ancak yeni vezir olmuş birinin bu kadar geniş bir idarî ve maddî yetkiyle hareket edebilmesi mümkün görünmemektedir. Nizâmülmülk'ün ilmî bir yönünün de mevcut olduğu bilinmektedir. Sultan Alp Arslan'ın, Nizâmülmülk'ün ilmine olan saygısından dolayı medreselerin onun adıyla anılmasına ses çıkarmaması da yüksek bir ihtimaldir. Aksi takdirde kurulması kendisi tarafından emredilen, çok büyük bir ihtimalle devlet hazinesinden harcanan paralarla inşa edilen bu kurumların vezirin adıyla anılması hayli ilginç bir durumdur.

Horasan bölgesinde kurulan Nizâmiye Medreseleri, Nîşâbûr, Belh, Herat, Merv, Hargerd (Hâf) ve Bûşenc'de inşa edilmişti⁸. Medreselerde ders veren hocalar maaşlı olarak çalışmakta, giderler ise genelde sultan ve diğer ileri gelen devlet adamlarının kurmuş oldukları vakıflardan karşılanmaktaydı. Medreseler herkese açık durumda olup, halkın her kesiminden insanlar bu eğitim kurumlarından yararlanabilmekteydi⁹.

Bölgedeki ilk ve en büyük Nizâmiye Medresesi, Nîşâbûr'da inşa edilmişti. Her ne kadar gençlik yıllarında Nîşâbûr'da eğitim gören Nizâmülmülk'ün, şehir karşı hissettiği vefa duygusu neticesinde burada medrese inşa ettirdiği düşüncesi mevcutsa da, Nîşâbûr'un ilmî ve kültürel hayattaki önemi açıktır. Medreselerin inşa

taçın (kalansuva) varlığı bu divite bağlıdır. ... Bu divitin kapağını kapatırsam onun da taçı yok olur' ". bkz. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 177-178. Ayrıca bkz. Sevim-Merçil, **Selçuklu Devletleri**, s. 130; Özaydın, **Berkyaruk**, s. 7.

⁸ **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. IV, s. 313; Sayılı, aynı eser, 31; "Mescid", **İA**, C. VIII, s. 52; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 234; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 169; Turan, **Selçuklular**, s. 332; Köymen, **Alp Arslan ve Zamani**, s. 358; Bosworth, Balk, **Eİr**, C. III, s. 590; George Makdisi, **The Rise of Colleges, Institutions of Learning in Islam and The West**, Edinburg 1981, s. 299; Kisâf, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 238-239; Ahmed Çelebi, **İslâm'da Eğitim-Öğretim Târîhi**, çev. Ali Yardım, y.y. t.y., s. 114; Ziya Kazıcı, **Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi**, İstanbul 1995, s. 44; Muhammed el-Farukî, "The Development of the Institution of Madrasah and the Nizamiyah of Baghdad", **Islamic Studies**, İslamabad 1987, C. XXVI, s. 258; Nebi Bozkurt, "Medrese", **DİA**, C. XXVIII, s. 324; Ahmet Ocak, **Nizâmiye Medreseleri**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1993, s. 43.

⁹ Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul 1980, s. 49; Nuri Topaloğlu, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara 1988, s. 33. İşleyiş biçimi dikkate alındığında bu durumun Nizâmiye Medreseleri için uygulanabilirliği pek mümkün görünmemektedir. Nizâmiye Medreseleri daha ziyade öğrencilerini kendi bünyesinde barındıran eğitim kurumlarıdır. Halka açık olan dersler, kişilerin kendilerine ait camilerde Cuma ve diğer günlerde verilen vaazlardan ibaret olmalıdır. Tüm halka açık olan eğitim kurumları ise daha ziyade şahısların ismiyle eğitim veren eğitim kurumlarıdır.

edilmesine sebep olarak gösterilen iki olaydan biri de Nîşâbûr'da meydana gelmişti. Sultan Alp Arslan, üstü başı perişan halde bir mescidin önünde bekleyen fakirler grubunun kim olduğunu sorduğunda Nizamülmülk: “*Onlar ilim arayanlardır.*” cevabını vermişti. Sözlerine devam eden vezir, sultandan onlar için kalacak bir yer inşa etmek ve onlara rızık verme konusunda izin talep etmişti. Sultan Alp Arslan gerekli izni vermiş, hatta bu medreselerin tüm ülkeye yaygınlaştırılmasını emretmişti¹⁰. Böylece Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin inşasına başlanmış ve kısa sürede bitirilmişti. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nden daha önce inşa edilmişti. Bağdat Medresesi'nin inşasına Zilhicce 457/Kasım 1065 tarihinde başlanmış ve tamamlanması iki yıl sürmüştü. Nîşâbûr Nizamiye Medresesi ise 456/1063-1064 yılında inşa edilmiş olmalıdır. Nitekim Alp Arslan bu tarihte amcası Musa Yabgu ve Huttelân emîri üzerine sefere çıkmış, seferden sonra Nîşâbûr'a gelmişti¹¹. Sultan Alp Arslan'ın bu sırada medrese inşa edilmesini emrettiği anlaşılıyor. Bağdat Nizâmiye Mederesesi'nden önce inşa edilmesine rağmen, Nîşâbûr Medresesi büyüklük ve önem itibarıyla her zaman ikinci sırada yer almıştı.

Bu sırada Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Küdürî, Sultan Alp Arslan tarafından azledilip yerine Nizâmülmülk vezir tayin edilmişti. Amîdülmülk, Mu'tezile mezhebine mensup olup, bu mezhep dışındakilere karşı takibat yapmaktaydı. Özellikle de Eş'arî-Şâfi'îler'e karşı büyük düşmanlık beslemekteydi. O, ayrıca Râfizîler'in de Horasan'da lanetlenmeleri için sultandan izin almıştı. Bu durum Horasan'ın renkli mezhep yapısı için büyük zorluklar çıkarmaktaydı. Nitekim diğer mezheplere mensup bazı ilim ve din adamları bu takibati kabullenmeyerek Horasan'ı terk etmek durumunda kalmışlardı. Bunlar arasında Ebu'l-Kâsım Kuşeyrî ile İmâm Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî de bulunmaktaydı. İmâm Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî, dört yıl boyunca Hicaz bölgesinde bulunup dersler

¹⁰ Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 186; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 69; Geraylı, *Nîşâbûr*, s. 112; Lockhart, *Persian*, s. 83.

¹¹ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 46-47; Köymen, *Alp Arslan*, s. 40, 358; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 86. Sultan Alp Arslan, diğer taht iddiacısı Kutalmış ile savaşmak üzere 456 yılı Muharrem ayının başında (25 Aralık 1063) Nîşâbûr'dan ayrılmıştı. Bu mücadele sonunda Kutalmış'ı bertaraf eden Alp Arslan daha sonra Doğu Anadolu seferine çıkmış, Recep 456/Haziran-Temmuz 1064 tarihinde A'âl-Lâl (آل لال) şehrini ele geçirmişti. Daha sonra Ani'yi fetheden sultan, buradan Isfahan'a, Kirman'a ve son olarak da Merv'e gitmişti, bkz. İbnü'l-Esîr, C. X, s. 49-52.

verdikten sonra yeni vezir Nizâmülmülk tarafından geri çağrılarak Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmişti¹².

Horasan'da kurulan Nizâmiye Medreseleri'nden bir diğeri Belh şehrinde bulunmaktaydı. Bu medresenin kuruluşu hakkında var olan rivayete göre ise Belh'i ziyaret ettiği sırada Nizâmülmülk'e bir şeyhten bahsedilmişti. Vahş kasabasında yaşamakta olan Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî adındaki bu şeyhin hadis bildiğini ve pek çok yere yolculuk yaptığını öğrenen Nizâmülmülk, onu huzuruna davet etti. Bir medresede gerçekleşen bu görüşme sırasında hadis ilmî üzerine sohbet edilmişti. Daha sonra yukarıda adını zikrettiğimiz şeyh bu olayı şu şekilde nakletmişti: "Ben hadis ilmiyle meşgul oldum, seferler yaptım. Zahmet çektim, itibarsız bir şekilde seferlerimi tamamlayarak Vahş'a geri döndüm. Fakat hiç kimse benim ilmimden yararlanmak için beni dinlemedi. Kendi kendime dedim ki, dünyadan ayrıldığımda kimse benim ilmimden yararlanmamış olacak. İşleri kolay kılan Tanrı, Nizâmülmülk'e medrese yapması hususunda muvaffakiyet verdi ki beni orada görevlendirsün, ben de hadis öğretebileyim.". Belh Nizâmiye Medresesi'nin ilk müderrisi Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî'nin 471/1078-1079 yılında burada müderris olduğu anlaşılmaktadır¹³. Bu tarihle birlikte medresenin inşa tarihi hakkında da biraz da olsa fikir yürütebilmek mümkün olabilmektedir.

Belh Nizâmiye Medresesinin müderrislerinden birisi olan Abdullah el-Bağdadî'nin, Nizâmülmülk'ü ziyaret ettiği sırada ondan büyük saygı gördüğü kaydedilmektedir. Müderrislerin dönemin şartlarında iyi kabul edilebilecek bir maaş aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Belh Medresesi müderrisi Abdullah el-Bağdadî, bu göreve geldikten sonra çevresindekilere ihsanlarda bulunmaya başlamıştı¹⁴.

Bölgedeki diğer bir Nizâmiye Medresesi de Merv şehrinde inşa edilmiştir. Ancak medresenin inşa edilmiş tarihi ve şekli hakkında elimizde fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Medresenin inşa tarihi 1070'li yıllar veya sonrası olarak tahmin edilmektedir. Sultan Melikşah zamanında inşa edilen bu medrese, altın çağını

¹² İbnü'l-Esîr, C. X, s. 46; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 140; Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 69, 86-87.

¹³ **Kitâbü's-siyâk**, s. 11; Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 58,

¹⁴ Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s. 397, 400

Sencer zamanında yaşamıştır. 490/1097 tarihinde Horasan'a hâkim olan Sencer'in buranın ilmî hayatına yapmış olduğu katkı ortadadır. Kendinden önce inşa edilen bu medreseye Sencer'in katkısı mutlaka ki büyük olmuştur. Nitekim mükemmel bir kütüphanesinin de bulunduğu belirtilen medrese, Sultan Sencer'in ölümünden yaklaşık 50 yıl sonra bile çalışmasını muntazam devam ettirmiştir. Medresenin kütüphanesi (hizânetü'l-kütüb) de Nizâmülmülk tarafından inşa ettirilmiştir. Nitekim Sultan Sencer'in çok geniş bir kütüphaneye sahip olduğu ve sultanın bu kitapları mütalaa etmeye çok düşkün olduğu ayrıca kaydedilmektedir. Medresede görev yapan müderrislerin kimler olduğu hakkında da elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır¹⁵.

Pek fazla bilinmese de Horasan bölgesinde inşa edilen medreselerden birisi de Kuhistân'a bağlı bir şehir olan Hargerd, diğer adıyla Hâf Medresesi'dir. Hâf, medrese inşa edilen diğer şehirlere oranla çok daha küçük olmasına rağmen, barındırdığı âlim sayısı sebebiyle öne çıkmaktaydı. Muhtemelen bu özelliği sayesinde medrese inşa edilen şehirler arasına katılmayı başarmıştı. İmâmü'l-Haremeyn'in en önemli öğrencilerinden birisi ve aynı zamanda Tûs kadılığı yapmış olan Ebu'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Hâfî bu âlimlerden birisidir. Kaynaklarda bu medrese hakkında çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen, Müze-yi İran-ı Bâstân'da bulunan bir kitabe, buranın Nizâmülmülk tarafından yaptırıldığına işaret etmektedir. Bu kitabeye dayanılarak büyük bir ihtimalle medresenin 480/1087 tarihinden önce inşa edildiği rivayet edilmektedir. Büyük Selçuklular'ın yıkılmasından sonra da uzun yıllar boyunca eğitim vermeye devam eden Hargerd Medresesi, plânı itibariyle günümüze kadar Horasan'da bu tarzda inşa edilmiş bulunan medreselere örnek teşkil etmiştir. Aynı zamanda günümüze ulaşabilen en sağlam medrese yapısıdır. Ancak bu yapının medrese değil de bir cami olduğuna dair görüşler de ileri sürülmektedir¹⁶.

Selçuklular döneminde yaşamış ve muhtemelen Selçuklu medreselerinde eğitim görmüş olan Ömer Hayyâm¹⁷, bir rubâîsinde "Medreselerden hep ziyankârlık

¹⁵ Turan, **Selçuklular**, s. 339; Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 240-241.

¹⁶ Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 238; Cezar, **Şehir ve Mimarlık**, s. 303.

¹⁷ Ömer Hayyâm, **Rubâiler ve Silsilat-al-Tartîb, İbn-i Sînâ'nın Tamcîd'i ve Tercemesi**, hazırlayan ve çev. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul 1953, s. 135.

meydana gelir/خيزد/”از مدرسهها همه تباہی خيزد/” diğ erinde de “Tekkelerde, zaviyelerde hâl, medresede de dedikodu hüküm sürer/در مدرسه قال و خانقه حال بود/” diyerek medreseleri eleştirmektedir. Dünyaca ünlü bir ilim adamı, şair ve filozof olan Ömer Hayyâm’ın medrese eğitimi almış olması yüksek bir ihtimaldir. Abbas İkbâl¹⁸, Ömer Hayyâm’ın büyük âlim İbn Sînâ’nın öğrencisi olduğunu kaydeder. Medreselerin sosyal yapı içerisinde önemi büyüktür. Medresede görev yapan müderrisler de toplum içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir. Pek çok eleştirel gözün üzerlerinde olduğu bu insanların eleştirilmeleri de gayet doğal bir durum olacaktır. İbn Funduk¹⁹, tarafından “huysuz” birisi olarak kaydedilen Ömer Hayyâm’ın böyle bir yorumda bulunması daha da doğal bir durumdur.

b. Nizâmiye Medreseleri’nde Görev Yapan Müderrisler

Nizâmiye Medreseleri, genel olarak Şâfi’î mezhebini esas alan bir yapılanma içindendeydi. Amîdülmülk’ün Horasan’da Şâfi’î mezhebi mensupları hakkında takibat yaptırması bu mezhebin az da olsa zayıflamasına sebep olmuştu. Yeni vezir Nizâmülmülk ise Şâfi’î mezhebine mensuptu. O, Nizâmiye Medreseleri’ni genelde Şâfi’î mezhebine mensup ilim adamları adına inşa ettirmektedir. Müderrisler kendilerine yapılan teklifleri ön şart öne sürmeden kabul etmekteydiler. Bu görev önemli kabul edildiğinden mezhebini bile değiştirenler olmuştu. Nitekim Mansûr b. Muhammed es-Sem’ânî el-Mervezî, mensup bulunduğu Hanefî mezhebini bırakarak Şâfi’î mezhebine geçmiş, bu sayede Nizâmülmülk’ün ihsanını kazanmıştı. Böylece müderrislik payesi verilen Mansûr b. Muhammed, Merv Şâfi’î Medresesi’nde dersler vermeye başlamıştı. Müderrisler bir menşurla tayin edilmekteydi. Bu menşurlar genel olarak vezaret divanından çıkıyor ve bizzat vezir Nizâmülmülk tarafından onaylanıyordu. Ayrıca medreselerde

¹⁸ Abbas İkbâl Âştiyânî, “Râce‘ be Ahvâl-i Hekim Ömer Hayyâm Nişâbürrî”, **Mecmûa‘-yi Makâlât-ı Abbas İkbâl Âştiyânî**, Tahran 1369 hş., s. 406.

¹⁹ **Tarihu hukemâ**, s. 119.

görevli diğer personel de vezir tarafından atanmaktaydı. Bununla birlikte sonraki dönemde sultanın da müderris atadığı görülmektedir²⁰.

(1). Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler

1. Ebu'l-Kâsım Yusuf b. Ali b. Cabbâr b. 'Akîl (ö. 465/1072-1073):

Nahiv ve kıraat âlimiydi. Bağdat'da Ebu'l-'Alâ Muhammed b. Ali el-Vâsıtî, Nîşâbûr'da da Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin talebesi olmuştu. İsfahan'da hâfız Ebû'n-Nu'aym'dan semâ' yoluyla hadis öğrenen Ebu'l-Kâsım, 458/1065-1066 tarihinde Kurân dersleri vermek üzere Nizâmülmülk tarafından Nîşâbûr'a davet edilmişti. Ölene kadar bu görevde kaldı²¹.

2. Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed b. Hâşim el-Mervezî (ö. 465/1072-

1073): Toplum tarafından sevilen, dindâr ve yaşlıca bir kişi olup, 456/1063-1064 yılında Nizâmülmülk tarafından Nîşâbûr Medresesi'nde hadis dersleri vermek üzere davet edilmiştir. Bizzat Nizâmülmülk'ün huzurunda *Sahîh-i Buhârî*'den hadis aktarmıştır. 465/1072-1073 yılına kadar bu görevi sürdürdükten sonra Merv'e gitmiş ve orada vefat etmiştir²².

3. Ebû Sa'd Abdurrahmân b. Mansûr b. Râmuş (ö. 474/1081-1082):

Tasavvuf ve tasavvuf musikisi konusunda uzman bir kişi olarak kabul edilmektedir. İlk zamanlarda, Ebu'l-Hayr'ın hânkâhına giderek onun sohbetlerine katılmıştır. Nizâmiye Medresesi inşa edildikten sonra Cuma günleri ve öğle namazlarından sonra hadis konusunda ders vermiştir. Ölene kadar bu görevde kalan Ebû Sa'd'ın aynı zamanda hadis konusunda da eser kaleme aldığı kaydedilmektedir²³.

4. Ebu'l-Kâsım İsmail b. Mes'ade b. İsmail el-Cürcânî (ö. 477/1084-

1085): Hadîs âlimidir. Birkaç sefer Nîşâbûr'a gelmiş ve Nizâmiye Medresesi'nde hadis meclislerinde dersler vermişti. Ağırbaşlı biri olmasına karşın derslerinde

²⁰ *Atebetü'l-ketebe*, s. 6-9, 33-37; Sem'ânî, *el-Müntehab*, C. III, s. 1750-1751; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, C. II, s. 234; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 388-389.

²¹ *Kitâbü's-siyâk*, s. 67; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92; Ocak, *Nizâmiye*, s. 142.

²² Celâleddin Humayî, *Gazzâlinâme şerh-i hâl ve âsâr ve efkâr-ı imâm-ı Muhammed Gazzâlî*, Tahran 1368 hş., s. 280; Nâcî Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât ve Medârisü'l-meşriki'l-İslâmî*, Bağdat 1973, s. 45; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92.

²³ *Kitâbü's-siyâk*, s. 208-209; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92; Ocak, *Nizâmiye*, s. 142-143

çokça kullandığı hikâyeler ve nükteli sözler sayesinde dinleyici sayısını arttırmayı başarmıştır. Nîşâbûr'da verdiği derslerden sonra Cürcân'a geri dönmüş ve burada vefat etmiştir²⁴.

5. İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'alî Abdülmelîk b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî (ö. 478/1085): Horasan Şâfi'îleri'nin en önemli dînî liderlerinden birisidir. Babası gibi kendisi de birçok âlimin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Bu sebeple XI-XII. yüzyılda pekçok fazıl, fakih ve bilgin onun öğrencisi olmakla iftihar ederler. Bunlar arasında İmâm Gazzâlî, Kiyâ el-Herrâsî ile Ebu'l-Muzaffer el-Hâfî de bulunmaktadır. Onun şöhreti Horasan'dan başka, Irak, Suriye ve Hicâz'da da yayılmış, bu sebeple İslam memleketlerinden pek çok kişi onun öğrencisi olmak üzere Horasan'a gelmiştir. Aynı anda 400 öğrencisinin var olduğu kaydedilmektedir. 18 Muharrem 419/17 Şubat 1028 tarihinde Nîşâbûr'a bağlı Ezâzvâr köyünde dünyaya gelen Cüveynî, bir taraftan Şâfi'î fakih ve müfessir olan babası Ebû Muhammed'den fıkıh dersleri alırken, diğer taraftan Şeyhü'l-Hicâz diye bilinen amcası Ali b. Yusuf'un yanında eğitimine devam etmiştir. Babasının ölümünden sonra henüz 20 yaşını doldurmamış ve eğitimini tamamlamamış olmasına rağmen babasının yerini alarak medresede dersler vermeye başlamıştır. Bu esnada Nîşâbûr'da bulunan Beyhakîye Medresesi Müderrisi Ebu'l-Kâsım el-İskâfî el-İsferâyînî'den dersler alarak ilmini ilerletmiştir. Daha sonra Isfahan ve Bağdat'a yolculuklar yaparak buralarda bulunan diğer âlim ve fakihlerle görüş alışverişinde bulunan Cüveynî, ayrıca Hâfız Ebû'n-Nu'aym el-İsfahânî'den sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Tekrar geri döndüğü Nîşâbûr'da ilmî konularda münazaralar düzenlemeye başlamış, bir taraftan da öğrencilerini yetiştirmeye devam etmiştir. Bu sırada Horasan Şâfi'îleri'nin lideri konumundaydı. Şi'î-Mu'tezilî görüşünün savunucusu olan Büyük Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî'den baskı görmeye başlayınca Horasan'ı terk ederek Hicâz'a gitmiştir. Dört yıl kaldığı Hicâz bölgesinde ilmî faaliyetlerine de devam eden Cüveynî, bu tarihten sonra İmâmü'l-Haremeyn olarak anılmaya başlanmıştır. Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu veziri olmasıyla birlikte Nîşâbûr'a davet edilerek kendisi için Nizâmiye Medresesi inşâ

²⁴ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 234-235; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 47; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 92-93; Ocak, *Nizâmiye*, s. 143.

edilmiş ve 456/1063-1064 yılından ölümüne kadar bu medresede ders vermeye devam etmiştir. Aynı zamanda Hasan b. Sa'd adında bir tüccarın inşa ettirdiği Menâ'î (منيعي) Camii'nde hatiplik ve Cuma günlerinde vaizlik görevinde de bulunmuştur. Derslerine döneminin ünlü şahsiyetlerinin de de katıldığı en önemli Şâfi'î âlimlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Onun gibi büyük bir Şâfi'î âlimi olup, Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrislerinden olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî, Abbâsî Halifesi Muktedî Biemrillâh tarafından Sultan Melikşah'a elçi olarak Horasan'a gönderildiğinde İmamü'l-Harameyn onu karşılamış ve büyük hürmet göstermişti. Aynı zamanda onunla birlikte Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde münazara tarzında ders vermişti. Ayrıca Sultan Melikşah'ın huzurunda Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile münazaralar yaptığı kaynaklarca zikredilmektedir. Sultan Melikşah ile birlikte Anadolu seferine katıldığı da rivayet edilir. Halkın üzerindeki etkisi çok olan İmamü'l-Harameyn, otuzun üzerinde eser telif etmiş, bu eserler Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eserlerini kelâm, fıkıh, tefsir, ahlâk ve hadis alanlarında kaleme almış ve *el-'Akîdetü'n-Nizâmiyye* adlı eserini Nizâmülmülk'e ithaf etmiştir. En önemli eseri *Nihâyetü'l-matlab fî dirayeti'l-mezheb*'tir. Eser, Şâfi'î fıkına dair olup, buna eşdeğer bir kitabın var olmadığı kaydedilmektedir. Yaşadıkları dönemin önemli âlimleri olarak değerlendirilen 400 civarında öğrenci yetiştirmiştir. Onun 25 Rebiülahir 478/20 Ağustos 1085 tarihinde ölümü Nîşâbûr halkı üzerinde şaşılacak derecede bir etki ve kargaşaya neden olmuş, halk onun minberini kırmış, bir ay boyunca kimse sarık takmamıştı. Öğrencileri ise ona olan saygılarından kalem ve divitlerini kırmış ve bu durum bir yıl boyunca devam etmişti. Öğrencileri arasında daha sonra Sultan Sencer'in vezirliğini de yapan eş-Şihâb Ebu'l-Mehâsin Abdürrezzâk b. Abdullah da bulunmaktadır. Diğer eserleri ise kelama dair *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn*, *Lüma'u'l-edille fî kavâ'idi Ehli's-sünne*, Tevrat ve İncil'n tahrif edildiğini ispat etmeye çalışan *Şifâ'ü'l-galîl fî beyân imâ vakâ'a fî't-Tevrât ve'l-İncil mine't-tahrîf ve't-tebdîl*, Abdullah es-Sıkkîlî'nin kendisine sorduğu soruları ve buna verilen cevapları içeren *Mesâ'ilü'l-İmâm 'Abdilhak es-Sıkkîlî*, ayrıca *Risâle fî zikri hâli's-Şeyh Ebî 'Alî İbn Sînâ*'dır. Cüveynî'nin fıkha dair de *Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsîz-zulem*, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, *el-Varakât fî usûli'l-fıkh*, *el-Telhîs*, *el-Kâfiye fî'l-cedel*, *ed-*

Dürretü'l-mudıyye fımâ vaka'â fihî'l- hilâf beyne's-Şâfi'ıyye ve'l-Hanefıyye, Mug̃ısu'l-halk fî ihtiyâri'l-ehak adlı eserleri bulunmaktadır²⁵. Hem yaşadığı dönem, hem de yetiştirdiği öğrenciler sayesinde Horasan ve Selçuklu ilim dünyası için tartışılmaz bir değerdir.

6. Ebu'l-Kâsım İsmail b. Zâhir b. Muhammed en-Nevgânî (ö. 479/1086-1087): Aslen Nîşâbürlü'dur. 397/1006-1007 tarihinde dünyaya gelmiştir. Şâfi'î mezhebi fukahâsından olup, Nîşâbürlü Nizâmiye Medresesi'nde kurduğu hadis meclislerinde diğer fukahaya dersler vermiştir²⁶.

7. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid et-Tabesî (ö. 482/1089): Dindar, 'arif ve fazıllardan bir zat olarak kaydedilir. Bir müddet Nîşâbürlü Nizâmiye Medresesi'nde hadis dersleri vermiştir. Bu derslerinde öğrencilerine kendisinin yazmış olduğu *Bostanü'l-'arifîn* adlı eserini de okutmuştur. Memleketine döndükten sonra Ramazan 482/Kasım-Aralık 1089 tarihinde vefat etmiştir²⁷.

8. Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed er-Râmuşî (ö. 489/1096): Nîşâbürlü reisi Mansûr b. Râmuş'un kızından doğma torunu olan Ebû'n-Nasr, 404/1013-1014 tarihinde dünyaya gelmiştir. 'Arif ve fazıl birisi olan Ebû Nasr, Kur'ân, kırâât, aynı zamanda nahiv âlimiydi. Irak, Hicâz, Şâm ve Mısır'a yolculuklar yapmış, Maarretünü'mân'da Ebu'l-'alâ el-Ma'rîf'nin talebesi olmuştu. Memleketine döndükten sonra Nizâmülmülk tarafından, Nizâmiye Medresesi'nde Kurân ve hadis

²⁵ *Kitâbü's-siyâk*, s. 225-228, 440 vd.; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. III, s. 385-388; İbn Asâkir, s. 278 vd.; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 244-247; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 46, 120, 133-134, 469; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 100; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 120-122; *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyyin*, C. II, s. 466-470; *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 165-172; İsfizârî, C. I, s. 282 vd.; *el-Bidâye*, C. XII, s. 260-261; Şerefeddîn, aynı makale, s. 107; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, C. II, s. 235; Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirîn)*, Ankara 1960, C. II, s. 253 vd.; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 175-176; Velid b. Ahmed Hüseyin el-Zübeyrî-İyâd b. Abdüllatif el-Kaysî-Mustafa b. Kahtân el-Habîb-Beşîr b. Cevâd el-Kaysî-İmâd b. Muhammed el-Bağdadi, *el-Mevsû'atü'l-müessere fî terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâ ve'n-nahv ve'l-luga*, Medine 2003, C. II, s. 1438 vd.; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 42-43; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 93-94; Ömer Menekşe, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 47-49; C. Brockelmann, "Cüveynî", *İA*, C. III, s. 249; a. mlf., "Djuwaynî", *Eİ²*, C. II, s. 605; Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, C. XVIII, s. 143; Ocak, *Nizâmiye*, s. 139-142.

²⁶ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 261; *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. IV, s. 270-271; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 47; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 288; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 94

öğretmekle görevlendirilmiş, Cemaziyevvel 489/Nisan-Mayıs 1096 tarihinde ölene kadar bu görevde kalmıştır²⁸.

9. Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Muhammed es-Semerkandî (ö. 491/1098): Sade ve gösterişsiz bir hayat sürmüştür. Hafızası benzersiz birisi olarak kaydedilmektedir. Nîşâbûr'da ikamet ettiği sırada şehirdeki muhaddislerden sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Daha sonra memleketi Semerkand'a dönmüşse de en az iki kez olmak üzere Nîşâbûr'a gelmiş ve medresede hadis dersleri vermiştir. Aynı zamanda değişik zamanlarda hadis meclisleri tertip etmiştir. Onun kurmuş olduğu bu meclisler her gün öğle namazından ikinci vaktine kadar devam etmiştir. *Bahrü'l-esânîd* (بحر الاسانيد) adlı eseri Nizâmiye Medresesi'ndeki derslerinde de okutmuştur²⁹.

10. Ebu'l-Kâsım Muzaffer b. Abdülmelik b. Abdullah b. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 492/1098-1099): Zamanının faziletli kişilerinden ve önemli hatiplerinden biridir. Babasının ölümünden sonra Horasan Şâfi'îleri'nin liderliği ona geçmiştir. 489/1096 yılında Nîşâbûr Hanefîleri'nin reisi Kadı Muhammed b. Sa'îd ile Kerrâmîler'e karşı ittifak yapmış, bu ittifak neticesinde onlardan pek çoğu öldürülmüş ve medreseleri de tahrip edilmiştir. Ebu'l-Kâsım, aynı zamanda Nizâmiye Medresesi'nde de dersler vermiştir. Ancak babasının ölümünden hemen sonra Nizâmiye Medresesi'nde onun yerine geçmek istediye de fakihler ve öğrenciler buna izin vermemiştir. Medresede ders verebilmesi için kendisinden önemli birinin onayı istenmiş, bu gelişme üzerine o da, Mescid-i Mutarriz'de dersler vermeye başlamıştır. Bir süre sonra da Irak'a giderek Nizâmülmülk ile görüşerek onun himayesini kazanmaya muvaffak olmuştur. Nîşâbûr'a döndükten sonra Nizâmülmülk'ten almış olduğu onay sayesinde Nizamiye Medresesi'nde babasının yerine dersler vermeye başlamış, bu görevine şehirde mezhebler arası çıkan kargaşada öldürülene kadar devam etmiştir³⁰.

²⁸ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 37; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. IXX, s. 45; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 51; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95.

²⁹ *Kitâbü's-siyâk*, s. 21-23; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 205-206; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 51-52; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95.

³⁰ *Kitâbü's-siyâk*, s. 380-381; *el-Bidâye*, C. XII, s. 307; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 43-44; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 95-96; Özeydin, *Berkyaruk*, s. 168.

11. Ebû Sa'd Abdülvâhid b. Abdülkerîm b. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 493/1099-1100): Cuma geceleri Nizâmiye Medresesi'nde ders vermek üzere görevlendirilmiştir. Özellikle öğrencilerin yazılı metinlerde karşılaştığı zorluklar, hikâyeler ve fasih anlatım konularında dersler verdiği kaydedilmektedir³¹.

12. Hüccetü'l-İslâm Ebu'l-Hâmîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111): 450/1058-1059 tarihinde doğmuş, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'den dersler almış ve eğitimini tamamladıktan sonra Nîşâbûr Medresesi'nde dersler vermiştir. Babası iplikçi (gazzâl) olduğu için kendisine Gazzâlî nisbesi verilmiştir. Bir süre Tûs şehrinde bulunup Ahmed er-Râdgânî'den dersler almış, daha sonra gittiği Cürcân'da eğitimine devam etmiştir. Nîşâbûr'a döndükten sonra İmâmü'l-Haremeyn'in en önemli öğrencisi ve mu'îdi (yardımcısı) olmuştur. Bu sırada sûfî Ebû Ali Fârmedî ile Ömer Hayyâm ile tanışma fırsatı bulmuştur. Hocası İmâmü'l-Haremeyn'in ölümünden sonra eğitimine devam etmek amacıyla Nîşâbûr'u mecburen terk etmiştir. O, bundan sonra Sultan Melikşah'ın Nîşâbûr dışında yer alan ordugâhına giderek, sultan ve vezirin himayesine girmiştir. Ardından da birçok yere yolculuk yapmış, bu yolculukları sırasında dönemin önemli âlimlerinden de dersler almaya devam etmiştir. Neticede fıkıh, usûl, mantık, kelâm, cedel ve hilâf konularında Horasan ve hatta Irak'ın en ünlü simalarından birisi haline gelmiştir. Nizâmülmülk'ün huzurunda katıldığı bir münazara sonrası vezir tarafından Zeynüddîn lakabıyla 484/1091-1092 tarihinde Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmiştir. 488/1095 tarihinde medreseden ayrılarak tasavvuf düşüncesi çerçevesinde inzivaya çekilmiş, bazen de yolculuklar yapmıştır. Hicâz ve Şâm'a yolculuklar yaptıktan sonra 498/1104-1105 tarihinde vatanı Horasan'a geri dönmüştür. O sırada Sultan Sencer'in veziri olup, Gazzâlî'ye büyük saygısı olan Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, bu âlimi Nizâmiye Medresesi'nde ders vermek üzere davet etmiştir. Gazzâlî, bu davet üzerine 499/1105-1106 tarihinde Tûs'tan ayrılarak Nîşâbûr'a gelmiş ve yaklaşık 2 yıl boyunca medresede

³¹ *Kitâbü's-siyâk*, s. 237-238; *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 225; *Ma'rûf, Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 53-54; *Kisâf, Medâris-i Nizâmiye*, s. 96.

öğrenciler yetiştirmiştir³². Ancak Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün 500/1106 tarihinde bir Bâtunî tarafından öldürülmesi İmâm Gazzâlî karşıtlarını harekete geçirmiş ve onun aleyhinde iftiralar ortaya atmışlardır. Bu iftiralar o derece artmıştır ki, Sencer onu saraya çağırma gereği bile hissetmiştir. Bu daveti usûlünce geri çeviren Gazzâlî, Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde 2 yıl görev yaptıktan sonra kendisini artık emniyette göremediği Nîşâbûr'u terk ederek tekrar Tûs'a yönelmiştir. Bu yolculuk sırasında Sencer'e yazmış olduğu bir mektupta Sencer'i ve Tûs halkını adaletsizlikle suçlamıştır. Diğer taraftan Nîşâbûr fakihleri onunla münazara yapmak üzere toplanmış ve yeni vezirden Gazzâlî'nin de bu tartışmaya katılmasını sağlamasını istemişlerdi. Neticede Gazzâlî, Sencer'in fermanı ile huzura gitmek durumunda kalmıştı. Her şeye rağmen Sencer ve veziri tarafından hürmetle karşılanan Gazzâlî, Sencer'e ibret verici pek çok söz söylemiş, bu konuşmadan etkilenen Sencer, bunların özetini kendisi için yazmasını istemişti. Bu görüşmeden sonra tekrar Tûs'a dönen Gazzâlî kendisini eser yazmaya vermiş ve nihayet 15 Cemaziyelahir 505/19 Aralık 1111 tarihinde burada vefat etmiştir. Onun Tûs'ta da öğrenciler yetiştirdiğini Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e yazdığı bir mektuptan öğrenmekteyiz. Diğer bir mektubunda da bu öğrencilerinin sayısını 150 olarak bildirmektedir. Büyük âlim İmâm Gazzâlî, aynı zamanda önemli bir filozof olarak kabul edilmektedir. Felsefe alandaki düşüncelerinde İbn-i Sinâ'nın takipçisi olmuştur. Bazı konularda İbn-i Sinâ'nın sözlerini aynen naklederken, bazen de farklı bir biçimde nakletmiştir. Münazara yapmaktan hoşlanan, mananın en ince noktasına kadar ulaşmaya çalışan birisi olarak kaydedilir. Mantık onun için vazgeçilmez olmuş, mantık bilmeyenin ilmine itimat edilemeyeceğini belirtmiştir. Fıkıh, kelam, mantık, felsefe ve tasavvuf konularında pek çok eser kaleme almıştır. Usûl-ı fıkıh konusunda kaleme aldığı *el-Menhûl fi'l-usûl*, İmamü'l-Haremeyn'in *Nihâyetü'l-matlab* adlı eserinin özeti durumunda olan *el-Basît fi'l-fürû'*, Şâfi'î fıkıyla ilgili olan *el-Vasît*, özlü ifadeleriyle daha sonraki âlimler tarafından büyük ilgi görmüş olan fıkha dair *el-Vecîz*, fetvalarından oluşan *el-Fetâvâ*, usûl-ı fıkıh konusundaki *el-Müstasfâ*, İmâm Şâfi'î'nin *el-Ümm* adlı eserinin özeti durumundaki

³² İmâm Gazzâlî, Vezir Mücürülmülk'e yazdığı mektuplardan birinde: "Bir sene önce... Tûs'u terk ettim. Ancak acil işlerim sebebiyle tekrar Tûs'a dönmek mecburiyetinde kaldığımda..." demektedir. Bu durumda onun Nîşâbûr'da kaldığı süre daha kısadır.

Hülâsatü'l-muhtasar ve nikâvetü'l-mu'tasar, reddiye tarzındaki *Gâyetü'l-gavr fi dirâyeti'd-devr*, öğrencilik döneminde tuttuğu ders notlarından derlediği *et-Ta'lîka fi fîrû'i'l-mezheb*, Şâfi'îler'le Hanefîler arasındaki ihtilafları konu alan *Me'ahizü'l-hilâf* ve usûl-ı fıkıh konusunda kaleme aldığı *Tehzîbü'l-usûl* onun fıkıh alanında vermiş olduğu eserlerdir. Mantık konusunda Aristo felsefesini incelediği *Mi'yârü'l-ilm*, kıyas teorisi bilgilerini naklettiği *Mihakkü'n-nazar fi 'ilmî'l-mantık*, *Şifâ'ü'l-galîl*, Bâtınîler'in sıkça tekrarladığı "mîzân" kavramı üzerinde durduğu *el-Kıstâsü'l-müstakîm* ve günümüze ulaşmamış olan *Lübâbü'n-nazar*, *Tahsînü'l-me'âhiz* ile *el-Mebâdî ve'l-gâyât* adlı eserlerini kaleme almıştır. Kelam konusunda ise Bâtınîler'in düşüncelerini eleştirmeye yönelik *Fedâ'ihu'l-Bâtiniyye*, Allah'ın zâtı ve sıfatlarına dair kaleme aldığı *el-İktisâd fi'l-i'tikad*, Allah'ın 99 isminin manalarını anlattığı *el-Maksadü'l-esnâ*, te'vil ve tekfir konusundaki *Faysalü't-tefrika*, şeytanla ilgili bazı hadisleri yorumladığı *el-Kanûnü'l-küllî fi't-te'vil*, bir mükellefin inanması gereken esasları anlattığı *Risâle ilâ Ebi'l-Feth Ahmed b. Selâme*, ölüm, kabir hayatı ve ahireti anlattığı *ed-Dürretü'l-fâhire*, Haşviyye³³ mezhebi mensuplarının görüşlerini eleştirdiği *İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilm'i'l-kelem*, Ehl-i sünnet görüşünü ortaya koyduğu *Kavâ'idü'l-'akaid*, günümüze ulaşmamış olan *el-Müntehal fi 'ilmî'l-cedel*, Bâtınî görüşlerine reddiye olarak yazdığı *Hüccetü'l-hak*, *Mufassilü'l-hilâf* ve *ed-Dürcü'l-merkûm bi'l-cedâvil* adlı eserleri bulunmaktadır. Aynı zamanda önemli bir filozof olan İmâm Gazzâlî'nin felsefe alanında filozofların tutarsızlıklarını ele aldığı *Makasidü'l-felâsife*, Fârâbî ve İbn Sinâ'nın metafizikle ilgili görüşlerine eleştiri getirdiği *Tehâfütü'l-felâsife*, Allah, melekler, peygamberler hakkında kaleme aldığı *el-Madnûn bih 'alâ gayri ehlih*, ruhla ilgili konuları tartıştığı *el-Madnûn bih 'alâ ehlih*, bazı âlimlerin tasavvufi bilgiyi reddettiği şeklindeki bilgilere istinaden kaleme aldığı *er-Risâletü'l-ledünniyye*, kendi düşünce hayatını özetlediği otobiyografisi şeklindeki *el-Münkız*, ona ait olduğu tartışmalara sebep olan, ama klasik kaynaklarca ona atfedilen *Mişkâtü'l-envâr* adında eserlerinin var olduğu kaydedilmektedir. Hayatının son dönemlerine doğru tasavvufa da yönelen İmâm Gazzâlî, bu konuda da eserler vermiştir. Dünya ve ahiret saadetinin ancak ilimle

³³ Dini konularda akıl yürütmeyi reddeden, nâsların zâhirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve tecsîme kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen ad, bkz. Metin Yurdağür, "Haşviyye", *DİA*, C. XVI, s. 426.

mümkün olabileceğini belirttiği *Mîzânü'l-'amel*, İslâm tasavvuf düşüncesinin en önemli eserlerinden biri kabul edilen *İhyâ'ü 'ulûmi'd-din*, ilmin gerçek amacının sahip olanı doğru yola götürmek olduğu düşüncesini savunduğu *Bidâyetü'l-hidâye*, Kur'ân'ın inceliklerini anlattığı *Cevâhirü'l-Kur'ân*, öğrencilerinden birinin sorduğu “Bilgilerden hangisi ahiret için faydalıdır?” sorusuna hitaben kaleme aldığı *Eyyühe'l-veled*, bazı dar görüşlü kimselerin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-din*'i eleştirmesi üzerine kaleme aldığı *el-İmlâ' 'alâ müşkilâti'l-ihyâ*, ona ait olup olmadığı tartışılan *Sırrü'l-'alemîn*, cennete giden yolu tarif ettiği *Minhâcü'l-'âbidîn*, ayrıca *el-Ma'ârifü'l-akliyye*, *Kîmyâ-yı Sa'âdet* adında eserleri mevcuttur. *Nasihatu'l-mülûk* adlı eseri ise Siyâsetnâme tarzında kaleme aldığı ve Sultan Muhammed Tapar'a sunmuş olduğu eserdir. Bununla birlikte burada adını zikretmediğimiz 30 civarında ayrıca eseri kaydedilmektedir³⁴.

13. Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nasr b. Ümrân b. Muhammed el-Ensârî en-Nîşâbüri (ö. 511/1117): İmamü'l-Haremeyn, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Abdülgafîr el-Fârisî'nin öğrencisi olmuş önemli âlimlerden birisidir. Ebû Sa'd es-Sem'ânî, onun icazetiyle hadis rivayet etmiştir. el-Ensârî, bir süre Hicâz ve Bağdat'ta bulunduktan sonra Nîşâbü'r'a dönmüş ve Nizamiye Medresesi Kütüphanesi'nde çalışmaya başlamıştır. Her gün öğle namazından ikindi vaktine kadar kütüphanede, muhtemelen kütüphanede var olan önemli ilmî eserler üzerinden dersler vermiştir. Dünya hayatıyla fazla ilgilenmeyen, tasavvuf

³⁴ **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, s. 47, 56; **Kitâbü's-siyâk**, s. 445 vd.; İbn Asâkir, s. 291 vd.; İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 124-125; **Vefeyâtü'l-a'yân**, C. II, s. 621-624; **Harîdetü'l-kasr**, C. VIII, s. 63-65; İbnü's-Salâh, **Tabakâtü'l-fukahâ**, C. I, s. 249-251; Ebu'l-Fidâ, **Fukahâu's-şâfi'îyyîn**, C. II, s. 533-539; Zehebî, **A'lâmü'n-nübelâ**, C. IXX, s. 322 vd.; Muhammed Takî Bahar, **Sebk-i şinâsî yâ tarih-i tatavvur-i nesr-i Fârsî**, Tahran 1337 hş., C. II, s. 162-163; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 177-179; Celaleddin İzmirli, **İslâm Aleminde Yetişen Filozof, Tabip, Natüralist ve Biyologlar**, İstanbul 1951, s. 35 vd.; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 267-268; Bilmen, **Tefsir Tarihi**, C. II, s. 265 vd.; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 230 vd.; Sattarzade, **Persian Institutions**, s. 57-60; Abdülhüseyn Zerrinkûb, **Costecû der Tasavvuf-ı İran**, Tahran 1367 hş., s. 85-88; **Mevsû'atü'l-müeyssere**, C. III, s. 2367 vd.; Hayrani Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara 1986, s. 90 vd.; Ma'rûf, **Ulemâu'n-Nizâmiyyât**, s. 54; Menekşe, aynı tez, s. 77 vd.; Seyed Fakhr-e-Alam Naqvi, **Eminent Muslim Scientists**, Lahore 1991, s. 28; Frank Griffel, “Toleration and Exclusion: al-Shâfi'î and al-Ghazâlî on the Treatment of Apostates”, **BSOAS**, sayı: 64, London 2001, s. 350 vd.; A. J. Arberry, **Tasavvuf İslâm Mistiklerinin Öyküsü**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2004, s. 76-77; Ebrahim Moosa, **Ghazâlî and the Poetics of Imagination**, North Carolina 2005, s. 3 vd.; Kufralı, **Gazzâlî**, **İA**, s. 748 vd.; W. Montgomery Watt, “al-Ghazâlî”, **Eİ²**, C. II, s. 1038 vd.; “Gazzâlî”, **DİA**, s. 489 vd.;

düşüncesine sahip bir âlim olarak kaydedilen el-Ensârî, Cemaziyelahir 511/Eylül-Ekim 1117 tarihinde vefat etmiştir³⁵.

14. Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî (ö. 548/1153): Zamanındaki Şâfi'î fakihlerinin en önemlisi olup, 476/1083-1084 tarihinde doğmuştur. O, ilk olarak İmâm Gazzâlî ve Ebu'l-Muzaffer el-Hâfi'nin yanında fıkıh eğitimini tamamlamış, bundan sonra Şâfi'î fikhî konusunda Şâfi'î mezhebinin ileri gelenleri onun riyasetini kabul etmişlerdir. İlerlettiği ilmî sayesinde doğu ve batıdaki İslâm memleketlerinden öğrenciler ders almak üzere ona başvurmaya başlamış, bu sayede döneminin pek çok önemli âlimi onun sayesinde yetişmiştir. Muhyiddîn, ilk olarak Herat Nizâmiye Medresesi'nde dersler vermiştir. Bu derslerinden birini dinleyen Sultan Sencer, onun ilmine hayran kalmış ve daha büyük bir medrese olan Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'ne tayin edilmesini emretmiştir. Bu emirde ayrıca onun Nîşâbûr Şâfi'îleri'ne liderlik etmesi de belirtilmiştir. Sultan Sencer, Oğuzlar üzerine sefer tertip etmek istediğinde ondan fetva istemiş ve olumlu cevap almıştı. Muhyiddîn, Oğuzlar'ın 548/1153-1154 yılında çıkardığı kargaşaya kadar büyük bir şevkle görevine devam etmiştir. Aralarında *el-Muhît fi şerhi'l-vasît*, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf* ve *Ta'likatiün uhrâ fi'l-hilâfiyât* adlı eserlerin de bulunduğu bir çok kitabı derlemiştir. Oğuzlar tarafından Ramazan 548/Kasım-Aralık 1153 tarihinde işkence edilerek öldürülen Muhyiddîn'in ardından pek çok şair ağıt niteliğinde şiirler söylemiştir³⁶.

15. Ebu'l-Me'âlî Mes'ûd b. Muhammed Kutbeddîn et-Turaysîsî (ö. 587/1182-1183): Nîşâbûr'daki Şâfi'î fakihlerinin en önemlilerinden birisidir. İlk olarak Nîşâbûr ve Belh'te fıkıh öğrenmiş, daha sonra Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Ebu'l-Kâsım Muzaffer b. İmamü'l-Haremeyn'in niyabetinde dersler vermiştir. O dönemdeki pek çok âlimin yaptığı gibi bir süre Bağdat'a giderek

³⁵ *Kitâbü's-siyâk*, s. 114-115; İbn Asâkir, s. 307; Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyye*, haz. Ebü'l-Haccac Mizzî, Beyrut 1992, C. I, s. 477-478; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 549-550; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 96-97; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 412; *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. I, s. 193-194; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 55-56; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99.

³⁶ *Atebetü'l-ketebe*, s. 7-8; Râvendî, C. I, s. 177; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 628-629; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 638-639; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 25-26; *Devletşah Tezkiresi*, C. I, s. 116; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XX, s. 312-314; *Gazzâlinâme*, s. 283 vd.; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 99-100; Kurpalidis, aynı eser, s. 141.

burada vaazlar vermiş, 540/1145-1146 gittiği Dımaşk'taki Şâfi'îler onun riyasetini kabul etmişlerdir. Dımaşk, Halep ve Hemedan'daki camilerde vaazlar veren Ebu'l-Kâsım, *Kitab-ı Muhtasar ve Müfidi'l-hâdi* adlı fetvalarından oluşan eserini Selahaddîn Eyyûbî için kaleme almıştır³⁷.

(2). Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Mu'îdler

1. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110): Zilkade 450/Aralık 1058-Ocak 1059 tarihinde doğmuş, Şâfi'î fakihlerinin ileri gelenlerindendir. İlk eğitimini Taberistan'da hadis ve fıkıh üzerine yapmıştır. Gittiği Nîşâbûr'da ilk olarak Serheng (سرهنك) Medresesi'nde eğitim görmüş, daha sonra Nizâmiye Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. Bu sırada İmâmü'l-Haremeyn'in önemli öğrencilerinden birisi ve aynı zamanda mu'îdi olmuştur. İmâm Gazzâlî'nin de ders arkadaşıdır. Aldığı güçlü eğitim sayesinde hadis, fıkıh, usûl ve diğer ilimlerle söz sahibi olmuş, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrisliğe tayin edilmiştir. Muharrem 504/Temmuz-Ağustos 1110 tarihinde aynı şehirde vefat etmiştir. Bağdat'ta görev yaptığı sırada Bâtınîlikle itham edilmiş, bunu haber alan Muhammed Tapar derhal tutuklanmasını emretmişti. Fakat Halife Mustazhir Billâh onu kurtarmak için adam göndermiş, itikadının sağlamlığına ve ilimdeki yüksek mevkiine şahitlik edince serbest bırakılmıştı. Fiziki görünümü ve insanlara olan davranışları çok beğenilen birisi olarak kaydedilmektedir. Tasnif ettiği kitaplar arasında fıkıh konusunda kaleme aldığı *Ahkâmü'l-Kur'ân*'da ayetleri 4 Sünnî mezhebe uygun bir şekilde tahlil etmektedir. *Şifâ'ü'l-müsterşidîn* adlı eseri hilaf ilmüne dair eseridir. *Nakzu Müfredâti'l-İmâm Ahmed* ise reddiye şeklinde kaleme alınmıştır. Onun ayıca *Kitab fî Usûli'l-fıkıh* adlı başka bir eseri de bulunmaktadır³⁸.

³⁷ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 297-298; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100

³⁸ *Kitâbü's-siyâk*, s. 316; Azimî, s. 37; İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 122; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 266 ve 387; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 229 vd.; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 231-232; *el-Bidâye*, C. XII, s. 313; *Gazzâlînâme*, s. 141; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 100; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 55; Özeydin, Berkyaruk Devrinde, s. 183; Talas, *Nizamiyye Medresesi*, s. 78; Menekşe, aynı tez, s. 75-76;.

2. Ebû Nasr Abdurrahmân b. Ahmed b. Sehl es-Serrâc (ö. 518/1124):

İmâmü'l-Haremeyn'in seçkin öğrencilerinden ve aynı zamanda onun medresedeki mu'îdlerinden birisidir. Pek çok âlimden sema' yoluyla hadis dinlemiş, Cemaziyelahir 518/Temmuz-Ağustos 1124 tarihinde vefat etmiştir³⁹.

3. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülcabbâr

Sem'ânî el-Mervezî (ö. 562/1166): Bkz. s. 197.

**(3). Çeşitli Vesilelerle Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde
Bulunmuş Ünlüler**

1. Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali el-Bâharzî (ö. 467/1074-1075):

Dümyeti'l-kasr ve usratü ehli'l-asr adlı kitabın müellifidir. Kendi döneminin en önemli edip ve fazıl kişiliği olarak kabul edilmektedir. İlk eğitimini kendi evinde ailesinden almış, 434/1042-1043 tarihinde 464/1071-1072 tarihinde kadar başta Nîşâbûr ve Herat'ta eğitimine devam etmiştir. Bu süre zarfında ayrıca Belh, Merv, Rey, Isfahân, Hemedân, Bağdat, Basra ve Vâsıt gibi şehirlere yolculuklar yapmıştır. Gençliğinde İmâmü'l-Haremeyn'in babası Ebû Muhammed el-Cüveynî'den fıkıh öğrenmiş ve bu sırada da hocasının yardımcılığını üstlenmiştir. Dînî eğitimi yanında edebiyat dersleri almış ve bir süre kâtiplik de yapmıştır. Tuğrul Bey'in de iltifatına nazar olmuş, Tuğrul Bey'in Bağdat seferinde maiyyetinde bulunmuştur. Şair olarak Bağdat'ta da ün kazanmış, Halife Kaim Biemrillâh'a da methiye sunmuştur. Aralarındaki iyi münasebet sebebiyle muhtemelen Amîdülmülk Kündürî'nin de kâtipliğini yapmıştır. Bir sonraki vezir Nizâmülmülk'ün de yakınında bulunmayı başarmış, ünlü eserini kaleme alırken onun kütüphanesinden yararlanmış. Aynı zamanda Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nin kütüphanesinde de hizmet etmiştir. Zilkade 467/Haziran-Temmuz 1075 tarihinde Bâharz'da öldürülmüştür⁴⁰.

³⁹ *Kitâbü's-siyâk*, s. 212; Sem'ânî, *el-Müntehab*, C. II, s. 976-977; *Gazzâlinâme*, s. 141; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101.

⁴⁰ *Kitâbü's-siyâk*, s. 298; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 323-324; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 453-454; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 256; Ali Alparslan, "Edebiyatta Alparslan", *TM*, sayı: 17, İstanbul 1972, s. 119; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101; D. S. Margoliouth, "Bâharzî", *IA*, C. II, s. 222; a. mlf., "Bâkharzî", *EI²*, C. I, s. 952.

2. Ebu'l-Ferec Ahmed b. Muhammed b. Hesnül el-Hemedânî: Ölüm tarihi bilinmemektedir. Doğduğu yer olan Hemedân'dan Horasan'a gelmiş ve İmâm Muvaffak en-Nîşâbûrî'nin dikkatini çekmiştir. Bâharzî'nin çağdaşı olan şair ve ediplerden birisidir. Bâharzî onun hakkında "babamla onun arasındaki dostluk ve sadakat çok fazlaydı. Öyle ki, iki bedende tek ruh gibiydiler. Onunla birlikte Nizâmiye Medresesi'nde derslere katıldım ve onun bilgisinden istifade ettim." demektedir⁴¹.

3. Ebû'l-Feth Sehl b. Ahmed b. Ali el-Ergiyânî (ارغیانى) (ö. 499/1105-1106): Bkz. s. 190.

4. Ebu'l-Muzaffer Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer el-Hâfî (ö. 500/1106-1107): Nîşâbûr'a bağlı bulunan Hâf şehrinde doğmuştur. İlk olarak Ebû İbrahim ed-Darîr'den fıkıh öğrenmiş, daha sonra fıkıh derslerine devam ettiği İmamü'l-Haremeyn'in seçkin öğrencilerinden birisi olmuştur. İmâm Gazzâlî'nin de sınıf arkadaşıdır. Dil bilgisindeki başarısı İmamü'l-Haremeyn'in bile ilgisini çekecek düzeyde olan Ebu'l-Muzaffer'in çağdaşı olan bazı âlimler onun münazaralarda rakipsiz olduğunu, hatta bu alanda İmâm Gazzâlî'yi bile geçtiğini naklederler. Eğitimini tamamladıktan sonra Tûs ve ona bağlı nahiyelerin kadılığını da yapmıştır. Aynı zamanda fıkıh konusunda dersler veren Ebu'l-Muzaffer'in, diğer ilim adamları ile olan münazaraları da bir hayli meşhurdur. Ömer el-Kattân ve Muhammed b. Yahya'dan da hadis dersleri almış olan Ebu'l-Muzaffer, Tûs şehrinde vefat etmiştir⁴².

5. Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 500/1106-1107): İmamü'l-Haremeyn'in öğrencisi ve İmâm Gazzâlî'nin sınıf arkadaşıdır. 408/1017-1018 tarihinde doğmuştur. Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde bulunmakla birlikte onun Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrislerinden biri olduğu şeklinde bir rivayet mevcuttur⁴³.

⁴¹ Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali el-Bâharzî, **Dümyetü'l-kasr ve 'usratü ehli'l-'asr**, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968, C. I, s. 551 vd.; Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 101.

⁴² İbn Asâkir, s. 288; Kazvîni, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 118-119; **Vefeyâtü'l-a'yân**, C. I, s. 79; **Tabakâtü's-Sâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. VI, s. 63; **el-Bidâye**, C. XII, s. 324; **Gazzâlinâme**, s. 315; Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 102; Menekşe, aynı tez, s. 72.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 102; Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 102

6. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hâtim b. Muhammed et-Tûsî (ö. 512/1118-1119): Nîşâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencisi ve İmâm Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı olmuştur. Ebû Bekr es-Sem'ânî'nin Nîşâbûr'da ders verdiği dönemde medresede bulunanlar arasındadır⁴⁴.

7. Ebû Tâhir İbrahim b. Mutahhar b. Sebbâk el-Cürcânî (ö. 513/1119-1120): İmamü'l-Haremeyn'in öğrencisi, İmâm Gazzâlî'nin de sohbet arkadaşıdır. Gazzâlî ile birlikte Irak, Hicâz ve Şâm'a yolculuk etmiştir. Hicâz dönüşü memleketi Cürcân'a gitmiş, verdiği vaazlar ve dersler sayesinde önemli âlimler arasına girmiştir. Gazzâlî onun âlimler ve zahidler arasında benzersiz olduğunu kaydeder. Ayrıca Gazzâlî, Ebû Tâhir ile yapmış olduğu yolculuğu daha sonra kaleme almış ve Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e sunmuştur. 513/1119-1120 tarihinde öldürüldüğü kaydedilmektedir⁴⁵.

8. Ebû Nasr Abdurrahîm b. Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 514/1120): Meşhur âlim Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğludur. Müderrisliği yanında önemli fakihlerden birisi olarak kabul edilmektedir. Nîşâbûr'da İmâmü'l-Haremeyn, Ebû Osman es-Sâbûnî ve Abdülgâfir el-Fârisî'nin öğrencisi olmuş, hacca giderken uğradığı Bağdat'ta ilmî sohbetlere katılarak buradaki Nizâmiye Medresesi'nde vaazlar vermiştir. Ancak sahip bulunduğu Eş'arîlik düşüncesi neticesinde Hanbelîler'e karşı söylediği sözler şehirde karışıklıkların çıkmasına sebep olmuş, bu karışıklıklarda pek çok kişi hayatını kaybetmişti. Bu gelişme üzerine Nizâmülmülk, duruma müdahale etmek zorunda kalmış ve onu önce Isfahan'a, sonra da Nîşâbûr'a göndermişti. Ebû Nasr, ölünceye kadar vaazlarını sürdürmüştür. 28 Cemaziyelahir 514/24 Eylül 1120 tarihinde vefat eden Ebû Nasr, Şeyhu's-şüyûh lâkabıyla anılmaktadır. Tefsir ve fıkıh alanında eserler veren el-Kuşeyrî'nin tespit edilebilmiş eseri ise *el-Muvaddah fî furûi'l-fikhi's-Şâfi'î* dir⁴⁶.

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 168; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, C. I, s. 113-114; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 556-557; *Gazzâlinâme*, s. 318; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 103

⁴⁵ *Gazzâlinâme*, s. 310-311; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 103

⁴⁶ *Kitâbü's-siyâk*, s. 215-216; İbn Asâkir, s. 308 vd.; İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 190; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 154-155; Bundârî, s. 53; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 464; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, C. I, s. 546-549; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 551; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 424 vd.; Şerefeddîn, aynı makale, s. 112-113; George Makdisi, "The Sunnî

9. Ebû Nasr Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ergîyânî (ö. 528/1134): Şâfi'î mezhebinin önemli âlimlerinden birisidir. 454/1062-1063 tarihinde Ergîyân'da doğmuş, daha sonra Nîşâbûr'a göç ederek burada İmamü'l-Haremeyn'den fıkıh okumuştur. Sonraki dönemde ise Nîşâbûr Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiş, bunun yanında imamlık ve müftülük de icra etmiştir. Zilkade 528/Ağustos-Eylül 1134 tarihinde vefat etmiştir⁴⁷.

10. Ebu'l-Kâsım İsmail b. Abdülmelik b. Ali Hâkimî (حاکمی) (ö. 529/1134-1135): İmâmü'l-Haremeyn'in öğrencilerinden biridir. Fıkıh ilmine karşı özel bir yeteneğe sahip olduğu belirtilen Ebu'l-Kâsım, takva sahibi bir zat olarak da kaydedilmektedir. Gazzâlî'nin sınıf arkadaşı olup, Gazzâlî ile aynı mahfede Bağdat'a bir yolculuk yapmışlardır. Öldüğünde onun yanına defnedilmiştir⁴⁸.

11. Ebu'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmail b. Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 529/1134-1135): Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin kızından doğma torunudur. 451/1059 yılında Nîşâbûr'da dünyaya gelmiştir. Âlim bir aileye mensup olduğu için ilk eğitimini aile mensuplarından almıştır. Daha sonra ilmini geliştirmek amacıyla yolculuklar yapmış, İmâmü'l-Haremeyn'den fıkıh öğrenmiş ve 4 yıl boyunca onun derslerinde yardımcılığını yapmıştır. Aldığı eğitim sonrasında muhaddis, Arapça âlimi ve Nîşâbûr hatibi olmuştur. Kırk hadisi naklettiği bir risale olan *Kitabü'l-erba'în*, hadislerdeki garip kelimeleri açıkladığı *Mecma'ü'l-garâ'ib ve menbâ'u'r-regâ'ib*, Hâkim en-Nîşâbûrî'nin *Tarihi Nîşâbûr* adlı eserine zeyl olarak yazdığı ve bizim için de bir hayli önemi bulunan *Siyâk der Tarih-i Nîşâbûr*, eserleri arasında yer almaktadır. Ayrıca *Sahîh-i Müslim*'de bulunan nâdir kelimeleri açıkladığı *el-*

Revival", *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D. S. Richards, London 1973, s. 160; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 177; *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. I, s. 291-293; *Mevsû'atü'l-müeyyere*, C. II, s. 1212-1213; *Kisâî*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 169; Menekşe, aynı tez, s. 85.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 289; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 626-627; *Gazzâlinâme*, s. 319; *Kisâî*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 545.

⁴⁸ *Kitâbü's-siyâk*, s. 110; İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 302; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 565-566; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XX, s. 6; *Gazzâlinâme*, s. 312; *Kisâî*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104.

Müfhim li-şerhi garîbi Müslim adlı bir eser telif etmişse de, eserin nüshası henüz bulunamamıştır⁴⁹.

12. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebû Nasr eş-Şîrezî es-Serahsî (ö. 529/1135): Bkz. Fakihler.

13. Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed b. Muhammed el-Furâvî en-Nîşâbûrî (ö. 530/1136): Muhaddis, fakih, müftü, vaiz ve münazaracı kimliklerini taşıyan önemli bir âlimdir. 441/1049-1050 civarında Nîşâbûr'da dünyaya gelmiştir. Abdülgâfir el-Fârisî'den *Sahîh-i Müslim*'i dinlemiş, ayrıca Şeyhülislâm Ömer b. Mesrûr, Ebû Osman es-Sabûnî, Ebû Es'ad el-Kencerûdî, Ebû Bekr el-Beyhakî ve Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî gibi döneminin pek çok ünlü âliminden dersler almıştır. Diğer bir ünlü âlim İmâmü'l-Haremeyn'den de usûl öğrenmiş, daha sonra hacca gitmek üzere Nîşâbûr'dan ayrılmıştır. Bu yolculuğu sırasında Bağdat ve diğer bazı şehirlerde vaazlar vermiştir. Nîşâbûr'a döndükten sonra ise Nâsihiyye (Nasriyye) Medresesi'nde müderrislik, Mutarriz Mescidi'nde de imâmlıkla görevlendirilmiştir. Pazar günleri adı geçen mescitte meclisler kurup, çok hararetli vaazlar verdiği kaydedilmektedir. Âlimliğini diğer âlimlere hissettirmekten hoşlanmayan mütevazı bir kişiliğe sahiptir. Fıkıh ve usûl konusunda benzersiz, dil bilgisinde ileri derecede bilgi sahibi bir âlim olarak nakledilmektedir. Şevval 530/Temmuz 1136 tarihinde vefat eden el-Furâvî, bir de kitap telif etmiştir⁵⁰.

14. Ebû Muhammed Abdülcabbâr b. Muhammed b. Ahmed el-Hârî (ö. 536/1141-1142): 445/1053-1054 tarihinde dünyaya gelmiştir. Beyhak ehlerinden sıradan birisiyken ilimle ilgilenmeye başlamış ve kitap yazıcılığı ile geçimini sağlamıştır. İmâmü'l-Haremeyn'in *Mezheb-i Kebîr* adlı eserini ücret karşılığında

⁴⁹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, C. II, s. 1054-1057; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 170; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XX, s. 16-18; *Mevsû'atü'l-müeyssere*, C. II, s. 1254; *Gazzâlinâme*, s. 318; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 104; M. Yaşar Kandemir, "Abdülğâfir el-Fârisî", *DİA*, C. I, s. 203-204.

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 218-219; İbn Asâkir, s. 322 vd.; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 8-9; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, C. I, s. 237-239; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 578-579; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 166-170; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 615 vd.; *Gazzâlinâme*, s. 318; Bulliet, *Patricians*, s. 173; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105. el-Furâvî'nin kitabından "Eğer bir yerde müftü kalmazsa orada kalınması yanlıştır", "Hasta tedavisi kışın geceleri, yazın da sabah erken saatlerde yapılmalıdır" gibi bilgiler nakledilmektedir, bkz. *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 170n.

20'den fazla olmak üzere yazıya dökmüştür. 19 Şaban 536/19 Mart 1142 tarihinde vefat etmiştir⁵¹.

15. Ebu'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmed b. Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer el-Hâfî (ö. 556/1160-1161): Ebu'l-Muzaffer el-Hâfî'nin oğludur. 484/1091 tarihinde doğmuş, gençlik ilk dönemlerinde İmâm Gazzâlî'nin öğrencilerinden birisi olmuştur. Fıkıh ve hadis öğrendiği Nizâmiye Medresesi'ne daha sonra müderris olarak tayin edilmiştir⁵².

(4). Herat Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler

1. Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Hâmid eş-Şâşî (ö. 485/1092): Şâfiî fakihî olup, 397/1006-1007 tarihinde Maverâünnehir'de bulunan Şâş'ta (Taşkent) doğmuş, daha sonra göç ettiği Gazne'de yaşadığı sırada Nizâmülmülk kendisini Herat'a davet ederek müderrislikle görevlendirmiştir. Bu görevi yanında bir süre de Nîşâbûr'da kalmıştır. 6 Şevval 485/9 Kasım 1092 vefat eden Ebû Bekr'in, pek çok eser kaleme aldığı rivayet edilmektedir⁵³.

Herat şehrinin Horasan bölgesi için taşıdığı öneme rağmen, Herat Nizamiye Medresesi hakkında fazla malumat bulunmamaktadır.

(5). Belh Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler ve Diğer Ünlüler

1. Ebû Ali Hasan b. Ali b. Ahmed b. Ca'fer el-Belhî (ö. 471/1078): Aynı zamanda muhaddistir. İlim tahsil etmek üzere Irak, Cibâl, Şâm ve Mısır'a yolculuklar yapmıştır. Döneminin pek çok ünlü hocasından dersler almış ve daha sonra doğduğu yer olan Vahş'a geri dönmüştür. Bu sırada Belh'i ziyaret eden

⁵¹ Sem'ânî, *el-Müntehab*, C. s. 1034-1037; *Gazzâlînâme*, s. 280, 316; *Kisâf*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105

⁵² *Gazzâlînâme*, s. 316; *Kisâf*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 106

⁵³ İbn Asâkir, s. 306-307; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. IV, s. 190; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 181n.; Ocak, *Nizâmiye*, s. 148.

Nizâmülmülk'e kendisinden bahsedilmiş, onun davetiyle katıldığı bir hadis meclisi sayesinde bilgisini gösterebilmiş ve Nizâmülmülk tarafından Belh Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilmiştir. Hadis cüzlerinden müteşekkil *el-Eczâü'l-vahşiyât* adında bir eseri bulunmaktadır⁵⁴.

2. Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Tâhir b. Muhammed b. Şehfûr et-Temîmî (ö. 488/1095): Aslen İsferyânî olup daha sonra Belh'e yerleşmiştir. Ebû Mansûr el-Bağdâdî ve Nâsirü'l-Ömerî'den dersler almış ve edindiği bilgi sayesinde Nizâmülmülk nezdinde değer kazanmıştır. Belh'te ikamet ettiği süre zarfında aynı zamanda Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik de yapmıştır⁵⁵.

3. Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Belhî (ö. 502/1108-1109): Belh şehrinin efradından olup Nizâmiye Medresesi'nde de dersler vermiştir⁵⁶.

4. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Leys et-Tâlekânî (ö. 536/1141-1142): Bkz. Mutasavvıflar.

5. Ebû Sa'd Âdem b. Ahmed b. Esed el-Herevî (ö. 536/1142): Nizâmiye Medresesi'nin en renkli kişiliklerinden birisi olarak göze çarpmaktadır. Aslen Heratlı olmasına rağmen Belh şehrinde ikamet etmiştir. Nahiv ve lugatte uzman, münazaracı, şair, edip özelliklerini haiz birisidir. Coşkulu bir anlatım tarzını benimsemiştir. Ünlü şair Reşîdüddîn Vatvât, Belh Nizâmiye Medresesi'nde onun hizmetinde bulunmuş ve daha sonra yazmış olduğu risalelerde hocasını her fırsatta yüceltmıştır. Şevval 536/Nisan-Mayıs 1141 tarihinde vefat etmiştir⁵⁷.

6. Ebu'l- Feth Nasrullah b. Mansûr b. Sehl ed-Dovînî (ö. 546/1151-1152): Bağdat'ta İmâm Gazzâlî'den dersler almış, daha sonra Horasan'a göç etmiş ve Nîşâbûr'a yerleşmiştir. Nîşâbûr, Merv ve Belh şehirlerinde Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Medînî, Abdülvâhid b. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Ebû Berk Ahmed b.

⁵⁴ *Kitâbü's-siyâk*, s. 11; *Kisâî*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 58; Topaloğlu, *Selçuklu Muhaddisleri*, s. 50.

⁵⁵ Ebu'l-Fidâ, *Fukahâü's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 481; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 63-64; *Kisâî*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235; *Meşâyihu Belh*, C. I, s. 146; Ocak, *Nizâmiye*, s. 149.

⁵⁶ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 126; *Kisâî*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235; Ocak, *Nizâmiye*, s. 149-150

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 22; *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. I, s. 101 vd.; *Kisâî*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235.

Sehl es-Serrâc'tan dersler alarak eğitim-öğretim hayatını sürdürmüştür. Son olarak Belh'e gelmiş ve Nizâmiye Medresesi'ne yerleşmiştir. Burada Ramazan 546/Aralık 1151-Ocak 1152 tarihinde vefat etmiştir⁵⁸.

Ayrıca Hârizmşahlar'ın hizmetinde bulunmasından dolayı konumuzla ilgisiz gibi görünse de Reşîdüddîn Vatvât, eğitimini Belh Nizâmiye Medresesi'nde, Ebû Sa'd Âdem b. Ahmed b. Esed Herevî'nin gözetiminde tamamlamıştır⁵⁹.

(6). Merv Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler ve Diğer Ünlüler

1. Ebu'l-Feth Es'ad b. Muhammed b. Ebû Nasr el-Meyhenî (ö. 520/1126-1127): Serahs ile Ebîverd arasında bir köy olan Meyhen'de dünyaya gelmiştir. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almış ve Nîşâbûr'da sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Sonraları Merv Nizâmiye Medresesi'nde kısa süreliğine dersler vermiştir. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd, ders vermek üzere kendisini Hemedan'a davet etmiş, 520/1126-1127 tarihinden sonra burada vefat etmiştir. Dînî ilimler yanında fen bilimleri konusunda uzman ve maharetli bir münazaracı olarak kaydedilmektedir⁶⁰.

2. Ebu'l-İshak İbrahim b. Osman b. Muhammed eş-Şebîhî (ö. 524/1129-1130): Aslen Gazzeli olup, 441/1049-1050 tarihinde doğmuştur. Daha sonra Horasan'a gitmiş ve Belh'te ikamet etmiştir. Bir süre Merv Nizâmiye Medresesi'nde kaldıktan sonra Belh'e geri dönmüştür. Aynı zamanda şair olan Ebû İshak, Türkler hakkında kasideler kaleme almıştır⁶¹.

3. Ebû Sa'îd İsmail b. Abdülvehhâb b. İsmail el-Bûşencî (ö. 536/1141-1142): Herat sakinlerindedir. 461/1068-1069 tarihinde doğmuştur. Her zaman insanların arasına karışmayan, ibadetle meşgul olan birisi olarak kaydedilmektedir.

⁵⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. V, s. 375; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 235-236.

⁵⁹ Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, C. II, s. 240; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 236.

⁶⁰ İbn Asâkir, s. 320; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 42-43; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 633-634; *Gazzâlînâme*, s. 334; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242. İbn Asâkir (*Tebyîn*, s. 320), onun 527/1132-1133 tarihinde vefat ettiğini kaydetmektedir.

⁶¹ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 257-258; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242.

Babası Ebu'l-Kâsım el-Bûşencî'nin yolunu takip eden münazaracı, müderris ve aynı zamanda fakîhtir. Şâfi'î mezhebini derinlemesine bilen, ilim yayma konusunda hevesli ve Sünnîler'i her zaman destekleyen birisidir. Hacca gittikten sonra Bağdat'a gelerek hadis meclislerinde hadis dinlemiş, daha sonra kendisi de nakletmiştir. Bir süre kalmış olduğu Merv Nizâmiye Medresesi'nde de hadis dersleri vermiştir. Ancak sahip olduğu bilgiyle yetinmemiş, Nîşâbûr'a giderek sema' yoluyla hadis dinlemeyi sürdürmüştür. Herat'a döndükten sonra, müftülük ve mezhepler üzerine derlemeler yapmıştır. Fakîhler arasında Bûşencî olarak ünlenmiş ve Herat'ta vefat etmiştir⁶².

4. Abdullah b. Meymûn b. Abdullah el-Mâlkânî (ö. 551/1156-1157):

Ebîverd ve nahiyelerinin kadısı olup, Ebû Bekr es-Sem'ânî'nin nezdinde fıkıh ile hadis okumuştur. Ebîverd'de vefat etmiştir. Horasan'ın önemli kadılarından birisi olarak kaydedilmektedir⁶³.

5. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülcebbâr Sem'ânî el-Mervezî (ö. 562/1167): Şâfi'î mezhebinin önemli fakihlerinden birisidir. Merv şehrindeki Şafi'îler'in de reisi durumunda olup, 21 Şaban 506/10 Şubat 1113 tarihinde doğmuştur. Maverâünnehir, Horasan, Isfahan, Rey, Hemedan, Hicâz, Musul ve Dımaşk gibi büyük şehirlere yolculuklar yapmış ve hadis nakletmiştir. 528/1133-1134 veya 529/1134-1135 yılında amcası Ebu'l-Kâsım es-Sem'ânî'nin mu'îdliğini yapmıştır. Daha sonra Nîşâbûr'a dönen Ebû Sa'd, Sultan Sencer tarafından Merv Nizâmiye Medresesi'nde ders vermek üzere görevlendirmiştir. Ebû Sa'd, *Zeylû Tarihi Bağdad*, *Tarihu Merv*, *Kitabü'l-ensâb ve el-Müntehab min Mu'cemi şüyûh...* adlı eserleri telif etmiştir. Merv şehrinin önemli ilim adamlarından biri olan Ebû Sa'd, babasından Hanefî fıkıhı öğrenmiş ve bu mezhebe bağlı kalmıştır. Ancak hac dönüşü uğradığı Nîşâbûr'da o da Şâfi'î mezhebine geçmiştir. 1 Rebiülevvel 562/26 Aralık 1166 tarihinde vefat etmiştir⁶⁴.

⁶² İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 22; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 590; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 48-49; Kisâf, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242.

⁶³ Kisâf, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 242-243.

⁶⁴ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 250; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XX, s. 456 vd.; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, s. 260-261; *Mevsû'atü'l-müeyyere*, C. II, s. 1305 vd.; Kisâf, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 101, 243; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 114-115; Sellheim, *al-Sam'ânî, EI²*, s. 1024-1025.

(7). Bûşenc Nizâmiye Medresesi'nde Görevli Müderrisler

Herat'a bağlı bir yerleşim olan Bûşenc'de de bir Nizâmiye Medresesi'nin varlığından bahsedilmektedir. Bununla birlikte medrese ve inşası ile medresede görev yapan müderrisler hakkında da fazla bilgi mevcut değildir. Burada sadece Ebû Sa'd b. Ebû Yusuf'un müderris olduğuna dair bir bilgi kaydedilmektedir. Herat'ta baş gösteren bir kargaşanın kahramanı olan bir sûfî, şehirden kaçarak Bûşenc Nizâmiye Medresesi müderrisinin evine sığınmasıyla patlak veren olaylar sebebiyle müderrisin varlığından bahsedilmektedir. Onun peşinden buraya gelen Abdullah el-Ensârî, sûfî ile müderrisi yakalamış ve medresenin kapısını da siyaha boyatmıştı. Bunu haber alan Nizâmülmülk, derhal Herat'a adam göndererek Abdullah el-Ensârî'yi sürgün ettirmişti⁶⁵. Bûşenc medresesi ile ilgili olarak rastladığımız tek kayıt bu şimdilik olaydır.

2. Nizâmiye Dışındaki Medreseler

Nizâmiye Medreseleri'nin Büyük Selçuklular Devleti için arz ettiği önem açıkça görülmektedir. Ancak bu dönemdeki eğitim faaliyetlerini tamamen bu kurum çerçevesinde değerlendirmek haliyle yanlış olacaktır. Nizamiye Medreseleri'nin kurulmuş bulunduğu Nîşâbûr, Herat, Belh, Merv'de başka medreselerin varlığını da tespit edebilmekteyiz. Bunun yanında Horasan'ın nispeten küçük olan şehirleri Beyhak, Sebzevar, Tûs ve Radgân'da Nizâmiye Medreseleri'nden bağımsız medreselerin varlığı da göze çarpmaktadır. Bu medreselerin varlığını tespit etmemize rağmen işleyişleri hakkında fazla bilgi edinememekteyiz. Bir kaç dışında önemli bazı âlimler tarafından kurulmuş olan bu eğitim müesseselerinin işleyişi hakkında sadece görüş belirtmek durumundayız. Nizamiye Medreseleri'nde sistemli bir eğitim takip edilmekte, müderrislerine ve eğitim gören öğrencilere belli bir

⁶⁵ Köymen, **Alp Arslan ve Zamani**, s. 364 ve 372. Abdullah el-Ensârî hakkında ayrıca bkz., Kâsım-ı Ensârî, "Abdullah-ı Ensârî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri", çev. Ali Güzelyüz, **Şarkiyat Mecmuası**, sayı: 9, İstanbul 2006, 123 vd. **Çehâr makâle**'de (s. 128) nakledilen başka bir olayda Abdullah el-Ensârî'nin mutaassıplığına vurgu yapılmaktadır. Abdullah el-Ensârî, Heratlı tabip Edip İsmail'in hayatına pekçok kez kastetmiş, ayrıca kitaplarını da yaktırmıştı.

miktar para yardımında bulunmakta ve hatta öğrencilerin yemek ihtiyacı da karşılanmaktaydı. Ama bu medreselerin dışında bazı âlim ve diğer ileri gelenler tarafından inşa ettirilmiş bulunan medreselerde aynı sistemin uygulanabildiğini söylemek biraz zordur. Bu medreseler hanedan üyeleri ve bazı ileri gelen emîrlerin inşa ettirdiklerinin haricinde, muhtemelen halktan toplanan yardımlarla ayakta kalabilen, medreseden ziyade eğitim faaliyetlerini de içinde barındıran mescit tarzında olmalıydılar. Büyük Selçuklular Devleti'nin kurulmasından önce de Horasan'da inşa ettirilmiş bulunan bazı medreselerin Selçuklular zamanında da yaşatıldığını görmekteyiz. Bu medreselerin işleyiş biçiminin de özel isimlerle anılan medreselerle aynı biçimde olduğunu söylememiz mümkün görünmektedir. Medreselerin inşa ettirilmesindeki ilk amaç daha ziyade dînî, mezhebîdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Horasan'da gelişen Kerrâmî düşüncesine karşı Selçuklular'dan önce de Sünnî prensipleri savunan medreseler inşa ettirilmişti. Bu düşünceyi daha da özele indirgediğimizde Sünnî mezheplerin de kendi medreselerini inşa ettirdiklerini görebilmekteyiz. Nizâmiye Medreseleri'nin tüm Sünnî mezheplere eğitim vermek üzere yapılmış olmasına rağmen, Nizamülmülk'ün Şâfi'î mezhebine olan derin bağlılığı bu medreselerde Şafi'î mezhebinin az da olsa ön plâna çıkmasına sebep olmuştu. Bunun sonucu olarak özellikle büyük şehirlerde yaşayan mezhep grupları, sadece kendi mezhebine mensup kişilerin devam edebildikleri medreseler de kurmuşlardı. Öyle ki, mezhepler arasındaki mücadelelerde medreseler bir hayli önem kazanmış, çıkan çatışmalarda ilk tahrip edilen yer durumuna gelmişlerdi.

Nizamiye Medreseleri dışındaki medreselerin varlığını genelde tabakât kitaplarından öğrenebilmekteyiz. Selçuklular döneminde inşa edilmiş medreseler ile birlikte daha önceki dönemden kalan medreselerin büyük çoğunluğunun Nîşâbûr'da bulunduğu görülmektedir. Nîşâbûr'da Selçuklular zamanında kurulan ilk medrese Tuğrul Bey'in emriyle kurulmuş bulunan medresedir. Hanefî mezhebine uygun eğitim verilen bu medrese, Sultaniye Medresesi olarak da adlandırılmaktadır⁶⁶. Bu tarihten önce de Nîşâbûr'un ilim kimliğine yakışan fazlalıkta var olan medreselerin

⁶⁶ **Sefernâme**, s. 10/Trk. trc., s. 5; Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s. 348; Bulliet, **Patricians**, s. 252; Zerrinküb, **Medreseden Kaçış**, s. 40; Gerâyli, **Nîşâbûr**, s. 250.

diğer devletlerce kurulmuş olduğu aşikârdır. Nitekim Selçuklular'dan önce Nîşâbûr ve Horasan'ın önemli eğitim kurumlarından olan Beyhakîyye ile Saîdiyye medreseleri pek çok âlimin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Saîdiyye Medresesi'ni Gazneliler'den Nasr b. Sebüktegîn burada vali bulunduğu sırada inşa ettirmişti. Bu medrese şehrin eğitim hayatında çok etkin bir rol oynamış, hatta Nizâmiye Medresesi onu örnek alarak inşa edilmişti. Şehirdeki diğer bir medreseyi Ebû Saîd İsmail b. Ali b. el-Esterâbâdî inşa ettirmişti. Önemli medreselerden bir diğeri, ünlü âlim Ebû İshak el-İsferâyînî adıyla faaliyet gösteren medresesiydi. Ebû İshak el-İsferâyînî, 'Akîl Mescidi'nde yer alan bu medresede fıkıh ve hadis dersleri vermekteydi. Bu medreselerden bazılarını daha ziyade mescit olarak değerlendirmek yerinde olacaktır⁶⁷.

Selçuklular'ın ilk dönemlerine tesadüf eden büyük âlim Ebû Osman es-Sâbûnî'nin de Nîşâbûr'da bir medresesi bulunmaktaydı. Eş'arîliğin en önemli temsilcilerinden biri olan es-Sâbûnî, Nîşâbûr'un Ramcâr Mahallesi'nde faaliyet gösteren Şâfi'îler'e ait caminin bünyesinde yer alan bu medresede hadis dersleri okutmaktaydı⁶⁸.

Sultan Melikşah zamanında Nîşâbûr'da Hatun-ı Mehd-i Irak adına çok büyük kütüphaneye sahip bir medrese daha inşa edilmişti. Bu medrese Ey (ع) olarak bilinmekteydi. Bunun yanında Nîşâbûr imâmları da başka bir medrese inşa ettirmişlerdi. Meyân-ı Bazar-ı Nîşâbûr olarak kaydedilen diğer bir medrese de şehirdeki eğitim hayatının halkalarından birisini oluşturmaktaydı. Bunlara ek olarak Emîr-i İsfefsâlâr Seyfeddîn Ebû Nasr Muhammed Ebi'l-Hayr el-Husrevcirdî'nin inşa ettirdiği başka bir medresede de ayrıca zikredilenler arasında bulunmaktaydı⁶⁹. Nîşâbûr'da inşa edilen Hanefî medreseleri özellikle önemli tüccar, devlet görevlileri ve köklü ulemâ aileleri tarafından yaptırılmış, bu medreselere genellikle bir de vakıf tahsis edilmişti⁷⁰.

⁶⁷ *Kitâbü's-siyâk*, s. 14, 169; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. IV, s. 314; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, C. II, s. 234; Bulliet, *Patricians*, s. 250-252; Gerâyîlî, *Nîşâbûr*, s. 248; J. Pedersen, "Madrasa", *EI*², C. V, s. 1126.

⁶⁸ *Kitâbü's-siyâk*, s. 190; Bulliet, *Patricians*, s. 252.

⁶⁹ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 20, 186, 265; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, C. II, s. 241; Gerâyîlî, *Nîşâbûr*, s. 250; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 248.

⁷⁰ Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge 1988, s. 167.

Nîşâbûr'da mevcut bulunan diğere bir medrese Nâsırıyye veya Nâsıhiyye adıyla anılmaktadır. Bu medresede o dönemin ünlü âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed b. Muhammed el-Furâvî en-Nîşâbûrî (ö. 530/1136) dersler vermiştir⁷¹.

Nîşâbûr'da bulunan bazı medreseleri de yine Tabakât kitaplarından öğrenmekteyiz. Nitekim Sübkî⁷², Ebu'l-Hüseyin el-Mübarek b. Muhammed b. Ubeydullah el-Vâsıtî (ö. 492/1099)'nin hayatını naklederken onun Nîşâbûr'daki Müştəbiyye (المشطبية) Medresesi'nde eğitim gördüğünü nakleder. Ayrıca önemli müderris ve müfessirlerden biri olan Muhammed b. Ebû Ali b. Ebû Nasr b. Ebû Sa'îd en-Nûkânî et-Tûsî (ö. 592/1196) de gene Nîşâbûr'da el-Kaysariyye (القيصرية), Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi mu'îdlerinden Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110) ise Serheng (سرهنك) Medresesi'nde eğitim görmüş, bir süre de burada müderrislik yapmıştır⁷³.

Ebu'l-Hasan Ali es-Sandalî/Sandaliyye (صندليه) Medresesi de dönemin ünlü kurumlarından birisidir. Ebu'l-Hasan, İmâmü'l-Haremeyn'in en önemli öğrencilerinden biri olup, Şâfi'î mezhebine mensuptu. Medresesi kendi adıyla bilinen camide yer almakta ve o da burada ikamet etmekteydi⁷⁴. Medresenin daha sonra Hanefîler'in kontrolüne geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim Oğuz istilası sonrasında şehre dönen bir grup Şâfi'î'nin ve daha sonra da Müeyyed Ay-aba'nın tahrip ettiği yerlerden birisi de bu medresedir⁷⁵.

Ebû Hâtim Muhammed el-Kutbî tarafından inşa ettirilen Kutbî Medresesi, Kerrâmîler'e ait bir kurumdur. Fıkıh ve diğere dînî ilimler konusunda dersler verilen medrese, Nîşâbûr'un Kirman Pazarı yakınlarında faaliyet göstermekteydi. Kerrâmîler'e ait bulunan diğere bir medrese ise Ramcâr Mahallesi'nde yer alan Habîrî medresesiydi⁷⁶.

⁷¹ Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ, C. VI, s. 170; Kisâî, Medâris-i Nizâmiye, s. 105.

⁷² Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ, C. V, s. 311.

⁷³ Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ, C. VII, s. 29, 232; Ayrıca bkz. Kitâbü's-siyâk, s. 204; Bulliet, Patricians, s. 252 ve Gerâylî, Nîşâbûr, s. 251.

⁷⁴ Bulliet, Patricians, s. 252.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 198; Gerâylî, Nîşâbûr, s. 118, 251.

⁷⁶ Bulliet, Patricians, s. 253.

Nîşâbûr'da bulunan Sûfîyye Medresesi'nin kurucusu bilinmemektedir. Şehrin Sikkeü'l-berîd olarak adlandırılan kısmında yer alan medresenin kurucusu ve müderrisi muhtemelen sûfîlerin ileri gelenlerinden birisiydi. Bu kişi 491/1097-1098 senesinde vefat etmişti⁷⁷.

Bunların yanında Nîşâbûr'da Ebu'l-Hasan el-Kattân, el-'Amîdiyye, el-Buşî, el-Haddâd, el-Faryâbâdî gibi medreseler de faaliyet göstermiştir⁷⁸. Bu medreseler daha ziyade bir caminin içerisinde faaliyet gösteren kurumlardır.

Ebû Sehl es-Sülûkî'ye ait bulunan medrese ise 474/1081-1082 tarihine kadar işlevini devam ettirmişti⁷⁹.

Nîşâbûr'da bulunan bazı medreseleri Oğuz isyanı sırasında gerçekleşen bir olay sayesinde öğrenenmekteyiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Horasan'ın mezhep yapısı, bölgenin eğitim hayatını da biçimlendiren en önemli etken olarak göze çarpmaktadır. Nitekim Selçuklu hanedanının Hanefî olması, Horasan bölgesinde bu düşüncenin daha yaygın bir hale gelmesinde etkili olmuştu. Bununla birlikte özellikle Nizâmülmülk'ten sonra Şâfi'îler daha etkin bir hale gelmişlerdi. Yaşanan Oğuz istilası olayından sonra Nîşâbûr şehri halk tarafından boşaltılmış ve bir süre sonra yaşam şartlarının iyiye gitmesi neticesinde bazıları geri dönmüştü. Geri dönenlerin en büyük kısmını Şâfi'îler oluşturmaktaydı. Bu grup geri döndükten sonra şehirde Hanefîler'e ait bulunan Sandaliyye Medresesi ile Şi'îler'e ait mescit ve medreselerini yerle bir ettiler⁸⁰. Özellikle Şi'îler'e ait bulunan medreselerin daha ziyade mescit tarzı mekânlar olduğunu söylemek zor olmayacaktır. Bu bilgiden hareketle Nîşâbûr'da dört Sünnî mezhepten ikisine ait medresenin varlığını görebilmekteyiz. Şi'îler'in de kendilerine ait medresesi mevcuttu.

Selçuklular zamanında Nîşâbûr'da 11-18 arasında medresenin mevcudiyeti kaydedilmektedir⁸¹. Farklı mezhep gruplarına ait olan bu medreseler, özellikle Oğuz istilası sırasında büyük zarar görmüşlerdir. Oğuz istilasının hızını kesmesiyle

⁷⁷ *Kitâbü's-siyâk*, s. 180; Bulliet, *Patricians*, s. 254.

⁷⁸ Bulliet, *Patricians*, s. 253-254; Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 251; Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 248.

⁷⁹ Bulliet, *Patricians*, s. 253.

⁸⁰ Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 118.

⁸¹ Gerâylî, *Nîşâbûr*, s. 251.

birlikte halk boşalan şehirlere geri dönmeye başlamış ve yıkılan medreselerin bazıları tekrar inşa edilmişti. Ancak bu medreseler genellikle diğer mezhep gruplarının eline geçmişlerdir.

Horâsân'da geniş medrese varlığını gördüğümüz başka bir şehir ise Nîşâbûr bölgesine bağlı bulunan Beyhak'tır. Şehirdeki medrese isimlerini tespit edebilmemiz elimizde bulunan müstakil bir şehir tarihi dolayısıyla mümkün olabilmektedir. Nitekim İbn Funduk'un⁸² kayıtlarına göre İmâm el-Hüseyin b. Ebu'l-Abbas Muhammed b. el-Hasan Fûrânî, Beyhak'ta Kûy-ı Seyyâr (کوی سیار) Medresesi⁸³, Beyhak'a bağlı Nâmîn (نامین) köyünde Mescid-i Âdîne (آدینه), ayrıca Kesken (کسکن) ve Sedîr (سدیر) köyünde de birer mescit inşa ettirmişti. Mescitlerin o dönem eğitim hayatına katkısı göz önünde bulundurulduğunda bu iki mescidin şehir için önemini anlamak mümkün olacaktır. Beyhak'ta ayrıca Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî'nin inşa ettirdiği başka bir medrese de mevcuttur. Şehirde ayrıca Medrese-i Serviyye (سرویہ), Medrese-i Dervâze-i Irak ve Serdîh (سردیه) Medresesi gibi diğer medreselerin varlığı da kaydedilmektedir⁸⁴.

İbn Funduk⁸⁵, Beyhak'ın merkezi olan Sebzevar'da Hâce Emîrek Medresesi'nin varlığını da kaydetmektedir. Bu medrese de Büyük Selçuklular döneminde ilme katkıda bulunan kurumlardan birisidir. Medresenin ilk müderrisi Nizâmülmülk'ün emriyle Husrevcird'den Sebzevar'a gelerek burada eğitim veren Ahmed b. Ali el-Beyhakî el-Husrevcirdî olmuştur. Döneminin önemli âlimlerinden birisi olan bu zât, Rüknu'l-İslâm Ebû Muhammed Yusuf b. Abdullah el-Cüveynî'nin öğrencisi olmuştur.

Tûs şehri Nizamülmülk'ün memleketi olması itibariyle o dönemde büyük önem kazanmış ve Sultan Melikşah tarafından onun iktâna eklenmişti⁸⁶. Kendisi de ulemâdan gelen Nizamülmülk'ün ilme ve ilim adamlarına olan bakışı açıktı. Bu

⁸² **Tarih-i Beyhak**, s. 236. Ayrıca bkz. **Kitâbü's-siyâk**, s. 40, 278.

⁸³ Beyhakiyye Medresesi olarak da bilinen bu medresede, Ebû İshak el-İsferâyînî ile Ebu'l-Hasan el-Beyhakî kelam, hadis ve usûl gibi konularda dersler vermişti. İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ise burada eğitim gören âlimlerden birisidir, bkz. Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 248.

⁸⁴ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 242, 251; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 241; Gerâyî, **Nîşâbûr**, s. 251.

⁸⁵ **Tarih-i Beyhak**, s. 207.

⁸⁶ İbnül'l-Esîr, C. X, s. 83.

sebeplerdir ki, Tûs şehrinde Nizamiye Medresesi inşa edilmişti. Bundan başka Tûs'ta Mansûriyye adında başka bir medresenin de varlığı kaydedilmektedir⁸⁷.

Muhtemelen medreselerin mevcudiyeti, başka deyişle zenginliği Horasan'da bulunan diğer şehirler için de geçerlidir. Ancak kaynaklarımızın bu konuda doğrudan bilgi vermekten ziyade, biyografi aktarırken medreselere değinmeleri sebebiyle konu hakkında fazla bilgi edinmemiz güçleşmekte veya sadece medreselerin adına ulaşmamız mümkün olabilmektedir.

Bölgenin önemli şehirlerinden biri olup Büyük Selçuklular'a başkentlik yapmış bulunan Merv'de de Nizâmiye Medresesi'nin kurulduğunu yukarıda arz etmiştik. Şehirde ayrıca Müstevfî Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr el-Hârizmî tarafından 494/1100-1101 yılında Hanefîler için medrese inşa ettirildiğini görmekteyiz. Şerefülmülk, inşa ettirdiği bu medreseye çok değerli kitaplar hediye ederek önemli bir kütüphane de kurdu muşt u. Merv'de ayrıca Amîdülmülk tarafından inşa ettirilen 'Amîdiyye, 'Azîzüddîn Ebû Bekr 'Atîk ez-Zencânî'nin inşa ettirdiği 'Azîziyye, ayrıca Kemâliye, Hâtûniyye ve Şehâbî medreslerinin de varlığı kaydedilmektedir⁸⁸.

Mezheplere ait eğitim kurumları için belirttiğimiz durum muhtemelen Merv şehri için de geçerlidir. Merv'de Hanefîler'e ait medresenin varlığı, Şâfiî mezhebinin bölgedeki gücü göz önüne alındığında şehirde Şâfiî'iler'e ait bir medresenin de var olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanında Merv şehrinde Ahmediye adında başka bir medresenin de varlığı kaydedilmektedir⁸⁹. Köymen⁹⁰, bu konuda *Leningrad Münşeat Mecmuası*'na dayandırarak verdiği bilgide meşhur âlim Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin Merv'deki bu medreseye müderris olarak atanmasına dair bir menşur bulunduğunu nakletmektedir. Her ne kadar Nizamiye Medresesi ile birlikte üç medresenin varlığını nakletmişsek de, bir dönem Büyük Selçuklular

⁸⁷ Devletşeh Tezkiresi, C. I, s. 143

⁸⁸ Mu'cemü'l-büldân, C. IV, s. 509; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 268; el-Bidâye, C. XII, s. 313; Zebihullah Safâ, Tarih-i Edebiyat, C. II, s. 242; Meshkati, Historical Monuments, s. 98; Lambton, The Internal Structure, s. 216; Merçil, Kütüphaneler, s. 398; Özgüdenli, Türk-İran, s. 500.

⁸⁹ Zebihullah Safâ, Tarih-i Edebiyat, C. II, s. 242; Köymen, Münşeat, s. 557.

⁹⁰ Münşeat, s. 557.

Devleti'ne başkentlik yapmış bulunan Merv'in daha geniş bir eğitim yapılanması içinde bulunduğu muhakkaktır.

Horasan'ın en önemli şehirlerinden biri olup, Dandanakan Savaşı sonrasında Selçuklular'ın hâkimiyetine giren Herat, zaten var olan ilmî merkez olma özelliğini Nizamiye Medresesi'nin kurulması sayesinde daha da arttırmıştı. Gazneliler'in son dönemlerinde Herat'ta Mâlînî Medresesi'nin varlığını Hâce Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089)'nin hal tercümesinden öğrenebilmekteyiz. 396/1006 tarihinde doğan Herevî, ilk eğitimini bu medresede almıştı⁹¹. 1015 tarihi civarında gerçekleşen bu olay ile Selçuklular'ın şehre hâkim olduğu 1037 tarihi arasındaki yaklaşık 20 yıllık sürede, bu tarz medreselerin işleyiş biçimi de göz önüne alındığında Mâlînî Medresesi'nin varlığını sürdürmüş olabileceği kuşkulu bir durumdur. Her ne kadar Selçuklular'ın devlet kurma süreci çok uzun sürmüyüp, belli müesseselerin çalışmalarının kesintiye uğramadığını kabul etmiş olsak da, belli bir gelire bağlı bulunan medrese eğitiminin bu süreçte kesintiye maruz kalması ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Yine de devlet kurar kurmaz medrese inşa ettirmeye başlayan bir devletin var olan medreseleri açık tutmaya yönelik çaba içerisinde bulunacağını düşünmek de yanlış olmayacaktır.

Bölgenin diğer önemli eğitim merkezi ise Belh şehridir. Şehirde Nizâmiye Medresesinin varlığı zaten bilinen bir husustur. Bunun yanında Tekişî (تكشى), Medrese-i Kûze (كوزه), Mescid-i Ser-i Seng (سرسنگ) adında başka medreseler de şehrin eğitim hayatının içindedir⁹². *Atebetü'l-ketebe*'de⁹³ yer alan bir müderris atama menşurunda müderrise yukarıda adı belirtilen medreseler yanında isim belirtilmeden diğer medreselerde de ders verme görevi tevdi edilmektedir. Bu bilgiden şehirde başka medreselerin de var olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin eğitim hayatının bir hayli canlı olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise Tekişî Medresesi'dir. Adından da anlaşılacağı

⁹¹ Tahsin Yazıcı-Süleyman Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", *DİA*, C. XVII, s. 222. Hâce Abdullah Herevî, 396/1006 tarihinde doğmuştu. On yaşlarındayken hadis yazmaya başladığı için daha erken bir dönemde eğitimine başlamış olmalıdır. Gazneliler döneminde eğitim hayatında var olan Mâlînî Medresesi'nin Selçuklular zamanında da faaliyetine devam edip etmediği meçhuldür. Ancak daha ziyade şahısların yönetiminde bulunan bu tarz medreselerin, müderrisi öldükten sonra eğitim hayatını devam ettirmesi zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir.

⁹² *Atebetü'l-ketebe*, s. 35.

⁹³ *Atebetü'l-ketebe*, aynı yer.

üzere bu medreseyi uzun süre buraya hâkim bulunan Tekiş b. Alp Arslan inşa ettirmiş olmalıdır. Şehirde Gazneli veziri Ebu'l-Abbas el-İsferâyînî tarafından yaptırılan bir medresenin de var olduğu kaydedilmektedir⁹⁴. Selçuklu-Gazneli mücadelesinden en az etkilenen şehirlerden birisi olan Belh'te, özellikle eğitim kurumlarının faaliyetlerine devam etmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bundan dolayı belirttiğimiz medresenin varlığını Selçuklular döneminde de devam ettirmiş olması ihtimali büyüktür.

Medreselerin ilim hayatı yanında sosyal hayata olan katkısı tartışılmaz bir gerçektir. Büyük Selçuklular döneminde mezhepler arası mücadelelerin engellenmesi amacıyla devlet tarafından ek tedbirler alınmış, bu amaçla bazı medreselerde dört mezhebe mensup bilim adamları ve öğrenciler bir arada bulunabilmiştir. Sultan Sencer döneminde Belh ve Merv gibi önemli kültür merkezlerinde genel katılımlı ilmî tartışmalar düzenli bir şekilde yapılmaktadır. Her kesim halktan büyük rağbet gören bu tartışmalara kadınların bile katılmasına izin verilmektedir⁹⁵.

Yukarıda isimlerini verdiğimiz medreselerde genel olarak Şâfi'î âlimleri dersler vermişti. Müderrisleri Şâfi'î olduğuna göre bu medreseler de muhtemelen Şâfi'îler'e hizmet vermişlerdir. Nizâmiye Medreseleri'nin işleyişi göz önüne alındığında bu kurumların halkın her kesimine açık olduklarını söyleyebilmek zor görünmektedir. Bu durumda Nizâmiye Medreselerinin haricinde kalan medreseler bir kaç istisna olmak üzere daha ziyade camilerin bünyesinde yer alan basit bir mekânda eğitim vermektedirler. Bununla birlikte özellikle camilerde yer almaları bu kurumların tüm halka açık olduğu düşüncesine sebep olmaktadır. İbadet etmek üzere camiye giden halk özellikle Cuma günleri önemli âlimlerin sohbet tarzındaki bazı derslerinden faydalanma imkânı da yakalamış olmalıdır. Bununla birlikte medreselerde vasıflı öğrencilere yönelik özel bir ders programının yürütülmüş olduğu da muhakkaktır.

⁹⁴ 'Avfî, *Cevâmi'ü'l-hikâyât*, s. 232.

⁹⁵ *Atebetü'l-ketebe*, s. 35, 83; Turan, *Selçuklular*, s. 326-327.

3. Diğer İlmî Kurumlar

a. Rasathaneler

Gök cisimlerinin hareketlerini gözetlemek amacıyla inşa edilen rasathaneler, daha ziyade İslam devletlerinde ortaya çıkmış bir kurum olarak kabul edilmektedir. Selçuklular'dan önce Abbâsîler ve Büveyhîler rasathane kurmuştur. Hatta İbn Sînâ da Hemedan'da 416/1025 tarihinde bir rasathane inşa etmiştir. Rasathaneler genel olarak hükümdarların astrolojiye olan ilgileri neticesinde kurulan müesseseler olarak dikkat çekmektedir. Özellikle yapılacak olan işlerde yıldızlar güvenilir birer kılavuz olarak telakki edilmektedir⁹⁶. Büyük Selçuklular aynı zamanda astronomi ilmiyle de yakından ilgilenmişler, hatta hanedan üyelerinden birisi olan Kutalmış b. Arslan Yabgu astronomi ile bizzat ilgilenenlerin başında gelmiştir. Öyle ki, İbnü'l-Esîr⁹⁷, biraz da şaşkınlığını itiraf eden bir ifadeyle şu bilgiyi nakletmektedir: “Tuhafır ki, Kutalmış, Türk olduğu halde astrolojiye (ilm-i nücum) vakıfı ve bu ilmî mükemmel derecede biliyordu.”. Bundan sonraki dönemde de Selçuklular astronomi ilmine olan ilgilerini devam ettirmişlerdir. Nitekim Sultan Melikşah, astronomi ilmine olan ilgisini bir rasathane inşa ettirerek göstermiş, o, 467/1074-1075 tarihinde döneminin ileri gelen astronomi âlimlerini bir araya getirerek Isfahan'da bir rasathane inşa ettirmiştir. Rasathane inşa etmek üzere oluşturulan heyette yer alan Ebu'l-Muzaffer el-İsfizârî, Ömer Hayyâm ve Meymûn b. Necîb el-Vâsitî dönemin en önemli ilim adamlarından bazıları olarak dikkat çekmektedir. Rasathane her ne kadar Isfahan'da inşa edilmiş olsa da, heyetteki ilim adamlarından ikisi, yani Ebu'l-Muzaffer el-İsfizârî ile Ömer Hayyâm, Horasan kökenlidir⁹⁸.

Büyük Selçuklular dönemindeki diğer rasathane ise Sultan Sencer tarafından Merv'de inşa ettirilmiştir⁹⁹. Bilindiği üzere Sultan Sencer kendisine Merv'i başkent seçmiş ve diğer sultanlar gibi batıya gelmemiştir. Sultan Sencer sayesinde Merv,

⁹⁶ Aydın Sayılı, “Rasadhâne”, *İA*, C. IX, s. 628.

⁹⁷ *el-Kâmil*, C. X, s. 48-49.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 97; Sayılı, *Rasadhâne*, *İA*, s. 630; Lockhart, *Persian Cities*, s. 83; Şeşen, *İlme Genel Bir Bakış*, s. 235.

⁹⁹ Şeşen, *İlme Genel Bir Bakış*, s. 235.

dönemin ilim ve kültür merkezlerinden birisi haline getirilmiş, ilim merkezi haline getirilmesi planlanan yeni başkentte bu amaca uygun olarak bir de rasathanenin inşa ettirilmesi uygun görülmüştü. Aynı zamanda babası tarafından inşa ettirilen Isfahan'daki rasathanenin yeni başkentten uzak kaldığı düşünüldüğünde, Sencer'in yeni bir rasathane inşa ettirmeyi uygun bulduğu düşünülebilir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen, bu rasathanenin astronomi ilmine büyük katkılarda bulunduğu açıktır.

b. Hastaneler

Çok eski zamanlardan beri İran ve Horasan coğrafyasında inşa edilmiş olan hastaneler, Selçuklular döneminde de inşa edilen kurumlar arasında yer almaktadır. O zamanki tabiriyle bîmâristânların en büyüğü, medreselerde de olduğu gibi yine Nîşâbûr'da inşa edilmişti. Selçuklular'dan önce de şehirde var olan bîmâristân, kendisi de tabip olan Abdülmelik b. Ebû Osman Muhammed b. İbrahim en-Nîşâbûrî tarafından inşa edilmişti. Ancak bunu yeterli bulmayan Selçuklu veziri Nizâmülmülk, bu amaç uğruna her gün için bin dinar para sarf etmek suretiyle şehirde muazzam bir bîmâristân inşa ettirmişti¹⁰⁰. Aynı şekilde Horasan'ın diğer bir şehri olan Merv'de de bîmâristân mevcuttu. Öyle ki, Merv bîmâristânının tarihi IX. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Selçuklular döneminde ise Seyyid İsmail el-Cürçânî'nin çalışmalarıyla Merv bîmâristânı faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. Her ne kadar kaydedilmemiş olsa da bu iki kuruma ek olarak diğer Horasan şehirlerinde de küçük çaplı bîmâristânların var olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kurumların işleyiş biçimleri hakkında maalesef yeterli bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte özellikle özellikle Nîşâbûr bîmâristânının Nizâmiye Medreselerine yakın bir işleyiş içerisinde olma ihtimali yüksek görünmektedir.

¹⁰⁰ **Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ**, C. IV, s. 312; Mahmûd Necm Âbâdî, **Tarih-i Tıbb der İran, Pes ez İslâm**, Tahran 1366 hş., s. 768-769; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 234; Ahmed İsa Bek, **Tarih-i Bîmâristânâ der İslâm**, Farsça çev. Nurullah Kisâi, Tahran 1371 hş., s. 160-161; Abdullah Abdürrezzâk Mesud es-Saîd, **el-Müsteşfeyâtü'l-İslâmiyye mine'l-asri'n-Nebevî ile'l-asri'l-Osmânî**, Amman 1987, s. 228-229; Hüseyin Tacbahş, **Tarih-i Bîmâristânâ-yı İran (ez-Âgâz tâ asr-ı hâzır)**, Tahran 1379 hş., s. 89; Arslan Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", **Türkler**, C. V, s. 728.

Burada görevli doktorların ücreti muhtemelen devlet tarafından ödenmektedir. Hastaların da en azından büyük bîmâristânlarda yatılı olarak tedavi edilmiş olmaları yüksek bir ihtimaldir. Bu kurumlara ek olarak serbest olarak çalışan tabiplerin de bu coğrafyada mesleklerini icra etmekte oldukları görülmektedir. Özellikle Sultan Sencer döneminde Selçuklu coğrafyası içerisindeki tabip sayısında artış gözlenmektedir. Öyle ki, Sultan Sencer döneminde yapılan seferlerde 40 devenin taşıdığı seyyar bir bîmâristânın varlığı bildirilmektedir¹⁰¹.

4. Horasanlı Diğer Âlimler

a. Muhaddisler

Hadis, Hz. Muhammed'in sözlerini, fiillerini ve tasviplerini ifade eden, ayrıca hadisleri tespit, nakil ve anlamaya yönelik çalışan ilim dalıdır. Hadisler özellikle ihtilafa düşülen konularda insanları aydınlatması açısından büyük önem taşır. Kur'ân-ı Kerîm'de yer almayan bir çok mesele hadisler sayesinde aydınlatılabilmektedir¹⁰². Bu ilimle uğraşan kişilere de muhaddis denir. Bu sebeple hadis ilmi ve muhaddisler her dönemde büyük önem arz etmiş, kendilerine büyük değer verilmiştir.

Büyük Selçuklular'ın ilme ve ilim adamına vermiş oldukları değer neticesinde diğer her alanda görülen gelişme hadis ilmi için de mümkün olabilmişti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Horasan'ın geçmişten beri sahip olduğu ilim merkezi olma kimliği Selçuklular döneminde de artarak devam etmişti. Büyük Selçuklular döneminde Horasan, hadis ilminin yoğun bir şekilde tedris edildiği bir bölge olmuştur. Nitekim tespit ettiğimiz 400'ün üzerindeki muhaddis Selçuklular döneminde Horasan bölgesinde hadis ilmiyle meşgul olmuştur¹⁰³. En üst seviyede ilgilenilen bu ilim alanında pek çok kadın muhaddis de bulunmaktaydı. Horasan'ın zengin ilmî yapısı içerisinde bazı muhaddislerin ön plâna çıktığı görülmektedir.

¹⁰¹ Çehâr makâle, s. 126; Tacbahş, *Tarih-i Bîmâristânâ*, s. 76, 102; Özgüdenli, Nişâbur, *DİA*, s. 150.

¹⁰² Topaloğlu, *Selçuklu Muhaddisleri*, s. 37; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, s. 27-28.

¹⁰³ Muhaddislerin tam listesi için bkz. Ekler kısmı, Tablo I.

Selçuklular dönemi Horasanı'nda yaptıkları çalışmalarla hadis ilmi konusunda önem arz eden muhaddislerden bazıları ise şunlardır:

1. Ebû Osman İsmail b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî en-Nîşâbûrî (ö. 449/1057): Horasan'ın önde gelen hadisçilerinden birisi olan Sâbûnî, Cemaziyelahir 373/Kasım-Aralık 983 tarihinde Bûşenc'de doğmuştur. İlk eğitimini Zâhir es-Serahsî ve Ebû Tâhir b. el-Hazînî'den almış, daha sonra Ebû Bekr el-Beyhakî'nin öğrencisi olmuştur. Sonraları Nîşâbûr, Herat, Şâm ve Maarratü'n-Nu'mân'da döneminin önemli âlimlerinden dersler almıştır. Almış olduğu eğitim neticesinde pek çok bilim dalında çalışmalar yapan Sâbûnî, fakih, hatip, müfessir vaiz ve aynı zamanda şair kimliği ile tanınmıştır. Horasan bölgesinde “Şeyhü'l-İlim” ve “Seyfü's-sünne” olarak anılmıştır. Muharrem 449/Mart-Nisan 1057 tarihinde Nîşâbûr'da vefat etmiş olan es-Sâbûnî'nin *Akîdetü's-selef* adlı eseri bulunmaktadır¹⁰⁴. Yapmış olduğu çalışmalar ile ilim dünyasına katkısı tartışılmaz olan es-Sâbûnî, aynı zamanda Selçuklular döneminde yaşamış olan pek çok ilim adamının yetişmesine de büyük katkılarda bulunmuştur.

2. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066): Beyhak'a bağlı Husrevcird'de Şaban 384/Eylül-Ekim 994 tarihinde dünyaya gelmiştir. Bu sebeple Husrevcirdî nisbesiyle de anılır. İlk eğitimini Beyhak'ta almış, 15 yaşından itibaren de hadis ve fıkıh ilimiyle meşgul olmaya başlamıştır. Fıkıh ilminde önemli yeri olan Ebu'l-Feth Nâsır b. Muhammed el-Mervezî'nin öğrencisi olmuştur. Sonraları ilmini geliştirmek amacıyla İsferyân, Tûs, Hemedan, Isfahan, Rey, Nîşâbûr, Bağdat, Kûfe ve Mekke gibi şehirlere yolculuklar yapmıştır. Bu seyahatleri neticesinde hadis ve Eş'arî kelamı alanlarında büyük ilerleme kaydetmiştir. Memleketine döndükten sonra hadis ilmindeki sağlam bilgisi ve güçlü hafızasıyla bu alanda kendini kabul ettirmiş, ardından eserlerini telif etmeye başlamıştır. İlmindeki ileri derecesi sebebiyle bazı Nîşâbûrlu âlimler yazmış olduğu eserlerini kendilerine ders olarak okutmasını istemişler, o da bu amaçla Beyhak'tan

¹⁰⁴ *Kitâbü's-siyâk*, s. 433 vd.; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. VIII, s. 5-6; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 483; *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. VII, s. 16-19; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. IV, s. 271 vd.; *el-Bidâye*, C. XII, s. 181; Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed Davudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1972, C. I, s. 107-108; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'arabiyye*, Beyrut 1957, C. II, s. 275-276; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, C. II, s. 240-241; *Mevsû'atü'l-müeyssere*, C. I, s. 499-503.

ayrılarak Nîşâbûr'a gitmiştir. Eserlerinde genel olarak Şâfi'î fıkhnın üstünlüğünü savunmuştur. İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, "her Şâfi'î fakihinin İmâm-ı Şâfi'î'ye minnet borcu olduğunu, ancak mezhebini ve görüşlerini müdafaa etmek için Beyhakî'nin kaleme aldığı eserler sebebiyle İmâm Şâfi'î'nin ona minnettar olması gerektiğini" söyleyecek kadar Beyhakî'yi yüceltmektedir. Sultan Tuğrul Bey zamanında, vezir Amîdülmülk'ün Eş'arîler aleyhinde başlattığı takibat sonrasında Horasan'ı terk eden âlimler arasında yer almıştır. Horasan'a döndükten sonra 10 Cemaziyelevvel 458/9 Nisan 1066 tarihinde Nîşâbûr'da vefat etmiş, cenazesi doğum yeri Husrevcird'e aktarılarak burada defnedilmiştir. Örnek bir hayat sürdüğü rivayet edilmektedir. Eserlerini dört ana başlık altında toplamak mümkündür. Hadisle ilgili olarak diğer hadis kitaplarında bulunmayan pek çok hadisi kaleme aldığı *es-Sünenü'l-kübrâ*, *es-Sünenü'l-kübrâ*'ya giriş mahiyetinde olup, hadis ve usûl-ı hadis konularını içeren *el-Medhal ilâ Kitâbi's-sünen* hadis alanındaki eserleridir. Bu alanda ayrıca Şâfi'î fıkhnın dayandığı hadisleri incelediği *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, *Ma'rifetü's-sünen* ile aynı eser olduğu ileri sürülen *es-Sünenü's-sugrâ*, namazda kıraatin zaruretine ve imama uyan kimselerin Kur'ân okuması icap ettiğine dair hadisleri topladığı *el-Kırâ'atü halfe'l-imâm*, kutsal aylar, Cuma, Pazartesi ve Perşembe günlerinin fazileti hakkındaki hadisleri topladığı *Fezâ'ilü'l-evkât* ile *Kitâbü Tahrîci ehâdîsi'l-Ümm* adlı eserleri mevcuttur. Akaidle ilgili olarak ise Allah'ın 99 isminin haricinde isimlerinin de bulunduğu dair kaleme aldığı *el-Esmâ' ve's-sıfât*, Hz. Muhammed'in her hangi bir insandan farklı yönlerini anlattığı *Delâ'ilü'n-nübüvve*, imanın 60 veya 70 şubesi bulunduğunu açıkladığı *Şu'abü'l-îmân*, Allah'ın sıfatları, kader ve onunla ilgili olan hidâyet, dalâlet, ecel, rızık, kabir azabı gibi konuları işlediği *el-İ'tikad*, ayet, hadis ve selef âlimlerinin sözlerine dayanarak kabir azabını anlattığı *İsbâtü 'azâbi'l-kabr* ile *Kitâbü'l-kaza' ve'l-kader*, *Kitâbü'l-Ba's ve'n-nüsûr* ve *Kitâb fî hayâti'l-enbiya' fî kubûrihim* adında eserleri mevcuttur. Ana, baba ve diğer akrabaya yapılması gereken iyilikleri anlattığı *el-Âdâb*, dünyaya önem vermeme konusunu işlediği *ez-Zühdü'l-kebîr*, Allah'ın birliği, tevbe, nefsi murakebe gibi konularda kaleme aldığı *el-Erba'üne's-sugrâ* ile Hz. Peygamber'in bizzat yaptığı ve sahâbîlere öğrettiği duaları derlediği *Kütâbü'd-Da'avâti'l-kebîr* onun ahlak konusunda kaleme aldığı

eserlerdir. Şâfi'î mezhebiyle ilgili olarak da İmâm Şâfi'î hakkında yazmış olduğu *Menâkıbü's-Şâfi'î*, İmâm Şâfi'î'nin kitaplarını rivayet edenlerin yapmış olduğu yanlışları belirttiği *Beyânü'l-hata'i men ahta'e 'ale's-Şâfi'î*, İmâm Şâfi'î'ye ait fıkıh metinlerini topladığı *el-Mebsût*, İmâm Şâfi'î ve İmâm Ebû Hanîfe arasındaki ihtilaflara değindiği *el-Hilâfiyyât beyne's-Şâfi'î ve beyne Ebî Hanîfe* ile *Ahkâmü'l-Kur'ân* adında eserleri mevcuttur. Bu eserlere ek olarak değişik kaynaklarda 10'a yakın eseri ayrıca zikredilmektedir¹⁰⁵.

3. Ebû Ca'fer İsmail b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 501/1108): 419/1028-1029 tarihinde doğmuştur. Muhaddis ve fakihtir. Nâsirü'l-Ömerî'nin öğrencisi olmuştur. Abdülgâfir el-Fârisî'nin yabancılar ve göçebeler için yazmış olduğu *Sahîh-i Müslim* kitabını en az 20 kez okuduğu rivayet edilmektedir. Nîşâbûr'da meclisler kurarak bu meclislerde hadis naklettiği belirtilmektedir. Nîşâbûr'da vefat etmiştir¹⁰⁶.

4. Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 510/1116): Kaynaklarca Şâfiî mezhebinin ileri gelen fakih ve muhaddislerinden birisi olarak zikredilmektedir. 446/1054-1055¹⁰⁷ tarihinde doğmuştur. Sema' yoluyla pek çok hadis öğrenmiş ve bu konuda eser kaleme almıştır. Merv, Nîşâbûr, Isfahan ve Rey şehirlerinde hadis rivayet ettikten sonra Bağdat'a giderek Nizâmiye Medresesi'nde vaazlar vermek üzere anlaşımıştır. Ebû Bekr es-Sem'ânî, Merv Nizâmiye Medresesi'nde ise Ebu'l-Feth Meyhenî'nin naibi olarak dersler vermiştir. 2 Safer 510/16 Haziran 1116 tarihinde Merv'de vefat etmiştir. Tacü'l-İslâm unvanıyla kaydedilmektedir¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. II, s. 381-383; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 173-174; İbn Asâkir, s. 265-267; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 97; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, s. 57; Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, C. II, s. 80; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, C. I, s. 332-336; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 429-431; Kara, *Mezhep Kavgaları*, s. 67-68; C. Brockelmann, "Beyhakî", *İA*, C. II, s. 582; J. Robson, "Bayhakî", *EI*², C. I, s. 1130; M. Yaşar Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", *DİA*, C. VI, s. 58-61; Menekşe, aynı tez, s. 30-32.

¹⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 110; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 52.

¹⁰⁷ Doğum tarihi İbn Hallikân (*Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 157) tarafından Cemaziyelevvel 466/Ocak 1074 olarak verilirken, Zehebî (*A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 372) ise bu tarihi 467/1074-1075 olarak kaydetmektedir.

¹⁰⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. VII, s. 140-141; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 416; İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 149-150; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 157; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, C. I, s. 272-275; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 539-540; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 371 vd.; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 241.

5. Ebu'l-Mehâsin Abdurrezzâk b. Abdullah b. Ali b. İshak et-Tûsî (ö. 515/1121): 459/1066-1067 tarihinde Nîşâbûr'da doğmuştur. Ebû Bekr b. Halef eş-Şîrâzî ve es-Sem'ânî'den hadis dinlemiştir. İmâmü'l-Haremeyn'den aldığı eğitim sayesinde devrindeki münazaracılardan en büyüğü haline gelmiştir. Nîşâbûr'da döneminin imamı olmuş ve Nizâmiye Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. Daha sonra Sultan Sencer'in vezirliğine yükselmiştir. 19 Muharrem 515/9 Nisan 1121 tarihinde Serahs'ta vefat etmiştir¹⁰⁹.

6. Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Abdülkerîm b. Hevâzin en-Nîşâbûrî (ö. 521/1127-1128): Büyük âlim Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin oğludur. Hadis eğitimini babasından alan, tarikat üzerine derlemeler yapmış mütedeyyin bir kişi olarak nakledilmektedir. Babasından başka Abdülgâfir el-Fârisî, Ebû Hafs b. Mesrûr ve Ebû Osman Sa'îd b. Muhammed el-Bahîrî'den de hadis dinlediği rivayet edilmektedir¹¹⁰.

7. Hamza b. Hibetullah b. Muhammed el-Alevî en-Nîşâbûrî (ö. 523/1128-1129): Aslen Nîşâbûrlu olup, 429/1037-1038 tarihinde doğmuştur. Bağdat'ta İbn Mesrûr, Abdülgâfir el-Fârisî ve Muhammed b. el-Fazl en-Nesevî'den sema' yoluyla hadis öğrenmiş, daha sonra da rivayet etmiştir. Asil bir aileden gelmiş olup Zeydiyye¹¹¹ mezhebine mensuptur. Pek çok eser kaleme almıştır¹¹².

8. Hibetullah b. el-Kâsım b. 'Atâî b. Muhammed en-Nîşâbûrî (ö. 524/1130): 431/1039-1040 tarihinde doğmuş, Horasan bölgesinin önemli muhaddislerinden birisi olmuştur. Cemaziyelevvel 524/Nisan-Mayıs 1130 tarihinde vefat etmiştir¹¹³.

9. Ebu'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir b. Muhammed eş-Şehâmî en-Nîşâbûrî (ö. 533/1138-1139): 446/1054-1055 tarihinde doğmuş, hadis alanında yapmış olduğu

¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 199-200; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 168; *Kisâ, Medâris-i Nizâmiye*, s. 99

¹¹⁰ *Kitâbü's-siyâk*, s. 192; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 207.

¹¹¹ İsnâ 'aşeriyye ve Seb'îyye'den Zeyd b. Ali'yi de imâm olarak kabul etmeleri sebebiyle ayrılan faal ve siyasî bir Şi'î zümresidir, bkz. R. Strothmann, "Zeydiyye", *İA*, C. XII, s. 549; Suphi es-Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri*, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul 1981, s. 94 vd.

¹¹² *Kitâbü's-siyâk*, s. 44-45; İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 255; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 521; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 573.

¹¹³ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 262; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 526.

çalışmalarla tanınmıştır. Pek çok hadis rivayet etmiş olduğu bu alanda üstâd olarak kabul edilmektedir. Derlediği hadisleri Nîşâbûr'da düzenlediği bin toplantıyla yazdırmıştır. Nişabur'da vefat etmiştir¹¹⁴.

10. Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdülcabbâr el-Mervezî (ö. 548/1153): Merv'e bağlı köylerden biri olan Tevves'de (تَوَّص) 450/1058-1059 civarında doğmuştur. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin öğrencisi olmuş, aynı zamanda Muhammed b. el-Hasan el-Mihribendkeşâf ve diğer bazı şeyhlerden sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Uzun süren yaşamı, Oğuzlar'ın onu cezalandırdığı sırada 5 Şaban 548/26 Ekim 1153 tarihinde son bulmuştur¹¹⁵.

11. Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ahmed es-Suhtenî en-Nîşâbûrî (ö. 549/1155): Aslen Nîşâbûrludur. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Abdülgâfir el-Fârisî'den sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Örnek gösterilecek kişiliğe sahip birisi olarak kaydedilmektedir. Mekke ve Bağdad'ta kaldıktan sonra Nîşâbûr'a dönmüş, halkın arasına pek karışmamıştır. Oğuzlar'ın çıkardıkları kargaşa sırasında tutuklanmış, cezalandırılmak üzereyken Sultan Sencer'in "bu kutsal biridir, hatırım için onu affedin" demesi sayesinde ölümden kurtulmuştur. Sultan Sencer bazı zamanlarda onu ziyaret edip duasını istediği, bazen de yanına girmesine müsaade etmediği kaydedilmektedir. Sultan Sencer sayesinde Oğuzlar'ın elinden kurtulan Ebu'l-Kâsım daha sonra Şehristân'a gitmiş ve burada Zilkade 549/Ocak-Şubat 1155 tarihinde vefat etmiştir¹¹⁶.

Ayrıca Es'ad b. Muhammed b. İsmail b. Ebu'l-Kâsım el-Belhî, 479/1086-1087 yılında Belh'te doğmuş ve hadis alanında ün kazanmıştır¹¹⁷.

b. Fakihler

1. Rüknu'l-İslâm Ebû Muhammed Yusuf b. Abdullah el-Cüveynî (ö. 438/1047): İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'alî el-Cüveynî'nin babası olup, aynı

¹¹⁴ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 336-337; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 70; **el-Bidâye**, C. XII, s. 397.

¹¹⁵ **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. VII, s. 205.

¹¹⁶ İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 99; İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 172; **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. VII, s. 151-152.

¹¹⁷ Sem'ânî, **el-Müntehab**, C. I, s. 447-448

zamanda Şâfi'î fikhî âlimidir. Büyük Selçuklular'ın kurulmasından kısa bir süre sonra ölmüş olmasına rağmen, yetiştirdiği öğrencilerin Selçuklu dönemi ilim dünyasına katkıları sebebiyle bizim için büyük önem taşımaktadır. Tüm yaşamını din bilimleri üzerine çalışarak geçirmiştir. Fıkıh ilmine olan hâkimiyeti yanında edebiyat konusunda da önemli sayılabilecek bir âlim durumundadır. Babasından edebiyat öğrenmiş, daha sonra Ebû Ya'kûb Ali'den fıkıh konusundaki ilk eğitimini almıştır. Nîşâbûr'a giderek Ebû Tayyib Sehl b. Muhammed es-Su'lûkî ve Merv'de de Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl el-Mervezî'nin yanında eğitimine devam ederek Şâfiî mezhebi fikhına iyice aşina olmuştur. 407/1016-1017 yılından sonra ise tamamen Nîşâbûr'a yerleşmiş ve bu tarihten sonra özel dersler yanında muhtemelen şehirdeki medreselerden birinde müderrislik yapmıştır. Bu tarihten sonra kişiliği, bilgisi ve yaşam tarzıyla toplum arasında önemli bir mevki işgal etmeye başlamıştır. Diğer ilimlerde de bilgi sahibi birisi olarak kaydedilmektedir. *el-Furûk*, *et-Tebşıra*, *et-Tezkire*, *el-Muhtasar*, *Şerhu'r-risâle* ve *et-Tefsîri'l-kebîr* adında eserleri bulunmaktadır¹¹⁸.

2. Ahmed el-Velvâlicî (ö. 439/1047-1048): Horasan'ın ileri gelen Hanefî fakihlerinden biridir. Riyazeti yaşam biçimi olarak benimsemiş, devrinin ileri gelen âlim ve imamlarına ağır tenkitlerde bulunmuştur. Ahmed el-Velvâlicî, Zilhicce 439/Mayıs-Haziran 1048 tarihinde hayatını kaybetmiştir¹¹⁹.

3. Ebu'l-Feth Nâsır b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Mervezî (ö. 444/1052-1053): el-Kaffâl, Ebû Tayyib es-Sü'lûkî ve Ebû Tâhir ez-Ziyâdî'den fıkıh dersleri almıştır. Bilgili bir imâm, aza kanaat eden yoksul birisi olarak kaydedilir. Fetva ve münazaralarda aranılan kişilerin başında gelen Ebu'l-Feth, aynı zamanda hadis ve imla dersleri de vermiştir. Eriştiği ilim derecesi sebebiyle pek çok insan

¹¹⁸ *Kitâbü's-siyâk*, s. 166; İbn Asâkir, s. 257-258; İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 407; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, s. 27-28; *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 73-75; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XVII, s. 617-618; *el-Bidâye*, C. XII, s. 149; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, C. II, s. 238-239; *Mevsû'atü'l-müeyssere*, C. II, s. 1426-1427; C. Brockelmann, "Cüveynî, Addullah b. Yusuf", *İA*, C. III, s. 249; J. Schacht, "Djuwaynî", *EI*², C. II, s. 605; Beşir Gözübenli, "Cüveynî, Rüknu'l-İslâm", *DİA*, C. VIII, s. 144.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, C. IX, s. 413

fıkhı ondan öğrenmiştir. İyi bir hattat olarak da bazı önemli eserleri yazıya dökmüştür. Nîşâbûr'da vefat etmiştir¹²⁰.

4. Abdülcabbâr b. Ali b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 452/1060): Önde gelen fakih âlim ve münazaracılardan birisidir. İmâmü'l-Haremeyn'in Nîşâbûr Beyhakiyye Medresesi'nde ders gördüğü hocalarından birisidir. Döneminin önemli eğitimcilerinden olan el-İsferâyînî, fetvalarında benzersiz olarak kabul edilmektedir. Safer 452/Mart-Nisan 1060 tarihinde vefat etmiştir¹²¹.

5. Ebu'l-'Asım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö. 458/1066): Büyük dedesi Abbâd'a istinaden Abbâdî nisbesiyle tanınır. 375/985 tarihinde Herat'ta doğmuş, Herat kadısı Ebû Mansûr el-Ezdî'den ilk fıkıh eğitimini almıştır. Daha sonra ise Nîşâbûr kadısı Ebû Ömer el-Bistâmî, Ebu Tâhir ez-Ziyâdî ve Ebû İshak el-İsferâyînî'den dersler alarak eğitimini tamamlamış, pek çok ilim merkezine yolculuklar yaparak bilgisini kamil hale getirmiştir. Doğduğu yere geri dönerek kadılık vazifesinde bulunduktan sonra Şevval 458/Ağustos-Eylül 1066 tarihinde Herat'ta vefat etmiştir. İslâm muhakeme usûlüne dair yazmış olduğu *Edebü'l-kaza*, İmâm Şâfi'î'den itibaren kendi zamanında kadar gelen 150 civarındaki Şâfi'î aliminin hayatını anlattığı *Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şafi'iyye*, *el-Mebsût*, *el-Hâdi ilâ mezhebi'l-'Ulemâ*, *Kitabü'r-redd 'alel-Kâdi es-Sem'ânî*, *Ahkâmü'l-Miyah*, *Kitabü'l-Et'ime*, *Kitabü'z-Ziyâdât* ve *Ziyâdetü'z-ziyâdât* adındaki eserleri kaynaklarda zikredilmektedir¹²².

6. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasan (ö. 459/1066-1067): Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin çevresindekilerden birisidir. Fakih ve aynı zamanda müderris olarak kaydedilmektedir¹²³.

7. Ebu'l-Hasan Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Muzaffer el-Bûşencî (ö. 467/1071): Herat'a bağlı Bûşenc ehliendir. Fakih, münevver, şair, edip ve aynı zamanda sûfidir. 374/984 yılında doğmuş ve Ebû Bekr el-Kaffâl, Ebû Tayyib

¹²⁰ *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 350-351.

¹²¹ *Kitâbü's-siyâk*, s. 241-242; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, C. I, s. 525; *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 99.

¹²² Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. VIII, s. 340-341; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'iyyîn*, C. II, s. 433; Menekşe, aynı tez, s. 28-30;

¹²³ *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 115.

es-Su'lûkî, Ebû Tâhir ez-Ziyâdî, Ebû Hâmid el-Îsferâyînî ve Ebu'l-Hasan et-Tabesî gibi önemli âlimler tarafından fakih olarak yetiştirilmiştir. Bûşenc, Herat, Nîşâbûr ve Bağdat'ta eğitim görmüştür. Sübkî¹²⁴, Şâfi'î mezhebine mensup hiç kimsenin bu kadar önemli kişilerce eğitilmiş olabileceğini düşünmediğini nakleder. Dînî konularda pek çok fetva, vaaz ve yazılı açıklamalarda bulunmuştur. Nizâmülmülk'ün de kendisini ziyaret edip, saygı gösterdiği kişilerden olduğu kaydedilmektedir. Bûşenc çevresinde pek çok fakihin yetişmesine yardımcı olmuş, Şevval 467/Şubat-Mart 1071 tarihinde Bûşenc'te vefat etmiştir¹²⁵.

8. Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî (ö. 468/1076):

Sâve ehlinden olup, tüccarlık yapan bir aileye mensuptur. Fakih, muhaddis ve devrinin tefsirdeki önemli isimlerinden birisidir. Aynı zamanda önemli sayılabilecek bir şair olarak kaydedilmektedir. Müfessir Ebu'l-İshak es-Sa'lebî'nin yanında bulunmuştur. Ebu'l-Hasan el-Kuhendîzî'den de Arapça öğrenmiştir. Tefsir ve meal alanında *el-Vasît*, *el-Basît* ve *el-Vecîz* adlarında eserleri bulunan Ebu'l-Hasan, aynı zamanda iyi bir şair olması münasebetiyle Nizamülmülk'ün ihtiramını kazanmıştır. Ancak kendisinden önceki bazı âlimleri eleştirmesi hoş görülmemiştir. Cemaziyelahir 468/Ocak-Şubat 1076 tarihinde Nîşâbûr'da vefat etmiştir¹²⁶.

9. Ebû Tâhir Ömer b. Abdülazîz b. Ahmed b. Yusuf el-Herevî (ö. 463/1071): 385/995-996 tarihinde doğmuş, Bağdat'ta Ebû Hâmid el-Îsferâyînî ve Ebû Ca'fer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almıştır. Seçkin bir imam olan Ebû Tâhir, aynı zamanda iyi derecede tarih bilmesi ile ünlüdür. Merv'e bağlı bulunan kendi köyü Fâşân'da Cemaziyelevvel 463/Şubat-Mart 1071 tarihinde vefat etmiştir¹²⁷.

10. Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090):

Fıkıh alanında ün kazanmış büyük âlimlerden birisidir. Eserlerinde pek çok kez Türkler hakkında bilgi vermesi sebebiyle aslen Türk olabileceğine dair rivayetler mevcuttur. Buharâ'da eğitim görmüş ve burada dersler vermiştir. Eserlerinde

¹²⁴ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 118.

¹²⁵ *Kitâbü's-siyâk*, s. 205; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 168-169; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 448-449; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 117-119; Menekşe, aynı tez, s. 38.

¹²⁶ *Kitâbü's-siyâk*, s. 299; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 100; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 246-247; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 240-241; *Tabakâtü'l-müfessirîn*, C. I, s. 387-390; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, C. II, s. 249 vd.

¹²⁷ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 301.

ağırlıklı olarak Arapça'yı kullanmış, zaman zaman da Farsça'yı tercih etmiştir. Hayatının büyük kısmını hapiste geçirmesinden dolayı eserlerinin birçoğunu hapisteyken yazmıştır. Eserlerinde devrinin ekonomik ve toplumsal meseleleri hakkında sıkça görüş bildirmektedir¹²⁸.

11. Ebû Tâhir Abdurrahmân b. Allak es-Sâvî (ö. 484/1091-1092): Aslen Horasanlı olmamasına rağmen, Horasan bölgesinde yaşamıştır. Isfahan'da doğmuş, Semerkand'da fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Birçok önemli ilim adamından dersler aldıktan sonra Merv'e gelmiş ve bir süre burada bilgilerini aktarmıştır. 484/1091-1092 yılında Bağdat'ta vefat eden âlimimizin cenazesi Nizâmülmülk tarafından kaldırılmıştır. Hatta Nizâmülmülk'ün cenazenin ardından yürüdüğü de kaydedilmektedir¹²⁹.

12. Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcabbar es-Sem'ânî el-Mervezî (ö. 489/1096): Temîmoğulları'ndan Sem'an kabilesine mensup olmasından dolayı Sem'ânî nisbesiyle anılmakta olan Ebu'l-Muzaffer, 426/1034-1035 tarihinde Merv'de dünyaya gelmiştir. 429/1037-1038 tarihinde doğduğuna dair kayıtlar da mevcuttur. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Ebû İshak eş-Şîrâzî'den de dersler almıştır. İlim tahsili için Maverâünnehir ve Horasan'ın diğer şehirlerine yolculuklar yapmıştır. O, daha sonra Humus, Rey, Isfahan, Hemedan, Irak, Hicâz, Musul ve Şam'a yolculuklar yaparak pek çok âlimle tanışma fırsatı bulmuştur. 461/1068-1069 tarihinde geldiği Bağdat'ta fakihlerle münazaralarda bulunmuş, Nizâmiye Medresesi'nde de dersler vermiştir. Hacca gittikten sonra döndüğü Merv'de 468/1075-1076'da yaklaşık 30 yıl boyunca müdafa etmek için münazaralarda bulunduğu Hanefî mezhebini terk ederek Şâfi'î mezhebine geçmiştir. Bu yüzden iki mezhep mensupları arasında bazı tartışmalar olmuş, düşmanlıklar baş göstermiş, hatta kardeşi Ebu'l-Kâsım da bu tartışmalarda onu kınayanlar arasında yer almıştır. Bu gelişmeler üzerine Merv'i terk ederek Nîşâbûr'a gitmiştir. Nîşâbûr'da vaazlar vermeye devam etmiş, Merv'e döndükten sonra

¹²⁸ Muhammed Hamidullah, "Serahsî", *İA*, C. X, s. 501-507; Norman Calder, "Friday Prayer and the Juristic Theory of the Government: Sarakhsî, Shîrâzî, Mâwardî", *BSOAS*, sayı: 49, London 1986, s. 35 vd.; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 42-43; Ahmed Yıldırım, "Türkistan Coğrafyasında Yetişen Ünlü Din Bilginleri", *Türkler*, C. V, s. 683.

¹²⁹ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 295-296; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 101.

Şâfi'îler'e ait bir medresede müderrislik yapmıştır. Sonradan Şâfi'î mezhebine geçmiş olmasına rağmen bu mezhebin önemli fakihlerinden birisi olmayı başarmış, tekrar geri döndüğü Merv'de vefat etmiştir. Hilafa dair bine yakın konuyu ele aldığı *el-Burhân*, fıkıh usûlüne dair *el-Kavâti'*, Ebû Zeyd ed-Debusî'nin *el-Esrâr* adlı eserine reddiye olarak yazdığı *el-İstislâm* ve yine hilafa dair *el-Evsât* adlı eserleri bulunmaktadır. Bu eserler Şâfi'î mezhebi kaidelerine uygun olarak kaleme alınmıştır¹³⁰.

13. Ebu'l-Hüseyin el-Mübarek b. Muhammed b. Ubeydullah el-Vâsıtî (ö. 492/1099): Nîşâbûr ehliendir. Fıkıh konusunda derin bir bilgi birikimi elde etmiştir. Vâsıt'ta eğitimini aldıktan sonra Bağdat'a gitmiş, daha sonra da Nîşâbûr'daki el-Müştebiyye Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. Fıkıh eğitiminden sonra hadis de öğrenmiş ve Rebiülahir 492/Şubat-Mart 1099 tarihinde vefat etmiştir¹³¹.

14. Ali b. Muhammed b. İsmail el-İrâkî (ö. 498/1105): Tûs şehrinde yaşamıştır. Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin tarafından yetiştirilmiş fakihlerden birisidir. Ayrıca Ebû Hafs b. Mesrûr ve Ebû Osman es-Sâbûnî'den de dersler almıştır. Tûs'ta 498 yılı Ramazan ayında/Mayıs-Haziran 1105 vefat etmiştir¹³².

15. Ebu'l-Feth el-Hâkim Sehl b. Ahmed b. Ali el-Ergîyânî (ö. 499/1105): 426/1034-1035 tarihinde Nîşâbûr'a bağlı Ergîyân'da dünyaya gelmiş, ilim tahsil etmek amacıyla pek çok seyahat yapmış ve pek çok ünlü âlimden dersler almıştır. Merv'de Kadı Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî ve Ebû Ali es-Sincî'den fıkıh, İmâmü'l-Haremeyn'den usûl-ı fıkıh eğitimi almıştır. Fıkıh konusunda muasırlarından önde kabul edilmektedir. Bunun yanında Ebû Osman es-Sâbûnî, Ebû Hafs b. Mesrûr ve Ebû Sa'd el-Kencerûdî'den hadis, Tus'ta da Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî'nin tefsir tahsil etmiştir. Daha sonra döndüğü

¹³⁰ *Kitâbü's-siyâk*, s. 386-387; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. VII, s. 139-140; İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 37-38; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 158; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 489-490; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 335 vd.; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 114 vd.; *el-Bidâye*, C. XII, s. 300-301; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, s. 259-261; Koca, aynı makale, s. 46; Menekşe, aynı tez, s. 65-66; *Kitâbü's-siyâk* (s. 377)'da ölüm tarihi 487/1094-1095 olarak verilmektedir.

¹³¹ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 311-312.

¹³² *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 267.

Ergîyân'da birkaç yıl kadılık yaptıktan sonra fıkıh münazaralarını terk ederek bir ribat yaptırmış ve ölünceye kadar ibadetle meşgul olmuştur. 1 Muharrem 499/13 Eylül 1105 tarihinde vefat etmiştir. *Fetâva* adlı bir eserinin var olduğu kaydedilmektedir¹³³.

16. Ebu'l-Kâsım Mansûr b. Ahmed b. el-Mufassal b. Nasr el-İsfizârî (ö. 502/1109): Fıkıh bilgisi derin bir fakîh olarak kaydedilir. Eğitimine Merv'de Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri alarak başlamıştır. Daha ziyade Hemedan ve nahiyesinde bulunan dağlık bölgelerde kabul görmüş, müritleri artmış, etrafı kalabalıklaşmıştır. 14 Şevval 502/17 Mayıs 1109 tarihinde Hemedan'da öldürülmüştür¹³⁴.

17. Muhammed b. el-Hüseyin es-Simincânî (ö. 504/1110-1119): Ebû Ca'fer olarak da bilinen fakihlerden birisidir. Fıkıh ilmini Ebû Sehl el-Ebîverdfî ve Kadı el-Hüseyin el-Mervu'r-rûzî'den öğrenmiş, imlâ eğitimi almak üzere Belh'e gitmiştir. Sonraları Horasan ve Maverâünnehir coğrafyasında azımsanmayacak bir üne kavuşmuş ve Belh'te vefat etmiştir¹³⁵.

18. Ebu'l-'Alâ Sa'îd b. Mansûr b. İsmail b. Sa'îd (ö. 506/1113): Hârizm kadılığı da yapmış, önemli fakihlerden birisidir. Aslen Nîşâbürlü'dür. İmamü'l-Haremeyn'in öğrencilerinden birisi olmuş, sonraki dönemde hadis de rivayet etmiştir. Ramazan 506/Şubat-Mart 1113 tarihinde vefat etmiştir¹³⁶.

19. Ebû Ali İsmail b. Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî el-Husrevcirdî (ö. 507/1113): el-İmâm el-Celîl el-Hâfız Ebû Bekr el-Beyhakî'nin oğludur. 428/1036-1037 tarihinde Husrevcird'de doğmuştur. İlk önce babasından, daha sonra da Ebû Hafs b. Mesrûr, Ebû Osman es-Sâbûnî, Abdülgâfir el-Fârisî ve Nasr b. el-Hüseyin el-Mu'merî'den sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Aldığı eğitim sayesinde fıkıh ve hadis konusunda önemli kabul edilebilecek bir bilgiye sahip olmuştur. Pek çok yere yolculuk yapmış ve son olarak Hârizm'e giderek buraya yerleşmiştir. Burada

¹³³ *Kitâbü's-siyâk*, s. 110-111; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 86; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 334; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, s. 605-606; *Gazzâlinâme*, s. 319; *Kisâî*, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 102; Menekşe, aynı tez, s. 66.

¹³⁴ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 303-304.

¹³⁵ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 101.

¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 129; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 394; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 523-524.

hatiplik yapıp, Şâfi'î mezhebi hakkında dersler verdikten sonra gittiği Belh şehrinde bir süre ikamet etmiştir. 30 yıl sonra döndüğü Beyhak'ta Cemaziyelahir 507/Kasım-Aralık 1113 tarihinde vefat etmiştir¹³⁷.

20. Saragossalı Abdullah b. Yahyâ b. Muhammed b. Behlül Ebû Muhammed el-Endelûsî (ö. 510/1116-1117): Horasan'ın ilim dünyasındaki yerini göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil eden Abdullah b. Yahyâ, 500/1106-1107 tarihlerinde Bağdat'a gelmiş, ancak burada kalmayarak Horasan'a yönelmiş ve Mervu'r-rûz'a yerleşmiştir. Fıkıh alanında çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda iyi bir şair olarak kabul edilmektedir. Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde methiye ve ağıt şiirleri konusunda dersler verdiği de kaydedilmektedir¹³⁸.

21. Ebû Sa'd Muhammed b. Nasr b. Mansûr el-Kadı el-Herevî (ö. 519/1125-1126): Döneminin en büyük fakihlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda kadılık da yapmıştır. İlmî sayesinde tanınmış, hatta halife, Sultan Sencer'in kızıyla evlenmek istediğinde dünür olarak Ebû Sa'd'ı göndermiştir. İran coğrafyasındaki pek çok şehirde kadılık yapmış, bir süre Şâm ve Bağdat'ta bulunmuştur. Bâtınîler tarafından Hemedan'da öldürülmüştür. 518/1124-1125 yılında öldüğüne dair başka bir kayıt da bulunmaktadır. *el-İşrâf alâ gavâmizi'l-kükûmât* adlı bir eserin var olduğu kaydedilmektedir¹³⁹.

22. Ebu'l-Fütûh Ahmed b. Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (ö. 520/1126-1127 civarı): İmâm Gazzâlî'nin kardeşidir. İyi eğitim görmüş, fakih ve sûfîdir. Hayatının büyük bölümünü vaazlarına ve fıkıh ilmine ayırmıştır. Kardeşinin yazmış olduğu *el-İhyâ* adlı eseri özetleyerek ona *Lübabü'l-ihyâ* adını vermiştir. Fakih olmasına rağmen daha sonra vaaza yönelmiş ve bu alanda da başarılı olmuştur. Bir süre kardeşinin yerine Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik

¹³⁷ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 134; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 522; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 44; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. IXX, s. 312-313.

¹³⁸ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 147; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 416; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 204.

¹³⁹ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 22; *el-Bidâye*, C. XII, s. 365; Menekşe, aynı tez, s. 89.

yapmıştır. Kardeşinin lakabı olan Zeyneddîn ve Hücetü'l-islâm olarak da adlandırılmaktadır. Kazvin'de vefat etmiştir¹⁴⁰.

23. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 529/1134): Önemli fakihlerden birisi olarak kaydedilmektedir. el-Fakîhü'l-zâhid olarak adlandırılmaktadır. Merv'de Ebû Muzaffer es-Sem'ânî ve Es'ad b. Ebû Sa'îd el-Meyhenî, Nîşâbûr'da da Ebû Bekr es-Servî ile İsmail b. Abdülgâfir el-Fârisî'den sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Muharrem 529/Ekim-Kasım 1134 tarihinde vefat etmiş, Merv'e bağlı bir köyde defnedilmiştir¹⁴¹.

24. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali b. Ebû Nasr eş-Şîrezî es-Serahsî (ö. 529/1135): Serahs'a bağlı bir yerleşim yeri olan Şîrez'de 450/1058-1059 (veya 449/1057-1058) tarihinde doğmuştur. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almıştır. Ayrıca Serahs'ta Ebu'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd el-Âlevî, Merv'de Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, Belh'te Ebû Ali el-Vahşî'den Isfahân'da da diğer bazı âlimlerden sema' yoluyla hadis dinlemiştir. İmâmü'l-Haremeyn'in önde gelen öğrencilerinden, fakîh, araştırmacı ve mütevazı bir kişilik olarak kaydedilmektedir. Merv'de Ramazan 529/Haziran-Temmuz 1135 tarihinde vefat etmiştir¹⁴².

25. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Mansûr el-Mervezî (ö. 530/1135-1136): Merv'e bağlı bir köyde 460/1067-1068 civarında doğmuştur. Fıkıh eğitimini İmâm Abdürrezzâk el-Mâhvânî'den almış, sonraki dönemde bir çok hadisi derlemiştir. İmâm Ebu'l-Ferec es-Serahsî, *el-Erba'în* adlı eseri onun için kaleme almıştır. 12 Rebiülahir 530/19 Ocak 1136 tarihinde vefat etmiştir¹⁴³.

¹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 237-238; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, 79-80; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 546-548; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 60-61; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 179; *Gazzâlinâme*, s. 296 vd.; *Mevsû'atü'l-müessere*, C. I, s. 316 vd.; H. Ritter, "al-Ghazâlî", *EI*², C. II, s. 1041-1042.

¹⁴¹ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 304; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 28.

¹⁴² Sem'ânî, *el-Müntehab*, C. s. 1186-1190; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 574; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 250-251; Kisâf, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105.

¹⁴³ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 79-80.

26. Ebû Ca'fer Muhammed Abdullah b. Ebu'l-Hasan el-Mervezî (ö. 530/1135): es-Sedîd olarak da bilinmektedir. 450/1058-1059 civarında doğmuş, Safer 530/Kasım-Aralık 1135 tarihinde vefat etmiştir¹⁴⁴.

27. Ebû Sa'd İsmail b. Ahmed b. Abdülmelik b. Ali en-Nîşâbûrî (ö. 532/1138): Babası meşhur muhaddislerden Ebû Sâlih el-Müezzîn'dir. Ebû Sa'd, önemli fakîh ve imâmlardan birisi olarak kabul edilmektedir. İmâmü'l-Haremeyn ve Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almış, babası yanında Ebû Hâmid Ahmed b. el-Hasan el-Ezherî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, Ebu'l-'alâ Sa'îd b. Mansûr b. Muhammed el-Ezdî el-Herevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Cüveynî ve Ebû Sehl Muhammed b. Ahmed el-Hafsî'den de sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Usûl ve fıkıh konularında imâmlık derecesinde bir âlim olarak kaydedilmektedir. Halkın, diğer âlimlerin ve Kirman Selçuklu Sultanı Arslanşah b. Kirmanşah nezdinde önemli bir mevkiye sahiptir. İmâmü'l-Haremeyn'in *el-İrşâd* adlı eserini derlemiştir. Kirman'da kaldığı sürece ün yanında büyük de bir servet elde etmiştir. Ramazan 532/Mayıs-Haziran 1138 tarihinde Kirman'a bağlı Berdsîr'de vefat etmiştir¹⁴⁵.

28. Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebû Bişr el-Harakî (ö. 533/1138-1139): Merv'e bağlı bir köy olan Harak'tan olup bu köyde dünyaya gelmiştir. 470/1077-1078 tarihinden sonra doğduğu rivayet edilmektedir. Eğitim almak üzere gittiği Nîşâbûr'da fıkıh, usûl ve kelim dersleri almış, bu sayede kelim konusunda ihtisaslaşmıştır. Daha sonra köyüne dönmüş, köy köy dolaşarak vaazlarına devam etmiştir. Kozmografi üzerine kaleme aldığı *el-Münteha'l-idrâk fi tekâsîm*, astronomi konusunda da *Kitabü'l-tebsıra fi ilmi'l-hey'e* adlı eserleri mevcuttur. Harak'ta Şevval 533/Haziran 1139 senesinde vefat etmiştir¹⁴⁶.

29. Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Muhammed b. Ali b. 'Atâi el-Mervezî (ö. 536/1141): Mervu'r-rûz'a bağlı köylerden birinde Zilkade 453/Kasım-Aralık 1061 tarihinde doğmuş olan önemli imâmlardan birisidir. Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh dersleri almış ve ondan pek çok hadis dinlemiştir. İlim hayatına birçok önemli kitabın kritiğini yaparak başlamıştır. Mervu'r-rûz'da Ebû Abdullah

¹⁴⁴ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 123.

¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 330-331; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 589-590; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 44-45; Kisâf, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105

¹⁴⁶ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 79; E. Wiedemann, "al-Kharāk", *El*², C. IV, s. 1059.

Muhammed b. Muhammed el-Begavî, Merv’de de Ebu’l-Muzaffer es-Sem’ânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid el-Dakkâk’tan sema’ yoluyla hadis öğrenmiştir. Bilgili, zeki, hareketlerine fazlaca dikkat eden, iyi bir münazaracı olarak kaydedilmektedir. İleri gelenlerden pek çoğu onun düşüncelerine değer vermiş ve onun bilgisine başvurmuştur. Hârizmşâh Atsız ile yapılan mücadele sırasında kendisine isabet eden oklar sebebiyle Rebiülevvel 536/Ekim-Kasım 1141 tarihinde vefat etmiştir¹⁴⁷.

30. Ebu’l-Fütûh Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed el-Mu’temed el-İsferâyînî (ö. 538/1143-1144): 474/1081-1082 tarihinde İsferâyîn’de doğmuştur. Almış olduğu eğitim sayesinde dînî konularda aranan kişilerden biri haline gelmiştir. Dili sade, konuşması anlaşılır ve sorulan soruya hızlı bir şekilde cevap verebilme özelliği olan bir âlim olarak kaydedilmektedir. Tüm zamanını Eş’arîliği savunmakla geçirmiş, çok basit bir tasavvuf anlayışı benimsemiştir. Kitapları arasında *Keşfü’l-esrâr ve beyânü’t-takallub* önemlidir. 515/1121-1122 yılında geldiği Bağdat’ta idareciler ve halk tarafından çok iyi karşılanmış, ancak Eş’arî mezhebini yaymaya çalışması sebebiyle Halife Müsterşid Billâh (512-529/1118-1135) tarafından şehirden çıkarılması emredilmiştir. Ancak o Halife Muktefi-Liemrillah (530-555/1136-1160) zamanında tekrar Bağdat’a dönmüş ve Eş’arîliği yaymaya devam etmiştir. Bunun üzerine tekrar şehirden uzaklaştırılmasına karar verilmiş, bu gelişme üzerine o da Horasan’a dönmeye karar vermişti. Bu amaçla çıktığı yolculuğu sırasında Bistâm şehrinde 538/1143-1144 tarihinde vefat etmiştir¹⁴⁸.

31. Ebu’l-Feth Zahiruddîn Abdurreşîd b. Ebû Hanîfe Abdurrezâk el-Velvâlicî (ö. 540/1146): Velvalic’te doğmuş Hanefî fıkıh âlimidir. Belh, Buhâra ve Semerkand’da eğitim görmüştür. Ali b. Hasan el-Burhanü’l-Belhî, Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Kazzâz ve Ebû Muhammed b. Muhammed el-Katâvânî’den dersler almıştır. Semerkand’da ikamet etmişse de doğum yeri Velvalic’te vefat

¹⁴⁷ *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, C. VII, s. 31-32.

¹⁴⁸ İbn Asâkir, s. 328 vd.; İbnü’l-Cevzî, C. XVIII, s. 35-36; *Tabakâtü’s-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ*, C. VI, s. 170-172.

etmiştir. Fetva ehli için gerekli olan bazı bilgileri derlediği *Fetâva'l-velvâlicî (el-Fetâva'l-velvâliciyye)* adlı bir eseri de mevcuttur¹⁴⁹.

32. Radiyuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Serahî (ö. 544/1149): Hüsameddîn Ömer b. Abdülaziz'den fıkıh dersleri almıştır. Halep'de Nûriyye ve Haleviyye Medreseleri'nde müderrislik yapmıştır. Daha sonra da Dımaşk'ta bulunan Hâtûniyye Medresesi'nde müderrislik yapmaya başlamış ve bu görevi devam ederken vefat etmiştir¹⁵⁰.

33. Ebû Bekr Âtik b. Muhammed b. Abdürrezzâk b. Abdülmelik el-Mervezî (ö. 545/1150): Aslen Mervli olup, babası Muhammed b. Abdürrezzâk'tır. 479/1086-1087 tarihinde Merv'de dünyaya gelmiştir. Fakîh ve vaiz olarak kaydedilmektedir. 5 Cemaziyelahir 545/29 Eylül 1150 tarihinde Belh'te vefat etmiştir¹⁵¹.

34. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. Hâfız Ebû Sâlih Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 547/1152-1153): Münazaracılığıyla temayüz eden fakihlerden birisidir. 480/1087-1088 yılında doğmuştur. Horasan bölgesinde doğmuş olmasına rağmen hayatını babası tarafından götürüldüğü Kirman'da sürdürmüştür. Kirman hâkimi Arslanşah b. Kirmanşah tarafından 536/1141-1142 yılında Bağdat'a, ayrıca Muhammed b. Arslanşah tarafından 544/1149-1150 yılında da muhtemelen Irak Selçukluları'na elçi olarak gönderilmiştir. 547/1152-1153 tarihinde Kirman'da vefat etmiştir¹⁵².

35. Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed el-Belhî (ö. 548/1153): Belh'e bağlı Toharistan'ın köylerinden birinde doğmuş Hanefî âlimidir. Buhâra'da Abdülaziz İbn Mâze'den fıkıh, İbn Mâze ve Ebu'l-Muîn en-Neseffî'den hadis öğrenmiştir. Dımaşk'ta Sadiriyye Medresesi'nde ve Halep'te dersler vermiştir. Dımaşk'ta vefat ettiği kaydedilmektedir¹⁵³.

¹⁴⁹ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî el-Hanefî, **el-Cevâhirü'l-mudhiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye**, nşr. Abdülfettâh Muhammed Hulv, Kahire 1978, C. II, s. 417-419; Özel, **Fıkıh Âlimleri**, s. 49-50.

¹⁵⁰ Kureşî, C. III, s. 357-359; Özel, **Fıkıh Âlimleri**, s. 51

¹⁵¹ **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. VII, s. 208.

¹⁵² **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. VI, s. 95.

¹⁵³ Kureşî, C. II, s. 360-362; Özel, **Fıkıh Âlimleri**, s. 51; Yıldırım, aynı makale, s. 682.

36. Ebû Tâlib Muhammed b. Abdurrahman el-Kencerûdî en-Nîşâbûrî (ö. 548/1153): 462/1069-1070 tarihinde doğmuştur. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdürrahîm, Ebû İshak Şîrâzî ve Muhammed b. İsmail et-Tiflîsî'den aldığı dersler neticesinde fakîh olmuştur. 5 Recep 548/26 Eylül 1153 tarihinde vefat etmiştir¹⁵⁴.

37. Ebu'l-Fütûh Muhammed b. Abdurrahman b. Abdullah el-Mervezî (ö. 550/1155-1156 civarı): Tarihi kesin olarak bilinmese de 460'lı (1067-1077 arası) yıllarda doğmuştur. Fıkıh eğitimini Ebû Bekr Muhammed b. Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den almıştır. Aynı zamanda İsmail b. Ahmed el-Beyhakî ve Hibetullah b. Abdülvâris el-Hâfız'ın kontrolünde eğitim görmüştür. Sonraları kendisi de bazı ünlü âlimlerin yetişmesine katkılarda bulunmuştur¹⁵⁵.

38. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 556/1160-1161): Hârizm ehlinden olup fıkıh eğitimine burada başlamıştır. Daha sonra geldiği Merv'de, Ebû Bekr es-Sem'ânî ve İbrahim el-Mervu'r-rûzî'den fıkıh dersleri almaya devam ettiği gibi Ebû Bekr es-Sem'ânî'den hadis dinlemiştir. Şevval 556/Eylül-Ekim 1161 tarihinde vefat etmiştir¹⁵⁶.

39. Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Mervezî (ö. 559/1163-1164): Merv'e bağlı Zagûl köyündendir. Doğumu 480/1087-1088 öncesi olarak kaydedilmektedir. Merv'de Ebû Bekr es-Sem'ânî, Herat'ta da el-Muvaffak İbn Abdülkerîm el-Herevî'den fıkıh dersleri almıştır. Mütevazı bir hayat süren salih bir kimse olarak kaydedilmektedir. Hadis ve yöntemi hakkında azımsanmayacak bir bilgi birikimi mevcuttur. Kitaplara ve edebiyata olan ilgisi bir hayli fazladır. *Kaydu'l-evâbid* (قييد الأوابد) adında bir eseri bulunmaktadır. Daha sonra Herat ve Nîşâbûr'a yolculuklar yapmış ve ilmî toplantıların aranan kişilerinden birisi olmuştur. Aynı zamanda Herat, Merv ve Mervu'r-rûz'da diğer önemli âlimlerden hadis dinlemiştir. İlerlemiş yaşına rağmen araştırmalarına durmadan devam etmiş ve Cemaziyelahir 559/Mart-Nisan 1164 tarihinde vefat etmiştir¹⁵⁷.

¹⁵⁴ *Tabakâtü'sh-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 124.

¹⁵⁵ *Tabakâtü'sh-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 123-124.

¹⁵⁶ *Tabakâtü'sh-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 85-86.

¹⁵⁷ *Tabakâtü'sh-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 99-100.

40. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Nizâmülmülk et-Tûsî (ö. 561/1165-1166): Ali Es'ad el-Meyhenî ve diğer önemli âlimlerden fıkıh eğitimi almış ve bu alanda önemli bir yer elde etmiştir. Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak tayin edildiyse de bu görevden azledilmiş, bir süre sonra tekrar bu göreve getirilmiştir. Bağdat'a giderek Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin de öğrencisi olduğu rivayet edilmektedir¹⁵⁸.

41. Muhammed b. Ebû Ali b. Ebû Nasr b. Ebû Sa'îd en-Nûkânî et-Tûsî (ö. 592/1196): Şevval 516/Aralık 1122 tarihinde Tûs'a bağlı Nûkân'da doğmuştur. İlk fıkıh eğitimini Nîşâbûr'da Muhammed b. Yahya'dan almış ve buradaki el-Kaysariyye Medresesi'nde öğrenci olmuştur. Daha sonraları yerleştiği Bağdat'ta en-Nâsır Lidînîllah'ın annesi tarafından inşa ettirilen medreseye müderris olarak tayin edilmiştir. Bu dönemde fıkıh bilgisiyle sivrilmiş, mezhepler arası ihtilaflarda belirleyici birisi olmuştur. Münazarada ileri seviyede, tefsir alanında da önemli bir bilgi birikimine sahip birisi olarak kaydedilir. Bağdat'taki Şâfi'î ve Hanbelî mezhebine mensup pek çok önemli kişi ondan eğitim almıştır. Safer 592/Ocak-Şubat 1196 tarihinde vefat etmiştir¹⁵⁹.

42. Ebû Hâmid Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. ?): Bağdat'ta İmâm Gazzâlî'den eğitim alan fakihlerdendir. Ayrıca Ebû Abdullah el-Hamîdî'den de hadis dinlemiştir. Halkın arasına nadiren karışan saygın din adamlarından birisi olarak kaydedilmektedir. İsferâyîn'de ikamet etmiştir¹⁶⁰.

c. Müfessirler

1. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali et-Tûsî (ö. 460/1067): Ramazan 385/Eylül-Ekim 995 tarihinde Tûs'ta doğan Ebû Ca'fer, İmâmiyye'nin (İsnâ Aşeriyye) en önemli âlimlerinden olup, Şeyhü't-ta'ife unvanıyla anılır. Çocukluk ve gençlik dönemleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İlk eğitimini

¹⁵⁸ Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 669; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 149-150.

¹⁵⁹ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 29.

¹⁶⁰ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 147-148; *Gazzâlinâme*, s. 288.

Tûs'ta tamamladıktan sonra bilgisini arttırmak amacıyla Bağdat'a gelerek dönemin en ünlü İmâmiyye âlimlerinden olan Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Hârîsî'nin öğrencisi olmuş, onun ölümüne kadar da yanında kalmıştır. el-Hârîsî'nin ölümünden sonra es-Seyyidü'l-Murtaza'nın öğrencileri arasına katılmış ve 23 yıl süreyle onun yanında kalmıştır. Bu sürede tefsir, hadis, kelam, fıkıh gibi ilimlerle meşgul olmuş, el-Murtaza'nın ölümünden sonra onun yerine geçmiştir. Bu dönemlerde Büveyhîler, hatta Abbasî halifesi tarafından da iltifat görmüştür. Bununla birlikte Bağdat'ta sık sık yaşanan Sünnî-Şî'î çatışmaları sebebiyle huzur bulamamıştır. İmâmiye mezhebine mensup bazı dostları ile yapmış oldukları sohbetler sırasında sahabeye sövdükleri şeklindeki ithamla Halife Kâim Biemrillâh'a şikâyet edilmiş, onun sorgusundan vermiş olduğu akıllı cevaplar sayesinde kurtulmayı başarmıştır. Neticede Tuğrul Bey'in Bağdat'a girerek Büveyhîler'e son vermesi sırasında Şî'îler'e karşı başlatılan takibatta evi ve kitapları yakılmış, kendisi de saklanmak zorunda kalmıştır. Bu gelişme sonrasında Necef'e giden Tûsî, 22 Muharrem 460/2 Aralık 1067 tarihinde vefat etmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, usûl-ı fıkıh, kelâm ve diğer konularda kaleme aldığı 48 eserinin bulunduğu zikredilmektedir. Bununla birlikte hadis içerikli, 23 bölümden oluşan *el-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Şî'a'nın 4 ana kitabından biri olan *Tehzîbü'l-ahkâm*, Şî'a'nın hadise dair 4 kitabından birisi *el-İstîbâr fî me'htulife fîhi minel-ahbâr*, Şî'î âlimlerin el kitabı mahiyetindeki *en-Nihâye fî mücerredi'l-fıkh*, Şî'î fikhının önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen *el-Mebsût fî'l-fıkh*, yine bir fıkıh kitabı olan *el-Cümel ve'l-'ukûd fî'l-'ibâdât*, Şî'î müelliflerin eserlerinin listesini verdiği *Fihrist kütübi's-şî'a*, Şî'î ricâli hakkındaki *İhtiyâru ma'rifeti'l-ricâl*, ibadet, dualar ve dînî adapla ilgili olarak kaleme aldığı *Misbâhü'l-müteheccid* önemli eserlerinden bazılarıdır¹⁶¹.

2. Ali b. el-Hasan en-Nîşâbûrî (ö. 484/1091-1092): Hanefî mezhebinin önde gelen müfessir ve kelamcılarında birisi olarak kabul edilmektedir. Sultan Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'a geldiği, daha sonra geri döndüğü memleketinde

¹⁶¹ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 110; **el-Bidâye**, C. XII, s. 170, 215; Bilmen, **Tefsir Tarihi**, C. II, s. 245; İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, Diyanet Yayınları, Ankara 1988, C. I, s. 449-450; Mohammad Ali Amir-Moezzi, "al-Tûsî", **EI²**, C. X, s. 745-746; Abdülkadir Karahan, "Tûsî", **İA**, C. XII/2, s. 130-132; Menekşe, aynı tez, s. 137 vd.

inzivaya çekildiği kaydedilmektedir. Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî ve onun oğlu İmamü'l-Haremeyn ile usûl konularındaki bazı meseleler yüzünden muhalefet halinde bulunduğu kaydedilmektedir. Tefsir konusu ağırlıklı olmak üzere çeşitli eserleri mevcuttur¹⁶².

3. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Herevî (ö. 489/1095-1096): 405/1014-1015 veya 407/1016-1017 tarihinde doğmuştur. Ebu'l-Hasan Rüşâ b. Nazîf, Ebû Ali ez-Hevâzin, Ömer ed-Dihistânî ve diğer önemli alimlerden dersler aldığı kaydedilmektedir. *el-Tezkire* adlı bir kitabı bulunmaktadır¹⁶³.

4. Ebu'l-Hasan Ali b. Sehl b. el-Abbas b. Sehl en-Nîşâbûrî (ö. 491/1098): Ebû İsmail es-Sâbûnî, Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ve Abdülgâfir el-Fârisî'den dersler almıştır. Müfessirliği yanında Arap dili konusunda da geniş bilgisi bulunmaktadır. Bu sebeple edip ve şairlerden birisi olarak kabul edilmektedir. Zilkade 491/Eylül-Ekim 1098 tarihinde vefat etmiştir¹⁶⁴.

5. Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîşâbûrî (ö. 518/1124): Aslen Nîşâbûrlu'dur. İlk eğitimini Ali b. Ahmed el-Vâhidî'den almış ve onun seçkin öğrencilerinden birisi olmuştur. Daha sonraları Ali Ya'kûb b. Ahmed en-Nîşâbûrî ve diğer bazı âlimlerden tefsir konusunda dersler almış, bu alanda çalışmalar yapmıştır. Ayrıca eğitimini aldığı Arapça dil bilgisi konusunda da çalışmalar yapan Ebu'l-Fazl, Arap coğrafyasındaki çöllerde halkın kullanmakta olduğu atasözleri derlemiştir. Edebiyat alanındaki çalışmalarından dolayı nahiv ve lugat âlimi olarak da kaydedilmektedir. *el-Misâl*, *Ceydü'l-bâliğ*, *es-Sâmî fî's-sâmî*, *el-Hâdiü's-şâdî*, *en-Nahvü'l-meydânî*, *Nüzhetü'l-tarf fî ilmi'l-sarf*, *Şerhü'l-mufazzaliyât* adlı eserleri mevcuttur. Nîşâbûr'da 25 Ramazan 518/5 Kasım 1124 tarihinde vefat etmiştir¹⁶⁵.

¹⁶² İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 296; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, C. II, s. 258; Ocak, *Dini Siyaset*, s. 61.

¹⁶³ *Mevsû'atü'l-müeyssere*, C. I, s. 313.

¹⁶⁴ *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. XIV, s. 257; Ma'rûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât*, s. 52-53; *Mevsû'atü'l-müeyssere*, C. II, s. 1606-1607.

¹⁶⁵ *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. I, s. 130-131; *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. IV, s. 45-46; *Mevsû'atü'l-müeyssere*, C. I, s. 315.

d. Diğer Din Âlimleri

1. Ebû Ahmed Mansûr b. el-Kadı Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Herevî (ö. 440/1048-1049): Ebû Ahmed olarak da anılan Herevî, Herat kadılığı da yapmıştır. Aynı zamanda fakih ve iyi bir şair olarak kaydedilmektedir. Bağdat'ta Ebu'l-Hâmid el-İsferâyînî'den dersler almış ve bazı önemli âlimlerden de sema' yoluyla hadis öğrenmiştir. Fars kökenli olmasına rağmen yazılarında Farsça'yı tercih etmemiştir¹⁶⁶.

2. Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Fûrânî el-Mervezî (ö. 461/1068-1069): 388/994-995 tarihinde Merv'de dünyaya gelmiş olup, Şâfi'î mezhebine mensuptur. Ali b. Abdullah et-Taysefûnî ile Ebû Bekr el-Kaffâl'den fıkıh ve hadis öğrenmiştir. Merv şehrinin önemli Şâfi'î liderlerinden birisi olarak kaydedilmektedir. Şâfi'î mezhebini çok iyi bilmesine rağmen dedikodusu fazla birisi olduğundan halk tarafından fazlaca ilgi görmüşse de âlimler arasında çok itibar görmemiştir. İmamü'l-Haremeyn küçük yaşta onun dersine katılmış, fakat hocasının ona karşı davranışlarını beğenmemesi sebebiyle daha sonra kaleme aldığı *Nihâyetü'l-matlab* adlı eserinde onu eleştirmiştir. Bütün bunlara rağmen yetişmesine katkıda bulunduğu önemli pek çok âlim bulunmaktadır. Fıkıh konusunda çok bilgili birisi, hatta müctehid olarak kaydedilmektedir. Şâfi'î mezhebinin temel kitaplarından birisi olarak kaydedilen *el-İbâne* (الابانة), yine fıkha dair kaleme almış olduğu *el-'Umd* (العمد) ve *Esrârü'l-Fıkh* adlı eserleri kaleme almıştır. Ramazan 461/Haziran-Temmuz 1069 tarihinde vefat etmiştir¹⁶⁷.

3. Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr b. Tâhir b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 471/1078): Şâfi'î mezhebinin kelâm, fıkıh ve tefsir âlimi olan İsferâyînî, XI. yüzyılın başlarında İsferâyîn'de dünyaya gelmiştir. İlim tahsil etmek üzere pek çok şehre seyahatler yapmış, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin öğrencisi olmuştur. Tefsir ve fıkıh iliminde göstermiş olduğu ilerleme sayesinde Selçuklu

¹⁶⁶ *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. IXX, s. 191; *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 346.

¹⁶⁷ *Kitâbü's-siyâk*, s. 204; *Sem'ânî*, *el-Ensâb*, C. VII, s. C. IX, s. 341; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 89; İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâ*, C. I, s. 541-542; *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 109-110; *el-Bidâye*, C. XII, s. 215; Menekşe, aynı tez, s. 33.

veziri Nizâmülmülk tarafından Tûs'ta ders vermekle görevlendirilmiştir. Uzun süre müderrislik yaptığı Tûs'ta vefat etmiştir. Eserlerinde ehl-i sünnet ilkelerini hararetle savunmuştur. Ashap döneminde ortaya çıkan ihtilafât sonucunda ümmetin fırkalara ayrılması hakkında bilgi veren *et-Tebîr fî'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, Farsça bir tefsir olan *Tacü't-terâcim fî tefsîri'l-Kur'an li'l-e'acîm* ve mezheplerle ilgili olarak kaleme aldığı *el-Evsat* adlı eserleri bulunmaktadır¹⁶⁸.

4. Ebu'l-Muzaffer Abdülcelîl b. Abdülcabbâr b. Abdullah b. Talha el-Mervezî (ö. 479/1086): Aslen Merv şehriden olmasına rağmen Dımaşk'ta yaşamış ve burada kadılık yapmıştır. Selçuklular'ın Dımaşk'a girdiği sırada burada kadılık yapmakta olan Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali b. Muhammed'in 468/1075-1076 yılında ölmesiyle Dımaşk'a kadı tayin edilmiştir. Daha sonra bu görevinden azledilmiş ve Safer 479/Mayıs-Haziran 1086 tarihinde vefat etmiştir. Aynı zamanda hadis naklettiği de kaydedilmektedir¹⁶⁹.

5. Ebu'l-Kâsım b. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 492/1098-1099): İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin oğlu olup, aynı zamanda Nîşâbûr hatibidir. Nîşâbûr'da öldürülmüş bunun üzerine halk galeyana gelerek onu öldürmekle suçlanan kişiyi öldürmüştür¹⁷⁰.

6. Ebû Abdullah Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî en-Nüveyrî (ö. 494/1100-1101): Merv şehrinin saygı gören kişilerinden birisi ve Şâfi'î mezhebinin başta gelen imâmlarından biri olarak kaydedilmektedir. 431-432/1039-1041 tarihinde dünyaya gelmiştir. Tanınmış ve aranan bir imâm olması sayesinde İslâm coğrafyasından pek çok kişi ondan eğitim almak üzere Merv şehrine gelmiştir. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, el-Hasan b. Ali el-Muttavvî ve Ebu'l-Muzaffer Muhammed Muhammed b. Ahmed et-Temîmî gibi önemli ilim adamlarından eğitim almıştır. Pek çok önemli âlimden de hadis dinlemiştir. Şâfi'î mezhebinin önemli âlimlerinden kabul edilmekte, bu mezhep hakkındaki araştırmalarından meydana gelen *el-İmlâ* adlı eserinin elden ele dolaştığı

¹⁶⁸ *Kitâbü's-siyâk*, s. 121-122, 125; İbn Asâkir, s. 276; *Mevsû'atü'l-müeyyere*, C. II, s. 1042-1043; Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, C. II, s. 252; Emrullah Yüksel, "İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir", *DİA*, C. XXII, s. 517-518.

¹⁶⁹ *Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 100.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 240.

nakledilmektedir. Pek çok fakih ve imâm onun düşüncelerini kolayca kabullenmiştir. Yetiştirmesi için çok su gereken pirinci yetiştirirken çiftçilerin su çalması ihtimaline karşı pirinç yemeyecek kadar da dindar birisidir. Rebiülahir 494/Şubat 1101 tarihinde vefat etmiştir. *el-İmlâ*'dan başka *et-Ta'lik* adlı kitabın da yazarıdır¹⁷¹.

7. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Abdülkahlâr el-Tûsî (ö. 525/1130-1131): Tûs ehlinde olmasına rağmen Selçuklular Devleti'nin batısında ikamet etmiş ve Musul şehrinde hatiplik yapmıştır. Pek çok önemli âlimden hadis dinlemiştir. Ölümünden sonra Kadı el-Murtaza ve Ebû Muhammed Abdullah b. el-Kâsım eş-Şehrizûrî onun hakkında şiir yazmıştır¹⁷².

8. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf el-Fâşânî el-Mervezî (ö. 529/1134): Merv'e bağlı Fâşân'da doğmuştur. İmâm, müftü, edip ve muhaddis olarak kaydedilmektedir. Muhammed el-Mâhvânî'den (الماخوانى) fıkıh eğitimi almıştır. Ayrıca Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'den hadis dinlemiş, Ebû Mutî' el-Herevî'den de edebiyat dersleri almıştır. Pek çok ilim adamının yetişmesine katkılarda bulunmuştur¹⁷³.

9. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekr el-Şehristânî (ö. 548/1153): Kelam ilmî ve felsefe ile uğraşan bir âlimdir. 469/1076 yılında Nesâ'ya bağlı Şehristân'da dünyaya gelmiş, ilk olarak Cürcân'da daha sonra da Nîşâbûr'da eğitimine devam etmiştir. Nîşâbûr'da hocası Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nâsır en-Nîşâbûrî'den kelam, felsefe ve münazara dersleri aldıktan sonra Hârizm'e gitmiş, burada dersler vermiştir. Vermiş olduğu dersler sayesinde tanınmış ve itibar kazanmıştır. Daha sonra hacca gitmiş, hac dönüşü Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde dersler veren Şehristânî, 514/1120 tarihinde Merv' dönerek Sultan Sencer'in veziri olan Ebu'l-Kâsım Muhammed b. el-Muzaffer'in hizmetine girmiştir. Sultan Sencer'den de büyük itibar gören Şehristânî, bu sırada ünlü eseri *el-Milel ve'l-nihal*'i yazarak vezir Ebu'l-Kâsım'a ithaf etmiştir. Ebu'l-Kâsım'ın vezaretten azliyle birlikte Tirmiz'e, oradan da doğduğu şehir olan Şehristân'a dönen âlimimiz,

¹⁷¹ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 69; *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, C. V, s. 101-104.

¹⁷² İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 265; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 565; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, 58-59.

¹⁷³ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 391-392.

548/1153 yılında burada vefat etmiştir. Büyük kelimcilerden birisi olarak kabul edilen Şehristânî, İbn-i Sînâ ve İmâm Gazzâlî'nin düşüncelerine muhalefet etmiştir. Eseri *el-Milel ve'l-nihal*, dinler ve mezhepler tarihinin önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilen eser, Türkçe'ye de çevrilmiştir¹⁷⁴. Felsefe tarihi bakımından da ayrıca önemi haiz bulunan eserin bir kısmı da filozoflara ayrılmıştır. Şehristânî'nin diğer eserleri ise şunlardır: Kelam ilmi ve mezheplerin esaslarından bahsettiği *Nihayetü'l-ikdam fi ilmi'l-kelam* adlı eseri 20 bölüm olarak tertip edilmiştir. Eş'arî kelamı üzerine yazılmış bir eser olmasına rağmen bazı bölümlerde Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve İbn-i Sinâ'nın düşünceleri yerilmiştir. *Musâraâtü'l-felâsife*, İbn-i Sinâ'nın felsefeye ait düşüncelerine reddiye niteliğindedir. Ayrıca Kur'an tefsirinden bahsettiği *Kitabü'l-menâhic ve'l-âyât*, *Kıssatü Mûsa ve Hıdır*, *Mefâtihü'l-esrâr ve mesâbihü'l-ibrâr* ile *Tarihu'l-hükemâ* adlı eserleri kaydedilmektedir¹⁷⁵.

10. Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Sehl el-Mervezî (ö. 548/1153-1154): Fakih, hatip ve müezzindir. 463/1070-1071 yılında doğmuştur. Nîşâbûr, Bağdat ve Isfahan'da bulunmuş, Ebû Muzaffer es-Sem'ânî ile Ebu'l-Ferec ez-Zâz'dan fıkıh eğitimi almıştır. Aynı zamanda pek çok âlimden sema' yoluyla hadis dinlemiştir. Güvenilir, mütedeyyin ve kanaatkâr birisi olarak kaydedilmektedir. Merv'de bulunan el-Akdam (الأقدم) Camii'inde hatiplik yaptığı nakledilmektedir¹⁷⁶.

11. Şeyhü'l-islâm Mu'ineddîn Ebû Nasr Ahmed b. Ebu'l-Hüseyn b. Cerîr: Aslen Câm şehrine mensup olup, Câmî nisbesiyle bilinmektedir. *Ravzatü'l-*

¹⁷⁴ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekr el-Şehristânî, *el-Milel ve'l-nihal*/Trk. trc. Mustafa Öz, *İslam Mezhepleri*, İstanbul 2005.

¹⁷⁵ İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 141-142; *Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 675-676; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, C. XX, s. 286-288; Şeşen, Sencer'in Muhitinde, s. 446; Bausani, Religion, s. 287; Kisâî, *Medâris-i Nizâmiye*, s. 105; Selim Özarlan, "Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Âlimleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler*, Konya 2001, C. II, s. 142; G. Monnot, "al-Shahrastânî", *EI*², C. IX, s. 214 vd. İbn Hallikan (*Vefeyâtü'l-a'yân*, C. II, s. 675), onun doğum tarihini hakkında 467/1074-1075 ve 479/1086-1087 tarihlerinin kaydedildiğini nakleder. Zehebî (*A'lâmü'n-nübelâ*, C. XX, s. 288) ise onun ölüm tarihini 549/1154-1155 olarak vermektedir.

¹⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 93-94; Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 636-637; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 187-188.

müzennebîn adlı eseri telif ederek 526/1131 tarihinde Sultan Sencer'e sunduğu kaydedilmektedir¹⁷⁷.

12. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Seyyâr el-Bûşencî (ö. 543/1149): 463/1070-1071 yılında doğmuş Horasan'ın meşhur imamlarından birisidir. Herat'ta Ebû Bekr Muhammed b. Ali eş-Şâfi'den fıkıh dersleri almış, daha sonra eğitimine Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'nin nezaretinde devam etmiştir. Usûl ve ihtilaflar konularında yapmış olduğu yorumları sonraları kendi yazısıyla derlemiştir. Bilgisi sayesinde büyük saygı görmüş, bu sayede fetvasına başvurulanan kişilerden birisi olmuştur. Nîşâbûr'a döndükten sonra inzivaya çekilmiş ve Cuma günleri haricinde halkın içine pek çıkmamıştır. 7 Ramazan 543/19 Ocak 1149 tarihinde Nîşâbûr'da vefat etmiştir¹⁷⁸.

13. Ebû's-şucâ' Ömer b. Muhammed b. Abdullah el-Belhî (ö. 562/1167): 475/1082-1083 tarihinde doğmuştur. İlk zamanlarda el-Bistâmî olarak bilinirken sonraları Belhî nisbesiyle adlandırılmıştır. Râ'ûm (راوم) mescidînîm imamı ve Ebû Bekr Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin yakın arkadaşıdır. İlk eğitimini babasından almış, daha sonra Ebu'l-Kâsım b. Muhammed el-Halîfî, İbrahim b. Muhammed el-İsfahânî, Ebû Ca'fer Muhemmed b. Hüseyin es-Simincânî'den hadis ve fıkıh öğrenmiştir. Aynı zamanda müftü, münazaracı, müfessir, vaiz, edip ve şair olarak kaydedilmektedir. İlerlemiş yaşına rağmen yeni şeyler öğrenmeye hevesli birisi olarak nakledilmektedir. Belh'te Rebiülahir 562/Ocak-Şubat 1167 tarihinde vefat etmiştir¹⁷⁹.

14. Ebû Mansûr Muhammed b. Es'ad b. Muhammed et-Tûsî (ö. 579/1183-1184 veya 581/1185-1186): Aslen Nîşâbûrlu olup, 486/1093 yılında doğmuştur. Daha sonra gittiği Tûs'ta İmâm Gazzâlî'den fıkıh eğitimi almıştır. Ayrıca Merv'de Ebû Bekr es-Sem'ânî, Mervu'r-rûz'da Hüseyin b. Mes'ûd'dan mezhep ve usûl dersleri almıştır. Merv'de bir süre kalmış ve vaazlar vermiştir. Nîşâbûr'da bulunduğu sırada gerçekleşen Oğuz baskınları neticesinde Irak'a kaçmış, daha sonra Azerbaycan ve Körfez bölgesinde verdiği vaazlar sayesinde pek

¹⁷⁷ İsfizârî, C. I, s. 231.

¹⁷⁸ Ebu'l-Fidâ, *Fukahâu's-şâfi'îyyîn*, C. II, s. 621; *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VI, s. 50-51.

¹⁷⁹ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 248-250.

çok kişiyi etrafında toplamayı başarmıştır. Hayatının sonlarına doğru Tebriz'e gelmiş ve ölene kadar bu şehirde kalmıştır. Ölüm yılına dair 579/1183-1184 ve 581/1185-1186 tarihleri kaydedilmektedir¹⁸⁰.

e. Tabipler

Büyük Selçuklular döneminde gelişme gösteren bilim dallarından birisi de tıp ilmidir. Bu dönemde pek çok tabip yetişmiştir. Büyük önem ve değer verilen tabipler hakkındaki görüşü Nizâmî-i Arûzî¹⁸¹, şu şekilde özetlemektedir: “Doktor, davranışta şefkatli, tabiatında akıllı, zihni keskin, görüş beyan etmede, yani bilinenden bilinmeyeni elde etmede çabuk kimsedir. Hiçbir doktor, insan ruhunun yüceliğini takdir etmedikçe, şefkatli olamaz. Mantık bilgisi olmadıkça, tabiatında akıllı olamaz. Allah kendine yardım etmedikçe kesin görüşlü olamaz.”. Her ne kadar medreselerin müfredatında tıp eğitimi ile ilgili direkt bir bilgiye ulaşamadıysak da, medreselerde tıp eğitimi verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim önemli tabiplerden birisi olan Zeyneddîn İsmail b. el-Hasan el-Cürcânî'nin¹⁸² eserlerinin tıp eğitimi veren medreselerde okutulduğunu bilmekteyiz. Medreselerde eğitimi verilen tıp ilmî, muhtemelen serbest çalışan bazı tabiplerin öğrenci yetiştirmesi sebebiyle de geniş bir yayılma imkânına sahip olabilmıştır. Serbest çalışan bu tabiplerin tüm coğrafyada yaygın olduğunu söylemek güç olmayacaktır. Serbest çalışan tabipler hastalanan kişileri tedavi etmek üzere davet edilirdi. Örneğin Kulunç hastalığına yakalanan vezir Amîdülmülk, Ebu'l-Kâsım Abdurahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nîşâbûrî'yi kendisini tedavi etmek üzere davet etmişti. Aynı şekildeki bilgiyi Nizâmî-i Arûzî¹⁸³ de nakletmektedir. Bu bilgide Tabip Muhammed Müneccim'in kulunç hastalığına yakalanan Nîşâbûr meşahirinden birini tedavi etmek üzere davet edildiği nakledilmektedir. Geniş bir coğrafyada, büyük bir medrese ağı kuran Selçuklular'ın tıp gibi önemli bir alanda

¹⁸⁰ **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. VI, s. 92-93; **Gazzâlnâme**, s. 286.

¹⁸¹ **Çehâr makale**, s. 104; Ayrıca bkz. Mehmet Bayraktar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, Ankara 2000, s. 218.

¹⁸² Bkz. Tabipler.

¹⁸³ **Çehâr makâle**, s. 106-107.

da eğitime önem verdiklerini söylemek gerekir. Bu dönemde yaşamış ve hayatları hakkında bilgi tespit edebildiğimiz tabipler ise şunlardır:

1. Ebu'l-Kâsım Abdurahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nîşâbûrî (ö. 460/1067-1068'ten sonra): Nîşâbûr ehlinde olup Selçuklular'ın ilk dönemlerinde doktorluk yapmıştır. Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Seyyid İsmail el-Cürcânî'den dersler almıştır. M. S. II. yüzyılda yaşamış olan Bergamalı Galenos'un çalışmalarını irdelemiş ve onları yeniden yorumlamıştır. Ebû Sâdık, özellikle Horasan bölgesinde ün kazanmış ve hastalarını tedavi etmiştir. Yaşlanıp inzivaya çekildiği dönemde Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî kulunç hastalığına yakalanması üzerine birkaç gulamın eşlik ettiği özel bir at göndererek kendisini tedavi etmek üzere onu davet etmiştir. 460/1067-1068 tarihinden sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır¹⁸⁴.

2. el-Hakîm Davud el-Tabîb (ö. 480/1087-1088): Nîşâbûr'da dünyaya gelmiş Yahudi asıllı tabip ve astronomdur. Daha sonraları Müslüman olmuş ve Beyhak'ta ikamet etmiştir. Tedavi tekniklerinden bahsettiği bir tıp kitabı da kaleme almış ve tıp alanında öğrenciler de yetiştirmiştir¹⁸⁵.

3. el-Hakîm Yahya b. Muhammed el-Gaznevî el-Müneccim el-Müzehib (ö. 521/1127): Gazne'de doğmuş ve Gazneli Sultanı İbrahim'in hizmetinde bulunmuştur. 495/1101-1102 tarihinde ise Gazne'den Beyhak'a göçmüştür. Tezhîb sanatında da bir hayli ustalaşmıştır. Diğer bir uzmanlık alanı da nücûm ilmidir. Muharrem 521/Ocak-Şubat 1127 tarihinde vefat etmiştir¹⁸⁶.

4. Ebû Said Muhammed b. Ali (ö. 535-536/1141): Sultan Sencer dönemi tabiplerinden biridir. Belh'te yaşamış ve bu şehirde ölmüştür. Özellikle basûr hastalığı konusunda uzmanlaşmış ve bu konuda bir eser kaleme almıştır¹⁸⁷.

5. Zeyneddîn İsmail b. el-Hasan el-Cürcânî (ö. 531/1136): 434/1042 tarihinde Cürcân'da dünyaya gelmiştir. Aslen Cürcânlı olmasına rağmen Horasan bölgesinde de mesleğini icra etmiş, hatta Sultan Sencer'in hizmetinde de

¹⁸⁴ Âbâdî, **Tarih-i Tıbb**, s. 292-293.

¹⁸⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 241.

¹⁸⁶ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 242.

¹⁸⁷ Turan, **Selçuklular**, s. 338.

bulunmuştur. İbn Sînâ'nın ölümünden sonra tıp alanındaki en önemli tabiplerden birisi olmuştur. Cürcân'da başladığı tıp tahsiline daha sonra Irak, Hûzistân ve Fars bölgelerine giderek devam etmiştir. Sonraları geldiği Nîşâbûr'da İbn Sînâ'nın öğrencilerinden biri olan İbn Ebî Sadık'ın hizmetinde bulunmuştur. 504/1110-1111 yılında Hârizm'e gitmiş ve Kutbeddîn Muhammed'in hizmetine girmiştir. Bu esnada *Zahîre-i Hârizmşâhî* adlı eserini kaleme almıştır. Tıp sahasında Arapça ve Farsça'yı kullanarak pek çok önemli eser kaleme almıştır. Eserleri İran'daki tıp eğitimi veren tüm medreselerde okutulmuştur. En önemli eseri Farsça kaleme aldığı ve dünya tıp literatüründe önemli yeri olan *Zahîre-i Hârizmşâhî*, Farsça kaleme alınan ilk tıp ansiklopedisi özelliği taşımaktadır. Onun ayrıca *el-Ağraziü't-tıbbiyye* (الاعراض الطبيه) adında önemli bir eseri daha mevcuttur¹⁸⁸.

6. Emîr Şerefü'z-zaman Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Îylâkî (ö. 536/1141): Sultan Sencer'in hizmetinde bulunan emîr ve tabiplerden biridir. Ömer Hayyam'ın yakın dostudur. Bir süre Bâharz'da yaşadktan sonra, Belh valisi Alaeddîn Kamaç'ın hizmetine girmiştir. Devrinin önemli ilim adamlarından Muhammed b. Abdürrezzâk et-Türkî ile aralarında münakaşalar olmuştur. Edebiyat, felsefe ve matematiği de iyi bildiği anlaşılmaktadır. Eserlerini Arapça ve Farsça olarak kaleme almıştır. el-Îlâkî'nin *Kitabü'l-levâhık*, *Dost-nâme*, *Sultan-nâme*, *Kitab fi'l-adedi'l-vefk*, *Kitabü'l-hayavan*, *Kitabü'l-esbab ve'l-alâmât*, *el-Fusul el-îlâkiyye* adlı eserleri mevcuttur. Ancak tıp alanında yazmış olduğu *Kitabü'l-esbab ve'l-alâmât* ile *el-Fusul el-îlâkiyye* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır. Onun kitapları daha ziyade kendisinden önce yazılmış olan tıp kitaplarından derlemedir. Karahıtaylar ile yapılan Katvan Savaşı'nda öldürülmüştür¹⁸⁹.

7. Ali b. Muhammed el-Kâinî (ö. 546/1151-1152): Doğmuş olduğu Kâin şehrinin harap olmasından sonra Nîşâbûr'a göç etmiştir. Ömer Hayyâm'ın talebelerindendir. Emîr Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. el-Muzaffer el-Ceşmî'nin davetiyle Beyhak şehrinde ikamet etmeye başlamış ve pek çok hastayı tedavi etmiştir. Akli ilimlerde ehliyetli bir kişi olarak kabul edilir. Tıp konusunda da

¹⁸⁸ İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 172-173; Tacbahş, *Tarih-i Bîmâristânâhâ*, s. 79-80; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 447.

¹⁸⁹ İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 131-132; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 447-448;

risaleleri bulunmaktadır. Sultan Sencer'e Türkler'in meziyetlerini anlattığı bir kitap ithaf etmiştir. Kendisi de bir Türk ile evlenmiş ve ondan çocuk sahibi olmuştur. 546/1151 yılında doksan yaşındayken vefat etmiştir¹⁹⁰.

8. Aynü'z-zaman el-Hasan b. Ali el-Kattân el-Mervezî (ö. 548/1153): 465/1072-1073 tarihinde doğmuş tabip, mühendis ve aynı zamanda filozoftur. İlk eğitimi dînî ilimler konusunda yapmış, özellikle fıkıh ve hadis konularında çalışmıştır. Daha sonra diğer ilimlere yönelmiş ve Merv'in en tanınmış simalarından birisi haline gelmiştir. Sultan Sencer'in Katvan mağlubiyeti sonrasında Hârizmşah Atsız'ın Merv'e girmesi sonrasında kütüphanesi yağmalanmış ve kitapları kaybolmuştur. İyi derecede Arapça bilen âlimimizin, *Keyhan şinaht*, *Kitabü'l-aruz* ve *Kitabü'l-devha fi'l-ensâb* adlı eserleri bulunmaktadır. *Keyhan şinaht* adlı eseri kâinatın oluşumu, astronomik coğrafyadan, zaman, takvim ve meteoroloji konularını kapsar. Eserin coğrafya kısmında bir de dünya haritası mevcuttur¹⁹¹.

9. Ebû Sa'îd Muhammed b. Ali el-Tahhan (ö. 536/1141): Aslen Beyhakkı olup, Nîşâbûr'da doğmuştur. Tabip ve filozoftur. Telif ettiği çok sayıda eser ve şiiri bulunmaktadır. Eserlerinden en önemlisi *Kitabü'l-bevâsir*'dir. Belh şehrinde vefat etmiştir¹⁹².

10. Zeyneddîn İsmail el-Hüseynî et-Tabîb: Tıp ve diğer ilimlerde eğitim almıştır. 531/1136-1137 yılında Serahs'ta bulunduğu dair bir bilgi mevcuttur. Felsefe konusunda da eser kaleme almış, bu yüzden kaynakta tabip ve filozof olarak nakledilmektedir¹⁹³. Ayrıca Nizâmî-i Arûzî¹⁹⁴, Herat'ta Melikşah ve Sencer zamanında yaşayan filozof ve tabip Edip İsmail adında birinden bahsederek onun hakkında iki hikaye nakleder. Yaşadığı dönem itibariyle bahsedilen kişi Zeyneddîn İsmail olmalıdır.

¹⁹⁰ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 241-242; a. mlf., **Tarihi'l-hukemâ**, s. 139; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 448.

¹⁹¹ İbn Funduk, **Tarihu hukemâ**, s. 156-157; **Mevsû'atü'l-müessere**, C. I, s. 697; Abbas İkbâl Âştîyânî, "İmâm Hasan Kattân Mervezî", **Mecmûa'-yi Makâlât-ı Abbas İkbâl Âştîyânî**, Tahran 1369 hş., s. 420 vd.; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 449; Merçil, Kütüphaneler, s. 397.

¹⁹² İbn Funduk, **Tarihu hukemâ**, s. 169-170; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 450.

¹⁹³ İbn Funduk, **Tarihu hukemâ**, s. 172-174.

¹⁹⁴ **Çehâr makale**, s. 126-127.

f. Matematikçiler

1. Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmail el-İsfizârî (ö. 515/1121'den önce):

Selçuklular döneminde yaşamış Matematikçi ve astronomdur. Hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Sultan Melikşah tarafından Ömer Hayyâm başkanlığında Yezdicerd takvimindeki hataları düzeltmek ve Isfahan'da bir rasathane kurmak amacıyla oluşturulan heyette de yer almıştır (467/1074-1075). Sultan Melikşah'ın ölümüne kadar bu rasathanede görev yapmıştır. Daha sonra Horasan'a gelerek Herat ve Belh'te bulunmuştur. 506/1112-1113 yılında Belh'te bulunduğu dair bir bilgi mevcuttur. Yapmış olduğu altının ayarını belirleyen hidrostatik bir teraziyi Sultan Sencer'e sunmak üzere Merv'e gitmiş ve burada vefat etmiştir. Rivayete göre geliştirdiği bu terazinin yaptığı sahteciliğin anlaşılmasına neden olacağından korkan sultanın hazinedarı tarafından kırılması üzerine çok üzülmüş ve bunun neticesinde ölmüştür. Meteoroloji ile ilgili konuları anlattığı *Âsâr-ı 'Ulvî* adlı eserini Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'e sunmuştur. Ayrıca Öklid'in *Elementler* adlı eserinin bir özeti durumunda olan *İhtisâr-ı fî usûl-i Öklîdis*, ağırlık ölçülerinin kullanımını anlatan *Merâkizü'l-eskâl ve san'atü'l-kaffân*, *Mukaddime fî'l-misâha*, *Hulâsa-i Kitâbi'l-Hiyel* ve *Risâletü's-şebeke* adlı eserleri bulunmaktadır. Günümüze ulaşmamış başka eserlerin de var olduğu zikredilmektedir¹⁹⁵.

2. Ebu'l-Feth Abdurrahman el-Hâzinî el-Mervezî:

Ali el-Hâzin el-Mervezî'nin azad ettiği Rum asıllı bir köle olmasına rağmen iyi bir tahsil görmüştür. *el-Zicü'l-muteber el-Sencerî* adlı eserini sunduğu Sultan Sencer tarafından gönderilen 100 altını kabul etmeyecek kadar mütevazı bir hayat sürmüştür. Eserinde özellikle Merkür (Utarid) gezegeninin hareketleri hakkında bilgiler vermektedir. En doğru ziclerden (astronomi takvimi) biri olan bu eserin nüshaları günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca Arşimet terazilerinden bahsettiği

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 97; İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 125-126; Hamîd Nîrnûrî, "Hengâm-ı Vukû-ı Novrûz ve Evvel-i Sal-ı İrânîyân", *Nuhustîn-i celsât-ı sohenrânî ve bahs der bâre-i ceşn-i Novrûz ve çehârşenbe-i sûrî ve sizde-i bider*, İntişârât-ı İdâre-i Külli Nigârîş-i Vezâret-i Ferheng-i Hüner, Tahran 2536 şehinşahî, s. 138; Sayılı, *Rasadhâne*, **İA**, s. 630; Şeşen, *Sultan Sencer'in Muhitinde*, s. 125; Rıza Kurtuluş, "İsfizârî, Ebû Hâtim", **DİA**, C. XXII, s. 518

Mîzanü'l-hikme ve *Risâle fi'l-âlât el-rasadiyye ve istimâlihâ* adlı eserleri de bulunmaktadır. Kendisi de Arşimet terazisi yapmıştır. Rasat aletlerini tanıttığı bir risalesi de bulunmaktadır¹⁹⁶.

3. Muhammed b. Ahmed el-Me'mûrî el-Beyhakî: Selçuklular döneminde yaşamış ünlü astronom, matematikçi ve filozoftur. *Dekayik-i Mahrûtât* adlı eseri tasnif etmiştir. Ömer Hayyâm bu eseri benzerlerinden daha iyi bulduğunu belirtir. Sultan Melikşah tarafından yapılması emredilen rasathanede çalışmak üzere Isfahan'a gitmiş, onun ölümünden sonra vezir Tacülmülk'ün hizmetinde de bulunmuştur. Sultan Muhammed Tapar dönemine kadar Isfahan'da kalmıştır. Sultan Muhammed Tapar da ona büyük değer vermiştir. Bu dönemde Bâtınîler'in çıkarmış olduğu bir karışıklık esnasında yanlışlıkla öldürülmüştür¹⁹⁷.

4. Bahâeddîn Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Abdülcebbâr el-Harakî (ö. 553/1158): 477/1084 yılında Merv şehri yakınlarında bulunan Harak'da dünyaya gelmiştir. Harak'ta başladığı eğitim hayatına Merv'de devam etmiştir. Bu sıralarda Sultan Sencer'in etrafında bulunan pek çok âlimden istifade etme şansı bulmuştur. Katvan Savaşı'ndan sonra Merv'i işgal eden Hârizmşah Atsız tarafından Hârizm'e götürülmüş, bir yıl sonra Sencer'in Hârizm'e girmesi sonrasında tekrar Merv'e dönmüştür. Genellikle astronomi sahasında eserler kaleme alan Harakî'nin en önemli eseri *Münteha'l-idrâk fi tekâsîmi'l-eflâk*'tır. Eser gökyüzü, yeryüzü ve takvim konularının işlendiği üç kısımdan meydana gelmektedir. İkinci eseri olan *el-Tebşira fi'l-hey'e*'de ilk eserin bahsettiği gökyüzü ve yeryüzü konularını tekrar ele almaktadır. Bu eseri Sultan Sencer'in veziri Nâsıreddîn Mahmûd el-Hârizmî'nin oğlu Emîr Şemseddin Ali'ye sunmuştur. Diğer eserleri ise *Risâle fi'l-amel bi zâti'l-halak*, *er-Risâletü'l-mağribiyye*, *er-Risâlet el-şâmile* olarak kaydedilir. Bunların

¹⁹⁶ İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 161-163; Turan, *Selçuklular*, s. 435; Yegen Atagarriyev, "X-XII. Yüzyıllarda Merv", *Türkler*, C. V, s. 392; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 444; D. A. King-J. Samsó, "Zidj", *EI²*, C. XI, s. 499.

¹⁹⁷ İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 163-165; İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 233-234; *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. XVII, s. 225-226; *Gazzâlinâme*, s. 360; Bayraktar, *İslâm'da Bilim*, s. 99; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 448-449. Yâkût (*Mu'cemü'l-üdebâ*, C. XVII, s. 225), onun ölüm tarihini Beyhakî'nin *Vişâhu Dümyeti'l-Kasr* adlı eserinden nakille 485/1092-1093 olarak nakletmektedir. Beyhakî'nin *Tarihu hukemâ* adlı eserinde her hangi bir ölüm tarihi verilmediği gibi, Sultan Muhammed Tapar zamanına kadar yaşadığı belirtilmektedir.

yanında hesap alanında yazdığı *el-Telhîs fi'l-aded el-vefk* ve Merv şehrinin tarihini anlattığı *Tarihu Merv* adlı eserleri de bulunmaktadır¹⁹⁸.

5. Ali b. Şâhek el-Kassârî el-Beyhakî: Dokuz yaşında yakalandığı çiçek hastalığı neticesinde gözlerini kaybetmiştir. Buna rağmen başkalarını dinleyerek edebî ilimler, felsefe ve matematik alanında geniş bilgiye sahip olmuş, hatta takvim yapmıştır. İbn-i Sinâ'nın *Risâletü't-tayr* adlı eserine yazmış olduğu zeyl günümüze kadar ulaşmıştır¹⁹⁹.

6. Ebu'l-Kâsım Ali b. İsmail en-Nîşâbûrî: Günümüze geometri ve kalam konusunda kaleme almış olduğu iki eseri ulaşmıştır. İlk eseri *Tahriru Usuli Öklîdes*'tir. Kalam konusunda yazmış olduğu eser İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin kalam konusunda yazmış olduğu *el-İrşâd* adlı esere şerh niteliğindedir²⁰⁰.

B. HORASAN BÖLGESİNDEKİ EDEBÎ HAYAT

Büyük Selçuklular'ın kurulduğu yer olan Horasan, her alanda olduğu gibi Edebiyat alanında da bir merkez konumuna gelmişti. Selçuklular dönemindeki edebî yapının kendisinden önceki dönemlerden farklı olarak daha zengin bir yapıya kavuştuğunu, hatta daha da ileri gittiğini söylemek mümkün olabilmektedir. Ele aldığımız dönemde yaşamış ve ünü günümüze kadar gelmiş pek çok şairin, Selçuklu hükümdarlarının himayesinde eserler vermesi bu durumu ispatlar mahiyettedir. Örneğin Ömer Hayyâm, Nâsır-ı Husrev, Enverî, Mu'izzî, Senâî ve Ferîdüddîn Attâr gibi ünlü edebiyatçılar, Selçuklu hanedanından himaye görmüşlerdir. Bununla birlikte tarihî, dînî ve edebî pek çok eser kaleme almış bazı müellifler de aynı şekilde desteklenmiştir. Özellikle İran coğrafyasının tamamen Selçuklu hâkimiyetine geçmesiyle devlet kurumları tam manasıyla çalışmaya başlamış, bu sayede siyasî devlet olma kimliğini tamamlayarak sosyal bir devlet

¹⁹⁸ İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 155; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 444-445.

¹⁹⁹ İbn Funduk, *Tarihu hukemâ*, s. 139; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 449.

²⁰⁰ Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 451.

olma yönünde çaba göstermeye başlamıştı. Amîdülmülk Küdürî ile başlayan bu süreç, kendisi de ilim camiasından gelen Nizâmülmülk'ün Selçuklu veziri olmasıyla birlikte daha hızlı bir şekilde gerçekleşmişti. Devletin ilk zamanları sayılabilecek bir dönemde göreve gelen Amîdülmülk, şairleri Farsça şiir yazmaya ve söylemeye teşvik ederken, Nizâmülmülk ise Arapça'nın kullanılmasını tercih etmişti. Sultan Melikşah ve Sencer şairlere büyük önem vermiş, hatta kendileri de şiir yazmışlardı. Herat hâkimi olan Togaşah da şiir söyleyen hanedan üyelerinden birisi olmuştu. Devletin kuruluş merkezi olan Nişâbûr, aynı zamanda şairlerin de merkezi durumundaydı. Bölgede Arapça'yı kullanarak şiir yazan yüzlerce şair bulunurken, Farsça'yı kullanan şairler bunlardan birkaç kat fazlaydı. Bununla birlikte Selçuklu hanedanının Türk olması, sarayda ve orduda Türkçe konuşulmasının edebiyat alanına ne gibi bir etkisi olmuştu? Sultan Melikşah ve Sultan Sencer zamanında sarayda Türkçe konuşulduğuna ve hatta Türkçe yazı kullanıldığına dair bir bilgi mevcuttur²⁰¹. Özellikle tasavvuf akımlarının etkisiyle birlikte bir dönem Türkçe'nin de yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Muhtemelen kısa bir süre olan bu dönemde Türkçe'yi kullanan şairlerin birkaç istisna haricinde çok fazla himaye edilmedikleri anlaşılmaktadır. İran coğrafyası üzerinde hüküm süren Selçuklular'ın o sırada bir hayli geri plânda kalmış bulunan Farsça'yı edebiyat dili olarak sahiplenmesi sebebiyle, bu durum gayet normaldir. Selçuklular'ın Farsça'yı yoğun bir şekilde kullanmaya başlaması ile birlikte Fars kültürüne büyük bir destek vermiş oldukları açıkça görülmektedir. Selçuklular'dan önce Gazneliler, Farsça'yı resmî yazışma dili olarak kabul edip kullanmışlarsa da, özellikle Büveyhîler'in baskısı neticesinde Farsça sadece İran'ın doğusunda dar bir alanda kullanılır bir hale gelmişti. Selçuklular, Farsça'yı resmî dil haline getirerek Horasan bölgesinden çıkarmış, tüm İran, Azerbaycan, Suriye ve hatta Anadolu'ya kadar yayılmasını sağlamışlardı. Selçuklular'ın ilk dönemlerinde edebiyat dili daha ziyade Arapça'ydı. Sâ mânîler ve Gazneliler'in Büyük Selçuklular Devleti üzerindeki etkisi düşünüldüğünde Selçuklular'ın Farsça'yı kabullenmeleri daha kolay olmuştu. Zaten ilim geleneği olan bir merkezde kurulan Büyük Selçuklular'ın, bu ilim mekânına

²⁰¹ **Ahbâr**, s. 47; **Âsârü'l-vüzerâ**, s. 236; **Düstürü'l-vüzerâ**, s. 191; Agacanov, **Selçuklular**, s. 198; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 38-39; Alparslan, aynı makale, s. 114; Merçil, **Selçuklular ve Türkçe**, s. 114.

alışması çok uzun sürmemiş, fetihler ve bunun sonrasında gelen ekonomik refah sayesinde de ilim hayatı büyük ölçüde desteklenmiştir. Bu destekten kültür sahasının en önemli unsurlarından biri olan edebiyat da nasibini almış, her geçen gün Selçuklular Devleti için vazgeçilmez olarak daha fazla destek görür hale gelmişti. Bunun neticesi olarak aşağıda bazılarının hayat hikâyesini vereceğimiz pek çok ünlü şair desteklenme ve eser verme şansına sahip olabilmişti. Selçuklular dönemini, şairlerin sayısı ve kalitesi bakımından İran coğrafyasının en parlak zamanı olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır.

Bu dönemde pek çok ünlü şair Selçuklu hanedanınca destek görmüştü. Kendilerinin de edebiyatla ve ilimle uğraştığını bildiğimiz Selçuklu sultanları, diğer hanedan üyeleri ile diğer devlet adamları edebiyatçılara ve ilim adamlarına destek verip onlara himaye etmişlerdir²⁰². Sıkça vurgulanan bir nokta ise Herat hâkimi Togaşah b. Alp Aslan'ın edebiyata olan büyük katkısıdır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi Nizâmî 'Arûzî Semerkandî²⁰³, "Âl-i Selçuk tüm şairlere dost idiler. Ama hiçbiri Togaşah b. Alp Arslan kadar şairlere dost değildi." şeklinde verdiği bilgide bu katkıyı nakletmektedir. O, 509/1115-1116 yılında kendisine nakledilen bir olayda Ezrakî'nin kendisi için söylediği şiiri çok beğenmiş, onu gözlerinden öperek 500 dinar verilmesini emretmişti.

1. Büyük Selçuklular Döneminde Horasan Şairleri

1. Ebû Bekr Ömer İbn Mahmûd Hamîdüddîn-i el-Belhî (ö. 559/1163-1164): Belh şehrinin Kadı'l-kudat'ı olarak görev yapmakla birlikte dönemin önemli şairlerinden birisidir. Farsça olarak kaleme aldığı eserlerinde kafiyeli ve zor bir üslup kullanmıştır. Hamîdi olarak da bilinir. Dönemin en büyük şairlerinden biri olan Enverî'nin de takdirini kazanmıştır. Belh hakkında kimin yazdığı bilinmeyen, ancak Enverî'ye addedilen bir hiciv yüzünden harekete geçen halka karşı kendisine sığınan Enverî'yi koruduğu ve bir süre sakladığı kaydedilmektedir. Enverî, daha

²⁰² Mürsel Öztürk, "Selçuklu Araştırmalarında Farsçanın Önemi", **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, Konya 2001, C. II, s. 182.

²⁰³ **Çehâr Makâle**, s. 68-69; Ayrıca bkz. Tourkhan Gandjei, "Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry", **BSOAS**, sayı: 49, London 1986, s. 70.

sonra yazmış olduğu bir şiirle bu hicviyeye cevap vermiştir. Şairimiz 559/1163-1164 tarihinde ölmüştür²⁰⁴. Belh hakkındaki hiciv şu şekildedir²⁰⁵:

چهار شهر است خراسان را بر چارطراف
 وسطشان به مسافت کم صد در صد نیست
 گرچه معمور و خرابش همه مردم دارند
 نه چنان است که آبستن دیو و دد نیست
 بلخ شهری است در آکنده به اوباش و رنود
 در همه شهر و نواحیش یکی بخرد نیست
 مصر جامع را چاره نبود از بد و نیک
 معدن زر و گهر بی سوب بسد منست
 مرو شریست بترتیب همه چیز در او
 جد و هزلش متساوی و هری هم بد نیست
 حبذا شهر نشابور که در روی زمین
 گر بهشت است همین است و گر نه خود نیست

“Horasan’ın dört tarafındaki dört şehrin arasındaki mesafe her zaman biribiriyile eşit değildir. Her ne kadar mamurunda da harabında da insanlar varsa da, açıktır ki, onlar ne dev ne de yırtıcı hayvandırlar. Belh evbaş ve açıkgozlerle dolu öyle bir şehirdir ki, bütün şehir ve nahiyelerindeki bir tek kişi akıllı değildir. Güzelini ve kötüsünü mamur etmek imkânsız, altın madeni ve mücevher yararsızdır. Merv’in bütün her şeyi, ciddiyeti de, şakası da eşit ve tertiplidir, Herat da kötü sayılmaz. Ne mutlu ki, Nîşâbûr şehri eğer cennet yeryüzündeysen ta kendisidir, eğer değilse kendisi mevcut değildir”.

Enverî bu hicviyeye yazmış olduğu şu methiyeyle karşılık vermiştir:

ای مسلمانان فغان از دور چرخ چنبیری
 وز نفاق تیر و قصد ماه و کید مشتری
 قبة الاسلام را هجو ای مسلمانان که گفت
 حاس لله بالله ار گوید بهود خیبری
 آسمان ار طفل بودی بلخ کردی دایگیش
 مکه داند کرد معمور جهان را مادری

“Ey Müslümanlar! Bu çember gibi dönen çarkın dönüşünden, Merih yıldızının nifakından, Ayın cebrinden ve Müşteri yıldızının da hilelerinden

²⁰⁴ Devletşah Tezkiresi, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, C. I, s. 147; Jan Rypka, **Edebiyat-ı İnan der Zaman-ı Selcukiyan ve Moğulan**, Farsça çev. Yakub Âjend, Tahran 1364, s. 55-56; Rencber, aynı makale, 154; Karahan, Enverî, **DİA**, s. 268.

²⁰⁵ Farsçası için bkz. Rencber, aynı makale, 154-155.

feryad²⁰⁶. Ey Müslümanlar! Kubbetü'l-İslâm'ı (Belh) kim hicvetmiş? Hâşâ! Allah'a yemin ederim ki, söyleyen ancak Hayber Yahudisi'dir. Gökyüzü çocuk olsaydı sütanneliğini Belh yapar, Mekke dünyanın mamurunu bir anne bilirdi. ”

2. Kemâlülmülk Edib Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed Muhtâr ez-Zevzenî: Büyük Selçuklular dönemi şairlerinden biridir. Oğlunun naklettiği birkaç şiiri sayesinde adı kaynaklara geçmiştir. Nizâmülmülk'e sunduğu bir şiiri de kaydedilmektedir²⁰⁷. Nizâmülmülk, 465/1092 tarihinde öldüğüne göre şairimiz XI. yüzyılda yaşamıştır.

3. Ebû Nasr Ahmed b. İbrahim et-Tâlekânî: Nizâmülmülk'ü metheden şairlerden birisidir. Eserlerinde arzularını ve vefa duygularını dile getirmiş ve üst makamlara yeni isteklerini iletmiştir. Devrin en önemli iki edebiyat dili olan Arapça ve Farsça şiirleri mevcuttur²⁰⁸.

4. el-Hakîm Şerefü'z-zamân Ebu'l-Mehâsin el-Ezrâkî el-Herevî: Herat'ta doğmuştur. Herat hâkimi Togaşah b. Alp Arslan'ın himayesinde bulunmuştur. Âlim, vakar ve edeb sahibi bir kimse olarak kaydedilir. Ezrâkî, Togaşah namına birkaç eser telif etmiştir. Aynı zamanda amelî hikmet ve nasihatlerden oluşan *Sindbadnâme*'nin onun eseri olduğu rivayet edilse de aksi görüşler de mevcuttur. Himayesinde bulunduğu Togaşah'ın hastalığının hekimlerce tedavi edilememesi, onun bir kitabı önermesine vesile olmuş, bu kitap sayesinde iyileşen Togaşah onu nedimlerinden biri yapmıştır. Ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. *Divan*'ı 2600-2700 beyit olup, kasideler ve rubailerinden oluşmaktadır²⁰⁹.

5. el-İmâmü'l-hâm Bedü'z-zamân Tacü'l-fazl Abdülvasî' el-Cebelî: Aslen Garcistanlı'dır (غرjistان). Sultan Sencer döneminde yaşamış şairlerden biridir. Anlaşılması güç şiirler söylemesi en karakteristik özelliğidir. Hayatının ilk zamanlarında Garcistan'ı terk ederek Herat'a gelmiş, oradan da Gazne'ye girmiştir.

²⁰⁶ Devletşah Tezkiresi, C. I, s. 129.

²⁰⁷ Lübbü'l-elbâb, s. 299-300.

²⁰⁸ Lübbü'l-elbâb, s. 300.

²⁰⁹ Lübbü'l-elbâb, s. 310-320; Devletşah Tezkiresi, C. I, s. 125-126; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 432 vd.; Alparslan, aynı makale, s. 120; “Ezrakî”, **İA**, C. IV, s. 443; A. Naci Tokmak, “Ezrakî-i Herevî”, **DİA**, C. XII, s. 69; İdris, **Rûsûmu's-selâcika**, s. 170

Hayatı boyunca Gurlu, Hârizmşah, Gazneli sultanları için şiirler söylemiştir. Sultan Sencer'in Behramşah'ın üzerine ordu gönderdiği zaman da şiirlerinde Sultan Sencer'i övmüştür. 555/1160 tarihinde ölmüştür²¹⁰.

6. el-Hakîm Ebu'l-Mehâmed Mahmûd b. Ömer el-Herevî: Muhammed Avfi²¹¹ tarafından Selçuklu şairi olarak zikredilmesine rağmen, Sultan Ferruhzâd zamanının önemli bir şairi olduğu belirtilmektedir. Gazneli Sultanı Ferruhzâd (1052-1059), Selçuklular'ın ilk dönemlerinde saltanat sürmüştür. Kaynağımız onun devletlerden anlayış gördüğünü zikrederken, muhtemelen Selçuklular'ı da kastetmiş olmalıdır²¹².

7. Ali b. Ahmed el-Seyfi en-Nişâbüri: Hem nazım, hem de nesir alanında eser kaleme almıştır. Âşıkların birbirleriyle olan münasebetlerini anlatan 100 civarında *Âşık-nâme* kaleme almıştır. Gazellerinde gayet yumuşak bir üslup görülmektedir²¹³.

8. Ebu'l-Hasan b. Muhammed b. İsmail Lâme'î ed-Dihistânî: Hüccetü'l-İslâm Gazzâli'nin hizmetinde bulunmuştur. Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 412/1021-1022 veya 414/1023-1024 yılında doğduğu şeklinde rivayetler mevcuttur. Selçuklular'ın ilk saray şairi olarak kaydedilmektedir. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk'ü de metheden kasideler söylemiştir. Amîdülmülk'ün öldürülmesinden sonra yeni vezir Nizâmülmülk'e de aynı şekilde kasideler sunmuştur. Şiirlerine Sultan Alp Arslan dönemi sonrasında rastlanamamakla birlikte, Sultan Sencer döneminde vefat ettiği şeklinde bir bilgi bulunmaktadır²¹⁴.

²¹⁰ *Lübâbü'l-elbâb*, s. 320-325; *Devletşah Tezkiresi*, C. I, s. 127-128; Zebihullah Safâ, *Genç ve gencîne*, Tahran 1362 hş., s. 592.

²¹¹ *Lübâbü'l-elbâb*, s. 325-329.

²¹² *Lübâbü'l-elbâb*, s. 325; Merçil, *Gazneliler*, s. 83.

²¹³ *Lübâbü'l-elbâb*, s. 359-362.

²¹⁴ *Çehâr makale*, s. 45; *Gazzâlinâme*, s. 349; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, C. II, s. 386 vd.; Alparslan, aynı makale, s. 115.

9. Ebu'l-Fazl el-Beyhakî: İbn Funduk²¹⁵ tarafından Beyhak'taki şairlerden birisi olarak nakledilmektedir. Ayrıca pek çok şiirinin var olduğunu belirten İbn Funduk, “benim zamanımın şairiydi” demektedir.

10. Ebû Hanîfe el-İskâfî (اسكافى): Merv şehrinde yaşamış, Sultan Sencer dönemi şairlerinden biridir. Asıl mesleği ayakkabıcılıktır, ancak Muhammed Avfî onu “söz vilayetinin valisi” olarak nakletmektedir²¹⁶.

11. Hakîm Ebû Nasr Ali b. Ahmed Esedî et-Tûsî (ö. 465/1073): XI. yüzyılın meşhur şairlerinden biridir. Tûs'ta doğmuştur. Selçuklular'ın Horasan'a hâkim olmaları neticesinde Tûs'u terk ederek Deylem hükümdarı Ebû Nâsr Cüstân'ın himayesine girmiştir. Eserlerinde döneminin edebî bilgileri yanında matematik, ilâhiyat ve felsefe konularında da bilgi görmek mümkündür²¹⁷.

12. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdümelik Mu'izzî: Horasan'ın en önemli şairlerinden birisidir. Sultan Alp Arslan'ın Emîrü'ş-şüarâsı Burhânî'nin oğludur. Nîşâbûr'da doğmuş olmasına rağmen aslen Nesâ şehrendir. İlk zamanlarda babası başta olmak üzere pek çok âlimden dersler almış, daha sonra Sultan Melikşah'ın himayesine girmiştir. Sultan Melikşah'a asker olarak hizmet etmeye başlamış, Horasan'dan İsfahan'a geldiğinde de kendisine emîrlik rütbesi verilmiştir. Uzun süre şair olarak sultandan yeterli ilgi görmemiş, ancak Ramazan hilalinin görülmesi sebebiyle söylediği bir şiir²¹⁸ sayesinde dikkat çekmeyi başarmıştır. Bir şiir sayesinde sultan ona ihsanlarda bulunmuş ve mertebesinin artırılması konusunda emir vermişti. Sultanın *Muizzü'd-dünya ve'd-dîn* lakabından dolayı Mu'izzî nisbesini alan şairimiz, daha sonra sultanın nedimleri arasına katılmıştır. Sultan Melikşah'ın ölümüne kadar bu görevde kalmış, onun ölümünden

²¹⁵ İbn Funduk, **Tarih-i Beyhak**, s. 261

²¹⁶ **Lübâbü'l-elbâb**, s. 373-374; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 398 vd.

²¹⁷ **Devletşah Tezkiresi**, C. I, s. 66 vd.; Rızâzâde Şafak, **Tarih-i Edebiyat-ı İnan**, Tahran 1324, s. 137 vd.; Şiblî Nu'mânî Hindî, **Şüeraü'l-Acem yâ Tarih-i Şüera ve Edebiyat-ı İnan**, Farsça çev. Seyyid Muhammed Geylânî, Tahran 1363, C. I, s. 140 vd.; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 403; **Gazzâlinâme**, s. 349; Orhan Bilgin, “Esedî-i Tûsî”, **DİA**, C. XI, s. 370.

²¹⁸ “Ey ay, sen padişahın soyuna benziyorsun, yahut işveler eden o güzelin kaşlarına. Güya sen altından yapılmış bir nalsın, sanki feleğin kulağında küpesin.”, bkz. **Devletşah Tezkiresi**, C. I, s. 101.

ای ماه چو ابروان یاری گوئی، یا نی چو کمان شهر یاری گوئی
نعلی زده از زر عیاری گوئی، در گوش سپهر گوشواری گوئی

sonra Herat, Nîşâbûr ve Isfahan'da Selçuklu hanedanına mensup olan veya olmayan pek çok kişinin hizmetinde bulunmuştur. Sultan Berkyaruk hakkında da şiir söylemiştir. Hakkında şiir söylediği kişiler arasında kısa bir süre Horasan'a hâkim olan Arslan Argun da bulunmaktadır. Son olarak Horasan'a hâkim olan Sencer'in hizmetine girmiş ve hayatının sonuna kadar onun hizmetinde kalmıştır. Şairler hakkında kaydedilen şu söz onun Selçuklular Devleti içinde ulaştığı dereceyi göstermesi bakımından önem taşımaktadır: “Üç şair, üç devletten ikbal ve kabul görmüş, hiç kimse bu alanda onların mertebesine ulaşmamıştır. Bunlar Sâmânîler zamanında Rûdegî (رودگی), Gazneliler zamanında Ensarî ve Selçuklular zamanında da Mu‘izzî’dir.”²¹⁹. Şiir ithaf ettiği kişiler arasında Nizâmülmülk de bulunmaktadır. Şiirlerini ithaf ettiği şahısların hayatlarına bakarak 518-521/1124-1127 tarihleri arasında vefat ettiği söylenmektedir²²⁰.

13. Ömer Hayyâm (ö. 526/1131): Büyük Selçuklular döneminin en önemli şairlerinden ve bilim adamlarından biri olup, tam adı Ebu'l-Feth Ömer b. İbrahim'dir. Nîşâbûr'da doğmuştur. Hayatının ilk zamanlarında Belh, Tûs ve Merv'de bulunmuş, bunun yanında Buhara'ya da gitmiştir. Onun Bağdat'a gittiği ve hatta hac ziyaretinde bulunduğu şeklinde de rivayet mevcuttur. Ömer Hayyâm, devrinin önemli şahsiyetlerinden biri olarak Sultan Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'ün takdirini kazanmış ve meclislerinde bulunmuştur. Şiirleri yanında mensur eserler de kaleme almıştır. Eserleri genel olarak kısa, fakat iyi işlenmiştir. Ömer Hayyâm'ın şair kimliğine ek olarak bilim adamı olmasını eklemek gerekir. O, aynı zamanda önemli bir astronom ve tabiptir. Sultan Melikşah'ın 467/1074-1075 tarihinde inşa ettirdiği rasathanede Ebû Muzaffer el-İsfizârî ve Meymûn b. Necîb el-Vâsîtî ile yeni bir takvim yapılması amacıyla görevlendirdiği kişilerden biridir. Bu çalışma sonucunda *Takvim-i Celâlî* ortaya konulmuştur. Zîc-i Melikşâhî'deki çalışmalarından başka astronomi sahasında günümüze kadar gelmiş bulunan *Risâle*

²¹⁹ *Lübâbü'l-elbâb*, s. 301.

²²⁰ *Çehâr makale*, 45; *Lübâbü'l-elbâb*, s. 300-310; *Devletşah Tezkiresi*, C. I, s. 100-105; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 167-174; Zeynelabidîn Mütemmen, *Tahavvul-i Şiir-i Farsî*, Tahran 1355 hş., s. 10; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, C. II, s. 508 vd; Zebihullah Safâ, *Genc ve gencine*, s. 581; Jan Rypka, *History of Iranian Literature*, Leiden 1968, s. 195; *Gazzâlînâme*, s. 345; Gerâyîlî, *Nîşâbûr*, s. 370-375; Alparslan, aynı makale, s. 116-117; E. Berthels, “Muizzî”, *İA*, C. IX, s. 560; Julie S. Meisami, “Mu‘izzî”, *EI²*, C. VII, s. 489-490; Adnan Karaismailoğlu, “Muizzî”, *DİA*, C. XXXI, s. 98.

fi rub 'i d-dâire adlı eseri bulunmaktadır. Sultan Melikşah'ın oğlu çiçek hastalığına yakalandığında onu tedavi eden tabip de Ömer Hayyâm'dır. Selçuklu devrinin en önemli şairlerinden birisi olduğunu gördüğümüz Ömer Hayyâm, aynı zamanda bir filozoftur. Yazmış olduğu rubâilerde derin bir düşünce görmek mümkündür. Ancak İbn Funduk²²¹, onun ilmini övmekle birlikte huysuz, tasnif ve öğretim konusunda da yetersiz olduğunu kaydeder. Felsefe alanında *Risâle fi'l-ilmî'l-ilâhî*, *Risâle fi'l-mevcûdât*, *Risâle fi sıfât ve'l-mevsûfât*, *Ravzatü'l-ukul*, *Ris'ale fi'l-kevn ve'l-teklif*, *ez-Ziyâü'l-aklî fi mevzû'l-ilmî'l-küllî ve tahkiki cümle min mebahîsihî ve ahkâmihî* adlı eserleri vermiştir. Bu eserler küçük risaleler halinde kaleme alınmıştır. Ömer Hayyâm'ın aynı zamanda matematik alanında da eserleri mevcuttur. Bu alanda denklemlerden bahsettiği *Makâle fi'l-cebr ve'l-mukabele* en önemli eseridir. Ayrıca *İhtisaru Usuli Oklides*, *Risâle fi şerhi mâ eşkele min musâderâti kitabi Oklides*, *Müşkiletü'l-hisab* adlı eserleri mevcuttur. Ayrıca bir Arşimet terazisi yapmıştır. Bu konuda da *Makâle fi'l-ihtiyal li ma'rifet mikdârey ee-zeheb ve'l-fidda fi cismin mürekkebin minhumâ* adlı eseri kaleme almıştır. Tüm bu eserlerine ek olarak *Risâle fi'l-mûsikâ* adlı eserinin bir nüshası da günümüze ulaşabilmiştir²²².

14. Rafî' el-Mervezî: Hakkında fazla bilgiye sahip olmamakla birlikte, Muhammed 'Avfi²²³ onu Selçuklu şairleri arasında zikrederek birkaç rubâisini nakleder. Gazellerinde neşeli, hikâyeci bir tarz, hoş ve ince bir anlatım endişesi görülmektedir.

²²¹ **Tarihu hukemâ**, s. 119.

²²² İbn Funduk, **Tarihi'l-hukemâ**, s. 119-121; **Tarihu hukemâ-i Kıftî**, s. 336-337; Arberry, **Tasavvuf**, s. 455-456; Rızâzâde Şafak, **Edebiyat-ı İnan**, s. 162-163; Nu'mânî Hindî, **Şüeraü'l-Acem**, C. I, s. 178 vd.; Rypka, aynı eser, s. 189-190; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 423; Zebihullah Safâ, **Gencîne-yi sohen**, Tahran 1363 hş., C. II, s. 77 vd.; Abbas İkbâl Âştîyânî, Ömer Hayyâm, s. 402 vd.; Ali Abdullah ed-Deffa', **el-Ulumu'l-bahte fi'l hadarati'l-'arabiyye ve'l-islâmiyye**, Beyrut 1983, s. 220 vd.; Ramazan Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 2005, C: I, s. 442-443; Muhammed Bedî', "Novrûz der Dovrehâ-yı İslâmî", **Nuhustîn-i celsât-ı sohenrânî ve bahs der bâre-i ceşn-i Novrûz ve çehârşenbe-i sûri ve sîzde-i bider**, İntişârât-ı İdâre-i Külli Nigârîş-i Vezâret-i Ferheng-i Hüner, Tahran 2536 şehinşahî, s. 23; V. Minorsky, "Ömer Hayyâm", **İA**, C. IX, s. 472 vd.; Ch.-H. De Fouchécour, "'Umar Khayyâm", **EI**², C. X, s. 827 vd.

²²³ **Lübâbü'l-elbâb**, s. 361-362; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 638-639; Radfer, **Şâirân-ı Merv**, s. 255.

15. Hakîm Gazzâlî el-Mervezî: Büyük Selçuklular dönemi şairlerinden biridir. Gazellerinde yumuşak bir tarz hissedildiği ve insanların onun gazel ve şiirlerinden lezzet duydukları kaydedilmektedir²²⁴.

16. Edîb Sâbir: Sultan Sencer'in hizmetinde bulunan iyi yetişmiş şairlerden birisi olarak kaydedilmektedir. Babası da edip olup, adı İsmail olarak nakledilmektedir. Aslen Buhârâlî olup, Tirmiz'den Merv'e gelmiştir. Meşhur şair Reşîdüddîn Vatvat ile karşılıklı hicviyeleri bulunmaktadır. Yumuşak ve akıcı bir üslubu olan şairimizin şiirleri insan tabiatına daha uygundur. Şahsiyetiyle Sultan Sencer ve diğer devlet erkânı nazarında önemli bir yer edinmiştir. Sultan Sencer ile Hârizmşah Atsız arasında patlak veren mücadelede Sultan Sencer tarafından casusluk yapma üzere Atsız'ın yanına gönderilmiştir. Edib Sâbir, Atsız'ın Sultan Sencer'i öldürmek üzere Merv'e gönderdiği fedainin eşkâlini çizerek Merv'e göndermiş ve bu sayede Sencer'i suikasttan kurtarmıştır. Rivayete göre durumu öğrenen ve bunu casusluk olarak değerlendiren Atsız, onu elleri bağlı bir şekilde Ceyhun nehrine atılarak boğdurmıştır. Eseri kasideler, rubailer ve gazellerden oluşan *Divan*'dır. Şiirlerini genellikle Sultan Sencer, Horasan reisi olan Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer ve az bir kısmını da Atsız'a ithaf etmiştir. 546/1151-1152 tarihinde vefat etmiştir²²⁵.

17. Enverî, Evhadüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. İshak el-Ebîverdî (ö. 585/1189?): Ebîverd'e bağlı bir köyde dünyaya gelmiş olan şairimiz sonraları Sultan Sencer'den büyük destek görmüştür. Enverî mahlasını başkaları kendisine vermiştir. Zamanındaki çok az şairin onun ilmine sahip olabileceği kaydedilmektedir. Şiirlerinden çok iyi bir eğitim gördüğü, felsefe, kelâm, mantık, riyâziyât, edebiyat, astronomi ve astroloji alanlarında bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Onun Nîşâbûr Nizâmîye Medresesi'nde eğitim gördüğüne dair bir bilgi de bulunmaktadır. Ayrıca Tûs'ta bulunan Mansûriyye Medresesi'nde de ilim tahsil ettiği şeklinde de ayrı bir rivayet mevcuttur. Babasının Selçuklu şehzadeleri ile olan münasebetini kullanan Enverî'nin, Sencer'in saray şairi olmasını sağladığı

²²⁴ *Lübâbü'l-elbâb*, s. 362; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 256.

²²⁵ *Lübâbü'l-elbâb*, s. 329-334; *Devletşah Tezkiresi*, C. I, s. 156-158; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, C. II, s. 643 vd.; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 184-186; Rypka, aynı eser, s. 197; Hasan Çiftçi, *Klâsik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Ankara 2002, s. 205 vd.

şeklinde bir görüş ileri sürülmektedir. Ancak onun günlük rızkını bile çıkaramadığı zamanlarda Râdgan'a gelen Sultan Sencer'in saray şairini görerek, onun debdebesinden etkilendiği, bu sebeple yazdığı bir kasideyi ertesi gün sultana sunduğu kaydedilmektedir. Sonraları, şiirden çok iyi anlayan ve hatta kendisi de şiirler yazan Sultan Sencer ona aylık bağlamış, Sencer ölünceye kadar onun yanında kalmıştır. Enverî, Sultan Sencer'in 541/1147 yılındaki Hârizm seferine katılmış, Hezâresb²²⁶ kuşatması sırasında yazmış olduğu bir kaside²²⁷ bir okun ucuna bağlanarak surlardan içeri atılmıştı. Oğuz hadisesi sonrasında Sultan Sencer'in esir düşmesinden etkilenenlerin en başında o gelmektedir. Bu sebeple yazmış olduğu bir kasideyi Semerkand hakanına göndererek Sencer'i kurtarmasını istemiştir. Sencer'in esir olmasından sonra, Sencer'in elinde tutsak bulunduğu sırada kendisini hicvettiği gerekçesiyle Gûrlu Alâeddîn Cihansûz tarafından cezalandırılmak istenmiş, ancak Enverî dostları sayesinde bu tehlikeden kurtulmayı başarmıştır. Daha sonra nücûm ilmine güvenerek büyük bir fırtınanın kopacağını söylemiş, bunun üzerine pek çok masraf yapılarak önlemler alınmıştır. Ancak beklenen fırtına gerçekleşmeyince tepki çekmiş ve Belh'e kaçmak durumunda kalmıştır. Belh'te bulunduğu sırada *Harnâme* adlı, Belh halkını hicveden bir şiirin kendisine addedilmesi üzerine kadın kılığında sokaklarda dolaştırılmıştır. Bu dertten Belh şehrinin Kadı'l-kudat'ı ve aynı zamanda kendisi gibi şair olan Ebû Bekr Ömer İbn Mahmûd Hamîdüddîn-i el-Belhî sayesinde kurtulabilmiştir. Ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmasına rağmen, 585/1189 tarihi akla en uygun olanı kabul edilmektedir²²⁸.

²²⁶ Farsça "hezâr" ve "esb" kelimelerinin birleşmesinden oluşan bir isim olup, "bin at" manasına gelmektedir.

²²⁷ "Ey şah, bütün dünya mülkü yalnız senindir, dünyadaki ikbal devleti senin elindedir. Bugün bir hamle ile Hezâresb'i (Binat'ı) al, yarın Hârizm ve yüz bin at senindir."

ای شاه همه ملک زمین حسب تراست
وز دولت اقبال جهان کسب تراست
امروز بیک حمله هزار اسب بگیر
فردا خوارزم و صد هزار اسب تراست

²²⁸ **Lübâbü'l-elbâb**, s. 334-342; **Devletşah Tezkiresi**, C. I, s. 142-146; Rızâzâde Şafak, **Edebiyat-ı İnan**, s. 176 vd.; Nu'mânî Hindî, **Şüeraü'l-Acem**, C. I, s. 205 vd.; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 656; Zebihullah Safâ, **Genc ve gencîne**, s. 595-596; **Temeddün-i İrânî**, s. 263 vd.; Rypka, aynı eser, s. 197-198; Levy, **Persian Literature**, s. 148 vd.; Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 106; İdris, **Rüsûmu's-selâcika**, s. 175; Çiftçi, **Fars Edebiyatında Hiciv**, s. 211 vd.; Vanhoğlu, Horasan'ın Gözyaşları, s. 92 vd.; Karahan, Enverî, **DİA**, s. 267-268.

18. Mahmûd b. Ali es-Semâi el-Mervezî: Selçuklu döneminin önemli şairlerinden biridir. Hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. Sultan Sencer ve Enverî ile muasır olduğu rivayet edilmektedir. Aynı zamanda Gazneliler'in hizmetinde de bulunmuştur. Gazellerinde âşıkların dilinden söylenmiş gibi yumuşak bir tarz hissedilmektedir²²⁹.

19. Esîrüddîn Şerefü'l-hukemâ el-Fütûhî el-Mervezî: Merv'in önemli şairlerinden biridir. Sultan Sencer ve Enverî'nin muasırı olarak kabul edilmektedir. Edip Sâbir'in yakın dostu olmakla birlikte, Enverî ile arasında kavga bulunmaktadır. Belh hakkında yazılmış ve Enverî'ye atfedilmiş olan hicviyenin asıl yazarı olarak rivayet edilmektedir²³⁰.

20. Şihabüddîn Ebu'l-Hasan Talha: Merv ehlinde olup şair Semâi Mervezî'nin yakın dostudur. Zamanının yumuşak huylu, hünerli ve nadir şairlerinden birisi olarak kaydedilen Ebu'l-Hasan, Sultan Sencer'in muasırı olarak kabul edilmektedir²³¹.

21. Tacüddîn İsmail el-Bâharzî: Bâharz ahalisinden ve Selçuklu devri şairlerindedir. Zamanının incisi olarak kaydedilir. Gazellerinde yumuşak bir üslup sezilenmektedir. Şairimiz Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan olarak da bilinmektedir²³².

22. Ferîdüddîn Ebû Hâmid Muhammed b. Ebû Bekr İbrahim b. İshak: Aslen Nişâbürlü'dür. Doğum tarihi ile ilgili olarak farklı rivayetler mevcut olmasına rağmen akla en uygunu 512/1118-1119 tarihidir²³³.

23. Fahrüddîn Hâlid b. Rabiü'l-Mekkî: Sultan Sencer döneminde Horasan'da yaşamış, fazıl ve şairlerden biridir. Meşhur şair Enverî ile çok yakın bir

²²⁹ **Lübâbü'l-elbâb**, s. 347-350; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 685 vd.; Radfer, **Şâirân-ı Merv**, s. 257.

²³⁰ **Lübâbü'l-elbâb**, s. 350-354; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 688; Radfer, **Şâirân-ı Merv**, s. 257-258.

²³¹ **Lübâbü'l-elbâb**, s. 354-357; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 690 vd.; Radfer, **Şâirân-ı Merv**, s. 256-257.

²³² **Lübâbü'l-elbâb**, s. 357-362; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 692

²³³ Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 858

münasebet içerisinde bulunmuş ve hatta onun desteğini görmüştür. Eserlerini bazen kaside bazen de gazel formatında söylemiştir²³⁴.

24. Şerefü’ş-şuarâ el-Kûşekkî (کوشککی) el-Kâînî: Sultan Sencer’in iltifatına nail olmuş şairlerden biridir. Şiirlerinde yumuşak bir tarz sezilenmektedir. Sultan Sencer’e ithaf ettiği bir şiiri bulunmaktadır. Şairimiz aynı zamanda hicivler de kaleme almıştır²³⁵.

25. Mevlânâ ‘Am‘ak (عمق) el-Buhârî (ö. 543/1148): Sultan Sencer ile muasır büyük şairlerdendir. Yusuf peygamberin hikâyesini nazmetmiştir. Am‘ak o devrin diğer önemli şairlerinden biri olan Sûzenî’yi de hicvetmiştir. Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar ile evli olan Sultan Sencer’in kızı Mah Melek Hatun’un ölümü sonrasında Sultan Sencer onu Buhârâ’dan getirterek kızı için bir mersiye söylemesini istemiştir. Bu sırada çok yaşlı olan ve gözleri görmeyen şair, uzun bir mersiye söylemek konusunda kendisinin affını istemiştir. Daha sonra Sultan Sencer’e bahar temalı bir mersiye sunmuştur²³⁶.

26. Mehsetî (مهستی): Sultan Sencer’in mahubesi (sevgilisi) olarak kaydedilmektedir. Sultanın meclisinde bulunduğu bir gün dışarı çıkıp tekrar geri döndüğünde sultan ona havanın nasıl olduğunu sormuş, Mehsetî de bu soruya bir rubâî ile karşılık vermişti. Sultan çok beğendiği bu rubâî sayesinde onu nedimleri arasına sokmuştur. Gence pazarı esnafı ve şehrin sanatkârları hakkında şehreşûb tarzında rubaileri bulunmaktadır. İlk defa Mehsetî’nin şehreşûb tarzında rubai söylediği, diğer şairlerin onu taklit ettiği kaydedilmektedir²³⁷.

Muhammed Avfî²³⁸, bu şairlere ek olarak Selçuklular zamanında Horasan bölgesinde el-İmâmü'l-Ecell Fahrüddîn Mes‘ûdî, İmâm-ı Fakihî el-Mervezî, el-Hakîmü'l-celîl Rûhî el-Velvâlicî’yi de Horasan şairi olarak zikretmektedir. Bununla birlikte bu şairlerin biyografileri hakkında geniş bilgi vermemektedir.

²³⁴ **Lübâbü'l-elbâb**, s. 342-347; Ebûl-Kâsım Radfer, “Şâirân-ı Merv”, **Mecelle-i Tahkîkât-ı Tarihi (Mervnâme)**, sayı: 6-7, Tahran 1371 hş., s. 255.

²³⁵ **Lübâbü'l-elbâb**, s. 372-373; **Tabakât-ı Nâsırî**, s. 262.

²³⁶ **Devletşah Tezkiresi**, C. I, s. 112-113; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 535 vd.; Çiftçi, **Fars Edebiyatında Hiciv**, s. 203.

²³⁷ **Devletşah Tezkiresi**, C. I, s. 114-115; Çiftçi, **Fars Edebiyatında Hiciv**, s. 223.

²³⁸ **Lübâbü'l-elbâb**, s. 362-363, 364-372; Radfer, **Şâirân-ı Merv**, s. 256.

2. Edipler

1. Ebû Ali el-Hasan b. el-Muzaffer en-Nîşâbûrî (ö. 442/1051): Yâkût el-Hamevî²³⁹ tarafından şair ve edip olarak nakledilmektedir. Aslen Hârizmlî'dir. Ebu'l-Kâsım ez-Zemahşerî'nin şeyhi olarak da kaydedilmektedir. Ramazan 442/Ocak-Şubat 1051 tarihinde vefat etmiştir.

2. Nâsır-ı Husrev (ö. 467-470/1074-1077): Zilkade 394/Ağustos-Eylül 1004 tarihinde devlet dairesinde görevli bir babanın evladı olarak dünyaya gelen Nasır-ı Husrev, aslen Kubâdiyânlı olmasına rağmen hayatını Belh şehrinde geçirmiştir. İran edebiyatının XI. yüzyıldaki en önemli simalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda Fatimî halifesinin Horasan daîsidir. Bu görevi yanında edebiyat sahasında vermiş olduğu eserlerle de büyük ün kazanmıştır. Hayatı hakkında bilgi veren bazı eserler onu Hz. Ali'nin soyuna dayandırmaktadırlar²⁴⁰. Nâsır-ı Husrev aile geleneğine uygun olarak devlet bürokrasisi ve ekonomi eğitimi almış, meşhur seyahatinden önce Hindistan taraflarına giderek muhtemelen Gazneli Mahmûd ile oğlu Mes'ûd'un, daha sonra da Tuğrul ve kardeşi Çağrı Beyler'in hizmetinde bulunmuştur²⁴¹. Nitekim o, *Sefernâme*²⁴² adlı eserinin başlangıcında şöyle demektedir: “Ben kâtipliği iş edinmişim. Padişaha ait mallara ve işlere bakan bir adamdım. Divan işleriyle uğraşırdım. 437 yılı Rebiülâhiri'nde (Ekim-Kasım 1045) Horasan Emîri Selçukoğlu Mikâil'in oğlu Ebû Süleyman Çağrı Bey Davud idi. Divana ait bir işle Mervu'r-rûz'un Pencdîh (پنج ديه)'ine vardım.”. Daha sonra gördüğü bir rüyanın etkisiyle kâtiplik işini bırakmış ve ruhanî hayatına başlamıştır. İsmailî mezhebine girdikten sonra Fatimî halifesinin Horasan bölgesindeki “Hüccet”²⁴³ sıfatıyla daîsi olmuştur. Bu görev amacıyla Belh'e dönmüş ve Bâtınî mezhebini yayma faaliyetlerine girişmiştir. Bundan dolayı bölgedeki siyasî gücün takibatına uğramaya başlamış, mülhit veya Karmatî olarak addedilmiştir. O ise bu

²³⁹ Mu'cemü'l-üdebâ, C. IX, s. 191 vd.

²⁴⁰ Rypka, aynı eser, s. 185; Radfer, Şâirân-ı Merv, s. 252; Nâsır-ı Husrev, *Sefername* (Trk. trc. önsöz).

²⁴¹ Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 142; Hunsberger, *Nasir Khusraw*, s. 5; Radfer, Şâirân-ı Merv, s. 252.

²⁴² *Sefernâme*, s. 8/Trk. Trc., s. 3

²⁴³ Halk ile imam arasındaki iletişimi sağlayan kişidir.

takibata Fatimî ve Fatimî halifesinin hücceti olduğunu belirttiği şiirlerle cevap vermiştir. Şiirleri genelde dînî propaganda içeriklidir. Bunun yanında zamanın Selçuklu Beyleri ve ulemânın kendisi hakkında sahip buldukları olumsuz düşünceleri yeren şiirler de söylemiştir. Bu şiirlerinde Selçuklular'dan önce bu bölgede hüküm süren hanedanları hasretle anarken, Abbasî halifeleri ile Selçuklu hanedanını dev ve firavun olarak addeder. Çağrı Bey'in ölümünden sonra Alp Arslan tarafından da sıkı bir takibata maruz bırakılan Nasır-ı Husrev'in 467-470/1074-1077 tarihleri arasında öldüğü tahmin edilmektedir²⁴⁴.

Pek çok eser kaleme alan Nâsır-ı Husrev'in bazı eserleri ise şunlardır:

Sefernâme: Bizim için büyük önem arz eden eseridir. Horasan'dan başlayarak Selçuklu coğrafyası içinde bulunan şehirlere yapmış olduğu yolculuk ve görmüş olduğu şeyleri nakleder. Öncelikle şehirler hakkında verdiği bilgiler açısından önem taşıyan eser, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Suriye, Mısır ve Arabistan yarımadasındaki bazı şehirler ile şehirlerdeki halkın yaşayışı hakkında da bilgiler vermektedir. Eser, bunun yanında şehirlerin diğer şehirlere olan uzaklıkları, etnik yapısı, halkın konuştuğu diller, ticaret hayatı, yetiştirilen tarım ürünleri, çarşılar, camiler, türbeler ve diğer bazı yapıların mimari özellikleri hakkında da bilgi içermektedir. Bu sebeple önemli coğrafî kaynaklardan birisi olarak da kabul edilebilir²⁴⁵.

Divan: Hüccet olduktan sonra yazmış olduğu şiirlerini içeren eseridir. 30 bin beyit olarak kaleme aldığı bu eserden günümüze 11 bin beyitlik kısmı ulaşabilmiştir. Eserdeki kasidelerini genelde felsefe ve teosofik konularda

²⁴⁴ **Sefernâme**, önsöz; **Devletşah Tezkiresi**, C. I, s. 106-112; Edward G. Browne, **A Literary History of Persia**, Cambridge 1956, C. II, s. 220-221; Takî Bahar, **Sebk-i şinâsî**, C. II, s. 155 vd.; Rızâzâde Şafak, **Edebiyat-ı İran**, s. 142 vd.; Zebihullah Safâ, **Tarih-i Edebiyat**, C. II, s. 443 vd.; Zebihullah Safâ, **Gencîne-yi sohen**, C. II, s. 1 vd.; Rypka, aynı eser, s. 184-185; Reuben Levy, **An Introduction to Persian Literature**, New York 1969, s. 135 vd.; Abdülvehhâb Mahmûd Tarzî, **Nâsır-ı Hüsrev-i Belhî**, Kabil 1976, s. 3 vd.; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 106; **Mevsû'atü'l-müessere**, C. I, s. 854-855; Radfer, **Şâirân-ı Merv**, s. 252; Azim Nanji, "Nâsır-i Khusraw", **EI²**, C. VII, s. 1006-1007; Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", **DİA**, C. XXXII, s. 395-396; Zebihullah Safa (**Tarih-i Edebiyat**, s. 443), onun ölüm tarihini 481/1088-1089 olarak vermektedir.

²⁴⁵ **Sefernâme**, önsöz, XXVI; Rızâzâde Şafak, **Edebiyat-ı İran**, s. 143; Browne, **Literary History**, s. 221-222; Tarzî, **Nâsır-ı Hüsrev**, s. 115 vd.; Rypka, aynı eser, s. 187-188; Nanji, Nâsır-i Khusraw, **EI²**, s. 1006; Azamat, Nâsır-ı Hüsrev, **DİA**, s. 397.

yazmıştır. Ancak *Divan*'ında Arapça ve gençliğinde yazmış olduğu şiirler mevcut değildir²⁴⁶.

Zâdü'l-müsâfirîn: En önemli eserlerinden birisi olup onun ve İsmaili inanişinin inanç yapısını anlatır, felsefesini yorumlar. Bu eseri 453/1061 yılında tamamlamıştır²⁴⁷.

Ruşenayinâme: Müritlerine öğütler verdiği, hikmete dair eseridir. *Saadetnâme* olarak da bilinmektedir. 440/1048 tarihinde kaleme alınmıştır²⁴⁸.

Vech-i din: Şeriat hükümlerini, Kur'ân'ı, namaz rekâtlarını, bayramı, bayram namazını, zekât ve orucun Bâtînî inanişine göre yorumlanmasına dair eseridir²⁴⁹.

Hânü'l-ihvân: Nâsır-ı Husrev bu eserinde ise Bâtînî düşüncesini felsefî boyutuyla ele almaktadır. Ahlâkî konularda da öğütler içeren kitapta, mucize ve kerametler hakkında da bilgi bulunmaktadır²⁵⁰.

Büyük Selçuklular'ın edebî hayata vermiş oldukları destek düşünüldüğünde Nâsır-ı Husrev'in hanedan tarafından en çok desteklenen şair ve ediplerden biri olmaması için hiçbir sebep bulunmamaktadır. Diğer taraftan sağlam bir şekilde Sünnî düşünceye bağlı bulunan Selçuklu sultanlarının devamlı olarak mücadele halinde buldukları Bâtînlilik düşüncesinin önemli temsilcilerinden birisini desteklemeleri mümkün görünmemektedir. Yaşadığı dönemde Belh'te kullanılan, halkın her kesimince anlaşılabilen, Arapça kelimelerin çok az yer aldığı, kısaca sade bir dille eserler vermiş bulunan Nâsır-ı Husrev'in sırf bu özelliklerinden dolayı

²⁴⁶ *Sefernâme*, önsöz, XXVI; *Devletşah Tezkiresi*, C. I, s. 111; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Browne, *A Literary History*, s. 227 vd.; Tarzî, *Nâsır-ı Hüsrev*, s. 121 vd.; Rypka, aynı eser, s. 189; Nanji, *Nâsir-i Khusraw*, *EI*², s. 1006; Azamat, *Nâsır-ı Hüsrev*, *DİA*, s. 396.

²⁴⁷ *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Takî Bahar, *Sebk-i şinâsî*, C. II, s. 157-158; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Rypka, aynı eser, s. 187; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 253; Nanji, *Nâsir-i Khusraw*, *EI*², s. 1007; Azamat, *Nâsır-ı Hüsrev*, *DİA*, s. 397.

²⁴⁸ *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Browne, *Literary History*, s. 224 vd.; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, C. II, s. 454; Tarzî, *Nâsır-ı Hüsrev*, s. 123; Rypka, aynı eser, s. 188-189; Nanji, *Nâsir-i Khusraw*, *EI*², s. 1007; Azamat, *Nâsır-ı Hüsrev*, *DİA*, s. 396.

²⁴⁹ *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, C. II, s. 383; Tarzî, *Nâsır-ı Hüsrev*, s. 124; Rypka, aynı eser, s. 188; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 253; Nanji, *Nâsir-i Khusraw*, *EI*², s. 1007; Azamat, *Nâsır-ı Hüsrev*, *DİA*, s. 397.

²⁵⁰ *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, C. II, s. 383; Tarzî, *Nâsır-ı Hüsrev*, s. 124-125; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 253; Nanji, *Nâsir-i Khusraw*, *EI*², s. 1007; Azamat, *Nâsır-ı Hüsrev*, *DİA*, s. 397.

hanedan tarafından önemli bir şair olarak addedilmesi gerekirken, tamamen fikri düşüncesinden dolayı bu durum gerçekleşmemiştir. Kısaca eserlerinde dînî görüşlerine sıkça yer vermesi, hatta şiirlerinde Selçuklu hanedanını yermesi, onun beğenilmemesine ve bir şair olarak hak ettiği değerin kendisine verilmemesine sebep olmuştur. O dönem şartlarında Nâsır-ı Husrev'in hanedan ve diğer devlet adamlarınca desteklenmemesi, hatta takibata maruz kalması gayet normal bir durum olarak algılanmalıdır.

3. Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Ebîverdî (ö. 507/1113): 457/1065 yılında Herat'a bağlı Ebîverd'de dünyaya gelmiş, edip, şair, ahbâr ve nesep âlimidir. Eğitim hayatı hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, İsmail b. Mes'adet el-Cürcânî, Abdülvehhâb b. Muhammed b. Şehîd, Ebû Bekr b. Halef eş-Şîrâzî gibi âlimlerden dersler almıştır. Gençliğinde gittiği Bağdat'ta devrin önemli şahsiyetleri ile Halife Muktedî Biemrillâh ve onun oğlu Mustazhir Billâh'ın himayesine girmiştir. Selçuklular'da ise Sultan Melikşah, Sultan Muhammed Tapar, Nizâmülmülk ve onun oğlu Müeyyidülmülk'ün desteğini görmüştür. Halifenin veziri Amîdüddeve'yi hicvettiği bir şiir sebebiyle Hemedan'a kaçmak zorunda kalmış ve Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk'ün hizmetine girmiştir. Ziyâülmülk'ün ölümü üzerine Isfahân'a giderek Emîr Porsuk'un oğullarına hocalık yapmıştır. Bir süre Bağdat Nizâmiye Medresesi Kütüphanesi'nde hâfız-ı kütüb olarak görev almış, bir süre de Nîşâbûr Nizâmiye Medresesi'nde bulunmuştur. Daha sonran Sultan Muhammed Tapar tarafından müşrifü'l-memâlik tayin edilmiş ve 20 Rebiülevvel 507/4 Eylül 1113 tarihinde vefat etmiştir. *Dîvânü'l-Ebîverdî* ve *el-Muhtelif ve'l-mu'telif fî müştebehi esmâ'i'r-ricâl* adında iki önemli eseri bulunmaktadır. Nesâ ve Ebîverd tarihi ve buralarda yetişen ünlülerin nesepleri hakkında da kitap telif etmiştir. Ayrıca on civarında eserinin var olduğu rivayet edilmektedir. Isfahan'da bulunduğu sırada düşmanlarınca tertip edilen bir suikast ile zehirlenerek öldürülmüştür²⁵¹.

²⁵¹ İbnü'l-Cevzî, C. XVII, s. 135-136; Mu'cemü'l-üdebâ, C. XVII, s. 234 vd.; Harîdetü'l-kasr, C. VIII, s. 106-107, 218-219; Vefeyâtü'l-a'yân, C. III, s. 144 vd.; Tabakâtü's-Şâfi'yyeti'l-kübrâ, C. VI, s. 81-84; Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ, C. IXX, s. 283 vd.; Gazzâlinâme, s. 317 vd.; Kisâi, Medâris-i Nizâmiye, s. 103; C. Brockelmann, "Ebîverdî", İA, C. IV, s. 6; a. mlf., "Abîwardî", EI², C. I, s. 100; Cevat İzgi, "Ebîverdî", DİA, C. X, s. 76-77.

4. Nâsîrüddîn İbrahim b. Ali el-Nizâm el-Kâtib el-Beyhakî (ö. 542/1147-1148): Sultan Sencer'in eşi Terken Hatun'un debîri olarak kaydedilmektedir. Merv yakınlarındaki bir köyde dünyaya gelmiştir. 10 Safer 542/11 Temmuz 1147 tarihinde vefat etmiştir²⁵².

5. Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Sa'îd el-Mervezî (ö. 555/1160): Merv ehlinden olup, 481/1088-1089 tarihinde doğmuştur. Eğitim gördüğü edebiyat alanında daha sonra yaptığı yaptığı çalışmalar sayesinde önde gelen ediplerden birisi olmayı başarmıştır. Şiirleri yanında nesir türünden eserler de vermiştir. Sahip olduğu geniş dînî bilgisinden dolayı vaazlar da veren Ebu'l-Muzaffer, Sâve'de vefat etmiştir²⁵³.

6. Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî (ö. 565/1169): Fundukîler olarak bilinen eski bir kadı ailesine mensup olmasından dolayı İbn Funduk olarak da bilinmektedir. Beyhak'ın Sebzevâr kasabasında dünyaya gelmiştir. Tahsiline Beyhak'ta başladıysa da, ailesinin Şeştemez'e gitmesi sebebiyle 14 yaşına kadar bu şehirde kalmıştır. 30 yıl süren tahsil hayatında döneminin ünlü âlimlerinden Kur'an, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, mantık, felsefe, edebiyat, lugat, atronomi, matematik ve cebir dersleri alan Beyhakî, önce babası, sonra da hocası Meydânî'yi kaybettikten sonra Nîşâbûr'dan ayrılarak Merv'e gitmiştir. Orada da Ebû Sa'd Yahya b. Abdülmelik'ten fıkıh, kelam ve münazara dersleri almaya devam etmiştir. Tekrar Nîşâbûr'a dönmüş, Beyhak kadılığına tayin edildiyse de ilimle uğraşmayı tercih ederek kadılık yapmamıştır. Daha sonra gitiği Rey'de 4 yıl boyunca metamatik ve felsefe ile uğraşmış, matematik ve astroloji alanında büyük ilerleme kaydetmiştir. 1143 yılından 1154 yılına kadar Nîşâbûr'da kalmıştır. Oğuz istilasından sonra Beyhak'a giderek buraya yerleşmiş ve 565/1169 tarihinde burada vefat etmiştir. Pek çok önemli eser kaleme alan Beyhakî'nin 111 âlimin biyografisini içeren *Tetimetü Sivani'l-hikme (Tarihu hukema'i'l-islâm)*, Beyhak şehrinin fiziki özellikleri, şehirde hüküm süren hanedanlar, meşhur aileler, vezir, seyyid, şair, tabib ve âlimleriniğ anlattığı *Tarih-i Beyhak*, Utbî'nin *Tarihu'l-Yemînî* adlı eserine zeyl olarak yazdığı, ancak günümüze ulaşamayan *Meşâribü't-*

²⁵² İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 250.

²⁵³ *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, C. VII, s. 305-306.

tecârib fi't-tarih, astrolojiye dair kaleme aldığı *Cevâmi'u'l-ahkâm*, Ebu'l-Kâsım Bâharzî'nin *Dümyetü'l-kasr* adlı eserine zeyl olarak yazdığı *Vişâhu Dümyeti'l-kasr* ve atasözlerini derlediği *Gurretü'l-emsâl ve dürrretü'l-akvâl* adlı eserleri bulunmaktadır²⁵⁴.

C. SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN'DA FİKRÎ HAYAT, YETİŞEN MUTASAVVIF VE FİLOZOFLAR

1. Fikrî Akımlar

Fuat Köprülü²⁵⁵, Horasan bölgesinin tasavvuf açısından bulunduğu yeri şu şekilde değerlendirir: “Eski İran an’anelerini göğsünde saklayan Horasan, İslâmiyet’ten sonra tasavvuf cereyanının başlıca merkezlerinden biri ve belki birincisi mahiyetinde idi. Bu yüzden Maverâünnehir İslâmlaştıktan sonra, bu cereyanın İslâmiyet’in evvelce takip ettiği yollardan Türkistan’a gireceği pek tabîî bir hadise idi. Hakikaten öyle oldu. Herat, Nîşâbûr, Merv, III/IX. asırda mutasavvıflarla nasıl dolmaya başladıysa, IV/X. asırda Buhara’da Fergana’da da şeyhlere tesadüf edilmeye başlandı.”. Her fırsatta ilim alanındaki önemine atıfta bulunduğumuz Horasan’ın tasavvuf hareketlerinin merkezi durumunda olduğunu da görmekteyiz. Özellikle Nîşâbûr ve Belh çevreleri tasavvuf hareketlerinin merkezi konumunda olmuşlardır. Sûfîliğin ve tekkelerin yayılması ile birlikte bölgedeki siyasî güçler de bu akımları zamanla tanıma yoluna gitmişlerdi. Büyük Selçuklular’ın kurulmasıyla birlikte başlayan ilim hayatını destekleme faaliyetleri zamanla bu tekkelerin de desteklenmesi, en azından rahat bir şekilde faaliyet göstermelerine izin verilmesi sonucunu doğurmuştu. Büyük Selçuklular’ın Hanefî

²⁵⁴ Mu‘cemü'l-üdebâ, C. XIII, s. 219 vd.; Köprülü, Beyhakî, **İA**, s. 584-585; Şeşen, **Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 115-116; Şeşen, Sultan Sencer’in Muhitinde, s. 450-451; M. Fuad Köprülü, “Beyhakî”, **İA**, C. II, s. 584-586; D. M. Dunlop, “Bayhakî”, **Eİ²**, C. I, s. 1131-1132; Özeydin, Beyhakî, **DİA**, s. 62-63.

²⁵⁵ Köprülü, **Mutasavvıflar**, s. 17-18.

mezhebine mutaassıp bir şekilde bağlı buldukları açıktır. Hatta Nizâmülmülk²⁵⁶, *Siyasetnâme* adlı eserinde Sultan Alp Arslan hakkında “...Sultan-ı Şehid kendi mezhebi üzerinde o kadar sağlam ve doğru idi ki ‘Eğer vezirim Şâfi‘î mezhebinden olmasaydı daha kuvvetli bir siyasetçi ve daha heybetli olurdu’ dediğini defalarca duydum.” şeklinde bir bilgi nakletmektedir. Sultan Alp Arslan’ın Hanefî mezhebinin, ayrıca veziri Nizâmülmülk’ün de Şâfi‘î mezhebinin keskin birer savunucuları olması sebebiyle Rafizîlik ve Mu‘tezile mezhebi çok fazla gelişme sahası bulamamıştır. Neticede ehl-i sünnet mezheplerin devlet kademesi tarafından bu ölçüde sahiplenildiği bir ortamda mutasavvıflar daha da önem kazanmaya başlamıştır. Hatta Ebu’l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmam Gazzâlî, eserlerinde sûfliğin ehl-i sünnete tamamen uygun olduğunu savunmuşlardır²⁵⁷. Selçuklular’dan önce bu alanda merkez olan Horasan, Selçuklular zamanında da fikrî hareketler için de merkez olma özelliğini korumaya devam etti. Bu akımların daha ziyade dinsel tema içermesi normal bir durumdur. Bu fikri akımların, idareciler tarafından sıkıca korunan dînî yapının halk üzerindeki tezahürü şeklinde yorumlanması gerekir. Horasan’ın tasavvuf akımlarının ortaya çıkmasının yanında yayılması açısından da önemi büyüktür. Nitekim coğrafi konum olarak Türkistan ile Anadolu’nun arasındaki geçiş yolu üzerinde bulunması, kısaca göç ve istila yolu üzerinde bulunuyor olması ona ayrıca önem yüklemektedir.

Özellikle Selçuklular’ın ilk dönemlerinde tasavvufî akımlar İran coğrafyasında etkin bir şekilde mevcudiyetini korumaktadır. Bu sırada dönemin en ünlü mutasavvıflarından biri olan Fadullah İbn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Meyhenî, Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından Meyhene’de ziyaret edilmişti. İbn Münevver²⁵⁸, bu olayı şu şekilde nakleder: “İki kardeş Şeyh’in kürsüsünün önüne gelip selam verdi. Şeyh’in elini öpüp huzurunda durdular. Şeyh bir süre başını öne eğdi, sonra kaldırdı ve Çağrı’ya hitaben: ‘Biz Horasan mülkünü sana vermiş bulunuyoruz, Irak mülkünü de Tuğrul’a’ dedi. İki kardeş Şeyh’e saygılar sunduktan sonra oradan ayrıldı.”. Şeyh Meyhenî’nin 440/1049 tarihinde öldüğü

²⁵⁶ *Siyasetnâme*, s. 139.

²⁵⁷ Ahmed Kırkkılıç, *Başlangıçtan Günümüze Tasavvuf*, İstanbul 1996, s. 73; L. Massignon, “Tasawwuf”, *EI*², C. X, s. 314.

²⁵⁸ *Esrârü’t-tevhîd*, s. 163. Ayrıca bkz. Şahin, aynı tez, s. 15.

düşünüldüğünde Selçuklular'ın en başından itibaren sûfilere yakın durduğu görülmekle birlikte, Selçuklular zamanında belli başlı sûfilerin sürüklediği tasavvuf akımları fazla etkin olamamıştır. Bu dönem daha ziyade var olan akımların sonraki döneme aktarılması için bir geçiş süreci olmaktan öteye gidememiştir. Tasavvuf akımlarının tekrar etkin olmaya başladığı dönem Moğollar ve sonrası olarak göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Selçuklular döneminde Horasan'da Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî en önemli mutasavvıflardan birisi olarak göze çarpmaktadır. Bunun yanında Hâce Ahmed es-Serahsî, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Hâce Abdullah el-Ensârî ve Horasan'ın en büyük mutasavvıflarından birisi olarak kabul edilen Ebû Ali el-Fârmedî ilk akla gelenlerdir. Daha sonraki dönemde ise İmâm Gazzâlî ve onun kardeşi olan Ahmed Gazzâlî, Horasan'daki tasavvuf hareketlerinin önderleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Özellikle Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, yetiştirdikleri öğrenciler sayesinde diğer alanlarda olduğu gibi Horasan'ın tasavvuf dünyasına büyük katkıda bulunmuşlardır.

Selçuklu sultanları ile vezirlerinin bölgede var olan tasavvuf ehline çok yakın ilgi gösterdiği kaynaklarımızca kaydedilmektedir. Ahmed Gazzâlî'nin aynı zamanda Sultan Melikşah'ın şeyhi olduğu ve sultanın ona büyük hürmet gösterdiği belirtilmektedir²⁵⁹. Nizâmülmülk de kendisini ziyarete gelen Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebû Ali el-Fârmedî'ye hürmet göstermekte, onlar ziyarete geldiğinde ayağa kalkmaktaydı²⁶⁰. Bunun neticesinde Amîdülmülk dönemi istisna olmak üzere tasavvuf hareketleri ve sûfiler çok rahat bir yaşam sürmüşlerdi. Hatta sûfilerin bizzat devlet tarafından desteklendiğini bile söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim medreselerle ribatların sıkı bir münasebet içerisinde buldukları görülmektedir. Buna rağmen bu dönem fikir hareketleri ile tasavvuf ehli hakkında çok geniş bir bilgiye ulaşmak mümkün olamamaktadır. Açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Selçuklular dönemi fikir akımlarının daha sonraki döneme aktarılmasında köprü vazifesi görmekten öteye pek gidememiştir.

²⁵⁹ Ocak, **Dini Siyaset**, s. 123.

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, C. X, s. 180; Ocak, **Dini Siyaset**, s.

a. Melâmetîlik

III/IX. yüzyılda Horasan'da ortaya çıkmış bir tasavvuf düşüncesi olmasına rağmen daha sonraki dönemlerde tüm İslâm coğrafyasına yayılmıştır. Kurucusu olan Hamdûn Kassâr'a nisbetle Kassârîlik şeklinde de adlandırılmaktadır. Özellikle Horasan'ın Merv, Nîşâbûr, Herat ve Belh gibi büyük şehirlerinde faaliyet gösteren bu akım, IV/X. yüzyıldan itibaren Irak, Suriye ve Anadolu'ya da ulaşmıştır. V/XI. yüzyılda yaşamış olan Horasan kökenli Muhammed Ma'şuk et-Tûsî sayesinde de Türkmenler arasında taraftar bulmaya başlamıştır. Horasan'daki en önemli temsilcilerinden birisi dönemin en ünlü mutasavvıflarından olan Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî olarak göze çarpmaktadır. Kuşeyrî'nin Melâmetîlik hakkında kaleme aldığı bir risalesi de bulunmaktadır. Kuşeyrî bu risalesinde ve faaliyetlerinde şeriat ile tasavvufu birbirine yakınlaştırmış, tasavvuf ilminin ahenkli bir izahını yapmıştır. Bu akımın XI. yüzyılda da Horasan'da yoğun bir şekilde etkisini hissettirdiği görülmektedir²⁶¹.

Kuşeyrî'nin tasavvuf konusunda yerleştirdiği çizgiyi onun öğrencisi olan Ebû Ali Fârmedî devam ettirmiştir. Fârmedî faaliyetleriyle Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmâm Gazzâlî arasında köprü vazifesi görmüştür. Bu üç önemli mutasavvıfın düşünceleri ve faaliyetleri hem Selçuklu dönemi için önem arzemiş, hem de onların yetiştirdikleri öğrencileri sayesinde sonraki dönem düşünce hayatında etkili olabilmişlerdi. Bununla birlikte özellikle Moğollar sonrasında yoğunlaşan tasavvuf faaliyetleri, hem İran coğrafyasında hem de Türkiye Selçuklularından görmüş oldukları destekle Anadolu'da da etkin bir hale gelebilmişti. Bu etkinlik daha sonra Balkanlar'a kadar ulaşmış ve Osmanlılar'ın tasavvuf düşüncesinin gelişmesine doğrudan etki etmişti.

²⁶¹ İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 27; Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, **Risâletü'l-melâmiyye**, çev. Ö. R. Doğrul, **İslâm Tarihinde İlk Melâmet**, İstanbul 1950, s. 9; Abdülbaki Gölpınarlı, **Melâmilik ve Melâmîler**, İstanbul 1931, s. 25; Öztürk, **Anadolu Erenlerinin Kaynağı**, s. 45 vd.; Ali Bolat, **Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik**, İstanbul 2003, s. 16 vd.;

b. Câmîyye

Ebû Nasr Ahmed b. Ebu'l-Hasan en-Nâmekî'ye isnat edilen bu tarikat, Türkistan, Horasan ve Anadolu'da faaliyet göstermiştir. Ebû Nasr hayattayken bir tarikat kurmamış, ölümünden sonra onun düşünceleri müritleri tarafından bir tarikat haline getirilmiştir. Câmîler adını alan bu tarikatta dervişlerin yaşantısı hakkında fazla malumat yoktur. Sadece Vâhidî tarafından 929/1523 tarihinde yazılmış olan *Menâkıb-ı hâce-i cihân ve netîce-i cân* adlı eserde verilen bilgilere göre onlar semâ, mûsiki, güzel sese önem veren, müzik aletleri çalan ve dinleyen kişiler olarak kaydedilmektedirler. Ayrıca onlar, sakalsız ama bıyıklı, yalın ayak gezen, ayaklarına halhal, bellerine zincir ve kemer takan, saçları örgülü, kulakları küpeli ve keçeden yapılmış aba giyen bir topluluk olarak tarif edilmektedirler. Dünyaya hiç değer vermediklerini iddia etmiş de olsalar zevk ve keyiflerine düşkün olup, ibadet konusunda ihmalkârlık göstermekteydiler²⁶². Her ne kadar kendilerini Ahmed-i Nâmekî'ye bağlı olarak kabul etmişlerse de, bu tarz davranışların daha sonraki dönemde düşünceye katıldığı anlaşılmaktadır.

2. Mutasavvıflar

1. Ebü'l-Fazl el-Huttelî (ö. 453/1061): İlk sûfî müelliflerden olup aynı zamanda Hücvîrî'nin²⁶³ de şeyhidir. Horasan'ın kuzeyinde bulunan Huttel kasabasında doğan Ebü'l-Fazl el-Huttelî, gençliğinde hadis ilmiyle meşgul olmuş, daha sonra Bağdat sûfîlerinden olan Ebû Bekir eş-Şiblî'nin yanında tasavvuf terbiyesi almıştır. Hayatının büyük kısmını Suriye'de inzivaya çekilmiş bir halde geçirmiştir. Günümüze ulaşmayan *Rivâyât* adlı bir eseri mevcuttur²⁶⁴.

²⁶² Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı*, s. 45; Süleyman Uludağ, "Câmîyye", *DİA*, C. VII, s. 136.

²⁶³ *Keşfü'l-mahcûb* adlı eseriyle tanınmış sûfî müellifidir, bkz. Süleyman Uludağ, "Hücvîrî", *DİA*, C. XVIII, s. 458.

²⁶⁴ Molla Câmî, *Nefahatü'l-üns min hazarâti'l-kudüs*, çev. Lâmiî Çelebi, sadeleştiren Abdulkadir Akççek, İstanbul 1981, s. 621-622; Erhan Yetik, "Ebü'l-Fazl Huttelî", *DİA*, C. XVIII, s. 428.

2. Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdullah b. Talha el-Kuşeyrî (ö. 465/1072): Hem kendisinin hem de yetiştirdiği öğrencilerinin Selçuklular dönemindeki ilim hayatına katkıları açısından önemli âlimlerden birisidir. Rebiülevvel 376/Temmuz 986 tarihinde Nîşâbûr yakınlarındaki Ustûvâ'da dünyaya gelmiştir. Araplar'ın İran'ı ele geçirmesinden sonra Horasan'a yerleştirdikleri Kuşeyr kabilesine mensup olduğu için Kuşeyrî nisbesiyle anılır. Aldığı binicilik ve silah kullanma dersleri sayesinde de iyi bir binici ve silahşor olduğu rivayet edilmektedir. Arapça eğitimi aldıktan sonra, müstevfî olmak amacıyla genç yaşta Nîşâbûr'a gitmiş ve devrinin en önemli tasavvuf bilginlerinden biri olan Ebû Ali el-Hasan b. Ali el-Dakkâk'ın derslerine katılmıştır. Daha sonra fıkıh ve kelâm dersleri almış, aldığı eğitim neticesinde hadis, tefsir ve tasavvuf konularında çalışmalar yapmıştır. İslâm mezheplerini inceleyen çalışmalarda bulunmuştur. Selçuklular'ın Horasan'ı ele geçirdikleri sırada Nîşâbûr'da bulunan Kuşeyrî'nin ünü bu sırada bir hayli fazladır. Mu'tezile taraftarı olan Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî'nin takibatı sonrasında Eş'arîlik lehinde fetva verenler arasında yer almıştır. Sonraları hadis dersleri vermiş ve hadis rivayet etmeye başlamıştır. Amîdülmülk'ün takibatı neticesinde yakalanarak Nîşâbûr'da hapsedilmiştir. Ancak kendisi hakkında da yakalanma emri çıkartılan Ebû Sehl b. Muvaffak, silahlı bir grupla gelerek Kuşeyrî'nin serbest bırakılmasını istemiş, silahlı çatışma sonucunda hapsedildiği kaleden kurtarılan Kuşeyrî, Horasan'ı terkederek Bağdad'a gitmiştir. Sekiz yıla yakın bir süre Horasan'dan uzak kalan Kuşeyrî, Nizâmülmülk'ün vezir olmasıyla birlikte Nîşâbûr'a geri dönerek medresesinde dersler vermeye devam etmiştir. Sultan Melikşah'ın huzurunda İmâmü'l-Haremeyn ile münazaralarda bulunduğu rivayet edilmektedir. Eserlerini genellikle tefsîr ve tasavvuf konuları üzerine vermiştir. Ona büyük ün kazandıran eseri *Risâletü'l-Kuşeyrî*'dir. İki bölüm olarak ele aldığı eserinin ilk bölümü sûfîlerin görüşleri ve yaşam öykülerinden oluşurken, ikinci bölümde tasavvuf kavramlarını açıklar. Kuşeyrî'ye göre tasavvuf insanı eğiten, geliştiren ve olgunluğa ulaştıran bir bilimdir. Ayrıca tasavvuf barış içinde yaşamayı sağlar. Nîşâbûr'da bir hânkâh sahibi olan Kuşeyrî, 16 Rebiülahir 465/30 Aralık 1072 tarihinde vefat etmiş ve medresesinde gömülmüştür²⁶⁵.

²⁶⁵ **Kitâbü's-siyâk**, s. 229-232; İbn Asâkir, s. 271-276; İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 148-149;

3. Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 477/1084): 407/1016-1017 tarihinde Tûs'a bağlı Fârmed köyünde doğmuş ve Tûs'ta vefat etmiştir. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin öğrencisi olan Farmedî, gençliğinde Nîşâbûr'daki Serecan Medresesi'nde ilim tahsil etmiştir. Hocasının ölümünden sonra, başka bir görüşe göre de izniyle Tûs'a giderek önemli şeyhlerden biri olan Ebu'l-Kâsım el-Cürcânî'nin terbiyesine girmiştir. Uzun süren eğitiminden sonra Ebu'l-Kâsım el-Cürcânî'nin kızıyla evlenmiş, şeyhinden aldığı izinle de sohbet meclisleri düzenlemeye başlamıştır. Ebu'l-Kâsım el-Cürcânî'nin ölümünden sonra onun düşüncelerini Tûs'taki tekkesinde devam ettirmiş, bu mekân pek çok kişi tarafından önemsenmiştir. Ona ve düşüncelerine Nizâmülmülk de hürmet göstermiştir. Hatta Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî ile İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Nizâmülmülk'ü ziyarete geldiğinde vezir ayağa kalkıp tekrar yerine otururken, Ebû Ali el-Fârmedî ziyaretine geldiğinde onu kendi makamına oturttuğu kaydedilmiştir. Öğrencilerinden biri olan İmâm Gazzâlî, şeyhinin düşüncelerini hayatı boyunca devam ettirmiştir. Tekrar döndüğü Nîşâbûr'da düşüncesini yaymaya devam etmiştir. Yazılı eser bırakmamış olmasına rağmen İmâm Gazzâlî gibi önemli bir âlimin yetişmesini sağlamış, düşünceleriyle pek çok sûfîyi de etkilemiştir. Tasavvuf ile ilgili derslerini çiçeklerle donatılmış bir bahçede verdiği nakledilmektedir. Doğduğu kasabada vefat etmiştir²⁶⁶.

4. Hâce Abdullah Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Herevî (ö. 481/1089): Mutasavvıf ve şair olarak kaydedilen Hâce Abdullah, 2 Şaban 396/4 Mayıs 1006 tarihinde Herat'ın eski kalesi Kûhendîz'de doğmuştur. İlk öğrenimine Mâlînî Medresesi'nde başlamış, dokuz yaşına geldiğinde Kadı Ebû Mansûr el-Ezdî,

Vefeyâtü'l-a'yân, C. II, s. 152-154; Ebu'l-Fidâ, **Fukahâu's-şâfi'îyyîn**, C. II, s. 451-452; **Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ**, C. V, s. 153 vd.; **el-Bidâye**, C. XII, s. 228-229; **Tabakâtü'l-müfessirîn**, C. I, s. 338 vd.; Câmî, **Nefahatü'l-üns**, s. 618; Takî Bahar, **Sebk-i şinâsî**, C. II, s. 186; Ahmed Ateş, "Kuşeyrî", **İA**, C. VI, s. 1035 vd.; Bilmen, **Tefsir Tarihi**, C. II, s. 245 vd.; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 172-173; Kiyânî, **Tarih-i Hânkâh**, s. 125-126; İsmet Zeki Eyuboğlu, **Günün Işığında Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi**, İstanbul 1987, s. 127; **Mevsû'atü'l-müeyyere**, C. II, s. 1310 vd.; Menekşe, aynı tez, s. 37-38; H. Halm, "al-Kuşayrî", **EI²**, C. V, s. 526-527; Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", **DİA**, C. XXVI, s. 473-475.

²⁶⁶ Sem'ânî, **el-Ensâb**, C. IX, s. 218-219; İbn Münevver, **Esrâru't-tevhîd**, s. 133-135; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 180; Câmî, **Nefahatü'l-üns**, 694 vd.; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s. 10; Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, s. 184; **Gazzâlînâme**, s. 280-281; Kiyânî, **Tarih-i Hânkâh**, s. 103-104; Zerrinkûb, **Medreseden Kaçış**, s. 52; Zerrinkûb, **Tasavvuf-ı İran**, s. 86; Lockhart, **Persian Cities**, s. 83; Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, s. 146; Ocak, **Dini Siyaset**, s. 131; Şahin, aynı tez, s. 18 vd.; M. Achena, "Abû 'Alî", **EI²**, C. XII, s. 14-15.

Ebu'l-Fazl el-Cârûdî'nin derslerini takip ederek hadis öğrenmiştir. 417/1026 yılında bilgisini arttırmak üzere Herat'tan Nîşâbûr'a gelmiştir. Ancak o dönemin ünlü âlimleri Ebû İshak el-İsferâyînî, Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî ve İsmail es-Sabûnî'nin derslerini Eş'arî olmaları sebebiyle takip etmemiştir. Değişik şehirlere yolculuklar yapıp ilim meclislerine katıldıktan sonra Herat'a dönen Hâce Abdullah, hadis okutmaya başlamıştır. Bu sırada Eş'arî ve Mu'tezîle mezheplerine mensup diğer âlimlerce şeriatın sınırlarını aşmakla suçlanarak Gazneli Sultan Mes'ûd'a şikâyet edilmiştir. Ancak Sultanı ikna ederek bu dönemde rahat bir yaşam sürmeyi başarmıştır. Herat'ın Selçuklular'ın hâkimiyetine girmesiyle birlikte bazı âlimler onun meclislerini engellemeye başlamış, bu gelişme üzerine o da Herat'ı terk etmiştir. Daha sonra tekrar geri dönerek Eş'arî ve Mu'tezîle'yi eleştirmiştir. Ulemânın şikâyeti üzerine 438/1046 tarihinde tutuklanarak hapsedilmişse de, ertesi yıl tekrar Herat'a dönerek Kur'an tefsiri üzerindeki çalışmasına devam etmiştir. Amîdülmülk'ün Eş'arîler üzerinde kurduğu baskı sayesinde diğer âlimlerin baskısından kurtulmuş ve rahat bir yaşam ortamı elde etmiştir. Ancak Nizâmülmülk'ün göreve başlaması ile bu rahatı sona ermiştir. Şâfi'îler ve Hanefîler onu vezire şikâyet etmiş, muhalifleri ile yaptığı tartışmayı kazanmasına rağmen şikâyetlerin ardı arkası kesilmeyince 458/1066 tarihinde Belh'e sürgün edilmiştir. Sürgün cezasının bitmesi sonrasında tekrar Herat'a döndüğü sırada 459/1067 tarihinde Herat'a gelen Alp Arslan ve Nizâmülmülk'e tekrar şikâyet edilmiştir. Ancak Nizâmülmülk'ün huzurunda yapılan tartışmada bir kez daha haklılığını kanıtlamış ve bundan sonra sultanın nezdinde itibarını arttırmıştır. Halife Kâim Biemrillâh, Nizâmülmülk vasıtasıyla ona hediyeler gönderince itibarı daha da artan Herevî, Herat şehrindeki hânkâhında refah içinde tefsir dersleri ve vaazlarına devam etmiştir. Aynı zamanda eser yazmaya da devam eden Hâce Abdullah, 22 Zilhicce 481/8 Mart 1089 tarihinde vefat etmiştir. Tasavvuf ve kelam konularında pek çok eser vermiştir. Aynı zamanda hadis, usûl, tefsir, kelam ve tarih konularında çalışmalar yapmıştır. Mezhepler konusunda çok mutaassıp biri olarak kaydedilir. Fıkha dair *Menakıbu İmâm Ahmed* adlı eseri bulunmaktadır²⁶⁷.

²⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, C. XVI, s. 278-279; İbnü'l-Esîr, C. X, s. 151; **Tabakâtü'l-müfessirîn**, C. I, s. 249-250; Şerefeddîn, aynı makale, s. 110-111; **Gazzâlinâme**, s. 336; Kiyânî, **Tarih-i Hânkâh**, s. 199;

5. Ebû Ya'kûb Yusuf b. Eyyûb b. Yusuf el-Hemedânî (ö. 534/1139-1140): Hemedan'a bağlı bir köyde doğmuş, daha sonra Merv'e göçmüştür. Pek çok önemli âlimden dersler almıştır. Bağdat'ta bulunduğu sırada Ebû İshak eş-Şîrâzî'den dersler almış, zahirî ilimler konusunda eğitimini tamamladıktan sonra tasavvufa yönelmiştir. Ünlü Mutasavvıf Ahmed Yesevî'nin de şeyhidir. Bir süre Merv'de yaşadktan sonra Herat'a göçmüştür. Merv'in ileri gelenlerinin ricası üzerine tekrar Merv'e dönmüştür. Herat'ı ziyaret edip Merv'e dönüş yolculuğu sırasında Herat'ın köylerinden birinde vefat etmiştir. Vefat ettiği yerde gömüldüysede, sonraları kabri Merv'e taşınmıştır²⁶⁸.

6. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Leys et-Tâlekânî (ö. 536/1141-1142): Pek çok alanda faaliyet gösteren âlimlerden birisidir. Belh şehrinde tasavvufla ilgilenmiştir. Aynı zamanda fakihdir. Bunların yanında Belh Nizâmiye Medresesi'nin mu'îdlerinden birisidir²⁶⁹.

7. Ebû Nâsr Ahmed b. Ebu'l-Hasan en-Nâmekî (ö. 536/1141): Câmîyye tarikatının kurucusu olan mutasavvıf ve şairdir. Horasan'ın Nâmek köyünde 441/1049 yılında dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında boş bir hayat geçirdikten sonra arkadaşları için düzenlediği bir eğlencede karşılaştığı bir takım şeyler sonrasında tövbe ederek Câm şehri civarındaki bir dağda inzivaya çekilmiştir. Menâkıbnâmesinde yer alan bilgiye göre bu sırada fıkıh, kelam, hadis, tefsir, edebiyat ve tasavvuf konularında kendisini yetiştirmiştir. Câmî, kırk yaşına geldiğinde ilham yoluyla kendisine inzivadan çıkması bildirilmiş, bunun sonrasında insanların arasına karışarak vaazlar ve nasihatler vermeye başlamıştır. Bu çerçevede Serahs, Herat, Merv, Bâharz ve Nîşâbûr'a yolculuklar yapmıştır. Dînî gerçeklerin uygulanması ve halkın ahlaka uygun yaşaması konusunda çaba gösteren Câmî, Câm şehri yakınlarında bulunan Mehâbâd köyündeki zaviyesinde 10 Muharrem 536/15 Ağustos 1141 tarihinde vefat etmiştir. En önemli eseri *Ünsü't-ta'ibîn ve miftâhu'n-necât*'tır. Eserinden anlaşıldığına göre Câmî, Sünnî kaidelere bağlı bir

Mevsû'atü'l-müeyyere, C. II, s. 1392 vd.; Yazıcı-Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", **DİA**, s. 222-226; Ocak, **Dini Siyaset**, s. 95 vd.; Menekşe, aynı tez, s. 118-119.

²⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, C. XVIII, s. 15-16; Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, s. 146. Altıntaş (**Tasavvuf Tarihi**, s. 146), onun Merv'de öldüğünü naklatmaktadır.

²⁶⁹ Kisâî, **Medâris-i Nizâmiye**, s. 235.

mutasavvıftır. Sünnete bağlı kalmayı en önemli vazife addeder ve Sünnîliğin esaslarını izah eder. Kendisine bağlı müritleri daha sonra Câmîyye tarikatını kurmuşlardır²⁷⁰.

3. Filozoflar

1. Hüccetü'l-İslâm Ebu'l-Hâmîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111): Bkz. s. 183.

2. Ebû Ca'fer b. Muhammed el-Buhârî (ö. 551/1156-1157): İlk devir filozof ve düşünürleri hakkında bilgi sahibi olmuş filozoflardan biridir. Maverâünnehir kökenli olmasına rağmen Horasan'da yaşamış ve İsferyân'de vefat etmiştir²⁷¹.

3. Ömer Hayyâm (ö. 526/1131): Bkz. s. 213.

4. Ebu'l-Feth b. Ebû Sa'îd el-Fenderûcî: Muhammed b. Ebû Tâhir el-Mervezî'nin talebelerinden birisi olup, felsefe alanında iyi bir eğitim almıştır. Meteoroloji ve astronomi konularını ele aldığı *el-Âsârü'l-ulviyye* ve *Tefâdulu'l-hayavânât* adlı eserleri bulunmaktadır. Hayatının son dönemlerini Nîşâbûr'da bulunan Yusuf el-Hemedânî Medresesi'nde geçirmiştir²⁷².

²⁷⁰ Kiyânî, **Tarih-i Hânkâh**, s. 191-192; A. S. Beveridge, "Câmî", **İA**, C. III, s. 15; Süleyman Uludağ, "Câmî, Ahmed-i Nâmekî", **DİA**, C. VII, s. 99-100.

²⁷¹ İbnü'l-Esîr, C. XI, s. 184.

²⁷² İbn Funduk, **Tarihu hukemâ**, s. 129-130; Şeşen, Sultan Sencer'in Muhitinde, s. 450.

SONUÇ

Kurulmuş oldukları bölge ve şehirler, devletlerin kaderinde önemli rol oynadıkları gibi, devletler de bölge ve şehirlerin mukadderatında etkili olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki, tarihteki bazı devletler kurulmuş olduğu bölge veya şehrin adıyla anılırlar. Kısaca devletin kurulmuş olduğu merkez, o devletin kalbi durumunda olabilmektedir. Bu sebeple Büyük Selçuklular'ın kuruluş ve gelişmesinde önemli bir merkez olan Horasan da bu özellikleri büyük ölçüde bünyesinde barındırmaktadır.

Selçuklular'ın Horasan'a gelmesiyle birlikte Türk tarihinde yeni bir sayfa açılmış oldu. Selçuklular, buraya zorunlu bir göç sebebiyle geldikleri halde kısa süre içinde bölgenin hâkimi olmayı başarmışlardır. Selçuklular, bölgede kendinden önce kurulmuş bulunan diğer devletlerin siyasî organizasyonlarını benimsemekte zorlanmamış, hatta bazı durumlarda onların da önüne geçmeye muvaffak olmuşlardır. Bu sebeple çok az devlet kendinden sonra kurulan devletleri Selçuklular kadar etkileyebilmiştir. Nitekim Selçuklular Horasan'a gelerek açmış oldukları tarih sayfasına her geçen gün daha büyük işler yaparak yeni sayfalar eklemeyi başarmışlardır. Onların siyasî başarılarının merkezi hiç kuşkusuz Horasan olmuştur.

Selçuklular'ın, Gazneliler gibi büyük devletin elinden Horasan'ı ele geçirmeleri ve burada devletlerini kurmaları bile tek başına bir başarı kabul edilmelidir. Devletin kurulmasından sonra Horasan merkezli yeni yapılanma ve Selçuklular'ın ilk başkentinin Horasan'da yer alması, bölgeyi devletin merkezi konumuna getirmiştir. Diğer taraftan Horasan, daha ziyade hanedan mensuplarınca yönetildiği için, bölgenin devlet üzerindeki etkisi her zaman için geçerliliğini sürdürmüştür. Bölgenin askerî önemi de sultanlar ve diğer hanedan üyelerinin üzerinde dikkatlice durdukları bir konu olarak göze çarpmaktadır. Nitekim Horasan, sultanlar için ordularına yeni asker kattıkları bir merkez olduğu gibi, bazı hanedan üyelerinin de iktidarı ele geçirmek üzere hazırlandığı harekât üssü durumundadır.

Zamanla batıya yönelen Selçuklular, başkentlerini Rey, daha sonra Isfahân'a taşımış olmalarına rağmen, ülkenin doğusuyla ilgili siyasî planlarında Horasan

önemini korumaya devam etmiştir. Gazneliler ve Karahanlılar ile yapılan mücadelelerde Horasan şehirleri lojistik üs olarak kullanılmıştır. Belki de Horasan'ın jeopolitik önemini gösteren en önemli örneği, Sencer'in sultan olarak batıya gelmeyi tercih etmeyerek, devletin merkezini tekrar doğuya, Merv'e taşıması olarak vermek mümkündür.

Kuruldukları günden itibaren her geçen gün daha güçlü bir devlet haline gelen Selçuklular, Horasan'da siyasî konularda elde ettikleri başarılarını kültürel ve ekonomik sahada da desteklemişlerdir. Tarihteki en önemli eğitim kurumlarından biri olan Nizâmiye Medreseleri'nden dördü Horasan şehirlerinde inşa edilmiştir. Yine Sultan Tuğrul Bey'in tesis ettirdiği ilk kurumlardan biri de bir medrese olup, Nîşâbûr'da bulunmaktadır. Horasan'ın köklü geçmişinden gelen ilim merkezi olma özelliği Selçuklular tarafından da korunmuş, bunun neticesinde ilim ve kültür alanında çok büyük gelişme sağlanmıştır. Horasan'daki bu gelişme dönem şartları gereği sadece dînî konularda olmamış, edebiyat ve fen bilimlerinde de kendisini göstermiştir. Öyle ki, Horasan menşeli pek çok şair ve bilim adamının eserleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Selçuklular döneminde Horasan'daki ilmî yapı bir hayli güçlüdür. Sünnî mezheplerin ağırlıkta olduğu bölge, Hanefî ve Şâfi'î ilim adamlarının yoğun ilmî çalışmalarıyla dönemin ilim merkezlerinden biri olmuştur. Hatta bölgede yetişen bazı bilim adamları Bağdat ve Dımaşk gibi şehirlerde eğitim hayatının saygın kişilerinden olmuşken, pek çok sayıda kişi de ilim öğrenmek üzere Horasan'da yaşayan alimlerin öğrencisi olmak için bölgeye gelmiştir.

Horasan'ın güçlü yönlerinden biri de düşünce hayatına yapmış olduğu büyük katkılar olarak göze çarpmaktadır. Türkistan'da ortaya çıkan bazı tasavvuf düşünceleri Horasan'da olgunlaşmış, daha sonra da bölgenin bu düşünceleri köprü vazifesi görmesi sebebiyle batıya ulaşmıştır. Özellikle “Horasan Erenleri” ve onların çabalarıyla bölgede oluşan güçlü düşünce yapısı, Türkiye Selçuklularının yaşadığı dönem ve Osmanlılar'ın ilk dönemlerindeki tasavvuf yaşantısını güçlü bir şekilde etkilemiştir. Hatta bu etki Osmanlılar sayesinde Balkanlar'a kadar ulaşmıştır.

Horasan'da kurulan devlet her alanda göstermiş olduğu büyük gelişmeyle kendinden sonra kurulan pek çok devlete de etki etmiştir. Nitekim daha sonra kurulmuş olan diğer Selçuklu Devletleri ve Osmanlılar, Büyük Selçuklular Devleti'nin siyasî, askerî ve kültürel mirasını da sahiplenmişlerdir. Büyük Selçuklular Devleti'nin teşkilâtlanmada sağlamış olduğu gelişme diğer devletlere de büyük oranda etki etmiştir. Selçuklular'dan önce de var olan, ancak özellikle vezir Nizâmülmülk'ün çabalarıyla en üst derecede verim alınan iktâ sistemi, bunların en önemlisi olarak kabul edilebilir.

KRONOLOJİ

350/961	Selçuk Bey'in Cend'de bir beylik kurması.
416/1025	Gazneli Mahmûd ile Karahanlı Hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın Mâverâünnehir'de bir araya gelmesi.
426/1035	Karahanlı Ali Tegin'in ölümü.
426/1035	Selçuklular'ın Horasan'a gelmeleri.
Şaban 426/Haziran 1035	Nesâ Savaşı'nda Selçuklular'ın Gazneliler'i mağlup etmesi.
1 Recep 428/22 Nisan 1037	Çağrı Bey adına Merv'de hutbe okunması.
Şaban 429/Mayıs 1038	Gazneliler'in Selçuklular karşısında ikinci yenilgisi.
429/1038	Tuğrul Bey'in Nişâbûr'a hâkim olması ve adına hutbe okutması.
429/1137-1038	Selçuklular'ın ilk kez Herat üzerine yürümesi.
Şaban 430/Mayıs 1039	Selçuklular'ın Gazneliler'i tekrar yenmesi ve sonrasında yapılan barış.
8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040	Dandanakan Savaşı
432/1040	Belh'in Selçuklular'ın eline geçmesi.
435/1043	Çağrı Bey'in Belh, Toharistân, Vahş, Velvalic ve Kubâdiyân'ı Alp Arslan'a vermesi.
444/1052-1053	Beyhak'ta büyük bir depremin meydana gelmesi.
Safer 452/Mart 1060	Çağrı Bey'in ölümü ve oğlu Alp Arslan'ın Horasan'a hâkim olması.
455/1063	Tuğrul Bey'in ölümü.
456/1063-1064	Musa Yabgu'nun Alp Arslan'a karşı isyan etmesi.
16 Zilhicce 456/29 Kasım 1064	Vezir Amîdülmülk el-Kündürî'nin öldürülmesi.
456/1063-1064	Nişâbûr Nizâmiye Medresesi'nin inşa edilmeye başlanması.
Cemaziyelâhir 458/Mayıs 1066	Horasan'da büyük bir depremin meydana gelmesi.
458/1065-1066	Sultan Alp Arslan'ın Merv yakınlarındaki Radgân'da Melikşah'ı veliaht tayin etmesi ve bazı Horasan şehirlerini hanedan mensuplarına vermesi.

458/1065-1066	Merv'in Arslanşah'a iktâ edilmesi.
Rebiülevvel 465/Kasım 1072	Sultan Alp Arslan'ın ölümü.
Rebiülâhir 465/Aralık 1072	Melikşah'ın saltanatını korumak amacıyla Nişâbûr'a gelmesi.
465/1072	Belh hâkimi Ayaz ile Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk I. Nasr b. İbrahim arasındaki savaş.
465/1072/1073	Sultan Melikşah'ın Nizâmülmülk'ü atabeg tayin etmesi ve Tûs şehrini ona iktâ etmesi.
465/1072-1073	Sultan Melikşah'ın Herat'ı kardeşi Börribars'a iktâ emesi.
465/1072	Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdullah b. Talha el-Kuşeyrî'nin ölümü.
466/1074	Sultan Melikşah'ın Belh ve Toharistan'ı kardeşi Tekiş'e iktâ etmesi.
473/1081	Tekiş'in Horasan'ın büyük bölümünü ele geçirerek isyan etmesi.
477/1084-1085	Tekiş'in ikinci isyanı.
477/1084-1085	Tekiş'in hâkimiyet bölgelerinin veliaht Ahmed'e iktâ edilmesi.
477/1084	Mutasavvıf Ebû Ali el-Fârmedî'nin ölümü.
478/1085	İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Me'alî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî'nin ölümü.
480/1087-1088	Beyhak'taki bazı bazı karşıt grupların birbiriyle çatışması.
481/1088-1089	Veliaht Ahmed'in ölümü.
16 Şevval 485/19 Kasım 1092	Sultan Melikşah'ın ölümü.
487/1094	Tekiş b. Alp Arslan'ın Sultan Berkyaruk tarafından öldürülmesi.
488/1095	İsyan eden Arslan Argun'un kardeşi Börribars'ı mağlup etmesi.
488/1095	Arslan Argun'un Börribars'ı öldürtmesi.
Zilhicce 488/Aralık 1094	Adı belirtilmeyen Selçuklu emîrinin Nişâbûr'u kuşatması.
489/1095	Kuşatmanın ardından Nişâbûr'daki Hanefî-Şâfiî ittifakının Kerrâmîlerle mücadele etmesi.
17 Safer 490/3 Şubat 1097	Arslan Argun'un öldürülmesi.

- Cemaziyelevvel 490/Nisan 1097 Melik Sencer'in Nîşâbûr'a gelerek savaşımadan şehre hâkim olması.
- 490/1096-1097 Emîr-i emîrân adıyla meşhur olan Muhammed b. Süleyman b. Alp Arslan'ın Belh'i ele geçirmek üzere isyan etmesi ve Sencer tarafından mağlup edilerek öldürülmesi.
- Receb 492/Haziran 1098 Selçuklu hanedanına mensup Devletşah'ın Velvalic ve Kemnec'i ele geçirmesi, Sencer'e yenilmesi sonrasında gözlerine mil çekilmesi.
- 492/1098-1099 Horasan'ın ağır bir kış geçirmesi sonrasında meydana gelen kıtlık.
- 493/1099-1100 İsyân eden Emîr Habeşî b. Altuntak'ın Sencer'e mağlup olması ve öldürülmesi.
- 494/1100-1101 Sencer'in emîrlerinden Bozkuş'un Kuhistân ve Tabes'teki Bâtînîler üzerine sefer düzenlemesi.
- 497/1103-1104 Emîr Bozkuş'un tekrar Bâtînîler üzerine sefer düzenlemesi.
- 498/1104-1105 Turaysîs'te yaşayan Bâtînîler'in bölgede yağma faaliyetlerinde bulunması.
- 500/1100 Herat tekniği olarak adlandırılan metal işleme tekniğinin ortaya çıkmaya başlaması.
- 504/1110 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Kiyâ el-Herrâsî'nin ölümü.
- 505/1111-1112 Horasan'da büyük bir depremin meydana gelmesi.
- 505/1111 Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'nin ölümü.
- 507/1113 Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Ebîverdi'nin ölümü.
- Muharrem 510/Mayıs 1116 Tûs'taki Sünnî ve Şi'îler arasındaki çatışmalar.
- 511/1117 Sencer'in vezirlerinden biri olan Sadrüddîn Muhammed b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün Emîr Kaymaz tarafından öldürülmesi.
- 513/1119 Save Şavaşı.
- 515/1121'den önce Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmail el-İsfizârî'nin ölümü.
- 520/1126 Sencer'in Horasan'ın farklı bölgelerinde Bâtînîler ile mücadele emri vermesi.
- 526/1131 Ömer Hayyâm'ın ölümü.
- 527/1132-1133 Horasan'da büyük bir depremin meydana gelmesi.

- 528/1133-1134 Bâtınîler'in elinde bulunan Girdkûh kalesinin Emîr Erkuş tarafından kuşatılması.
- 529/1134-1135 Ebu'l-Hasan Abdülgâfir b. İsmail b. Abdülgâfir el-Fârisî'nin ölümü.
- 532/1137-1138 Horasan'ın tamamında büyük kıtlığın meydana gelmesi.
- 532/1137-1138 Sebzevâr'da bazı karşıt grupların birbiriyle çatışması.
- 533/1138-1139 Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebû Bişr el-Harakî'nin ölümü.
- 536/1141 Sencer'in Katvan Savaşı'nda mağlup olması.
- 536/1141 Emîr tabip Şerefü'z-zaman Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf el-İylâkî'nin ölümü.
- 536/1141-1142 Beyhak'ta aşırı yağışlar sonunda tarım ürünlerinin büyük zarar görmesi.
- Rebiülevvel 536/Ekim 1141 Hârizmşah Atsız'ın Merv'e girerek yağmalaması ve adına hutbe okutması.
- Zilkade 537/Haziran 1143 Sebzevâr ile Ceşm şehri halkı arasında olayların patlak vermesi.
- Recep 538/Ocak 1144 İki şehir arasındaki olayların tekrarlanması.
- 544/1149-1150 Herat valisi Ali Çetrî'nin isyanı.
- 546/1151-1152 Emîr Kucuk'un Turaysîs'e sefer düzenlemesi.
- 546/1151-1152 Edîb Sâbir'in ölümü.
- 548/1153 Sultan Sencer'in Oğuzlar'a yenilmesi ve esir düşmesi.
- 548/1153 Ebû Sa'd Muhyiddîn Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî'nin ölümü.
- Cemaziyelahir 548/Eylül 1153 Süleymanşah b. Muhammed Tapar adına Nîşâbûr'da hutbe okutulması.
- 548/1154-1155 Vezir Tâhir b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün ölümü.
- 549/1154 Bâtınîler'in Kuhistân'dan hareket ederek Horasan'ı yağma etmesi.
- 549/1154-1155 Hârizmşah Atsız'ın kardeşi Yınaltekin'in Belh ve çevresine sefer düzenlemesi.
- 550/1155 Müeyyed Ay-Aba'nın Nîşâbûr ve çevresini Oğuzlar'dan geri alması.
- Şevval 551/Kasım-Aralık 1156 Bâtınîler'in Tabes'te karışıklıklara neden olması.

- Ramazan 551/Ekim-Kasım 1156 Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinden kurtulması.
- Rebiülevvel 552/Nisan 1157 Sultan Sencer'in ölümü.
- 553/1158 Bahâeddîn Ebû Muhammed Abdülcelîl b. Abdülcebbâr el-Harakî'nin ölümü.
- 562/1167 Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülcabbâr Sem'ânî el-Mervezî'nin ölümü.
- 565/1169 Ebu'l-Hasan Zahîrüddîn Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî'nin ölümü.

KAYNAKÇA

- ÂBÂDÎ, Mahmûd Necm: **Tarih-i Tıbb der İnan, Pes ez İslâm**, Tahran 1366 hş.
: “Eş‘arî, Ebü’l-Hasan”, **DİA**.
- ACHENA, M.: “Abû ‘Alî”, **Eİ²**.
- AGACANOV, Sergey Grigoreviç: **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002.
: **Selçuklular**, çev. Ekber N. Necef-Ahmed Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006.
- AHMED B. MAHMÛD: **Selçuk-Nâme**, haz. E. Merçil, İstanbul 1977, I-II.
- ALLEN, James W.: **Islamic Metalwork, The Nuhad es-Said Collection**, London 1982.
- ALPARSLAN, Ali: “Edebiyatta Alparslan”, **TM**, sayı: 17, İstanbul 1972.
- ALPTEKİN, Coşkun: “Selçuklu Paraları”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, sayı: 3, Ankara 1971.
- ALTINTAŞ, Hayrani: **Tasavvuf Tarihi**, Ankara 1986.
- AMİR-MOEZZİ, Mohammad Ali: “al-Tūsî”, **Eİ²**.
- ANSARİ, A. S. Bazmee: “Cûzcânî”, **DİA**, C. VIII, s. 98-99.
: “al-Djüzdjânî”, **Eİ²**.
- ARBERRY, A. J.: **Mîrâs-ı İrân**, Farsça çev. A. Bîreşk-B. Pâzârgâd-A. Hâtemî- M. Sa‘îdî- İ. Sadîk- M. Mu‘în, Tahran 1336 hş.
: **Tasavvuf İslâm Mistiklerinin Öyküsü**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2004.
- ARENDONK, C. V.: “İbn Hurdâzbîh”, **İA**.
: “İbn Havkal”, **İA**.
 “Arslan Argun”, **İA**.
- ARSLANTAŞ, Nuh: **Emeviler Döneminde Yahudiler**, İstanbul 2005.
- ASHTOR, E.: **A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages**, London 1976.
- ASLANAPA, Oktay: **Türk Sanatı**, İstanbul 1999.
: “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat”, **Türkler**, VI.
- ATAGARRİYEV, Yegen: “X-XII. Yüzyıllarda Merv”, **Türkler**, V.
- ATEŞ, Ahmed: “Kuşeyrî”, **İA**.
: “Enverî”, **İA**.
- AVCI, Casim-Yavuz, Yusuf Şevki: “İbnü’l-Cevzî”, **DİA**.

-: “Nasîhatü’l-Mülûk”, **DİA**.
- AYAN, Ergin: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı**, İstanbul 2007.
- AZAMAT, Nihat: “Nâsır-ı Husrev”, **DİA**.
- AZİMÎ, Ebû Abdullah Muhammed: **Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)**, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Sevim, TTKY, Ankara 1988.
- BAHAR, Muhammed Takî: **Sebk-i şinâsî yâ tarih-i tatavvur-i nesr-i Fârsî**, Tahran 1337 hş.
- BÂHARZÎ, Ebu’l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ali: **Dümyetü’l-kasr ve ‘usratü ehli’l-‘asr**, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968.
- BAKIR, Abdülhalik: “Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi”, **Belleten**, sayı: 241, Ankara 2000.
- BAKTIR, Mustafa: “Hutbe”, **DİA**.
- BALA, Mirza: “İsfahan”, **İA**.
- “Balkh”, **Encyclopaedia Judaica**.
- BARTHOLD, V. V.: **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTKY, Ankara 1990.
- BARTHOLD, W.: “Herat ve Herirûd Boyu”, çev. İsmail Aka, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı: 27, İstanbul 1973.
-: “Bâdgîs”, **İA**.
-: “Bâdghîs”, **EI²**.
-: “Badakhshân”, **EI²**.
-: “Bâmiyân”, **İA**.
-: “Bâmiyân”, **EI²**.
-: “Bedehşan”, **İA**.
-: “Būshandj”, **EI²**.
-: “Būşenc”, **İA**.
-: “Ebû Müslim”, **İA**.
-: “Gardîzî”, **EI²**.
-: “Hâfız Ebrû”, **İA**.
-: “Huttel”, **İA**.
-: “Tâhîrîler”, **İA**.
-: “Tohâristan”, **İA**.
-: “Tukhâristân”, **EI²**.
- BAUSANI, Alessandro: **The Persians**, London 1975.
-: “Religion in the Saljuq Period”, **The Cambridge History of Iran (CHI)**, Cambridge 1968, V.

- BAYRAKTAR, Mehmet: **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, Ankara 2000.
- BAYRAMOB, Kakacan: "Merv Mimarlık Mektebi'ne Bağlı Bazı Önemli Anıtlar Üzerine", **IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri**, Konya 1995.
- BECKER, C. H.: "Balādhurī", **EI²**.
-: "Belâzurī", **İA**.
- BEDÎ, Muhammed: "Novrûz der Dovrehâ-yı İslâmî", **Nuhustîn-i celsât-ı sohenrânî ve bahs der bâre-i ceşn-i Nevrûz ve çehârşenbe-i sūrî ve sîzde-i bider**, İntişârât-ı İdâre-i Külli Nigârîş-i Vezâret-i Ferheng-i Hüner, Tahran 2536 şehinşahî.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir: **Fütûhu'l-büldân**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1870/çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002.
- "Belh ve İsmâ-yi ân der Lehceha-yi Akvâm ve Mülk", **Aryana**, **41115/8**, Kabil 1336.
- BERTHEL, E.: "Muizzî", **İA**.
- BEVERIDGE, A. S.: "Câmî", **İA**.
- BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin: **Tarih-i Beyhakî**, nşr. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 2536 şehinşahi.
- BİLGİ, Mustafa L.: "Ahsenü't-tekâsîm", **DİA**.
- BİLGİN, Orhan: "Esedî-i Tûsî", **DİA**.
-: "Gerdîzî", **DİA**.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi: **Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirîn)**, Ankara 1960.
- BLACHÈRE, R.: "Yâkût Rûmî", **İA**.
- BOLAT, Ali: **Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik**, İstanbul 2003.
- BOSWORTH, C. E.: **The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040**, Edinburg 1963.
-: **İslâm Devletleri Tarihi**, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980.
-: "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1968.
-: "Dandānkān", **EI²**.
-: "Djādjar", **EI²**.
-: "İsfarāyīn", **EI²**.
-: "İsfizārī", **EI²**.
-: "Hudūd al-'Alām", **EI²**.
-: "Khurāsān", **EI²**.
-: "Kh^wāf", **EI²**.
-: "Khulm", **EI²**.

-: “Marw al-Rūdh”, **EI²**.
-: “Mayhana”, **EI²**.
-: “Maymana”, **EI²**.
-: “Nasīhat al-Mulūk”, **EI²**.
-: “Sarakhs”, **EI²**.
-: “Sabzawār”, **EI²**.
-– Jackson, P.: “Shabānkāra ‘ī”, **EI²**.
-: “Toghri (I) Beg”, **EI²**.
- BOWEN, Harold: “Notes on Some Early Seljuqid Viziers”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)**, sayı: 20, London 1957.
-: “Nizām al-Mulk”, **EI²**.
- BOZKURT, Nebi: “Medrese”, **DİA**.
- BROCKELMANN, C.: “Abīwardī”, **EI²**.
-: “Beyhakī”, **İA**.
-: “Cüveynî, Addbullah b. Yusuf”, **İA**.
-: “Cüveynî”, **İA**.
-: “Djuwaynī”, **EI²**.
-: “Ebîverdî”, **İA**.
-: “İbn Asâkir”, **İA**.
-: “İbn Hallikân”, **İA**.
-: “İbn Kesîr”, **İA**.
-: “Kemâleddîn”, **İA**.
-: “Yâkûbî”, **İA**.
- BROWNE, Edward G.: **A Literary History of Persia**, Cambridge 1956.
- BULLIET, Richard W.: **The Patricians of Nishapur**, Cambridge 1972.
-: “The Political-Religious History of Nishapur in the Eleventh Century”, **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973.
-: “Numismatic Evidence For The Relationship Between Tughril Beg and Chagrī”, **Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Honor of George C. Miles**, Ed. Dickran K. Kouymjian, Beyrut 1974.
- BUNDÂRÎ, el-Feth b. Ali b. Muhammed: **Zübdetü’n-nusra ve Nuhbetü’l-usra**, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889/çev. Kıvameddin Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, TTKY, Ankara 1999.
- BÜCHNER, V. F.: “Hulm”, **İA**.
-: “Sâmânîler”, **İA**.

- “Bündârî”, **İA**.
- BÜNYADOV, Ziya: **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti**, çev. Tural Rızayev, İstanbul 2003.
- CAHEN, Cl.: “Tribes, Cities and Social Organization”, **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1975.
-: “Arslan Arghūn”, **EI²**.
-: “Azīmī”, **EI²**.
-: “İbn al-Djawzī”, **EI²**.
-: “İktā’”, **EI²**.
- CALDER, Norman: “Friday Prayer and the Juristic Theory of the Government: Sarakhsī, Shīrāzī, Māwardī”, **BSOAS**, sayı: 49, London 1986.
- CANTAY, Gönül: “Türk Mimarısında Kervansaraylar”, **Türkler**, VI.
- CERRAHOĞLU, İsmail: **Tefsir Tarihi**, Diyanet Yayınları, Ankara 1988.
- CEZAR, Mustafa: **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul 1977.
- CHENEK, Moh. Ben: “Zehebî”, **İA**.
- el-CUVEYNÎ, MÜNTECEBÜDDÎN BEDÎ’ el-ATABEK: **Atebetü’l-ketebe**, nşr. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329.
- CÛZCÂNÎ, Kadı Minhâc-ı Sirâc: **Tabakât-ı Nâsirî yâ Tarih-i İrân ve’l-İslâm**, nşr. ‘Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363 hş.
- ÇELEBÎ, Ahmed: **İslâm’da Eğitim-Öğretim Târîhi**, çev. Ali Yardım, y.y. t.y.
- ÇELEBÎ, İlyas: “Mu‘tezile”, **DİA**.
- ÇETİN, Osman: “Horasan”, **DİA**.
- ÇİFTÇİ, Hasan: **Klâsik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri**, Ankara 2002.
- DAFTARY, Farhad: **İsmaililer Tarih ve Öğretileri**, çev. Erdal Toprak, İstanbul 2005.
- DANIEL, Elton L.: **The Political and Social History of Khurasan Under Abbasid Rule 747-820**, Chicago 1979.
- DAVUDÎ, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed: **Tabakâtü’l-müfessirîn**, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1972.
- De FOUCHÉCOUR, Ch.-H.: “‘Umar Khayyām”, **EI²**.
- ed-DEFFA’, Ali Abdullah: **el-Ulumu’l-bahte fi’l hadarati’l-‘arabiyye ve’l-islâmiyye**, Beyrut 1983.
- DELLA VIDA, G. Levi: “Emevîler”, **İA**.
- DEVLETŞAH, Devletşah b. Alâüddevle Bahtişâh es-Semerkindî: **Tezkiretü’ş-şuarâ**/çev. Necatî Lugal, **Devletşah Tezkiresi**, İstanbul 1977.
- DIETRICH, A.: “İbn al-Kiftî”, **EI²**.
- DIEZ, E.: “Minâre”, **İA**.

- ed-DÎB, Abdülazîm: “Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn”, **DİA**.
- DUNLOP, D. M.: “Bayhakî”, **EI²**.
- EBÛ DÜLEF: **Sefernâme-yi Ebû Dülef der İran, er-Risâletü's-sâniye**, nşr. V. Minorsky/Farsça çev. Seyyid Ebu'l-Fazl Tabâtabâî, Tahran 1342 hş.
- ELISSÉEFF, N.: “İbn 'Asâkir”, **EI²**.
- EMİN, Ahmed: **Zuhrü'l-İslâm**, Kahire 1966.
- Encyclopaedia of Afghanistan, Land&People**, ed. P. Bajpai-S. Ram, New Delhi 2002.
- ENSÂRÎ, Kâsım: “Abdullah-ı Ensârî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri”, çev. Ali Güzelyüz, **Şarkiyat Mecmuası**, sayı: 9, İstanbul 2006.
- EREL, Şerafettin: **Nâdir Birkaç Sikke**, sayı: 3, İstanbul 1970es-Salih, Suphi: **İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri**, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul 1981.
- ERGİNSOY, Ülker: **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, İstanbul 1978.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki: **Günün Işığında Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi**, İstanbul 1987.
- “Ezrakî”, **İA**.
- el-FÂRİSÎ, İmâm el-Hâfız Ebu'l-Hasan: **el-Muhtasar min Kitâbi's-siyâk li-Tarihi'n-Nisâbûr**, nşr. Muhammed Kâzım el-Mahmûdî, Tahran 1384.
- el-FARUKÎ, Muhammed: “The Development of the Institution of Madrasah and the Nizamiyah of Baghdad”, **Islamic Studies**, İslamabad 1987.
- FAYDA, Mustafa: “Belâzürî”, **DİA**.
- FEHÉRVÁRI, Géza: **Islamic Pottery, A Comprehensive Study Based on The Barlow Collection**, London 1973.
-: “Sanat ve Mimari”, çev. İrfan Pamuk-Enver Pamuk, **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, İstanbul 1989.
- FINSTER, Barbara: “The Saljûqs as Patrons”, **The Art of the Saljûqs in Iran and Anatolia**, ed. Robert Hillenbrand, Costa Mesa 1994.
- FRYE, R. N.: “Balkh”, **EI²**.
-: “Harât”, **EI²**.
- FÜCK, J. W.: “İbn Khallikân”, **EI²**.
- GANDJEÏ, Tourkhan: “Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry”, **BSOAS**, sayı: 49, London 1986.
- GAUBE, H.: “Sük”, **EI²**.
- GAZZÂLÎ: **Mekâtib-i Fârsi-yi Gazzâlî**, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1363 hş./çev. Gürsel Uğurlu, **İmâm Gazzâlî'nin Mektupları**, İstanbul 2002.
-: **et-Tibru'l-mesbûk fî Nasihatü'l-mülûk**, haz. Celaleddîn Humayî, Tahran 1988/çev. Hüseyin Okur, **Yöneticilere Altın Öğütler**, İstanbul 2005.
- “Gazzâlî”, **DİA**.

- GERÂYLÎ, Ferîdûn: **Nîşâbûr Şehr-i Fîrûze**, Meşhed 1373.
- GERDÎZÎ, Ebû Sa'îd 'Abdülhayy b. el-Dahhâk İbn Mahmûd: **Zeynü'l-ahbâr**, haz. 'Abdülhayy Habîbî, Tahran 1347 hş.
- GILLIOT, Cl.: "Yâkût al-Rûmî", **EI²**.
- GOLDEN, Peter B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.
- GOLOMBEK, Lisa: "The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat", **Muqarnas I**, London 1983.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki: **Melâmilik ve Melâmîler**, İstanbul 1931.
- GÖZÜBENLİ, Beşir: "Cüveynî, Rüknu'l-İslâm", **DİA**.
- GRIFFEL, Frank: "Toleration and Exclusion: al-Shāfi'ī and al-Ghazālī on the Treatment of Apostates", **BSOAS**, sayı: 64, London 2001.
- GRUBE, Ernst J.: **Landmarks of The World's Art, The World of Islam**, London 1967.
- GÜRBÜZ, Meryem: **Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- HABÎBÎ, Abdülhayy: **Tarih-i Muhtasar-ı Afganistan, ez zemân-ı kadîm tâ hurûc-ı Çingîz**, Kabil 1967.
-: **Tarih-i Afganistan**, Tahran 1367.
- HADJ-SADOK, M.: "İbn Khurradâdhbih", **EI²**.
- "Hâfız-ı Ebrû", **DİA**.
- HAIG, T. W.: "Saffârîler", **İA**.
-: "Sebzvar", **İA**.
- HÂFİZ EBRÛ, Nûreddîn Abdullah b. Lütfullah: **Coğrafya-yi Tarih-i Horasan**, nşr. Gulâmırzâ Verehrâm, Tahran 1370 hş.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ: **Tarih-i Güzîde**, nşr. Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1364 hş.
-: **Nüzhetu'l-kulûb**, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1336 hş.
- HAMÎDULLAH, Muhammed: "Serahsî", **İA**.
- HÂNDMÎR: **Düstûru'l-vüzerâ**, nşr. Sâid Nefîsî, Tahran 2535 şehinşahî.
- HARTMANN, R.: "Belh", **İA**.
-: "Cûzcân", **İA**.
-: "Cüveyn", **İA**.
-: "Djūzdjān", **EI²**.
-: "Djuwayn", **EI²**.
- al-HASSAN, A. Y.- Hill, D. R.: "Ma'din", **EI²**.

- HASHMÎ, Abbas: **Successors of Mahmûd of Ghazna, In Political, Cultural and Administrative Perspective**, Karachi 1988.
- HERMANN, Georgina-PETERSEN, Andrew: **Ancient Merv**, London 1997.
- HILLENBRAND, Carole: “Rāwandī”, **EI²**.
- HİNDÎ, Şiblî Nu‘mânî: **Şu‘arai’l-Acem yâ Tarih-i Şu‘ara ve Edebiyat-ı İran**, Farsça çev. Seyyid Muhammed Geylânî, Tahran 1363.
- HOCANİYAZOV, T.: **Katalog Monet Gosudarstua Velikih Selcukov (Büyük Selçuklu Devleti Sikkeleri Kataloğu)**, Red. Türkmenistan SSR İlimler Akademisi, Aşkabad 1979.
- HONIGMANN, E.: “Nîşâpûr”, **İA**.
: “Nîshâpûr”, **EI²**.
- HOUTSMA, M. Th.: “Bundârî”, **EI²**
- HUART, Cl.: “Bâharz”, **İA**.
: “Beyhak”, **İA**.
: “Horasan”, **İA**.
: “İsferâyîn”, **İA**.
: “Tâlekân”, **İA**.
- Hudûdü’l-‘alem min el-meşrik ile’l-mağrib**, nşr. Minûçehr Sutûde, Tahran t.y.
- HUMAYÎ, Celâleddîn: **Gazzâlinâme şerh-i hâl ve âsâr ve efkâr-ı imâm-ı Muhammed Gazzâlî**, Tahran 1368 hş.
- HUNKAN, Ömer Soner: **Türk Hakanlığı Karahanlılar**, İstanbul 2007.
- HUNSBERGER, Alice C.: **Nasir Khusraw, The Ruby of Badakhshan**, London-New York 2000.
- el-HÜSEYNÎ, SADREDDÎN: **Ahbârü’l-Devleti’s-Selcukiyye (Zübdetü’t-tevârih)**, nşr. Muhammed İkbâl, Lahor 1933/çev. Necatî Lugal, TTKY, Ankara 1999.
- ISFAHÂNÎ, İMÂDÜDDÎN: **Harîdetü’l-kasr ve cerîdetü’l-‘asr**, nşr. Adnan Muhammed el-Ta‘me, Tahran 1999.
- İBN ASÂKİR, Ebu’l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah: **Tebyînu kezibi’l-müfterî fî mâ nusibe ile’l-imâm Ebi’l-Hasan el-Eş‘arî**, Beyrut 1984.
- İBN FUNDUK, Ebu’l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî: **Tarih-i Beyhak**, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran t.y.
: **Tarihu hukemâi’l-İslâm**, nşr. Muhammed Kürd Ali, Dimaşk 1946.
- İBN HALLİKÂN: **Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâu ebnai’z-zamân**, nşr. İhsan Abbas, Beyrut 1968/Türkçe çev. Mehmed Rodosîzâde, İstanbul 1863/İngilizce çev. Mac Guckin de Slane, **Ibn Khallikan’s Biographical Dictionary**, Beyrut 1970, I-IV.
- İBN HAVKAL: **Kitâbu Sûreti’l-‘arz**, E. J. Brill, Leiden 1967.

- İBN HURDÂZBÎH, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed: **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1967.
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer: **el-Bidâye ve'n-nihâye**, Beyrut 1981/çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000.
-: **Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfi'îyyîn**, nşr. Muhammed Azab-Ahmed Ömer Hâşim, Kahire 1993.
- İBNÜ'L-ADÎM: **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb**, nşr. Sami Dehhan, Dımaşk 1968/**Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)**, çeviri, not ve açıklamalar Ali Sevim, TTKY, Ankara 1989.
- İBNÜ'L-CEVZÎ: **el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem**, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, XVI-XVIII, Beyrut 1992.
- İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm: **el-Kâmil fî't-tarih**, nşr. C. J. Tornberg, IX-XI, Beyrut 1979/Trk. trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987.
- “İbnü'l-Esîr”, İA.
- İBNÜ'L-KİFTÎ, Cemâlüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf: **Tarihu hukemâ-i Kıftî**/Farsça çev. Behîn Dârâî, Tahran 1347 hş.
- İBNÜ'S-SALÂH, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdurrahman: **Tabakâtü'l-fukahâi's-şâfi'îyye**, haz. Ebü'l-Haccac Mizzî, Beyrut 1992.
- İDRÎS, Muhammed Mahmûd: **Rüsûmu's-selâcika ve nüzumuhümü'l-ictimâiyye**, Kahire 1983.
- İKBÂL, Abbâs: **Vezâret der 'ahd-i selâtin-i bozorg-ı Selcûkî**, Tahran 1337 hş.
-: “Râce‘ be Ahvâl-i Hekim Ömer Hayyâm Nişâbûrî”, **Mecmûa‘-yi Makâlât-ı Abbas İkbâl Âştîyânî**, Tahran 1369 hş.
-: “İmâm Hasan Kattân Mervezî”, **Mecmûa‘-yi Makâlât-ı Abbas İkbâl Âştîyânî**, Tahran 1369 hş.
- “İmâdüddîn”, İA.
- İNSÂFPÛR, Gulâmırızâ: **Kâmil-i Ferheng-i Farsî**, Tahran 1373 hş.
- İSABEK, Ahmed: **Tarih-i Bîmâristânâ der İslâm**, Farsça çev. Nurullah Kisâî, Tahran 1371 hş.
- İSTAHRÎ, Ebu İshâk el-Fârisî: **Mesâlik ve Memâlik**, nşr. J. H. Moeller, Gotha 1839, M. J. De Goeje, Leiden 1870/Farsça çev. İrec Afşâr, Tahran 1347 hş.
- İZGÎ, Cevat: “Ebîverdî”, **DİA**.
- İZMİRLİ, Celaledin: **İslâm Âleminde Yetişen Filozof, Tabip, Natüralist ve Biyologlar**, İstanbul 1951.
- JACKSON, P.-Bosworth, C. E.: “Şhabânkâra‘ı”, **EI²**.
- KAFESOĞLU, İbrahim: **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953.

-: “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, **Türkiyat Mecmuası (TM)**, sayı: 13, İstanbul 1958.
-: “Nizâm-ül-mülk”, **İA**.
-: “Alparslan”, **DİA**.
-, “Selçuklular”, **İA**.
- KANAR, Mehmet: **Kanar Farsça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 2000.
- KANDEMİR, M. Yaşar: “Abdülğâfir el-Fârisî”, **DİA**.
-: “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, **DİA**.
-: “Hadis”, **DİA**.
- KARA, Seyfullah: **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, İstanbul 2007.
- KARAHAN, Abdülkadir: “Tûsî”, **İA**.
-: “Enverî, Evhadüddin”, **DİA**.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan: “Muizzî”, **DİA**.
- KAYA, Mahmut: “İbnü’l-Kıfî”, **DİA**.
- KAZICI, Ziya: **Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi**, İstanbul 1995.
- KAZVÎNÎ, ZEKERİYA: **Âsârü’l-bilâd ve ahbârü’l-ibâd**, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1849/Farsça çev. Muhammed Murâd b. Abdurrahmân, Tahran 1373 hş., I-II.
- KEHHÂLE, Ömer Rızâ: **Mu‘cemü’l-müellifîn: terâcimu musannifi’l-kütübi’l-‘arabiyye**, Beyrut 1957.
- KIRKKILIÇ, Ahmed: **Başlangıçtan Günümüze Tasavvuf**, İstanbul 1996.
- KING, D. A.- Samsó, J.: “Zîdj”, **Eİ²**.
- KİRMÂNÎ: NÂSİRÜDDÎN MÜNŞÎ-İ: **Nesâimü’l-eshâr**, nşr. Celâleddîn Urmevî, Tahran 1959.
- KİSÂÎ, Nurullah: **Medâris-i Nizâmiye ve Tesîrât-ı İlmî ve İctimâ-yî Ân**, Tahran 1374 hş.
- KİYÂNÎ, Muhsin: **Tarih-i hânkâh der İrân**, Tahran 1990.
- KLAUSNER, Carla L.: **The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194**, Cambridge 1973.
- KOCA, Ferhat: “Selçukluların İslâm Hukuk Mezheplerine Bakışları”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, Konya 2001.
- KONUKÇU, Enver: “Beyhak”, **DİA**.
- KÖPRÜLÜ, Fuad: **Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1981.
-: “Avfî”, **İA**.
-: “Beyhakî”, **İA**.
-: “Cûzcânî”, **İA**.

-: “Devlet-şah”, **İA**.
- KÖYMEN, Mehmet Altay: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri**, TTKY, Ankara 1993.
-: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı**, TTKY, Ankara 1992.
-: **Tuğrul Bey ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
-: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, İkinci İmparatorluk Devri**, TTKY, Ankara 1991.
-: “Alp Arslan ve Zamanı Askerî Teşkilâtı”, **Ankara Üniv. D. T. C. F. D.**, sayı: 8-9’dan Ayrı Basım, Ankara 1970.
-: “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, **Ankara Üniv., D. T. C. F. D.**, V, sayı: 1, Ankara 1947.
-: “Selçuklu Kaynaklarına Dâir Araştırmalar I Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeât Mecmuaları”, **Ankara Üniv., D. T. C. F. D.**, sayı: 4, Ankara 1965.
-: “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeât Mecmuaları, *Atebetü’l-Ketebe*’nin Neşri Münasebetiyle”, **Ankara Üniv. D. T. C. F. D.**, sayı: 4, Ankara 1951.
-: “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar’la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmûd’un Vasallık Münasebetleri”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan**, İstanbul 1950-1955.
-: “Sencer”, **İA**.
- KRAMERS, J. H.: “Coğrafya”, **İA**.
-: “Kuhistan”, **İA**.
-: “Kūhistān”, **EI²**.
-: “Râfizîler”, **İA**.
-: “Şeyh-ül-İslâm”, **İA**.
- KRAUS, P.: “Râvendî”, **İA**.
- KUCUR, Sadi S.: “İktâ”, **DİA**.
- KUFRALI, Kasım: “Gazzâlî”, **İA**.
- KUREŞÎ, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed: **el-Cevâhirü’l-mudîyye fî tabakâti’l-Hanefîyye**, nşr. Abdülfettâh Muhammed Hulv, Kahire 1978.
- KURTULUŞ, Rıza: “İsfizârî, Ebû Hâtim”, **DİA**.
- KURPALIDIS, G. M.: **Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.
- KUTLU, Sönmez: **Mürcie ve Horasan-Maveraünnehir’de Yayılışı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 1994.

-: “Kerrâmîyye”, **DİA**.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa S.- Tomar, Cengiz: “İbn Asâkir”, **DİA**.
- LAMBTON, A. K. S.: **Landlord and Peasant in Persia**, Oxford 1953.
-: **State and Government in Medieval Islam**, Oxford 1981.
-: **Continuity and Change in Medieval Persia**, London 1988.
-: “The Internal Structure of the Saljuq Empire”, **The Cambridge History of Iran**, Cambridge 1968.
-: “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. N. Kaymaz, **Bellekten**, sayı: 147, Ankara 1973.
-: “Bayhak”, **EI²**.
- LAOUST, H.; “İbn al-Djawzî”, **EI²**.
-: “İbn Kathîr”, **EI²**.
- LAPIDUS, Ira M.: **A History of Islamic Societies**, Cambridge 1988.
- LEE, J. L.: “Tâlakân”, **EI²**.
- LEVY, Reuben: **An Introduction to Persian Literature**, New York 1969.
- LEWICKI, T.: “al-Kazwînî”, **EI²**.
- LEWIS, B.: **Haşîşîler, İslâm'da Radikal Bir Tarikat**, çev. Kemal Sarısözen, İstanbul 2005.
-: “İbn al-‘Adîm”, **EI²**.
- LOCKHART, Laurence: **Persian Cities**, London 1960.
- LOPEZ, Robert S.- Raymond, Irving W.: **Medieval Trade in the Mediterranean World**, New York 1990.
- MADLUNG, Wilferd: “The Spread of Maturidism and the Turks”, **Actas da IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos Lisboa 1968**, çev. Arslan Gündüz, y.y, t.y.
- MAKDÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed: **Ahsenü't-tekâsîm fî ma‘rifeti'l-ekâlîm**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1877, 1906, 1967/Farsça çev. Alînakî Münzevî, Tahran 1361 hş., I-II.
- MAKDÎSÎ, George: **The Rise of Colleges, Institutions of Learning in Islam and The West**, Edinburg 1981.
-: “The Sunnî Revival”, **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973.
-: “al-Kundurî”, **EI²**.
- MARGOLIOUTH, D. S.: “Bâharzî”, **İA**.
-: “Bâkharzî”, **EI²**.
- MA‘RÛF, Nâcî: **Ulemâu'n-Nizâmiyyât ve Medârisü'l-meşriki'l-İslâmî**, Bağdat 1973.

- MASSÉ, H.: “‘Imād al-Dīn”, **EI²**.
: “Nizāmî Arûzî”, **İA**.
: “Nizāmî ‘Arūdî Samarkandî”, **EI²**.
 MASSIGNON, L.: “Tasawwuf”, **EI²**.
 MAYER, L. A.: **Islamic Metalworkers and Their Works**, Geneva 1959.
 MAZAHERİ, Ali: **Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları**, çev. Bahriye Üçok, İstanbul 1972.
 McCHESNEY, Robert: “Balkh”, **Encyclopedia of Asian History**, New York 1998.
 MEHMED ŞEREFEDDİN: “Selçuklular Devrinde Mezâhib”, **Türkiyat Mecmuası**, sayı: 1, İstanbul 1925.
 MEISAMI, Julie S.: “Mu‘izzî”, **EI²**.
 MELİKÜ’Ş-ŞUARÂ BAHAİR: **Tarih-i Sistân**, nşr. Muhammed Ramazanî, Tahran 1314 hş.
 MENEKŞE, Ömer: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Yükseliş Devri Fakihleri (1063-1092)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.
 MERCİL, Erdoğan: **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTKY, Ankara 1989.
-Sevim, Ali: **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTKY, Ankara 1995.
: **Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri**, TTKY, Ankara 2007.
: “Gazneliler’in Kirman Hâkimiyeti (1031-1034)”, **Tarih Dergisi**, sayı: 24, İstanbul 1970.
: “Ahmed b. Mahmud’un Selçuknâme’si”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı: 23, İstanbul 1969.
: “Kitabiyat, Gerdîzî, Ebû Sa‘îd Abd el-Hayy b. el-Dehhâk b. Mahmûd, *Zeyn el-Ahbâr*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sayı: 1, İstanbul 1970.
: “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme”, **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara 1995.
: “Selçuklular ve Türkçe”, **Bellekten**, sayı: 248, Ankara 2003.
: “Cenîbet ve Kullanılışına Dair Örnekler”, **Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan 2**, sayı: XXIII, İstanbul 2004.
: “Selçuklular’da Rüşvet”, **Bellekten**, sayı: 261, Ankara 2007.
: “Gulâm”, **DİA**.
 MESHKATI, Nusretullah: **A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran**, İngilizce çev. H. A. S. Pessyan, Tehran t.y. Mevdûdî, Ebu’l-‘Alâ: **Selçuklular Tarihi**, çev. Ali Genceli, Ankara 1971.
 MINORSKY, V.: “Abîward”, **EI²**.
: “Ebîverd”, **İA**.
: “Nesâ”, **İA**.

-: “Ömer Hayyâm”, **İA**.
-: “Tûs”, **İA**.
-: “Tûs”, **EI²**.
- MÎRHÂND, Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşah: **Tarih-i Ravzâtü's-safâ**, Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, Tahran 1339 hş.
- MÎRNIYÂ, Seyyid Ali: **İlhâ ve tâyifehâ-yı 'aşâyîr-i Horasan ve nakş-ı siyâsî rûsâ-yi ilhâ-yi bozorg**, Tahran 1369 hş.
- MITTWOCH, E.: “İbnülKıftî”, **İA**.
- MIQUEL, A.: “İbn Hawkal”, **EI²**.
-: “al-Istakhrî”, **EI²**.
-: “al-Mukaddasî”, **EI²**.
- MOAVEZ, Ahmed: “Dâdresî der ‘Ahd-i Selcûkiyân ve Hârizmşâhân”, **Berresîhâ-yı Tarihi**, sayı: 63, Tahran 1976.
- MOLLA CÂMÎ: **Nefahatü'l-üns min hazarâti'l-kudüs**, çev. Lâmiî Çelebi, sadeleştiren Abdulkadir Akçiçek, İstanbul 1981.
- MONNOT, G.: “al-Shahrastânî”, **EI²**.
- MOOSA, Ebrahim: **Ghazâlî and the Poetics of Imagination**, North Carolina 2005.
- MORGAN, David: **Medieval Persia 1040-1797**, London 1988.
- MORGAN, D. O.: “Rashîd al-Dîn Tabîb”, **EI²**.
- MU'ÎNEDDÎN İSFİZÂRÎ: **Ravzâtü'l-cennât fî evsâfi Medîneti Herât**, nşr. Seyyid Muhammed Kâzım, Tahran 1959.
- MUHAMMED 'AVFÎ: **Cevâmi'ü'l-hikâyât ve levâmi'ü'r-rivâyât**, nşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran 1375 hş.
-: **Lübâbü'l-elbâb**, nşr. Sa'îd Nefîsî, Tahran 1375 hş.
- MUHAMMED İBN MÜNEVVER: **Esrârü't-tevhîd fî Makamâtü's-Şeyh Ebî Sa'îd**, çev. Süleyman Uludağ, **Tevhidin Sırları**, İstanbul 2004.
- MUHAMMED B. MANSÛR B. SA'ÎD MÜBÂREKŞÂH: **Âdâbü'l-harb ve's-şecâ**, nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî, Tahran 1346 hş.
- MUHAMMAD QASÎM ZAMAN: “al-Ya'kübî”, **EI²**.
- Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas**, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1318 hş.
- MÜDERRİS, Muhammed Mahrûs Abdüllâtîf: **Meşâyihu Belh mine'l-hanefîyye ve mâ inferedû bihi mine'l-mesâilî'l-fıkhiyye**, Bağdat 1977.
- MÜNTECEBÜDDÎN BEDÎ' ATABEK el-CUVEYNÎ: **Atebetü'l-ketebe**, nşr. Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl, Tahran 1329.
- MÜTEMEN, Zeynelabidîn: **Tahavvul-i Şiir-i Farsî**, Tahran 1355 hş.
- NAHCIVÂNÎ, Hindûşâh b. Sencer b. Abdullah: **Tecâribü's-selef**, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1344 hş.

- NANJÍ, Azim: “Nāsir-i Khusraw”, **EI²**.
- NĀSİR-I HUSREV: **Sefernâme**, Tahran 1351 hş./çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB Yayınları, İstanbul 1994.
- NAQVÍ, Seyed Fakhr-e-Alam: **Eminent Muslim Scientists**, Lahore 1991.
- NAZIM, Muhammed: “Mevdûd”, **İA**.
- NÎŞÂBÛRÎ, ZAHÎRÜDDÎN: **Selçuknâme**, nşr. A. H. Morton, Berlin 2004.
- NİZAMUDDİN, M.: “Awf”, **EI²**.
- NİZÂMÜLMÜLK, Ebû Ali Kıvâmüddîn Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî: **Siyâsetnâme Siyerü'l-mülûk**, nşr. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1976/çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1995.
- NÎRNÛRÎ, Hamîd: “Hengâm-ı Vukû-ı Nevrûz ve Evvel-i Sal-ı İrânîyân”, **Nuhustîn-i celsât-ı sohenrânî ve bahs der bâre-i ceşn-i Nevrûz ve çehârşenbe-i sûrî ve sızde-i bider**, İntişârât-ı İdâre-i Külli Nigâriş-i Vezâret-i Ferheng-i Hüner, Tahran 2536 şehinşahî.
- OCAK, Ahmet: **Selçukluların Dînî Siyaseti (1040-1092)**, İstanbul 2002.
-: **Nizâmiye Medreseleri**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya 1993.
-: “Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklular’da Eğitim”, **Türkler**, V.
- O’KANE, Bernard: **Studies in Persian Art and Architecture**, Kahire 1995.
-: “Ribât-i Şaraf”, **EI²**.
- ÖMER HAYYÂM, **Rubâiler ve Silsilat-al-Tartîb, İbn-i Sînâ’nın Tamcîd’i ve Tercemesi**, hazırlayan ve çev. Abdülbâki Gölpmarlı, İstanbul 1953.
- ÖNGÜL, Ali: “Tekiş b. Alp Arslan”, **Tarih Dergisi**, sayı: 36, İstanbul 2000.
- ÖNKAL, Ahmet- Bozkurt, Nebi: “Cami”, **DİA**.
- ÖZARSLAN, Selim: “Selçuklularda Kelâm İlmi ve Kelâm Âlimleri”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, Konya 2001.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi**, TTKY, Ankara 1990.
-: **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul 2001.
-: “Sultan Berkyaruk Devrinde (1092-1104) Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler”, **Prof. Dr. Fikret İşıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995.
-: “Ahmed Yesevî’nin Yaşadığı Dönemde Bölgenin Siyasî Durumu”, **Prof. Dr. Fikret İşıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı**, İstanbul 1995.
-: “Büyük Selçuklular’da Unvan ve Lakaplar”, **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008.

-: “Beyhakî, Ali b. Zeyd”, **DİA**.
-: “Bündârî”, **DİA**.
-: “Fahrülmülk”, **DİA**.
-: “Hamdullah el-Müstevfî”, **DİA**.
-: “İbnü'l-Esîr”, **DİA**.
-: “İbn Hallikân”, **DİA**.
-: “İbn Kesîr”, **DİA**.
-: “el-Kâmil”, **DİA**.
-: “Kündürî”, **DİA**.
-: “Nizâmülmülk”, **DİA**.
-: “Nizâmiye Medreseleri”, **DİA**.
- ÖZCAN, Abdülkadir: “Ayyâr”, **DİA**.
- ÖZEL, Ahmed: **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, Ankara 1990.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G.: **Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları**, İstanbul 2006.
-: “Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen, Balh und die Landschaften am oberen Oxus, Hurâsân III”, **Tarih Dergisi**, sayı: 38, İstanbul 2003.
-: “Merv”, **DİA**.
-: “Nîşâbur”, **DİA**.
- ÖZTÜRK, Mürsel: **Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilâsına Kadar)**, Ankara 2001.
-: “Selçuklu Araştırmalarında Farsçanın Önemi”, **I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler**, Konya 2001.
- PEDERSEN, J.: “Madrasa”, **EI²**.
-: “Mescid”, **İA**.
- PETERSEN, Andrew-HERMANN, Georgina: **Ancient Merv**, London 1997.
- PÎRNEYA, Hasan- İkbâl, Abbas: **Tarih-i İnan, ez Âğâz tâ İnkırâz-ı Kacariyye**, Tahran 1376 hş.
- PİYADEOĞLU, Cihan: “Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes‘ûd ile Olan Münasebetleri”, **Tarih Dergisi**, sayı: 43, İstanbul 2007.
- POLAT, M. Said: **Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk’tan Aziz George Koluna**, İstanbul 2004.
- PRITSAK, Omelyan: “Kara-Hanlılar”, **İA**.
- RADFER, Ebu'l-Kâsım: “Şâirân-ı Merv”, **Mecelle-i Tahkîkât-ı Tarihi (Mervnâme)**, sayı: 6-7, Tahran 1371 hş., s. 255.

- RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman: **Rahatü's-sudûr ve Âyetü's-sürûr**, nşr. Muhammed İkbâl, Tahran 1364 hş./çev. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1957, 1960, I-II.
- RENCBER, Ahmed: "Bahş-i Pîrâmûn-ı Belh", **Yâd-ı Yâr, Mecmûâ-yi Makâlât-ı der bâre-i Âsyâ-yi Merkezi**, Tahran 1372.
- REŞÎDÜDDÎN FAZLULLAH: **Camîu't-tevârîh**, nşr. Ahmed Ateş, C. II, 5. Cüz, TTKY, Ankara 1999.
- RIZA, İnyetullah: "Belh", **Dairetü'l-ma'ârif-i Bozorg-ı İslâmî**, Tahran 1383
- RITTER, H.: "al-Ghazâlî", **EI²**.
- ROBSON, J.: "Bayhakî", **EI²**.
- ROGERS, J. M.: "The 11th Century A Turning Point in the Architecture of the Mashriq", **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973.
- ROSENTHAL, F.: "İbn al-Athîr", **EI²**.
- RUSKA, J.: "Serahs", **İA**.
- RYPKA, Jan: **History of Iranian Literature**, Leiden 1968.
-: **Edebiyat-ı İnan der Zaman-ı Selçukiyan ve Moğulan**, Farsça çev. Yakub Âjend, Tahran 1364.
- SAFA, Zebihullah: **Tarih-i Edebiyat der İnan**, Tahran hş.1336.
-: **Genc ve gencîne**, Tahran 1362 hş.
-: **Gencîne-yi sohen**, Tahran 1363 hş.
- SAFÎ, Omid: "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", **Türkler**, V.
- es-SAÎD, Abdullah Abdürrezzâk Mes'ûd: **el-Müsteşfeyâtü'l-İslâmiyye mine'l-asri'n-Nebevî ile'l-asri'l-Osmânî**, Amman 1987.
- SARAY, Mehmet: **Afganistan ve Türkler**, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 1987.
- SATTARZADE, Malihe: **Persian Institutions Under the Saljuqs: As Reflected in the "Mirror for Princes" Literature**, Doktora Tezi, Columbia University 1971
- SAUVAIRE, Henri: "Dinars Inedits Des Selgiouquides de Perse", **Numismatics of The Islamic World, Coins and Coinage of Iran**, Ed. Fuat Sezgin, sayı: 46, Frankfurt 2004.
- SAYAN, Yüksel: **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
-: "Merv, Mimari", **DİA**.
- SAYILI, Aydın: **Higher Education in Medieval Islam The Madrasa (Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese**, çev. Recep Duran, y.y., t.y.
-: "Rasadhâne", **İA**.
- SAYYİD MAQBUL AHMAD: "İbn Hurdâzbih", **DİA**.
- SCHACHT, J.: "Djuwaynî", **EI²**.

-: “Sübkî”, **İA**.
-: “al-Subkî”, **EI²**.
- SCHNYDER, Rudolf: “Political Centres and Artistic Powers in Saljûq İrân”, **Islamic Civilisation 950-1150**, ed. D. S. Richards, London 1973.
- SCHWARZ, Florian: **Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen Balh Die Landschaften Am Oberen Oxus XIC c. Hurāsān**, Berlin y.y.
- SCHWARZ, P.: “Hâf”, **İA**.
- SELLHEIM, R.: “al-Sam‘ânî”, **EI²**.
- SEM‘ÂNÎ, Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr: **el-Ensâb**, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Beyrut 1980, II-IX.
-: **el-Müntehab min mu‘cemi şüyûhi’l-İmâm el-Hafız Ebî Sa‘d Abdülkerîm İbn Muhammed b. Mansûr es-Sem‘ânî et-Temîmî**, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad 1996, I-IV.
- SEMERKANDÎ, NİZÂMÎ ‘ARÛZÎ: **Çehâr makâle**, nşr. Muhammed Kazvînî, Tahran 1331 hş.
- SEVİM, Ali - Merçil, Erdoğan: **Selçuklu Devletleri Tarihi**, TTKY, Ankara 1995.
-: “*Mirâtü’z-zamân fî tarihi’l-‘ayân* (Kayıp *Uyûnü’t-tevârih’ten* Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler)”, **Belgeler**, sayı: 18, TTKY, Ankara 1989;
-: “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin *Mirâtü’z-zamân fî tarihi’l-‘ayân* Adlı Eserindeki Selçuklular’la İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi”, **Belgeler**, sayı: 22, TTKY, Ankara 1997;
-: “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin *Mirâtü’z-zamân fî tarihi’l-‘ayân* Adlı Eserindeki Selçuklular’la İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi”, **Belgeler**, sayı: 23, TTKY, Ankara 1998;
-: “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin *Mirâtü’z-zamân fî tarihi’l-‘ayân* Adlı Eserindeki Selçuklular’la İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi”, **Belgeler**, sayı: 24, TTKY, Ankara 1999.
-: “İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah”, **Belleten**, sayı: 255, Ankara 2005.
-: “Azîmî”, **DİA**.
-: “İbnü’l-Adîm”, **DİA**.
- SEYFEDDİN ‘AKİLÎ: **Âsârü’l-vüzerâ**, nşr. Mîr Celâleddîn Hüseyînî, Tahran 1364 hş.
- SİBT İBNÜ’L-CEVZÎ, Şemseddîn Ebu’l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu: **Mirâtü’z-zamân fî tarihi’l-‘ayân**, Haydarabad 1951/nşr. Ali Sevim, TTKY, Ankara 1968.
- SOURDEL, Dominique: “Un Trésor de Dinars Gaznavides et Salğūqides Découvert en Afghanistan”, **Bulletin D’études Orientales**, Damas 1964.
- SPULER, B.: “Bākharz”, **EI²**.

-: “Hamdallāh al-Mustawfī”, **EI²**.
- STRANGE, G. Le: **The Lands of Eastern Caliphate**, London 1966.
- STRECK, M.: “Enderāb”, **İA**.
-: “Kazvînî”, **İA**.
- STROTHMANN, R.: “Zeydîye”, **İA**.
- SULTÂNZÂDE, Hüseyin: **Tarih-i Medâris-i İrân**, Tahran 1364 hş.
- SÜBKÎ, Tacüddîn Ebû Nâsr Abdülvahâb b. Ali: **Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-kübrâ**, nşr. Mahmûd Muhammed Tanahî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1968, IV-VII.
- SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin: **Risâletü’l-melâmiyye**, çev. Ö. R. Doğrul, **İslâm Tarihinde İlk Melâmet**, İstanbul 1950.
- SÜMER, Faruk: “Müeyyed Ay-Aba”, **DİA**.
-: “Arslan Argun”, **DİA**.
- ŞAFAK, Rızâzâde: **Tarih-i Edebiyat-ı İnan**, Tahran 1324.
- ŞAHİN, Haşim: **Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Dînî Zümreler (1299-1402)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- ŞEBÂNKÂREÎ: **Mecma’ü’l-ensâb**, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ebû Bekr: **el-Milel ve’n-nihal**/çev. Mustafa Öz, **İslam Mezhepleri**, İstanbul 2005.
- ŞEŞEN, Ramazan: **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998.
-: “İbn Havkal”, **DİA**.
-: “Selçuklular Devrinde İlme Genel Bir Bakış”, **III. Uluslararası Mevlâna Kongresi, Bildiriler**, Konya 2003.
-: “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 2005.
- TAESCHNER, Fr.: “Ayyār”, **EI²**.
- TACBAHŞ, Hüseyin: **Tarih-i Bîmâristânâ-yı İnan (ez-Âğâz tâ asr-ı hâzır)**, Tahran 1379 hş.
- TÂHİRÎ, Ebu’l-Kâsım: **Coğrâfyâ-yı Tarih-i Horasan ez nazar-ı cihângirdân**, y.y. 1348 hş.
- TALAS, M. Asad: **Nizamiyye Medresesi ve İslâm’da Eğitim-Öğretim**, çev. Sadık Cihan, Samsun 2000.
- TALU, Mehmet: “Bâharzî, Ali b. Hasan”, **DİA**.
- TARZÎ, Abdülvehhâb Mahmûd: **Nâsır-ı Husrev-i Belhî**, Kabil 1976.
- TAUER, F.: “Hâfiz-ı Abrû”, **EI²**.
- Temeddün-i İrânî (la civilisation Iranienne)**, Farsça çev. İsa Behnam, Tahran 1337.

- TERZİOĞLU, Arslan: “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’ya Tesirleri”, **Türkler**, V.
- TIBAWI, A. L.: “Origin and Character of al-Madrasah”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, London 1962.
- TOGAN, Zeki Velidi: “Hamdullah Müstevfi”, **İA**.
: “Herat”, **İA**.
: “Reşîd-üd-dîn Tabîb”, **İA**.
- TOKMAK, A. Naci: “Ezraki-i Herevî”, **DİA**.
- TOLMACHEVA, Marina A.: “Makdisî, Mumammed b. Ahmed”, **DİA**.
- TOMAR, Cengiz -Küçükaşçı, Mustafa S.: “İbn Asâkir”, **DİA**.
- TOPALOĞLU, Nuri: **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara 1988.
- TOYNBEE, Arnold J.: **Between Oxus and Jumna**, London 1961.
- TUDELALI BENJAMIN-RATISBONLU PETACHIA: **Ortaçağ’da (12. yy.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri**, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.
- TURAN, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1996
: **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993.
: **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul 1980.
: “İktâ”, **İA**.
- TURTÛŞÎ, Muhammed Ebû Bekr: **Sirâcu’l-mülûk**, çev. Said Aykut, İstanbul 1995.
- Türkçe Sözlük**, TDK, Ankara 1977.
- ULUDAĞ, Süleyman: “Câmî, Ahmed-i Nâmekî”, **DİA**.
: “Câmiyye”, **DİA**.
: “Hânkâh”, **DİA**.
 -Yazıcı, Tahsin: “Herevî, Hâce Abdullah”, **DİA**.
: “Hücvîrî”, **DİA**.
: “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, **DİA**.
- USLU, Recep: **Herat Tarihi**, İstanbul 1997.
: **Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 1997.
: “İslâm Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular’a Kadar Afganistan”, **Afganistan Üzerine Araştırmamalar**, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 2002.
: “Herat”, **DİA**.
- USTA, Aydın: **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)**, İstanbul 2007.

- “Ustuwā”, **EI²**.
- UZUN, Mustafa: “Münşeat”, **DİA**.
- VANLIOĞLU, Mehmet: “Horasan’ın Gözyaşları”, **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, Ankara 2002.
- VELÎ, Vehab: “Merv der Devre-i Selcukîyân”, **Mecelle-i Tahkîkât-ı Tarihi (Mervnâme)**, sayı: 6-7, Tahran 1371 hş.
- WATT, W. Montgomery: “al-Ghazālî”, **EI²**.
- WHITEHEAD, R. B.: “Meymene”, **İA**.
- WIEDEMANN, E.: “al-Kharākî”, **EI²**.
- WILKINSON, Charles K.: “Christian Remains From Nishapur”, **Forschungen Zur Kunst Asiens in Memoriam Kurt Erdmann**, İstanbul 1969.
- YA’KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya’kûb: **el-Büldân**, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1892/Farsça çev. Muhammed İbrahim Âyetî, Tahran 1343.
- YAKUBOVSKIY, A.: “Merv”, **İA**.
-: “Marw al-Shāhidjān”, **EI²**.
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah: **Mu‘cemü’l-büldân**, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tahran 1965.
-: **Mu‘cemü’l-üdebâ**, thk. Ahmed Ferîd Rıfâ‘î, Beyrut 1938.
- YAVUZ, Yusuf Şevki: “Eş‘ariyye”, **DİA**.
-– Avcı, Casim: “İbnü’l-Cevzî”, **DİA**.
- YAZICI, Tahsin: “Avfî”, **DİA**.
-: “Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin”, **DİA**.
-: “Cûzcân”, **DİA**.
-: “Müntecebüddin Bedî’”, **DİA**.
-: “Esrârü’t-Tevhîd”, **DİA**.
- YENİÇERİ, Celâl: **İslâm’da Devlet Bütçesi**, İstanbul 1984.
- YETİK, Erhan: “Ebü’l-Fazl Huttelî”, **DİA**.
- YETKİN, Suut Kemal, **İslâm Mimârîsi**, Ankara 1959.
- YILDIRIM, Ahmed: “Türkistan Coğrafyasında Yetişen Ünlü Din Bilginleri”, **Türkler**, V.
- YINANÇ, Mükrimin Halil: “Çağrı Bey”, **İA**.
-: “Alp Arslan”, **İA**.
- YURDAGÜR, Metin: “Haşviyye”, **DİA**.
- YÜKSEL, Emrullah: “İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir”, **DİA**.
- ZAHODER, B.: “Dendanekan”, çev. İsmail Kaynak, **Belleten**, sayı: 72, Ankara 1954.

-: “Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, **Bellekten**, sayı: 76, Ankara 1961.
- ZEHEBÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman: **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, nşr. Şu‘ayb el-Arnâvût-Muhammed Na‘îm, Beyrut t.y.
- ZERRÎNKÛB, Hüseyin: **Costecû der Tasavvuf-ı İnan**, Tahran 1367 hş.
-: **Medreseden Kaçış İmâm Gazzâlî’nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri**, çev. Hikmet Soylu, İstanbul 2001.
- ZETTERSTEEN, K. V.: “Fahrülmülk”, **İA**.
- ZÜBEYRÎ, Velid b. Ahmed Hüseyin-Kaysî, İyâd b. Abdüllatîf-Habîb, Mustafa b. Kahtân-Kaysî, Beşîr b. Cevâd-Bağdadi, İmâd b. Muhammed: **el-Mevsû‘atü’l-müessere fî terâcimi eimmeti’t-tefsîr ve’l-ikrâ ve’n-nahv ve’l-luga**, Medine 2003.

EKLER

TABLO-I
Sem‘Ânî’nin *EL-müntehab min MU’CEMİ ŞÜYUH...* adlı eserine göre BÜYÜK
SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HORASAN’DA YAŞAMIŞ olan
MUHADDİSLER

	Muhaddisin Adı	Doğum Yeri/Tarihi	Ölüm Yeri/Tarihi	Sayfa No
1	Ebû Bekr Ahmed b. Abdurrahman b. el-Şerif el-Mervezî	Ebiverd		197-201
2	Ebû İbrahim Ezdiyar b. İbrahim b. el-Hüseyn el-Mervu’r-rûzî		Mervu’r-rûz 541/1146-1147	468-469
3	Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Muhammed el-Mervu’r-rûzî		536/1141-1142	333-335
4	Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. el-Bâharzî	480/1087 civarı	Bâharz 549 veya 550	251-253
5	Ebû Mutî‘ Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Herevî	Merv 457/1065/1065	Herât 557/1161-1162	267-268
6	Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. el-Bûşencî		Nişâbûr 543/1148-1149	259-263
7	Ebû Mansûr Es’ad b. Muhammed b. Musa el-Bûşencî		Bûşenc 543/1148-1149	451-452
8	Ebu’l-Fütûh Emirek b. İsmail b. Emirek el-Herevî		Herât 543/1148-1149	465-466
9	Ebu’l-‘Attaî Câbir b. Abdullah b. Muhammed el-Herevî	444/1052-1053	520/1126/1126	527-530
10	Ebû Ali Halef b. Muhammed b. Ebu’l-Hasan el-Bûşencî	Bûşenc 430/1038-1039	Herât 541/1146-1147	773
11	Ebû Muhammed el-Hasan b. Ebû Bekr b. Ebû’r-Rıza el-Herevî			686-687
12	Ebû Sâlih Zekvân b. Seyyâr b. Muhammed el-Herevî		542/1147-1148	791-793
13	Ebû Abdullah Rahmetullah b. Abdurrahman b. el-Muvafik el-Herevî	480/1087-1088		802
14	Ebû Müsellem Ravh (روح) b. Şüca‘ b. Muhammed el-Herevî	Herât	540/1145-1146	800-801
15	Ebu’l-Fütûh Sa’îd b. Muhammed b. İsmail el-Bûşencî	Bûşenc 490/1097 civarı		846
16	Ebû Ali el-Hasan b. Ömer b. Muhammed et-Tûsî	Belh 484/1091-5		608-610
17	Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. Ahmed en-Nişâbûrî	457/1065	548/1153-1154	637-639
18	Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. Ebû Ali en-Nişâbûrî		Nişâbûr 538/1143-1144	650-652
19	Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed b. Ali es-Serahsî	500/1106-1107 civarı	540/1145	636-637
20	Ebu’l-Me’âlî Muhammed b. Ali el-Beyhakî			639-640
21	Ebu’l-Fütûh el-Hasan b. Muhammed b. Ömer en-Nişâbûrî			645-646

22	Ebû Sa'd el-Hasan b. Muhammed b. Muhammed en-Nîşâbûrî	443/1051-1052	Nîşâbûr 515/1121-1122	649-650
23	Ebû Bekr el-Hasan b. Ya'kûb b. Ahmed en-Nîşâbûrî		510/1116-1117	674-675
25	Ebû Muhammed el-Hüseyn b. el-Hasan b. Ebû Nasr el-Mervu'r-rûzî	470/1077-1078 civarı	Merv 541/1146-1147	703-705
27	Ebû Ali el-Hüseyn b. Muhammed b. İshak el-Mervezî	460/1068 civarı		730-733
28	Ümmü Abdullah Hûrestî bint Ebu'l-Feth Nâsır b. Ahmed es-Serahsî		541/1146-1147	1876
29	Ebû Sa'd Halid b. Er-Rabi' b. Ahmed el-Herevî			767-768
30	Hatice bint Ebû Sa'id İsmail b. Ömer en-Nîşâbûrî			1787
31	Ebû Bekr Halef b. Ahmed b. Ebû Ahmed b. Muhammed el-Mervu'r-rûzî			776
32	Ebû Ali Halef b. Muhammed b. Ebu'l-Hasan el-Bûşencî	Bûşenc 430/1038-1039	Herât 541/1146-1147	773
33	Ümmü'l-Gaffâr Dürdâne bint Ebû Abdullah İsmail b. Abdülgaffar en-Nîşâbûrî	446/1054-1055	Nîşâbûr 530/1135-1136	1788-1789
34	Ebû Sâlih Zekvân b. Seyyâr b. Muhammed el-Herevî	460/1068 civarı	541/1146-1147	791-793
35	Ebû Muhammed Rafi' b. Ebû Sehl b. el-Hasan el-Herevî	480/1087-1088		802
36	Ebû Sa'd el-Rabi' b. Ebû Sa'd en-Nîşâbûrî			803-804
37	Ebû Abdullah Rahmetullah b. Abdurrahman b. el-Muvaffak el-Herevî		Herât 550/1155	802-803
38	Ebû Müsellem Ravh b. Şüca' b. Muhammed el-Herevî		540/1145	800-801
39	Ebû Ali Zahir b. Ahmed b. Muhammed es-Serahsî		Serahs 455/1063	806
40	Ebû Nasr Zahir b. Ali b. el-Hasan es-Serahsî	Serahs 455/1063	Meyhene 533/1138-1139	813-814
41	Ümmü'l-Rahman Sâre bint Ebû Nasr Abdullah b. Abdülkerim en-Nîşâbûrî			1886
42	Ebu'l-Feth Salim b. Abdullah b. Ömer el-Herevî	Herât 476/1083-1084	549/1154-1155	815-816
43	Ümmü'n-nas Sitteyk (ستیک) Vekîl Sittî bint Ebu'l-Hasan Abdülgaffar en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 477/1084-1085		1889-1890
44	Ebu'l-Menâkib Sa'd b. 'Abîd b. Sehr b. Muhammed et-Tûsî	Tûs 470/1077-1078		818-819
45	Ebû Muhammed Sa'd b. Muhammed b. Abdülcabbar el-İsferâyînî	440/1048-1049 civarı		828-829
46	Ebû Muhammed Sa'd b. Muhammed b. Ebû'bîd el-Mervezî	Merv 477/1084-1085	Destcird 551/1156	827-828
47	Ebu'l-Vefa Mu'tez b. el-Fazl el-İsferâyînî	İsferâyîn 478/1085-1086		829
48	Ebû Muhammed Sa'id b. Ahmed b. Osman en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 466/1073-1074		832-833
49	Ebû Sa'd Sa'id b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 471/1078-1079	569/1173-1174	833
50	Ebû Sa'd Sa'id b. el-Hüseyn b. İsmail en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 461/1068-1069	548/1153-1154	834-837

51	Ebû Muhammed Sa'îd b. Ali b. Ahmed en-Nîşâbûrî	487/1094		840-841
52	Ebu'l-Kasım Sa'îd b. Ali b. Muhammed en-Nîşâbûrî			839
53	Ebu'l-Fütûh Sa'îd b. Muhammed b. İsmail el-Bûşencî	Bûşenc 490/1097		846-847
54	Ebû Abdullah Sa'îd b. Ebû Bekr b. Ahmed el-İsferayini		540/1145	859
55	Ebû Mansûr Sa'îd b. Muhammed b. Mansûr et-Tûsî		536/1141-1142	847-848
56	Ümmü'l-Halef Sa'îde bint Ebu'l-Kâsım Zahir b. Tâhir en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 467/1074-1075	547/1152-1153	1843-1844
57	Ebû Abdullah Semere b. Cündüb b. Semere el-Herevî		530/1135-1136	878
58	Ebû Muhammed Sehl b. el-Hüseyin b. Sehl en-Nîşâbûrî			869
59	Ebu'l-Kasım Sehl b. Muhammed b. Sehl el-Mervezî	Merv 488/1095	557/1161-1162	873
60	Ebû Sa'd Sehl b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî		544/1149-1150	874
61	Ebu'l-Fütûh Selh b. Muhammed b. Nâsr es-Serahsî	Serahs 496/1102-1103	550/1155	874-875
62	Ebu'l-Feth Seyyâr b. Muhammed b. el-Hasan el-Bûşencî	Bûşenc 464/1071-1072	Merv 539/1144-1145	876-877
64	Ebu'l-Muzaffer Şüca' b. Ali b. el-Hasan es-Serahsî	470/1077-1078	Serahs 546/1151-1152	886
65	Ümmü'l-Kerâm Şerife bint Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl en-Nîşâbûrî	440/1048-1049	Nîşâbûr 536/1141-1142	1890-1891
66	Ebu'l-Kâsım Şîrbârik b. Tâhir b. Ebu'l-Abbas el-Mervezî	455/1063	528/1133-1134	896-897
67	Ebu'l-ala Sa'âd b. el-Hasan b. el-Hasan en-Nîşâbûrî		531/1136-1137	897-898
68	Ebû Tâhir Sa'âd b. Sa'îd b. Muhammed et-Tûsî	Tûs 484/1091		899
69	Ebu'l-ala Sa'âd b. Abdülvahab b. Abdüssamed en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 536/1141-1142	900
70	Ebu'l-ala Sa'âd b. Ali b. Zahir es-Serahsî	446/1054-1055	518/1124	901
71	Ebu'l-Kasım Sa'âd İbn Ebû Bekr Ömer b. Ahmed b. Muhammed es-Serahsî	460/1068?	Serahs 537/1142-1143	902-903
72	Sa'âd b. Muhammed b. el-Hüseyin es-Serahsî	Serahs 459/1066-1067	539/1144-1145	903-904
73	Ebû 'Abîd Sehr b. 'Abîd b. Muhammed et-Tûsî	452/1060	544/1149-1150	909
74	Ebû Bekr Zâhik b. el-Hüseyin b. Şazî en-Nîşâbûrî			912
75	Ebu'l-Fazl el-Zâhik b. Ebû Sa'd b. Ebû Ahmed el-Herevî		529/1134-1135 ?	911
76	Ebu'l-Me'âlî Tâhir b. el-Fazl b. Muhammed el-Herevî		530/1135-1136	916
77	Ebu'l-Me'âlî Tuğrulşah b. Muhammed b. Ahmed el-Herevî	490/1097'dan önce		925-926
78	Ebû Muhammed Talha b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî	480/1087-1088 civarı	527/1132-1133	921-922

79	Ebû Bekr el-Tayyib b. Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdi		Ebîverd 533/1138-1139	921-922
80	Ebu'l-Hasan Zarif b. Muhammed b. Abdülaziz en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 428/1036-1037	517/1123-1124	929-930
81	Ebu'l-Kasım Zafer b. Muhammed b. Ebû Muhammed el-Mervezî	460/1068'dan sonra	531/1136-1137	928
82	Aişe bint Ahmed b. Mansûr en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 471/1078-1079	Nîşâbûr 549/1154-1155	1898-1899
83	Ümmü'l-Fazl Aişe bint Ebû Bekr Abdullah b. Ali el-Bûşencî	Bûşenc 460/1068 civarı	541/1146-1147	1900
84	Ümmü'l-Fazl Aişe bint el-Fazl b. Ahmed el-Mervezî		545/1150-1151	1900-1901
85	Aişe bint Ebû Said Muhammed b. Abdülaziz en-Nîşâbûrî	440/1048-1049 civarı		1901
86	Aişe bint Ebû Muzaffer Mansûr b. Ahmed el-Mervezî	460/1068 öncesi	430/1038-1039 sonrası	1902
87	Ümmü'l-Fazl Aişe bint Ebu'l-Fazl b. Ahmed el-Mervezî	460/1068 öncesi	529/1134-1135	1902-1903
88	Ebû Muhammed el-Abbas b. Muhammed b. Ebû Mansûr et-Tûsî	Tûs 460/1068	Nîşâbûr 549/1154-1155	1277-1279
89	Ebû'r-ravh Abdülkerim b. Ahmed b. Ebû Ca'fer el-Herevî	480/1087-1088 civarı	Herât 542/1147-1148	1148
90	Ebu'l-Mecid Abdülbaki b. Âmir b. Zeyd el-Herevî	Herât 462/1069-1070	525/1130-1131	1030-1031
91	Ebû Muhammed Abdülbahir b. Ebû'n-nasr b. Âmir el-Herevî		Herât 541/1146-1147	1149
92	Ebû Ya'le Abdülcâmi' b. İsmail b. Ebû's-sa'd en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr	542/1147-1148	1149-1150
93	Ebu'l-Feth Abdülcabbar b. Ebû Sa'd b. Ebu'l-Kâsım el-Herevî	461/1068-1069	549/1154-1155	1040
94	Ebû Muhammed Abdülcabbar b. Abdülcabbar b. Muhammed el-Mervezî	477/1084-1085	Merv 553/1058	1032-1033
95	Ebû Muhammed Abdülcabbar b. Abdülvahab b. Abdülcabbar el-Mervezî		507/1113-1114 sonrası	1042-1043
96	Ebû Muhammed Abdülcabbar b. Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî	445/1053-1054	536/1141-1142	1034-1037
97	Ebû Muhammed Mansûr b. İsmail el-Herevî	Herât 470/1077-1078		1047
98	Ebû Ali Abdülhamid b. İsmail b. el-Fazîl el-Herevî		Herât 530/1135-1136	1050
99	Ebû Bekr Abdülhamid b. Sehl b. Muhammed en-Nîşâbûrî	474/1081-1082	556/1160-1161	1049
100	Ebû Ali Abdülhamid b. Muhammed b. Ahmed el-Beyhakî	Hüsrevcird 448/1056-1057	535/1140-1141	1048
101	Ebû Nasr Abdurrahman b. Ahmed b. Sehl en-Nîşâbûrî	444/1052-1053	518/1124	976-977
102	Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. el-Hasan b. Abdullah en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 445/1053-1054		978
103	Ebû Nasr Abdülcabbar b. Osman el-Herevî	472/1079-1080	546/1151-1152	990-993
104	Ebû Abdullah Abdurrahman b. Abdürrahim b. Muhammed el-Herevî	Herât 464/1071-1072	541/1146-1147	993-994
105	Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ahmed en-Nîşâbûrî		549/1154-1155	995-996

106	Ebû Said Abdurrahman b. Abdüssamed b. Ebû Sa'îd en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 475/1082-1083	546/1151-1152	996-997
107	Ebû Muhammed Abdurrahman b. Abdullah b. Abdurrahman el-Mervu'r-rûzî	Mervu'r-rûd	548/1153-1154	982-983
108	Ebû Bekr Abdurrahman b. Abdullah b. Abdurrahman en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 453/1061	540/1145	985-987
109	Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ali b. Ebu'l-Abbas el-Mervezî		542/1147-1148	1003-1004
110	Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ömer b. Eyyub el-Mervezî	451/1059	530/1135-1136	1000-1001
111	Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ömer b. Muhammed el-Mervezî	Merv 483/1090-1091	548/1153-1154	1002
112	Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî	492/1098-1099	549/1154-1155	1005-1006
113	Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman en-Nîşâbüri		520/1126	1113-1114
114	Ebû Bekr Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah en-Nîşâbüri	469/1076-1077	533/1138-1139	1112-1113
115	Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî	460/1068 civarı	539/1144-1145	1019-1020
116	Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. el-Muvaffak b. Ziyâd el-Herevî	Herât 471/1078-1079		1021
117	Ebu'l-Hasan Abdurrahman b. Muhammed b. el-'Adîl en-Nîşâbüri		510/1116-1117	1027-1028
118	Ebû Sa'd Abdurrahim b. Ali b. Ebu'l-Abbas el-Mervezî		533/1138-1139	1025
119	Ebû Sa'd Abdurrezzâk b. Ebû Sa'îd b. İsmail en-Nîşâbüri			1057
120	Ebû Abdullah Abdurrezzâk b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Mervezî	468/1075-1076	541/1146-1147	1054-1055
121	Ebu'l-Feth Abdurrezzâk b. Mes'ûd b. Ali en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 457/1065	547/1152-1153	1056-1057
122	Ebû Mansûr Abdürreşîd b. Ebu'l-Kâsım b. Ebû Ya'le el-Herevî		Herât 545/1150-1151	1063-1064
123	Ebû Muhammed Abdürreşîd b. Muhammed b. el-Halil el-Buşenci		543/1148-1149	1060-1061
124	Ebû Abdullah Abdürreşîd b. Mesûd b. Ebû Tâhir el-Herevî	465/1072-1073		1061
125	Ebu'l-Feth Abdürreşîd b. Nu'mân b. Abdurrezzâk el-Velvâlîcî	Velvâlic 467/1074-1075	Velvâlic	1061-1063
126	Ebu'l-Feth Abdüsselâm b. Ahmed b. İsmail el-Herevî	Herât 461/1068-1069		1064-1065
127	Ebû Abdullah Abdüsselâm b. Ebu'l-Feth b. Ebu'l-Kâsım el-Herevî		544/1149-1150	1070-1071
128	Ebû Abdullah Abdüssemi' b. Ebû Nâsr b. Emîrce el-Herevî	500/1106-1107 öncesi	549/1154-1155	1071
129	Ebû Muhammed Abdüsseyyîd b. Ebû Bekr b. Ebu'l-Fazl el-Herevî	Herât 476/1083-1084	Sicistân 555/1060	1072-1073
130	Ebû Fazl Abdüssamed b. Ali b. Ebû Bekr en-Nîşâbüri	Nîşâbüri 470/1077-1078	544/1149-1150	1082-1083
131	Ebu'l-Ferec Abdüssamed b. Ali b. el-Hasan es-Serahsî		Serahs 533/1138-1139	1081-1082
132	Ebû Muhammed Abdüssamed b. Ahmed b.	450/1058	533/1138-1139	1073-1074

	Muhammed el-Mervezî			
133	Ebû Sa'd Abdüssamed b. Hammûye (حمويه) b. Muhammed el-Cüveynî		Bahrâbâd 528/1133-1134	1078-1079
134	Ebu'l-Berekât Abdüssamed b. Abdullah b. Ebu'l-Hasan en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 490/1097	Hârizm 557/1161-1162	1080-1081
135	Ebu'l-Hasan Abdülgaffar b. İsmail b. Abdülgaffar en-Nîşâbûrî	451/1059	529/1134-1135	1054-1057
136	Ebû Muhammed Abdülaziz b. Muhammed b. el-Hüseyn en-Nîşâbûrî	470/1077-1078	543/1148-1149	1088-1089
137	Ebu'l-Muzaffer Abdülfatır b. Abdürrahim b. Abdullah el-Herevî		Herât 540/1145	1157
138	Ebû Bekr Abdülfettah b. İsmail b. Abdullah el-Herevî		Herât 540/1145	1090
139	Ebu'l-Feth Abdülfettah b. Emîrce b. Ebû Sa'îd el-Herevî	Herât 470 /1077-1078 civarı	Merv 546/1151-1152	1096
140	Ebu'l-Me'âlî Abdülfettah b. 'Atâî b. Ubeydullah el-Herevî	Herât 470/1077-1078	550/1155	1097
141	Ebû Muhammed Abdülkadir b. Cündüb b. Semere el-Herevî	460/1068	543/1148-1149	1097-1098
142	Ebu'l-Me'alî Abdülkerim b. Ubeydullah b. Abdülkerim en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 477/1084-1085	Nîşâbûr 556/1160-1161	1107-1109
143	Ebû Mutahhar Abdülkerim b. Mekki b. Yahya el-Herevî	468/1075-1076	559/1163-1164	1114
144	Ebû Muhammed Abdüllââtîf b. Abdürreşîd b. el-Hüseyn el-Herevî	Belh	546/1151-1152	1114-1115
145	Ebu'l-Feth Abdullah b. el-Hasan b. Ali b. Abdullah es-Serahsî	440/1048-1049 civarı	524/1129-1130	936
146	Ebû Bekr Abdullah b. Ebû Mu'tî Ahmed b. Muhammed el-Herevî	Merv 466/1073-1074	547/1152-1153	933-934
147	Ebû İsmail Abdullah b. Câbir b. Abdullah el-Herevî	Herât 505	561/1165-1166	935-936
148	Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ebu'l-Hasan b. Ebû Sehl en-Nîşâbûrî	470/1077-1078 civarı	Nîşâbûr 534/1139-1140	961-962
149	Ebu'l-Feth Abdullah b. el-Hasan b. Ali es-Serahsî	440/1048-1049 civarı	524/1129-1130	936
150	Abdullah b. el-Hasan b. Mansûr el-Bûşencî		Bûşenc 544/1149-1150	937
151	Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülaziz b. Abdülvehhâb en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr	536/1141-1142	941-942
152	Ebû Bekr Abdullah b. Ali b. el-Hasan en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 540/1145	943
153	Ebu'l-Fütûh Abdullah b. Ali b. Sehl en-Nîşâbûrî	490/1097 öncesi		943-945
154	Ebu'l-'Asım Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Herevî		Herât 509/1115-1116	946
155	Ebû Muhammed Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Mervezî	480/1087-1088 civarı	528/1133-1134	945-946
156	Ebu'l-Me'âlî Abdullah b. Muhammed b. Sehl en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 477/1084-1085	542/1147-1148	947
157	Ebu'l-Berekât Abdullah b. Muhammed b. el-Fazl en-Nîşâbûrî	474/1081-1082	Nîşâbûr 549/1154-1155	953-954
158	Ebû Bekr Abdullah b. Mes'ûd b. Hevhev es-Serahsi	Serahs 451/1059	540/1145	956

159	Ebu'l-Abbas Abdülmü'az b. Bişr b. Muhammed el-Herevî	Herât 476/1083-1084	550/1155	1116-1117
160	Ebu'l-Feth Abdülmü'az b. Abdullah b. Yahya el-Herevî		549/1154-1155	1117
161	Ebu'l-Muzaffer Abdülmü'az b. 'Atâî b. Abdullah el-Herevî	Herât 474/1081-1082	547/1152-1153	1118
162	Ebû Said Abdülmelik b. Ahmed b. b. Muhammed en-Nîşâbûrî		512/1118-1119	1120-1122
163	Ebu'l-Feth Abdülmelik b. Abdürrezzâk b. Abdülmelik el-Herevî	Herât 470/1077-1078	542/1147-1148	1124
164	Ebu'l-Kâsım Abdülmelik b. Abdullah b. Ömer el-Herevî	471/1078-1079	548/1153-1154	1123
165	Ebû Salih Abdülmelik b. Abdülvahid b. Abdülkerim en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 473/1080-1081	Tûs 550/1155 civarı	1125
166	Ebû Sa'd Abdülmelik b. Ali b. Muhammed el-Ebîverdî	461/1068-1069	545/1150-1151	1125-1126
167	Ebû'r-Reşîd Abdülmelik b. el-Kâsım el-Mervezî		Serahs 533/1138-1139	1126-1127
168	Ebû Abdullah Abdülmen'am b. Ebû Muhammed el-Herevî		547/1152-1153	1130
169	Ebû'r-ravh Abdülmevâlî b. Abdülbâkî b. Muhammed el-Herevî		530/1135-1136	1157-1158
170	Ebû'z-ziya İsmail b. İbrahim el-Herevî		Herât 544/1149-1150	1132
171	Ebû Bekr Abdülvahid b. Muhammed b. Abdülcabbar el-Mervezî		548/1153-1154	1134-1135
172	Ebû Bekr Abdülvâsi' b. Abdülcâmi' b. Ömer el-Herevî	Herât 480/1087-1088	545/1150-1151	1139
173	Ebu'l-Muvaffak Abdülvâsi' b. Abdurrahman b. el-Muvaffak el-Herevî	485/1092	549/1154-1155	1140
174	Ebû Ahmed Abdülvâsi' b. 'Atâî b. Ubeydullah el-Herevî	489/1096	Herât 554/1159	1140-1141
175	Ebû Muhammed Abdülvâsi' b. el-Muvaffak b. Emîrek el-Herevî	Herât 466/1073-1074	551/1156	1141-1142
176	Ebu'l-Fütûh Abdülvahab b. İsmail b. Muhammed en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 474/1081-1082	554/1159	1142-1143
177	Ebû Sa'd Abdülvahab b. el-Hasan b. Abdullah en-Nîşâbûrî	480/1087-1088	559/1163-1164	1143-1144
178	Ebu'l-Fütûh Abdülvahab b. el-Şâh b. Ahmed en-Nîşâbûrî	453/1061	Nîşâbûr 535/1140-1141	1144-1145
179	Ebu'l-Muzaffer Abdülvahab b. Abdülmelik b. Muhammed el-Herevî		530/1135-1136	1145-1146
180	Ebû Muhammed 'Abdek b. Ali b. 'Abdek en-Nîşâbûrî	460/1068	Nîşâbûr 530/1135-1136	1161
181	Ebû Bekr Ubeydullah b. Câmi' b. el-Hasan en-Nîşâbûrî	460/1068	Nîşâbûr 539/1144-1145	964
182	Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Hamza b. İsmail el-Herevî	Herât 496/1102-1103	550/1155	965-966
183	Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Abdülkerim b. Hevâzin en-Nîşâbûrî			973
184	Ebû Nasr Ubeydullah İbn Ebû 'Asım Abdullah İbn Ebu'l-Fazl Ravh el-Herevî	444/1052-1053	Herât 539/1144-1145	973-974

185	Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman el-Belhî	439/1047-1048	Belh 528/1133-1134	972
186	Ebû Bekr 'Atîk b. Ahmed b. Muhammed el-Ebîverdî	501/1107-1108	548/1153-1154	1182-1183
187	Ebû Bekr 'Atîk b. Abdülaziz b. Abdülkerim en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 497/1103-1104 civarı	Hârizm 560/1164-1165 civarı	1283-1284
188	Ebû Bekr 'Atîk b. Ali b. Mansûr el-Herevî	Merv 477/1084-1085	545/1150-1151	1286-1287
189	Ebû Bekr 'Atîk b. Muhammed b. Abdürrezzâk el-Mervezî	Merv 477/1084-1085	Belh 545/1150-1151	1287-1288
190	Ebû Ömer Osman b. Ahmed b. Ebu'l-Fazl el-Şuburgânî	471/1078-1079 civarı	Şuburgân 549/1154-1155	1198-1199
191	Ebû Amr Osman b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 538/1143-1144	1197-1198
192	Ebû Bekr Osman b. İsmail b. Ahmed en-Nîşâbûrî	457/1065	Nîşâbûr 545/1150-1151	1200
193	Ebû Hafs Osman b. 'Atîkullah b. Ya'kûb es-Serahsî	490/1097 civarı	Serahs 553/1058	1201-1202
194	Ebu'l-Kâsım Osman b. Ali b. Muhammed et-Tûsî		539/1144-1145	1208-1210
195	Ebû Amr Osman b. Muhammed b. Ahmed el-Belhî		Belh 537/1142-1143	1211-1220
196	Ebu'l-Feth el-Murtaza b. el-Alevî el-Herevî	500/1106-1107 civarı	555/1060	1292-1293
197	Ebu'l-Feth Ali b. Muhammed en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr	539/1144-1145	1280
198	Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali en-Nîşâbûrî		530/1135-1136	1222
199	Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Gazâl en-Nîşâbûrî			1226-1227
200	Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî		510/1116-1117	1225-1226
201	Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Ahmed en-Nîşâbûrî	460/1068	444/1052-1053	1230
202	Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan Vekîl Ebû Ali en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr	532/1137-1138	1231
203	Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. Abdurrahman en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 534/1139-1140	1233-1234
204	Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed et-Tûsî		535/1140-1141	1234-1235
205	Ebu'l-Hasan Ali b. Hamza b. İsmail el-Herevî	468/1075-1076	559/1163-1164	1235-1236
206	Ebu'l-Hasan Ali b. Abdurrahman b. Muhammed en-Nîşâbûrî	450/1058 civarı	Nîşâbûr 534/1139-1140	1239-1240
207	Ebu'l-Me'âlî Ali b. Osman b. Abdurrahman en-Nîşâbûrî		534/1139-1140	1241
208	Ebu'l-Hasan Ali b. Osman el-Fevakhî en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 518/1124	1244
209	Ebu'l-Kâsım Ali b. Ali b. İshak el-Mervezî	Merv 470/1077-1078	552/1157-1158	1244-1245
210	Ebû Bekr Ali b. Ömer b. Muhammed el-Mervezî	Cürcân 489/1096	Merv 548/1153-1154	1247
211	Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kâsım b. Abdullah el-Mervezî	450/1058 civarı	525/1130-1131	1275
212	Ali b. Muhammed b. el-Hasan el-Ebîverdî		509/1115-1116 sonrası	1249

213	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ebu'l-Hasan el-Mervezî	Nişâbûr	Merv 540/1145	1243
214	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hamevîyye en-Nişâbûrî	Bahrâbâd	Nişâbûr 539/1144-1145	1252-1253
215	Ebû Mansûr Ali b. Muhammed et-Tureysîsî		Nişâbûr 540/1145	1263-1264
216	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülhamid en-Nişâbûrî	467/1074-1075	543/1148-1149	1256
217	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülaziz el-Mervezî	463/1070-1071	549/1154-1155	1256-1257
218	Ebu'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Abdülaziz el-Mervezî	476/1083-1084	557/1161-1162	1257-1258
219	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Mervezî	440/1048-1049 civarı	523/1128-1129	1259-1260
220	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. 'Akîk en-Nişâbûrî	Nişâbûr 490/1097	549/1154-1155	1258-1259
221	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Endîşe en-Nişâbûrî	410/1019-1020	509/1115-1116	1261
222	Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali en-Nişâbûrî	450/1058 civarı	544/1149-1150	1261-1262
223	Ebu'l-Fazl Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Mervezî		Merv 539/1144-1145	1262-1263
224	Ebu'l-Hasan Ali b. Mahmûd b. Muhammed en-Nâsr en-Nişâbûrî		Nişâbûr 510/1116-1117	1264-1265
225	Ebû Nasr Ali b. Mes'ûd b. Muhammed en-Nişâbûrî		516/1122-1123	1265-1266
226	Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsr b. Mhammed el-İsferâyînî	Nişâbûr 489/1096	550/1155 civarı	1269-1270
227	Ebu'l-Kâsım Ömer b. İsmail b. Abdullah en-Nişâbûrî	455/1063	543/1148-1149	1265-1266
228	Ebû Bekr Ömer b. Abdurrahim eş-Şâş el-Mervezî	Şâş 450/1058 civarı	Merv 529/1134-1135	1169
229	Ebû Hafs Ömer b. Abdurrahîm b. Muhammed en-Nişâbûrî	440/1048-1049	Nişâbûr 520/1126	1170
230	Ebû Hafs Ömer b. Abdürrezzâk b. el-Hasan el-Mervezî		534/1139-1140	1170-1171
231	Ebu'l-Kâsım Ömer b. Osman b. Ebu'l-Hasan en-Nişâbûrî	476/1083-1084	537/1142-1143 sonrası	1172
232	Ebû Sa'd Ömer b. Ali b. el-Hasan el-Belhî	Belh 457/1065	546/1151-1152	1175-1177
233	Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ebu'l-Hüseyin el-Belhî	Belh 467/1074-1075	548/1153-1154	1178-1179
234	Ebû Sa'd Ömer b. Ali b. Sehl en-Nişâbûrî			1177-1178
235	Ebu'l-Muzaffer Ömer b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Mervezî	460/1068		1194
236	Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali el-Mervezî	480/1087-1088 öncesi	539/1144-1145	1191-1192
237	Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali es-Serahsî	Serahs 449/1057	Merv 529/1134-1135	1186-1190
238	Ebû Abdullah İsa b. Şuayb b. İbrahim el-Herevî	Sicistân 410/1019-1020	Herât 512/1118-1119	1289-1291
239	Ümmü'l-Fütûh Fatma bint el-Fazl b. Ahmed el-Mervezî	Merv 476/1083-1084 civarı		1912-1913

240	Ebu'l-Feth el-Fazl b. Zâhir b. Tâhir en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 489/1096	542/1147-1148	1315
241	Ebu'l-Kâsım el-Fazl b. Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdf		Nîşâbûr 518/1124	1319-1321
242	Ebu'l-Kâsım el-Fazl b. Yahya b. Sa'âd el-Herevî	Herât 473/1080-1081	543/1148-1149	1317-1318
243	Ebu'l-Berekât Fazlullah b. Ahmed b. Ali en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 536/1141-1142	1321
244	Ebû Bedr Fazlullah b. Ahmed b. el-Hasan et-Tûsî	Tûs 473/1080-1081	543/1148-1149	1321-1322
245	Ebu'l-Me'âlî Fazlullah b. Ca'fer b. el-Hüseyn el-Mervu'r-rûzî	460/1068 civarı	Mervu'r-rûd 545/1150-1151	1322
246	Ebu'l-Fütûh Fazlullah b. Muhammed b. Mahmûd es-Serahsî	Serahs	Nîşâbûr 528/1133-1134	1325
247	Ebû Nasr Fazlullah b. Vehbullah b. Ubeydullah en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 546/1151-1152	1327
248	Ebu'l-'Asım İsmail b. el-Fazl el-Herevî	460/1068	530/1135-1136	1333-1134
249	Ebû Bekr el-Kâsım b. el-Hüseyn b. el-Kâsım el-Herevî	Herât 477/1084-1085	555/1060	1335-1336
250	Ebu'l-Feth el-Kâsım b. Ömer b. 'Atâ el-Herevî	Herât 479/1086-1087	550/1155	1336-1337
251	Ümmü'l-Hasan Kerî bint Ahmed b. Ali el-Ebîverdf	? Ebîverd 480/1087-1088	Merv 555/1060	1917-1918
252	Ebu'l-Hasan Gümüştegin b. Abdullah er-Reşîd en-Nîşâbûrî			1340
253	Ebû Bekr Lâmi' b. Abdullah b. Ali el-Mervezî	500/1106-1107 civarı	548/1153-1154	1833-1834
254	Lâtife bint Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî		528/1133-1134 sonrası	1920
255	Ebû Bekr Mücâhid b. Ahmed b. Muhammed el-Bûşencî	460/1068	Bûşenc 533/1138-1139	1766
256	Ebu'l-Me'âlî Mahmûd b. Muhammed b. Mahmûd en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 471/1078-1079	539/1144-1145	1768-1769
257	Ebû Sa'îd Muhammed b. İbrahim b. Ahmed en-Nîşâbûrî	470/1077-1078 civarı	530/1135-1136	1345-1346
258	Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. Muhammed el-Belhî		532/1137-1138 sonrası	1354
259	Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hasan en-Nîşâbûrî	460/1068 sonrası	533/1138-1139	1359-1360
260	Ebû Sa'd Muhammed b. Ebu'l-Herrâs b. Ahmed es-Serahsî	Serahs 460/1068	543/1148-1149	1393-1394
261	Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. el-Hüseyn el-Mervezî		539/1144-1145	1357-1358
262	Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebû Ahmed b. el-Abbas el-Mervezî	Merv 430/1038-1039	520/1126	1651
263	Ebû Süfyân Muhammed b. Ahmed b. Abdullah es-Serahsî	455/1063	Serahs 528/1133-1134	1361-1362
264	Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Herevî	500/1106-1107 öncesi	549/1154-1155	1363-1364
265	Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd en-Nîşâbûrî		543/1148-1149	1368-1369
266	Ebû Ali Ahmed b. Ebû Ali et-Tûsî		Nîşâbûr 539/1144-1145	1394-1395

267	Ebû Sa'd Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Mervezî	Merv 472/1079-1080	548/1153-1154	1366
268	Ebu'l-Mekârim Muhammed b. Ahmed b. el-Hasan et-Tûsî	Tûs 460/1068 civarı	532/1137-1138	1386
269	Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr	Serahs 537/1142-1143	1369-1370
270	Ebû Sa'id Muhammed b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 444/1052-1053	Nîşâbûr 514/1120-1121	1375-1376
271	Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mervezî		506/1112-1113	1382
272	Ebu'l-Feth Muhammed b. Es'ad b. Ali el-Herevî		Herât 546/1151-1152	1397
273	Ebû Mansûr Muhammed b. Es'ad b. Muhammed et-Tûsî			1398-1399
274	Ebu'l-Hasan Muhammed b. İsmail b Emîrek el-Herevî		546/1151-1152	1400
275	Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. Ebû Bekr el-Mervezî	460/1068 civarı		1409-1410
276	Ebû Mansûr Muhammed b. İsmail b. Sa'îd el-Bûşencî	Bûşenc	550/1155	1400-1401
277	Ebu'l-Feth Muhammed b. İsmail b. Abdullah el-Mervezî	Merv 440/1048-1049 civarı	517/1123-1124	1402-1403
278	Ebû Abdurrahman Muhammed b. İsmail Ömer en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 533/1138-1139	1404
279	Ebu'l-Fazl Muhammed b. İsmail b. el-Fazl el-Herevî		Merv 534/1139-1140	1405-1407
280	Ebu'l-Me'âlî Muhammed b. İsmail b. Muhammed en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 448/1056-1057	539/1144-1145	1409
281	Ebû Sa'd Muhammed b. Emîrek b. İbrahim en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 491/1098	543/1148-1149	1410-1411
282	Ebu'l-Muvaffak Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdürrahim et-Tûsî	Tûs 450/1058 civarı	543/1148-1149	1659
283	Ebû Turâb Muhammed b. Ebû Bekr b. 'Atâî el-Belhî		Belh 539/1144-1145	1659-1660
284	Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Herevî	Herât 472/1079-1080	544/1149-1150	1384-1385
285	Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Mervezî			1660-1661
286	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-İsfizârî	İsfizâr 480/1087-1088 civarı	543/1148-1149	1431-1432
287	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ebû Bekr el-Mervezî	460/1068 civarı	530/1135-1136	1429
288	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ebû Ca'fer el-Mervezî	Merv 488/1095	548/1153-1154	1430
289	Ebû Muhammed Muhammed b. el-Hasan b. Abdürrahim el-Mervezî	480/1087-1088 civarı	552/1157-1158	1422
290	Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan b. Ali en-Nîşâbûrî		543/1148-1149	1422
291	Ebû Nasr Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Mervezî	462/1069-1070	548/1153-1154	1424-1425

292	Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Mervu'r-rûzî	480/1087-1088 öncesi	550/1155	1425-1426
293	Ebû Kudâme Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Herevî	Herât 470/1077-1078	546/1151-1152	1426
294	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 541/1146-1147	1422-1423
295	Ebû Mansûr Muhammed b. el-Hasan b. Mansûr el-Mervezî		533/1138-1139	1427-1428
296	Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Hüseyn b. Hamza el-Herevî		Herât 540/1145	1435
297	Muhammed b. el-Hüseyn b. Ali el-Belhî		535/1140-1141	1436
298	Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ömer en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 460/1068 civarı	Semerkand 536/1141-1142	1440
299	Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hüseyn b. Ebu'l-Fazl et-Tûsî	470/1077-1078 öncesi	530/1135-1136	1441
300	Ebû Galib Muhammed b. Humâr b. Selmân el-Mervezî	Merv 478/1085-1086	Nîşâbûr 558/1162-1163	1447-1448
301	Ebû Abdullah Muhammed b. Hammûye b. Muhammed el-Cüveynî	Bahrâbâd 449/1057	530/1135-1136	1448-1449
302	Ebû Abdullah Muhammed b. Halef b. Yusuf el-Herevî		530/1135-1136	1451-1452
303	Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 470/1077-1078 civarı	İsferâyîn 543/1148-1149	1455
304	Ebû İshak Muhammed b. Sa'îd b. Abdullah en-Nîşâbûrî		530/1135-1136 sonrası	1455-1456
305	Ebû Bekr Muhammed b. Sa'îd b. Muhammed el-İsferâyînî	İsferâyîn 470/1077-1078 öncesi		1457
306	Ebu'l-Fazl Muhammed b. Sa'îd b. Mes'ûd el-Mervezî	Merv 451/1059	528/1133-1134	1457-1458
307	Ebû Sehl Muhammed b. Sa'îd b. Hibetullah en-Nîşâbûrî			1459
308	Ebû Bekr Muhammed b. Tâhir b. Abdullah et-Tûsî		Nîşâbûr 557/1161-1162	1464-1465
309	Ebu'l-Fazl Muhammed b. 'Asım b. el-Münşî	470/1077-1078 civarı	Herât 543/1148-1149	1064-1065
310	Ebû Bekr Muhammed b. el-Abbâs b. Muhammed en-Nîşâbûrî			1065-1066
311	Ebu'l-Fahr Muhammed b. Ebu'l-Abbâs b. Ebû Nâsr el-Mervezî		541/1146-1147	1668
312	Ebû Sa'd Muhammed b. Abdülhamid b. Ahmed es-Serahsî	Serahs 470/1077-1078	553/1058	1497-1498
313	Ebû Ömer Abdurrahman b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Mervezî		545/1150-1151	1475
314	Ebû Tâhir Muhammed b. Abdülaziz b. Abdullah el-Mervezî	440/1048-1049 civarı	523/1128-1129	1499-1500
315	Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdülaziz b. Ali en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 468/1075-1076	562/1166-1167	1567
315	Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülgaffâr b. Abdüsselâm el-Mervezî	Merv 460/1068 civarı	542/1147-1148	1500-1501
316	Ebu'l-Fazl Abdullah b. İsmail el-Mervezî	460/1068 civarı	533/1138-1139	1469
317	Ebu'l-Hasan Muhammed İbn el-Hişâm b. el-Kâsım el-Hüsrevcirdî	460/1068 civarı	Hüsrevcird 530/1135-1136	1470

318	Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah b. Ebu'l-Hüseyn	450/1058 civarı	530/1135-1136	1477-1478
319	Ebû Mansûr Muhammed b. Ebu'l-Fazl b. Abdülvahab b. el-Hasan el-Herevî		525/1130-1131	1513
320	Ebû Mes'ûd Muhammed b. 'Akîkullah b. Ya'kûb es-Serahsî		Serahs 553/1058	1566
321	Ebû Ali Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mervezî	Merv 470/1077-1078 civarı	542/1147-1148	1522-1523
322	Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ebû Abdullah en-Nîşâbûrî	470/1077-1078 civarı	Herât 543/1148-1149	1064-1065
323	Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali b. Abdullah el-Herevî		530/1135-1136	1539
324	Ebû'ş-Şehâme Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî	470/1077-1078 civarı	532/1137-1138	1551-1552
325	Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî		Hârizm 532/1137-1138	1543-1544
326	Ebû Sa'd Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî	Merv 470/1077-1078 civarı	536/1141-1142	1557-1558
327	Ebû Sa'id Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî	430/1038-1039 civarı	508/1114-1115	1547-1549
328	Ebû Ömer Muhammed b. Ali b. Muhammed en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 464/1071-1072	545/1150-1151	1545-1547
329	Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Mervezî	Merv 447/1055-1056	543/1148-1149	1544-1545
330	Ebû Mansûr Muhammed b. Ali b. Mahmûd el-Mervezî	Merv 432/1040-1041	525/1130-1131	1559-1560
331	Ebû Mes'ûd Muhammed b. Ali b. Musa el-Hüsrevcirdî			1562
332	Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hârûn en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 483/1090-1091	Nîşâbûr 549/1154-1155	1562-1563
333	Ebu'l-Mekârim Muhammed b. Ömer b. Emîrce el-Belhî	466/1073-1074	532/1137-1138	1514-1515
334	Ebu'l-Feth Muhammed b. Ömer b. Abdüssamed el-Belhî	Belh 470/1077-1078	552/1157-1158	1517
335	Ebu'l-Feth Muhammed b. Ömer b. Muhammed el-Mervezî	Merv 489/1096	548/1153-1154	1519-1520
336	Ebû Bekr Muhammed b. Ferrûh Hafsî el-Mervezî	440/1048-1049 öncesi	Merv 516/1122-1123	1582-1584
337	Ebû Sehl Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed el-Ebîverdî	Nîşâbûr 460/1068 öncesi	536/1141-1142	1574-1575
338	Ebû Harb Muhammed b. el-Fazl b. Ahmed en-Nîşâbûrî		509/1115-1116 sonrası	1569
339	Ebu'l-Fazl Muhammed b. el-Fazl b. Ali el-Mervezî	470/1077-1078 civarı	Merv 529/1134-1135	1572-1573
340	Ebu'l-Feth Muhammed b. Fazlullah b. Muhammed	Pencdîh 468/1075-1076	541/1146-1147	1581
341	Ebû Bekr Muhammed b. Ebu'l-Kâsım b. 'Ubeydullah el-Mervezî	450/1058 civarı	530/1135-1136	1671-1672
342	Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Ahmed es-Serahsî	Serahs 443/1051-1052	531/1136-1137	1596-1597
343	Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. el-	460/1068 civarı	533/1138-1139	1098

	Hâris el-Mervezî			
344	Ebû Sa'îd Muhammed b. Muhammed b. Halîfe en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 468/1075-1076	544/1149-1150	1600-1601
345	Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman el-Mervezî	Merv 485/1092	557/1161-1162	1606-1607
346	Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Belhî	Belh 468/1075-1076	551/1156	1603-1605
347	Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Mervezî	470/1077-1078	530/1135-1136 civarı	1607
348	Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Belhî	Belh 472/1079-1080	548/1153-1154	1611-1612
349	Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Mervezî		Merv 535/1140-1141	1612-1613
350	Ebu'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ebû Hanîfe es-Serahsî	Serahs 464/1071-1072		1618-1619
351	Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf el-Mervezî	454/1062	529/1134-1135	1619-1621
352	Ebû Nasr Muhammed b. el-Fazl b. Seyyâr el-Herevî	Herât 488/1095	557/1161-1162	1628
353	Ebû Abdullah Muhammed b. el-Fazl b. Seyyâr el-Herevî	475/1082-1083	Merv 548/1153-1154	1627-1628
354	Ebû Nasr Muhammed b. Mansûr b. Abdürrahim en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 458	547/1152-1153	1630-1631
355	Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Muvaffak b. Muhammed el-Herevî	Herât 465/1072-1073	546/1151-1152	1633
356	Ebû Tâhir Muhammed b. Ebû'n-necm b. Ebu'l-Hüseyn el-Mervezî	460/1068 öncesi	533/1138-1139	1673-1674
357	Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Nu'man b. Muhammed el-Mervezî	Merv 476/1083-1084	Herât 557/1161-1162	1639-1640
358	Ebû't-Temîm Muhammed b. Yahya b. Muhammed el-Ebîverdî		549/1154-1155	1648
359	Ebû Sa'd Muhammed b. Yahya b. Mansûr en-Nîşâbûrî	Tureysîs 476/1083-1084	Nîşâbûr 549/1154-1155	1648-1650
360	Ebû Bekr Muhammed b. Ya'kûb el-Hasan en-Nîşâbûrî			1650
361	Ebu'l-Kâsım Muhamşâd b. Muhammed b. Muhamşâd en-Nîşâbûrî	470/1077-1078 öncesi	Nîşâbûr 542/1147-1148	1769-1770
362	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. İsmail b. Muhammed en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 555/1060	1684-1685
363	Ebû Ahmed Mahmûd b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Mervezî	485/1092		1708-1709
364	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Halef Vekîl el-İsferâyînî		540/1145 civarı	1693-1694
365	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Abdurrahman b. Ebu'l-Kâsım en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 535/1140-1141	1697-1699
366	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Abdullah b. Ahmed es-Serahsî		530/1135-1136 civarı	1695
367	Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Yahya el-Herevî		550/1155	1696
368	Ebû Bekr Mahmûd b. Muhammed b. Mahmûd es-Serahsî	Serahs	Serahs 549/1154-1155	1704-1705
369	Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Muzaffer b. Abdûlmelik el-Mervezî	Merv 466/1073-1074	530/1135-1136	1705-1706
370	Ebû Muhammed Mahmûd b. Ebû Mansûr es-Seyyârî en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 540/1145	1710-1711

371	Ebu'l-Feth el-Muhtâr b. Abdülhamid b. el-Muntasır el-Bûşencî	460/1068 civarı	536/1141-1142	1711-1713
372	Ebû'r-rızâ el-Murtaza b. Hamza b. Ali es-Serahsî		Serahs 541/1146-1147	1713-1714
373	Ebu'l-Kâsım el-Murtaza b. Muhammed b. İsmail el-Herevî		Sicistân 551/1156	1714
374	Ebu'l-Hasan Müsafir b. Muhammed b. Ali en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr	1771-1772
375	Ebu'l-Kâsım Mes'ûd b. Ahmed b. Ebu'l-Kâsım en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 474/1081-1082	541/1146-1147	1718
376	Ebu'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmed b. Muhammed el-Mervezî		532/1137-1138	1715
377	Ebu'l-Me'âlî Mes'ûd b. Ahmed b. Muhammed en-Nîşâbûrî	484/1091	Hâf 556/1160-1161	1715-1716
378	Ebû Bekr Mes'ûd b. Ahmed b. Nasrullah en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 489/1096	549/1154-1155	1716-1717
379	Ebû Sa'îd Mes'ûd b. Ebû Sa'd b. Abdullah en-Nîşâbûrî			1733
380	Ebû Ma'sûm Sa'd b. Muhammed el-Herevî	444/1052-1053		1720-1721
381	Ebû Sa'îd Mes'ûd b. Ebû Sa'd Muhammed b. Sehl en-Nîşâbûrî	Nîşâbûr 472/1079-1080	540/1145	1731-1732
382	Ebû Sa'd Mes'ûd b. Muhammed b. Abdülgaffar el-Mervezî	Merv 491/1098	554/1159	1727-1728
383	Ebu'l-Mehâsin Mes'ûd b. Muhammed b. Ganem el-Herevî	Tûs 464/1071-1072	Herât 553/1058	1722-1724
384	Ebû Sa'd Mes'ûd b. el-Muzaffer b. Muhammed el-Mervezî		550/1155	1729-1730
385	Ebû Bişr Müs'ab (مسعب) b. Abdürrezzâk b. Mus'ab el-Mervezî	Merv	529/1134-1135	1733-1734
386	Ebû'n-Nadî el-Muttalib b. Ahmed b. el-Fazl el-Herevî	Herât	549/1154-1155	1772-1773
387	Ebû Nasr el-Muzaffer b. Erdeşîr b. Ebû Bekr el-Mervezî	Merv 486/1093	560/1164-1165	1735-1736
388	Ebû Abdullah el-Muzaffer b. Sa'îd b. Mes'ûd el-Mervezî		Merv 530/1135-1136	1737
389	Melike bint Ebu'l-Hasan b. Ebû Muhammed en-Nîşâbûrî	460/1068 civarı	544/1149-1150	1921-1922
390	Ebû Nasr Mansûr b. Ahmed b. Mansûr en-Nîşâbûrî		Nîşâbûr 537/1142-1143	1743-1744
391	Ebu'l-Kâsım Mansûr İbn. Ebû Ahmed Hâtım b. Habîb el-Herevî		Herât 546/1151-1152	1745
392	Ebû Sa'd Mansûr b. Ali b. Abdurrahman el-Bûşencî		540/1145	1746
393	Ebu'l-Kâsım Mansûr b. Muhammed b. Ahmed Kadî-i Nîşâbûrî	Nîşâbûr 475/1082-1083	552/1157-1158	1746-1747
394	Ebû Sa'd Mansûr b. Muhammed b. Ahmed el-Bûşencî	Bûşenc 452/1060	520/1126	1747-1749
395	Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed Sa'îd el-Mervezî	481/1088-1089	Sâve 555/1060	1750-1751
396	Ebu'l-Ganâim Mansûr b. Muhammed b. Ali el-Mervezî	Merv 471/1078-1079	556/1160-1161	1754-1756
397	Ebu'l-Kâsım Mansûr b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî	Herât 444/1052-1053	527/1132-1133	1751-1754
398	Ebû Nasr Mansûr b. Muhammed b. Ebû Nasr	Bâharz	Nîşâbûr	1756

	en-Nişâbûrî	466/1073-1074	549/1154-1155	
399	Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî		542/1147-1148	1757-1758
400	Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Mes'ûd b. Muhammed el-Mervezî	468/1075-1076		1767-1768
401	Ebû Abdullah Nâsr b. Ahmed b. Abdürrahîm en-Nişâbûrî		509/1115-1116	1776
402	Ebu'l-Feth Nâsr b. Ahmed b. Muhammed es-Serahsî	Serahs 439/1047-1048	514/1120-1121	1177-1778
403	Ebu'l-Feth Nâsr b. Selmân b. Mes'ûd en-Nişâbûrî	Nişâbûr 489/1096	Enderâb 552/1157-1158	1780-1781
404	Ebu'l-Feth Nasr b. Ahmed b. İbrahim el-Herevî	Herât 419/1028	511/1117	1785-1787
405	Ebu'l-Fazl Nasr b. Ahmed b. el-Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî	Tûs 406/1015-1016	444/1052-1053	1787-1788
406	Ebu'l-Feth Nasr b. Seyyâr b. Sa'âd el-Herevî	Herât 475/1082-1083	572/1176-1177	1789-1792
407	Ebu'l-Feth Nasr b. Mansûr b. Muhammed el-Mervezî	497/1103-1104	532/1137-1138	1793-1794
408	Ebû Hanîfe el-Nu'mân b. İsmail b. Ebu'l-Harb el-Mervezî	430/1038-1039 civarı	510/1116-1117	1794-1795
409	Ebû Muhammed Nûh b. Muhammed b. Abdullah el-Mervezî		547/1152-1153	1796-1797
410	Ebû Nasr Hârûn b. İsmail b. Sa'îd el-Bûşencî		Bûşenc 550/1155	1832
411	Ebû Muhammed Hibetullah b. Sehl b. Ömer en-Nişâbûrî	Nişâbûr 443/1051-1052	533/1138-1139	1809-1813
412	Ebû Sa'd Hibetullah b. el-Kâsım b. 'Atâî en-Nişâbûrî	Nişâbûr 431/1039-1040	524/1129-1130	1819-1820
413	Ebu'l-Fazl Vehbullah b. 'Ubeydullah b. Abdullah en-Nişâbûrî	Nişâbûr 450/1058	524/1129-1130	1804-1805
414	Ebû Bekr Yahya b. Abdürrahim b. Muhammed en-Nişâbûrî	Nişâbûr 438/1046-1047	522/1128	1839-1841
415	Ebu'l-Kâsım Yahya b. Abdülvahab b. Ahmed et-Tûsî	Nişâbûr 480/1087-1088	Merv 538/1143-1144	1751-1752
416	Ebu'l-Kâsım Yahya b. el-Mu'tez b. Es'ad en-Nişâbûrî		Nişâbûr 542/1147-1148	1854
417	Ebû Ya'kûb Yusuf b. İbrahim b. Musa el-İsferâyînî	479/1086-1087	546/1151-1152	1854-1855
418	Ebû Muhammed Yusuf b. Muhammed b. el-Hüseyn es-Serahsî	Serahs 461/1068-1069	530/1135-1136	1761
419	Ebû Muhammed Râfu b. Ebû Sehl b. el-Hasan el-Herevî	480/1087-1088 öncesi		802

Resim 1. 433/1041-1042 veya 434/1042-1043
Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke.
Nîşâbûr

Resim 2. 437/1045-1046
Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke.
Nîşâbûr

Resim 3. 438/1046-1047 tarihli Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 4. 439/1047-1048 Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 5. 440/1048-1049 Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 6. 441/1049-1050 Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 7. 444/1052-1053 Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 8. 448/1056-1057 Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 9. 449/1057-1058 Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 10. 452/1060-1061 Tuğrul Bey adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 11. 453/1061-1062 Melik Alp Arslan adına basılmış altın sikke. Merv

Resim 12. 455/1063 Alp Arslan adına basılmış altın sikke. Herat

Resim 13. 459/1066-1067 Sultan Alp Arslan adına basılmış altın sikke. Merv

Resim 14. 459/1066-1067 Alp Arslan adına basılmış altın sikke. Merv

Resim 15. 462/1069-1070 Sultan Alp Arslan adına basılmış altın sikke. Herat

Resim 16. 465/1072 Sultan Alp Arslan adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 17. 480/1087-1088 Sultan Melikşah adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 18. 484/ 1091-1092 Sultan Melikşah adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 19. Sultan Melikşah adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 20. Tekiş b. Alparslan'ın Sultan Melikşah adına bastırıldığı altın sikke

Resim 21. 467/1074-1075 Tekiş b. Alp Arslan'ın kendi adına bastırduğu altın sikke. Belh

Resim 22. 485/1092-1093 Sultan Berkyaruk adına basılmış altın sikke. Nişâbûr

Resim 23. 486/1093-1094 Arslan Argun adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 24. 488/1095 Arslan Argun adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 25. 489/1095-1096 Arslan Argun adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Resim 26. 492/1098-1099 Sencer'in Berkyaruk adına bastırđıđı altın sikke. Belh

Resim 27. Sencer'in Berkyaruk adına bastırđıđı altın sikke. Belh

Resim 28. Sencer'in Muhammed Tapar adına bastırđıđı altın sikke

Resim 29. 498/1104-1105 Sencer'in Muhammed Tapar adına bastırđıđı altın sikke.
Nîşâbûr

Resim 30. Sencer'in Muhammed Tapar adına bastırıldığı altın-gümüş sikke. Herat

Resim 31. 519/1125-1126 Sultan Sencer adına basılmış altın sikke. Nîşâbûr

Sikkeler

<http://www.coinarchives.com/w/>

<http://www.vcoins.com/ancient/sphinx/store/dynamicIndex.asp>

<http://www.mbilbeisi.com/>

internet adreslerinden derlenmiştir.

Resim 32. Sultan Sencer Türbesi (Hermann-Petersen, Ancient Merv)

Resim 33. Sultan Sencer Türbesi (Hermann-Petersen, Ancient Merv)

Resim 34. Büyük Kız Kale Köşkü, Merv (Sayan, Türkmenistan)

Resim 35. Büyük ve Küçük Kız Kale Köşkleri, Merv (Sayan, Türkmenistan)

Resim 36. Merv Surları (Sayan, Türkmənistan)

Resim 37. Merv'deki Eski Köşk Kalıntıları (Sayan, Türkmənistan)

Resim 38. Merv Selçuklu Sarayı, Divanhâne veya Kütüphane (Sayan, **Türkmenistan**)

Resim 39. Merv'deki Eski Köşk Kalıntıları (Sayan, **Türkmenistan**)

Resim 40. Merv Köşkü İç Mekan (Sayan, Türkmenistan)

Resim 41. Sultankale Surları (Sayan, Türkmenistan)

Resim 42. Sultankale Surları (Sayan, Türkmenistan)

Resim 43. Serahs Kalesi (Sayan, Türkmenistan)

Resim 44. Ebû Sa'îd Ebû'l-Hayr Türbesi, Meyhene (Sayan, Türkmenistan)

Resim 45. Merv'deki Eski Köşkten Bir Kesit (Sayan, Türkmenistan)

Resim 46. Herat İşi İbrik (Allen, Islamic Metalwork)

Resim 47. Herat İşi Buhurdan (Allen, *Islamic Metalwork*)

Resim 48. Horâsân İşi Seramik İbrik, Nişâbûr (Fehérvári, **Islamic Pottery**)

Resim 49. Horâsân İşi Seramik Sūrahi, Nişâbûr (Fehérvári, **Islamic Pottery**)

Resim 50. Horâsân İşi Tabak, Nişâbûr (Fehérvâri, Islamic Pottery)

ÖZGEÇMİŞ

1973 yılında Rize’de dünyaya geldim. İlk eğitimimi Rize Selimiye I İlkokulu’nda tamamladım. Kozyatağı Kazım Karabekir Ortaokulu’ndan mezun olduktan sonra Kadıköy Suadiye Lisesi’ni bitirdim. 1992 yılında başladığım İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden 1996 yılında mezun oldum. Aynı yıl Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans eğitimine başladım. 1999 yılında “Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler” adlı tezimi savunarak Yüksek Lisansımı tamamladım. Askerlik görevimi yaptıktan sonra 2000 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde Araştırma Görevlisi kadrosuna atandım. 2002 yılında Doktora yapmak üzere 35. madde ile İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü’nde görevlendirildim.